

Gaziantep University Journal of Social Sciences

Vol. XIX No. I
2020

GASIN JSS

GAZIANTEP UNIVERSITY

JOURNAL of SOCIAL SCIENCES

Aims and Scope

Gaziantep University Journal of Social Sciences (GAUN-JSS) is a double blind peer-reviewed international academic journal published quarterly. GAUN-JSS is published by the Graduate School of Social Sciences at Gaziantep University, one of the foremost research universities in Turkey.

The aims of the journal are to promote theoretical and research oriented studies, to foster excellence in research, and to encourage mutual sharing of academic research on national and international grounds. GAUN-JSS is an open access journal dedicated to the free flow of information and dissemination of knowledge. Although, GAUN-JSS is a multidisciplinary publication with a special focus on contribution from academia, we encourage submissions from professionals out-of-field and senior level graduate students.

The journal accepts articles written in English and Turkish. Articles on the field of Law written in French are also welcome.

GAUN-JSS accepts submissions and proposals in the following fields: Anthropology, Archaeology, Business Administration and Management Studies, Communication Studies, Economics, Geography, History, International Business Studies, International Relations, International Trade and Logistics, Law, Linguistics, Literature, Philosophy, and Sociology.

The objective of GAUN-JSS is to contribute to a vibrant social science and humanities environment and to promote excellence in studies reflecting the current state-of-the-art in Turkish academia while providing a robust and rigorously academic outlet for academicians from non-metropolitan universities.

A minimum of two peer reviewers, who are recognized specialists specific to the topic and area of the submissions, are appointed by the editors. All peer review reports are electronically and anonymously delivered to the contributors. Reviewers' names are withheld by the journal to protect the integrity of the double-blind peer review process. Upon request, written reports can be provided to the reviewer that attests to their contribution. All published authors accept to act as reviewers for future issues.

All submitted papers should conform to the APA writing and citation standards as indicated in the journal's submission guidelines.

The publisher is committed to the open access to all academic endeavor and as such, accepts its duty to make published content permanently available and freely accessible by all sections of worldwide academic community. The publisher does not charge any pecuniary fees for processing, submission, and publication of manuscripts. The publisher commits to the free and universal access to its published content in perpetuity.

Copyright

All articles published by GAUN-JSS are licensed under the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0).

To view a copy of the license, visit <https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/>

For Editorial Correspondence and Subscription Inquiries

Gaziantep University, Graduate School of Social Sciences, GAUN-JSS
27310 Gaziantep, TURKEY

Tel: +90-342-318-1898 Fax: +90-342-360-1043

E-mail: editor@gantep.edu.tr

The Journal has an international editorial board.

Print

Gaziantep University Press

Abstracted and Indexed in

ULAKBİM National Academic Journals Index EBSCOHOST Academic Search Complete
Akademia Sosyal Bilimler İndeksi Türk Eğitim İndeksi
EBSCOHOST MLA International Bibliography
Directory of Open Access Journals

Gaziantep University Journal of Social Sciences

GAUN-JSS

Owner

University of Gaziantep
Rector Prof. Dr. Ali GÜR

Editor-in-Chief

Asst. Prof. Dr. Meltem MUŞLU

Section Editors

Prof. Dr. Zekiye ANTAKYALIOĞLU
Prof. Dr. Atilla ENGİN
Prof. Dr. Mehmet EROL
Assoc. Prof. Dr. Gökhan GÖKGÖZ
Assoc. Prof. Dr. Rüstem YANAR
Assoc. Prof. Dr. Atınc OLCAY
Assoc. Prof. Dr. Yunus Emre TANSÜ
Assoc. Prof. Dr. Senem KURTAR
Asst. Prof. Dr. Meltem MUŞLU
Asst. Prof. Dr. Lider BAL
Asst. Prof. Dr. Ragıp KALELİOĞLU
Asst. Prof. Dr. Ela İpek GÜNDÜZ
Asst. Prof. Dr. Şenay Leyla KUZU
Asst. Prof. Dr. Mustafa DOĞANOĞLU
Asst. Prof. Dr. Mesut ŞÖHRET

Editorial Board

Assoc. Prof. Dr. Erol ERKAN
Prof. Dr. Enver BOZKURT
Prof. Dr. Hasret ÇOMAK
Prof. Dr. Burak GÜRBÜZ
Prof. Dr. Mehmet Ali ÇELİKEL
Assoc. Prof. Dr. Meltem KARADAĞ
Assoc. Prof. Dr. Burhan KILIÇ
Assoc. Prof. Dr. Nuri YAVAN
Assoc. Prof. Dr. Naile ASKER
Asst. Prof. Dr. Hamidreza SOHRABIABAD
Asst. Prof. Dr. Meltem MUŞLU

Editorial Assistants

Res. Assist. Dr. Ayşen UTANIR KARADUMAN
Res. Assist. M. Mirac CEYLAN
Res. Assist. Kevser ERDOĞAN

Vol. 19, Issue 1, January 2020

Web: <http://jss.gantep.edu.tr> <http://dergipark.gov.tr/jss>

E-mail: editor@gantep.edu.tr

Vol. XIX Issue No. I, 2020
Reviewers List

Dr. Hüseyin Arslan
Dr. Cüneyt Tokmak
Dr. Ozan Aksöz
Dr. Ahmet Arslan
Dr. Müge Manga
Dr. Ferda Özsoy
Dr. Hüseyin Ağır
Dr. Ahmet Şahbaz (X2)
Dr. Y. Kemal Özekici
Dr. Burçin Cevdet Çetinsöz
Dr. Cevriye Demir Güneş
Dr. Metin Uçar
Dr. Zerrin Arslan
Dr. Yücel Karadaş
Dr. Ferihan Ayaz
Dr. Zülfiye Acar Şentürk
Dr. Didem Buhari Gülmez
Dr. Mehmet Altay
Dr. Emine Yazar
Dr. Gamze Almacıoğlu
Dr. Mustafa Doğanoğlu
Dr. Mehmet Nuri Gültekin
Dr. Betül Aydoğan
Dr. Arpine Mızıkyan
Dr. Enes Kavak
Dr. Ayşe Binay Kurultay
Dr. Sırma Oya Tekvar
Dr. Mehmet Önal
Dr. Münteha Şahan Dinç
Dr. Mehmet Balkaya
Dr. Barış Ağır
Dr. Murat Çelikdemir
Dr. Cemal Çetin
Dr. Rabia Gökçen Kayabaşı
Dr. Bülent Bayram

Dr. Mustafa Çelik
Dr. Süleyman Ünüvar
Dr. Ercan İnce

GAZIANTEP UNIVERSITY
JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Vol. XIX Issue No. I

2020

CONTENT

ENGLISH LITERATURE

FRANZ KAFKA’S “DESCRIPTION OF A STRUGGLE” AND THE NARRATIVE OF ONTOLOGICAL SHIFT 1-10
(Research Article/Araştırma Makalesi)
Hüseyin Ekrem ULUS

THE IDEA OF HEALING IN A FORTUNATE MAN: THE STORY OF A COUNTRY DOCTOR 11-22
(Research Article/Araştırma Makalesi)
M. Ayça VURMAY

ARCHEOLOGY

ŞİRİNÇAVUŞ ANTİK LİMANI TAŞ ESERLERİ 23-36
(Research Article/Araştırma Makalesi)
Oktay DUMANKAYA & Mustafa Uğur EKMEKÇİ

SOCIOLOGY

SAĞLIK HAKKI PERSPEKTİFİNDE AVRUPA’DA YAŞAYAN DÜZENSİZ GÖÇMENLERİN SAĞLIK HİZMETLERİNE ERİŞİMİ 37-60
(Research Article/Araştırma Makalesi)
Zeynep HİÇDURMAZ & Hülya YÜKSEL

POLITICAL SCIENCES AND INTERNATIONAL
RELATIONS

ULUSLARARASI VE BÖLGESEL YOLSUZLUKLA MÜCADELE REJİMLERİNDE YAPTIRIM VE SOSYAL BASKI: KARŞILAŞTIRMALI BİR ANALİZ 61-77
(Research Article/Araştırma Makalesi)
Didem SOYALTIN COLELLA

BİLGİ VE İKTİDAR KISKACINDA ÜNİVERSİTELER VE SOSYAL BİLİMLER: FOUCAULTCU BİR YAKLAŞIM 78-95
(Research Article/Araştırma Makalesi)
Sefa MERTEK

TOURISM

BALNEOTERAPI: MALATYA İSPENDERE ŞİFALI SUYUNUN TAMAMLAYICI TEDAVİDE KULLANIMININ TURİZM KAPSAMINDA İNCELENMESİ 96-108
(Research Article/Araştırma Makalesi)
Yunus TOPSAKAL

ARAP TURİSTLERİN DOĞU KARADENİZ BÖLGESİ'NE EKONOMİK KATKILARINI BELİRLEMeye YÖNELİK BİR ARAŞTIRMA 109-123
(Research Article/Araştırma Makalesi)
Ertuğrul DÜZGÜN & Murat ÖDEMİŞ

HISTORY

1929 EKONOMİK KRİZİ VE DIŞ BORÇ POLİTİKASI: TÜRKİYE'DEN YUNANİSTAN VE İRAN'A SENKRONİK BİR BAKIŞ 124-138
(Research Article/Araştırma Makalesi)
Murat YÜMLÜ & Perihan ÜNLÜ SOYLU

KIRIM HANLIĞI'NDA KÖLELERİN İSTİHDAM ALANLARI (17. YÜZYILIN İKİNCİ YARISI) 139-157
(Research Article/Araştırma Makalesi)
Zeynep ÖZDEM KÖSE & Faruk SÖYLEMEZ

TURKISH LITERATURE

EDİGEY DESTANINDA DİNİ-MİTOLOJİK MOTİFLER 158-169
(Research Article/Araştırma Makalesi)
Gumru ŞEHRİYAR

COMMUNICATION

SAĞLIK İLETİŞİMİNDE KAMU SPOTU KULLANIMI: SİGARA KARŞITI KAMU SPOTLARINI KÜLTÜREL GÖSTERGELERLE OKUMAK 170-189
(Research Article/Araştırma Makalesi)
İlknur DOĞU ÖZTÜRK

REKLAM AJANSLARININ SEKTÖREL DERGİLERDEKİ İLANLARININ KURUMSAL TASARIM UNSURLARI BAĞLAMINDA İNCELENMESİ 190-203
(Research Article/Araştırma Makalesi)
Gonca KÖSE

LINGUISTICS

ACQUISITION OF OBJECT RELATIVE CLAUSES BY TURKISH ADULT LEARNERS OF ENGLISH 204-219
(Research Article/Araştırma Makalesi)
Eser ÖRDEM

ECONOMY

TÜRKİYE'DE TASARRUF, FİNANSAL GELİŞMİŞLİK VE EKONOMİK BÜYÜME İLİŞKİSİ: ASİMETRİK NEDENSELLİK YAKLAŞIMINDAN YENİ KANITLAR 220-237

(Research Article/Araştırma Makalesi)

Ahmet BAĞCI

EKONOMİK BÜYÜMENİN ÇEVREYE ETKİLERİNİN FARKLI GELİŞMİŞLİK DÜZEYİNDEKİ ÜLKELER İÇİN İNCELENMESİ 238-255

(Research Article/Araştırma Makalesi)

İlyas OKUMUŞ & Cuma BOZKURT

TÜRKİYE'DE VERGİ AFLARININ VERGİ GELİRLERİ ÜZERİNDEKİ ETKİSİNİN OLAY ANALİZİYLE ÖLÇÜLMESİ 256-273

(Research Article/Araştırma Makalesi)

Hünkar GÜLER

ENGLISH LITERATURE

Franz Kafka's "Description of a Struggle" and the Narrative of Ontological Shift

Franz Kafka'nın Bir Savaşın Tasviri ve Ontolojik Dönüşüm Anlatısı

Hüseyin Ekrem ULUS*

Abstract

"Description of a Struggle" ("Beschreibung eines Kampfes") by Franz Kafka has a murky and opaque narrative. Such a fragmentary and reality-bending storytelling style is actually instrumental in juxtaposing social rationality against individual desires, expressing individual's difficulties in conforming to social norms. The storytelling itself contrasts the rational with the irrational, order with imagination, as well as the organization of a city with the delusional perspective of a traveler. As the seemingly physical promenade in the city of Prague transforms into an inner journey led by the desires of the narrator, we come to understand that the murky narrative of "Description of a Struggle" displays how social consensus excludes, classifies and/or ignores individual desires. Such an exclusion is depicted through the ontological shift of the narrator, as well as the delusional narrative. In the first part, the study defines the delusional narrative and the ontological shift of the protagonist. Following that, the article shows how the narrator starts blurring the boundaries not only between the outer world and the inner world of the protagonist, but also between the reality and the narration. Once the narration starts reshaping the world, this study argues, Kafka's story turns into an example of delusional/schizophrenic narrative that functions as a critique of social norms that define, isolate and exclude the self.

Keywords: delusional narrative, schizophrenia, modernism, literature, Kafka.

Öz

Franz Kafka'nın "Description of a Struggle" ("Beschreibung eines Kampfes" "Bir Savaşın Tasviri") adlı eseri, anlaşılması ve takip edilmesi güç bir anlatı-yapısına sahiptir. Parça parça anlatı gerçekliği sürekli değiştirirken aslında anlatıcının bilinçaltı yolculuğunu hikaye eden bir aracı olarak işlev görür: Hikaye kurgusunun dağınık ve gerçek-ötesi görüntüsünün altında yatan temel unsur aslında kurgunun aktarmayı hedeflediği bireysel arzularla sosyal kuralları arasındaki çatışma halidir. Bireyin sosyal normlara uyma zorunluluğu karşısında yaşadığı bu çatışma hali, anlatıcının deneyimlediği bir dizi ikileme okuyucuya aktarılır: eserde rasyonel olanla irrasyonel olan, düzen ile hayalgücü, toplumsal hayatın tezahür ettiği şehir ile bir gezginin yaratıcı bilinçaltı düzlemine kadar pek çok karşıt ve çatışma hali kurgu aracılığıyla aktarılır. Bu bakımdan, görünüşte Prag şehrinde yürüyüşe çıkmış gibi görünen anlatıcı, aslında bir içsel yolculuk yapmaktadır. Bu bağlamda, Franz Kafka'nın "Bir Çatışmanın Tarifi" hikayesindeki anlatı yapısı, sosyal kuralların dışladığı veya görmezden geldiği bireysel arzuların yarattığı gerilimi kurgusal düzlemde belirtir. Bahsi geçen dışlanma ve ait olmama durumu, anlatı(cı)nın ontolojik değişimi ve delüzyon anlatısı aracılığıyla aktarılır. Makalenin birinci bölümü delüzyon anlatısı ile anlatıcının ontolojik değişim sürecini tanımlar. Bir sonraki aşamada ise anlatıcının dış dünyası ile iç dünyası arasındaki sınırları anlatı aracılığıyla nasıl ortadan kaldırdığını açıklayan bu çalışma, Kafka'nın hikayesinin aslında gerçeklikle kurgu arasındaki sınırları da ortadan kaldırdığını gösterir. Gerçekliği kurgu aracılığıyla yeniden yaratan ve şizofreni anlatısı olan "Bir Çatışmanın Tarifi" adlı eser, bu noktada bireyi tanımlayan, izole eden ve dışlayan sosyal normları sorgulayan bir edebi eser olarak ön plana çıkar.

Anahtar Kelimeler: Delüzyon anlatısı, şizofreni, modernizm, edebiyat, Kafka.

Introduction

In *Odd Jobs: Essays and Criticism*, John Updike defines Kafka's "Description of a Struggle" as a story that is full of "contortions both psychological. . . and physical" (2012, p. 220-21). According to Updike, the story has "something of adolescent posturing" and "self-loathing and self-distrust lurk within all this somatic unease" (p. 221). What is more, Updike defines Kafka's "Description of a Struggle" and "Wedding Preparations in the Country" as "not merely opaque but repellent" (p. 221). Similarly, Sass underlines the "uncanny arbitrariness, absurd exaggeration, confusion, and sheer perversity" of the story (2017, p. 317). Considering the fragmented plot construction as well as the unreliability and delusional state of the narrator, one can simply agree with Updike's categorization of Kafka's "Description of a Struggle."

* Öğr. Gör. Dr., Ege Üniversitesi, Yabancı Diller Yüksekokulu, Yabancı Diller Bölümü, huseyin.ekrem.ulus@ege.edu.tr.

Still, one main question remains: what is the narrative function of the use of delusional imagery in the “Description of a Struggle?” In other words, why does Kafka employ *opaque-ness* as a literary technique that purposefully makes readers feel *repelled*? In this context, this paper explains the narrative function of delusional narrator in Franz Kafka’s “Description of a Struggle” and I state that the deliberate opaqueness of the story and the delusions of the protagonist serve as a means to express the narrator’s individual feelings of alienation and withdrawal. In other words, what Updike as self-loathing is a deliberate narrative style employed by the author to depict the complex psychological state of the narrator. Rather than being a physical journey in the fictitious city of Prague, the story is an inner journey of the protagonist as well as that of the author. “Description of a Struggle,” then, is a statement of individual’s incompatibility with the rest of the society: the reality-bending-imagery and the delusions of the protagonist are narrative techniques that form the storytelling. Therefore, Kafka’s work is both a literary expression of estrangement and isolation, as well as a literary response to those feelings.

“Description of a Struggle” (“Beschreibung eines Kampfes” in original) is one of the earliest published works of Franz Kafka, (1908-1909). The title of the work, as one can see, refers to a conflict, a struggle. A relevant question that can be asked is who the struggling parties are. This paper contends that Kafka’s “Description of a Struggle” is an inner journey of the protagonist; and hence, is an account of a unique, subjective experience of the central character. This study focuses on whether the characters in this short story are distinct and separate characters, or if they are parts of the protagonist/narrator. In other words, the paper explores whether the above-mentioned that accompany the protagonist/narrator are fully separate characters, or they may be classified as products of the narrator’s imagination that appear throughout his long walk in the city. This question is central to “Description of a Struggle,” because many times the borders among the characters in the story become very blurry. Another significant point I analyze is *desire*. How desire operates in “Description of a Struggle” is important, and this paper demonstrates that the desire to be recognized, liked or admitted is a major motive for the protagonist. Similarly, the absence of recognition (or the state of being unwanted / undesired) pushes the narrator into action, as well.

In connection with the above, the following question of movement or action occurs regarding the protagonist’s journey: what is the main clash in Kafka’s work? In Updike’s words, the *self-loathing* and *self-distrust* dominate the story, but *how* the narrative forms the psychological incompatibility with the outer world also matters. Is it possible to read the story and the adventures of the narrator as a jump into reality, or is it a consistent escape from it? As this paper shows, the narrator starts distorting the reality; but the reasons that lead the protagonist to begin fashioning the world as he pleases are not clear in the story. Kafka’s short story portrays a complex narrator that makes it hard to simply categorize him as an example of relationships based on submission, antagonism and fear, as Kane suggests (1999, p. 197).

Delusional Narrative and The Ontological Shift in “Description of a Struggle”

Delusional narratives have certain characteristics. As Currie and Jon Jureidini report, in delusional narrations, “[e]vents present themselves as meaningful in ways the rest of us find hard to grasp, or as causally related in ways that violate empirically established laws” (2003, p. 567). A reality-bending story, they write, “often unfolds after a period during which the subject has an emotionally charged sense of present but unclarified meaning” (2003, p. 567). Third, a delusional narrative, may even “vacillate between locating the subject within the world of the story . . . and taking on something more like the authorial role” (2003, p. 568). In other words, delusional narratives are hard-to-grasp stories that make the border between fact and fiction quite vague one. In this respect, Kafka’s deliberate use of such a

complex and disturbing narrative style becomes more comprehensible: the reality bending narrative during the long promenade in the city is actually a literary portrayal of a deep inner conflict that the narrator goes through.

Even though the main clash is only an inner journey of the protagonist in "Description of a Struggle," physicality and the concerns related to body (bigness-smallness; attractiveness-repulsiveness, coldness-hotness etc.) are actually fundamental. This can be observed in not only in the protagonist/narrator, but also in the minor characters. Considering the blurriness between physical and imagined aspects of the protagonist's journey, we realize that the story brings forward more questions than answers: why is the acquaintance in the party portrayed by the beauty of his torso several times? In contrast with that, why is the fat man (or ego) represented through a repulsive image? Or how can one interpret the praying man (supplicant) who does his best to attract the attention by smashing his body to the ground? How do all these characters and the physical references relate to a bigger question of being as an ontological problem? For Kafka, what definable or discussible problems arise related to being in the narrator's surreal journey? "Description of a Struggle" provides answers to these multiple and complex questions in an indirect way: "Description of a Struggle" is a story of *self and others*; *others in the self* (which is a parasitic relationship, a common theme in many Kafka works); or *others of the self*.

Before focusing on the blurry borders between characters, the element of desire and the physical aspect of all fictitious characters, it might be useful to present a brief outline of the story. "Description of a Struggle" is composed of three chapters. In the first part, the narrator meets a young and flirtatious man, whom he calls as acquaintance. Narrator's relationship to the acquaintance is important, because this affiliation includes all of the elements stated above, including blurry borders, love and hate relationship and continuous physical comparison.

In the following chapter of the story, narrator starts distorting reality as he pleases, that is, the protagonist *bends the reality*; he changes shapes of the environment as follows: "I walked on unperturbed. But since, as a pedestrian I dreaded the effort of climbing the mountainous road, I let it become gradually flatter, let it slope down into a valley in the distance. The stones vanished and the wind disappeared" (Kafka, 1995, p. 22). Narrator rides the acquaintance like a horse¹ and starts his promenade into his fantasy world. Still in the same chapter, narrator meets the fat man, who is carried via a litter by four men. Narrator listens to the fat man's stories of the supplicant, who worships by beating his head on the ground: "he clutched his skull with all his strength and, moaning loudly, beat it in the palms of his hands on the stone floor" (Kafka, 1995, p. 29). The third and the last chapter is when narrator leaves this dense fantasy world and gets back to his state in Chapter 1; once more he is with the acquaintance and walking with him in Laurenziberg, but the setting "leads [them] nowhere" (Biderman and Lewit, 2016, p. 311).

As stated above, "Description of a Struggle" is an inner journey of the narrator. Even though it is not a physical journey, this does not make the protagonist's expedition any less

¹ A 2003 sculpture based on Kafka's story in Prague by Jaroslav Rona might help readers visualize the famous scene. As the acquaintance is imagined as a fictitious character in the mind of the narrator, it is portrayed as an empty suit, and the narrator is riding him like a horse. Even though it is seen as an empty suit in this sculpture, there is enough evidence in the text to categorize this character as a male, due to its relationship to women (flirting, kissing women) along with narrator's continuous comparison of himself to him. The image of the sculpture is available at <https://www.prague.eu/en/object/places/1872/statue-of-franz-kafka?back=1> (Retrieved 12 February 2019). Also available in an article by Alfred Thomas: <http://journals.openedition.org/res/677> (Retrieved February 12, 2019).

real. The setting of the story is seemingly the city of Prague. However, similar to the castle in Kafka's *The Castle* (as an edifice and a literary trope), the city of Prague in "Description of a Struggle" is "radically indeterminate, subject to strange shifts in structure and orientation," as Jamison states (2018, p. 96-97). Similarly, the characters and events in the "Description of a Struggle" are all mind-products of the young, male protagonist who has problematic relations with others. A prominent evidence one can find in the text is the borders between the characters, because these borders are always very blurry. An analysis of the conversation between the narrator and the acquaintance will reveal that they are not separate and distinct characters. The first proof is from chapter one: the narrator loudly states in the crowd that he will attend the acquaintance in his promenade to Laurenziberg, which he will claim to be his own idea:

A few guests, suspecting ours to be a rather more animated conversation, approached us closer, yawning. Whereupon I stood up and said so that all could hear: "All right then, if you insist, I'll go with you, but I repeat: it's ridiculous to climb up the Laurenziberg now, in winter and in the middle of the night. Besides, it's freezing, and as it has been snowing the roads out there are like skating rinks. Well, as you like --" (Kafka, 1995, p.10).

At this stage, it is the protagonist who claims that the acquaintance invites him to a walk toward Laurenziberg; we learn that it is more than an invitation; an insistence. Interestingly, the reply of the acquaintance sounds more like an acceptance, instead of insistence:

At first he gazed at me in astonishment and parted his wet lips; but then, noticing the guests who had approached quite close, he laughed, stood up, and said: "I think the cold will do us good; our clothes are full of heat and smoke; what's more, I'm slightly tipsy without having drunk very much; yes, let's say goodbye and go (Kafka, 1995, p. 10).

In the same chapter, after the narrator and his acquaintance start walking, we witness everything through the stream of consciousness of the narrator. He thinks to himself:

But if they carry him off, then they steal him from me. And he must always remain with me, always. Who is to protect him, if not I? And he's so stupid. Someone says to him in February: Come up the Laurenziberg -- and off he goes. And supposing he falls down now, or catches cold? Suppose some jealous man appears from the Postgasse and attacks him? What will happen to me? Am I to be just kicked out of the world? I'll believe that when I see it! No, he won't get rid of me" (Kafka, 1995, p. 13).

While the narrator is speaking to himself, we see that the borders between him and his acquaintance start to vanish gradually and decisively. He thinks that they should always be together, and only he can protect the acquaintance (so he assumes the role of protection, which is another sign for a kind of unification of the two). But the main point here is that the narrator now claims that *it is the stupid acquaintance* who responds to the invitation to walk to Laurenziberg in this cold weather.

This is completely opposite to the first quotation above, because at first, the narrator was the one who was the invited. But as the story (hence the stream of consciousness of the narrator) proceeds, he starts to believe that any harm to be done to the acquaintance will directly affect himself. "Suppose some jealous man appears from the Postgasse and attacks him? What will happen to me?" (Kafka, 1995, p. 13). Narrator starts to think that this vulnerability of the acquaintance exposes risks to him (narrator), as well. But at the end of this quotation, he finds a solution to this and declares this solution to himself: being together and not separating: "Am I to be just kicked out of the world? I'll believe that when I see it! No, he won't get rid of me" (13). This is a good example of the blurry borders between the two characters. Yet, as this paper stated at the very beginning, the relationship of the self to its other (narrator to his acquaintance) is not a flat one; it fluctuates.

Another example to the indistinct borders between the narrator and his acquaintance is a moment of hostility between the two. Just a little time after the interior monologue above,

the narrator convinces himself that he is in danger, because the acquaintance is about to kill him with a dagger: "Obviously, this is the time for the murder. I'll stay with him and slowly he'll draw the dagger -- the handle of which he is already holding in his pocket -- along his coat, and then plunge it into me" (Kafka, 1995, p. 17). At this point, the interior monologue of the narrator supports the idea that narrator and the acquaintance are indeed the same person: "I realized that whether I allowed myself to be stabbed or ran away, my end had come." (Kafka, 1995, p. 17). In this parasitic relationship, it does not matter who is killing whom, because when the host dies, the parasite cannot survive. As the narrator and the acquaintance are indeed the same person, when one dies, so will the other. What is more, in another case, the narrator thinks to himself: "We sat close together in spite of not liking one another at all, but we couldn't move far apart because the walls were firmly and definitely drawn," (Kafka, 1995, p. 50) which is a clear way of expressing that the two are indeed one, and the acquaintance is a creation in the narrator's mind. But if this is the case, there is one main question that needs to be answered: what is it that pushes the narrator into the world of fantasy, up to a point at which he starts distorting the reality?

Hence, another point this study focuses on is the element of desire (or lack of it), which pushes the narrator into action, or to be more precise, into his fantasy world. The opening scene of the story is a party and it is late at night, "at about midnight" (Kafka, 1995, p. 9). Even though it is late at the party, we understand that the narrator is lonely at the end of this night and he is observing the people around him. His loneliness is evident in his following expression: "I sat at a tiny table -- it had three curved, thin legs -- sipping my third glass of Benedictine, and while I drank I surveyed my little store of pastry which I *myself*² had picked out and arranged in a pile" (Kafka, 1995, p. 9). This is the moment he declares that he met his acquaintance.

This acquaintance is narrator's creation in his mind and narrator continuously compares himself to him, particularly in their success or failure to attract women. Here is the first sentence of the acquaintance at the very moment they meet: "He [acquaintance] came toward me and, smiling absent-mindedly at my occupation, said: 'Excuse me for disturbing you, but until this very moment I've been sitting alone *with my girl*³ in the room next door'" (Kafka, 1995, p.9). The narrator's dissatisfaction with his loneliness makes him create *another in the self*, who is more successful than him in contacting women. This opposition between the two (and narrator loneliness compared to the flirtatiousness of the acquaintance), because right after this first rather abrupt conversation, another similar one follows: ". . . he sat down with a jolt, leaned back in his chair, and let his arms hang down. Then he pressed them back, his elbows pointed, and began talking in rather a loud voice: 'Only a little while ago we were alone in that room, Annie and I. And I kissed her, I kissed her -- her mouth, her ears, her shoulders. Oh, my Lord and Savior!'" (Kafka, 1995, p. 10). This emphasis on the sexual contact is evident. The success to attract women is what the narrator lacks: his basic desire to be recognized by other people is not satisfied. That is why the fictitious character he creates and animates in his mind is thus a successful one, contrary to his own failure and dissatisfaction. In fact, this is the very reason that the narrator compares his physical attributes to those of the acquaintance.

Therefore, this is the moment that the narrator speaks to himself and says that he accepts the (fictitious) invitation of the acquaintance to take a walk to Laurenziberg. Indeed, this is his way of avoiding the disturbing reality and escaping into his world of fantasy. In addition to this, this rivalry between the narrator and the acquaintance is emphasized through the refer-

² Emphasis is mine.

³ Emphasis is mine.

ence to physicality, as well. Following the alleged invitation, he describes the acquaintance with his “parting wet lips”, after which the acquaintance kisses another girl: “So we went to the hostess, and as he kissed her hand she said: ‘I am glad to see you looking so happy today.’ Touched by the kindness of these words, he kissed her hand again; whereupon she smiled. I had to drag him away” (Kafka, 1995, p. 10). Then, the erotic tension is always alive in this scene, and this is the reason the narrator creates the acquaintance. In other words, the narrator’s imagination creates his alternative self, which is an act of doubling. One major argument in phenomenology is that “human dilemma is to experience oneself as *both* subject and object” (Mishara, 2010). In this way, as Mishara suggests, Kafka’s fiction becomes a further exploration of the self. This is actually the second meaning of the journey, or the promenade: at one level the narrator protagonist starts a night walk in the city, but as he progresses, the second and implicit meaning of the promenade arises, which is this exploration of the self via creating a double of the self, which ultimately turns the self into both subject and the object. In this respect, the story shows its *modern* perspective by focusing on the here and now. Besides, the modernist characteristics may also be observed in the portrayal of the fragmented self, as well as in the complexity of it. The object-subject question and the complexity of the self becomes even more apparent in the protagonists’ creation of more characters (or further fragmentations of his self) during his journey.

One might question the presence of erotic desire in the narrator as a motive. Yet, the text itself consistently emphasizes this erotic tension and how the narrator fails to satisfy it. At the very same moment that the acquaintance kisses the hostess, the narrator describes her in the following way:

She helped us into our coats and then took a small lantern to light us down the stairs. Her neck was bare save for a black velvet ribbon around her throat; her loosely clothed body was stooped and kept stretching as she went down the stairs before us, holding the lantern low. Her cheeks were flushed, for she had drunk some wine, and in the weak lamplight which filled the whole stairwell, I could see her lips trembling. At the foot of the stairs she put down the lantern, took a step toward my acquaintance, embraced him, kissed him, and remained in the embrace. Only when I pressed a coin into her hand did she drowsily detach her arms from him, slowly open the front door, and let us out into the night. (Kafka, 1995, pp. 10-11).

In this scene it is the acquaintance that kisses the hostess, yet, the narrator portrays her as an object of his desire. Her body is described in details, particularly the attractiveness of certain body parts, such as neck, cheek or *trembling lips*. Her drunkenness and the weak lamplight ignite the imagination and the desire of the narrator toward her. Yet, it is still the acquaintance that *kisses and embraces* her. With a coin, narrator separates the acquaintance from the hostess⁴. And it is after this point, and repeatedly, that the narrator compares his poor and deficient physical attributes to the attractiveness of the acquaintance.

Then, the last point this paper will focus is the physicality aspect in the narrator’s inner journey. This conflict reveals itself through awkward portrayal of bodies and in their bigness-smallness or attractiveness-repulsiveness. The starting point can be the emphasis of the beauty of the acquaintance unlike the hideousness of the narrator, which like everything else, expressed by the narrator himself. While describing the acquaintance, the narrator expresses that “Whereupon he quickly opened his overcoat and waistcoat and his shirt. His chest was indeed broad and beautiful” (Kafka, 1995, p. 49). On the other hand, the narrator describes himself

⁴ Unsatisfied erotic desire, the physical dissatisfaction and the reason for the creation of the other (the acquaintance) can also be observed in the quotation: “‘Whew, what a cold hand!’ he cried. ‘I wouldn’t like to go home with a hand like that. You should have let yourself be kissed, too, my friend. That was an omission. Still, you can make up for it’” (13). Then, kissing, or satisfaction of erotic desires is connected to physical dissatisfaction. This tension is always evident in the narrator’s relationship with the acquaintance.

from the point of view of the acquaintance: he imagines that the acquaintance will meet a woman the next day, and then describes the narrator in the following way:

Tomorrow he'll be talking to Fräulein Anna, about ordinary things at first, as is natural, but he won't be able to keep it from her any longer: Last night, Annie, after the party, you remember, I was with a man the like of whom you've certainly never seen. He looked -- how can I describe him to you? -- *like a stick dangling in the air, he looked, with a black-haired skull on top*⁵. His body was clad in a lot of small, dull-yellow patches of cloth which covered him completely because they hung closely about him in the still air of last night. Well, Annie, does that spoil your appetite? It does? In that case it's my fault, then I told the whole thing badly (Kafka, 1995, p. 14).

Then, the first reaction to the dissatisfaction of erotic desire and the feeling of incompetence shows itself in the narrator's understanding of physicality. The acquaintance is one who is portrayed as someone beautiful to look at and who is good with women, whereas the narrator sees himself as not only *a stick dangling in the air*, but also as one that any woman would detest. It is this state of mind that pushes him to reshape not himself, but his perception of the world. From this point on, the narrator goes through a fundamental ontological shift:

The mountain already belonged to the darkness, the road crumbled away at the point where I had turned toward the slope, and from the interior of the forest I heard the approaching crashes of collapsing trees. Now I could have thrown myself down on the moss to sleep, but since I feared to sleep on the ground I crept -- the trunk sliding quickly down the rings formed by my arms and legs -- up a tree which was already reeling without wind. I lay down on a branch and, leaning my head against the trunk, went hastily to sleep while a squirrel of my whim sat stiff-tailed at the trembling end of the branch, and rocked itself (Kafka, 1995, p. 23).

This ontological shift in question is going from one state to another; it is an escape from reality and getting into the dreamlike-state of mind, that is, the delusional narrative. It is a way for reasserting what is already lost. A Kafka expert, Walter H. Sokel defines this transformation of the narrator (and hence the title of the story – *the struggle*) as “the temptation is life as erotic and social existence” (2002, p. 169). In other words, the transformation and the ontological shift of the narrator could be well explained as a response to the state of erotic and social dissatisfaction of the self; which are supported by the erotic references in the text, the dreamy-nature of transformation and the text's circular structure⁶ (Rolleston, 1990, p. 17).

Kafka's “Description of a Struggle” exhibits characteristics of modernism, as the plot construction and the characterization display some deep problems of modernist literature, such as “derealization, dehumanization (disappearance of the active self), giddy perspectivism or relativism, and detachment” (Sass, 2017, p. 317). For Sass, the modernist aspects of the work are clearly present, as the plot construction is almost never linear, but “in something like a series of concentric circles” (pp. 317-318). These are the main features that make “Description of a Struggle” not only modernist, but also an example of schizophrenic narrative: Sass explains that the story is deliberately “extremely raw and direct, at times almost unbearable, presentation of those central schizoid themes that make Kafka one of the most representative of twentieth-century writers—a sort of Dante of modern times” (2017, p. 318).

Similarly, In “Schizophrenia and Rationality, James M. Glass explains schizophrenic narrative as follows: “their significance...appear in what they speak, in their witnessing and representing through language a broader social fragmentation, the impact of that fragmentation of internal perceptions, a mirroring of the failures (and absences) in social rationality” (1987, pp. 406-407). In another article, Glass defines schizophrenic perspective as “a linguistic *mode of being* or *form of life* that begins from radically different assumptions than the social or instrumental maneuvers” (1982, p. 278). In both perspectives of Sass and Glass, the

⁵ Emphasis is mine.

⁶ *Fin de Siecle*; the story finishes at the point it starts.

common traits of schizophrenic narrative appears: the complex and conflicts of the self, non-linear narrative, the doubling and further fragmentation of the protagonist, the dreamy setting, deliberate and disturbing reality bending story-telling are some of the characteristics as exemplified in Kafka's short story.

Conclusion

Franz Kafka's "Description of a Struggle" ("Beschreibung eines Kampfes") is a literary statement of an ontological shift of the individual/narrator. The blurry borders between its characters (narrator and the characters of the acquaintance, the supplicant, the fat man), continuous and fulfilled desires of the protagonist, the delusional and reality-bending narrative all create a literary account through which individual incompatibility with the society is expressed.

The opaqueness of the story is deliberate: and this inscrutability is both instrumental and significant for two reasons: first, the story itself is *murky* because this is a formal and literary expression of miscommunication (or difficulty of understanding and being understood) between individual and the society. The second use of opaqueness stems from the articulation of unfulfilled desires and individual's inability to express or experience them in a proper manner. This is exactly the source of what Updike calls "self-loathing" and "self-distrust" (2012, p. 221) in reference to both the narration and the narrator.

In this context, Kafka's "Description of a Struggle" questions the above-mentioned social rationality by juxtaposing the irrational with the rational, delusional with the normal, as well as the chaos (imagination) with the organization (the city). In doing so, the storyteller transforms the narrator's powerlessness into omnipotence through the work of imagination. As a modernist work that displays the characteristics of schizophrenic narrative, this is how "Description of a Struggle" offers a literary critique of social norms that exclude the discordant, noncompliant, disharmonious.

Genişletilmiş Öz

Franz Kafka'nın "Bir Savaşın Tasviri" (Almanca orjinal adı "Beschreibung eines Kampfes") (İngilizce "Description of a Struggle") adlı kısa hikayesi yazarın görel olarak az bilinen erken dönem eserlerinden biridir. Yüzeysel bir okumada ana karakterin Prag şehrinde bir gece yürüyüşü yaptığını, ve bu yürüyüş esnasında çevresinde karşılaştığı her şeyi ve herkesi sadece tanımlamakla ve anlatmakla kalmadığı, bunlara ek olarak dış dünyayı anlatı yoluyla değiştirip dönüştürmeye/şekillendirmeye başladığını görülür. Bir başka ifadeyle baş karakter şahit olduğu olay ve durumları aktarmayı bir noktada bırakır, ve anlatının kendisi dış dünyayı belirlemeye başlar. Bu noktada okuyucu neyin dış gözlem neyin içe bakış olduğunu ayırt edemeyeceği gibi, zaman ve mekan kavramları da anlamsızlaşmaya başlar. Zira anlatı okuyucunun referans alabileceği ve bir bütün içinde tüm gelişmeleri birbirine bağlayan bir olay örgüsünü bilerek ortadan kaldırır.

Hikayenin az bilinen olmasında Kafka'nın seçtiği spesifik anlatı yöntemlerinin etkin olduğu eser üzerine yazılan eleştirilerde de görülebilir. Örneğin John Updike eserin sadece opak (geçirgen olmayan, anlaşılması zor) olmakla kalmayıp aynı zamanda itici (repellent) olduğunu belirtir. Bu çalışmada, "Bir Savaşın Tasviri" adlı kısa hikayede ilk olarak anlatının kendisinin anlatılanın önüne geçtiğini; yani edebi form aracılığı ile özgün bir tartışma yolunun açıldığını göstermektedir. Daha açık ifade edecek olursak, gerçekliği büken ve artık algılanan gerçekliğin ötesine geçen dağınık ve gerçeküstü anlatı, aslında bir yandan bireyin kendi iç çatışmalarını tasvir ederken, öte yandan da bireyin toplumsal yapı içinde nasıl ve neden kendini gerçekleştiremediğine dair ipuçlarını edebiyat diliyle verir. Kafka'nın şizofrenik anlatı

yöntemi yüzeysel okumanın altında gizlediği ve aynı anda daha görünür kıldığı şey bireyin yabancılaşma süreçleri ve bu süreçlerde bireyin karmaşık psikolojik durumudur. Böyle bakıldığında, fiziksel olarak Prag şehrinde yapılan yolculuk anlatıcının iç yolculuğuna evrilmeye başlar. Ancak anlatı bu noktada edebi form aracılığıyla okuyucuyu hem şaşırtmayı hem de bilinçli olarak rahatsız etmeyi başarır: zira anlatı artık sadece yabancılaşma hikayesi olmaktan çıkar, bireyin bu duruma verdiği edebi cevap haline gelir.

Kafka'nın "Bir Savaşın Tasviri" hikayesi, hikaye başlığının da belirttiği gibi, bireyin içinde bulunduğu kuvvetli bir çatışma halini edebi düzlemde delüzyon anlatısı aracılığı ile aktarır. Bu anlatı türü, çalışmamızda belirtildiği gibi, genel olarak toplumun çoğuna anlamlı gelmeyen, fizik kurallarının geçerliliğini yitirdiği, bireyin kendini nesne olmaktan çok özne konumuna yerleştirdiği, ve hatta yaratıcı/yazıcı (authorial) bir beceri ile ön plana çıktığı bir durumla açıklanabilir. Tam da bu yaratıcı/yazıcı rol, anlatıcı-baş karakterin toplumsal bir çok meseleyi eleştirel bir bakışla ele almasına imkan verir. Örneğin, büyüklük-küçüklük, çekicilik-iticilik, yakınlık-uzaklık, ben ve öteki gibi pek çok dikotomi anlatı aracılığıyla akışkan hale getirilerek sorgulanır. Artık *ben ve öteki* dikotomisi şekil değiştirir, *ben'in ötekileri* (others of the self), ve hatta ben'in alımlamasında ötekiler (others in the self) tartışılır hale gelir. Aslında Kafka böylece anlatı perspektifi ile sürekli oynayabilmenin ve bu perspektifi sürekli değiştirebilmenin edebi düzlemde yolunu açmıştır.

"Bir Savaşın Tasviri" hikayesinde delüzyon anlatısının bir başka başarısı da *sınır* kavramını da akışkan hale getirmesidir. Anlatıcı ile "tanıdık" (the Acquaintance) diye isimlendirildiği karakter şehirde yolculuğa başladıktan sonra ortaya çıkan monologda, konuşanın anlatıcı mı yoksa anlatıcının yarattığı karakter mi olduğu okuyucu tarafından anlaşılabilir. Kafka'nın diğer eserlerinde de eğildiği bir konu olan *asalak ve ev sahibi* dikotomisi de bu hikayede de ön plandadır: yolculuk esnasında kimin asalak, kimin ev sahibi olduğu da belli olmayacaktır. Örneğin, anlatıcı yanındaki 'tanıdık' karaktere zarar verdiğinde kendisinin de zarar göreceğini düşünür. Böylece bu karakterlerin hangisinin asalak, hangisinin ev sahibi olduğu da artık önemli olmayacaktır, çünkü bu kurguda ev sahibi ölünce asalak da ölecektir. Updike'in da opak olarak tanımladığı bu delüzyonel anlatı yapısı, bireyin karmaşık problemlerini, yabancılaşmasını ve uyumsuzluğunu hem bireyin kendisini, hem de *bireyi şekillendiren/kendisini* bu çıkmaza sokan toplum yapısını sorgular. Yalnızlığına bağlı olarak bir karakter yaratan ve onunla yolculuğa çıkan anlatıcı, kendi-ötekisine de yabancı hale gelir, anlatıcı en yakınındaki karakter tarafından da anlaşılabilir ve baş karakter bir kez daha çevresiyle uyuşamaz. Yani baş karakterin çevresi tarafından tanınma ve takdir edilme ihtiyaçları hiçbir zaman karşılanmaz. Kabul edilmeme, yabancılaşma, ruhsal ve fiziksel olarak tatmin olmama hali anlatıcının sadece kendisini değil, tüm çevresini anlatı aracılığıyla yeniden yaratmaya iter. Kafka'nın hikayesindeki ontolojik dönüşüm de tam olarak budur. Uyuşamama ve tatminsizlik durumu gerçekliği eğip büken rüyavari bir anlatıyla aktarılır. Hikaye tam bir çember çizerek başladığı noktada biter, çünkü bu fiziksel bir yolculuktan ziyade bir iç yolculuğudur.

Özetleyecek olursak, "Bir Savaşın Tasviri" hikayesi tatminsiz ve çevresine karşı yabancılaşmış hisseden anlatıcının ontolojik değişimini edebiyat aracılığıyla ifade eder. Karakterler de birbiri içine geçmiş ve çoğu zaman birbirlerinden ayırt edilemez hissi verir, bu yüzden hikayede karakterler arasındaki sınırlar da hayalgücü ve gerçeklik arasındaki sınırlar gibi oldukça belirsizdir. Başladığı noktada biten, ama asla doğrusal olarak ilerlemeyen anlatı, bu özelliklerinden ötürü modernist bir çizgide değerlendirilebilir. Ancak anlatı sadece bununla kalmaz, okuyucuyu başka bir özelliğiyle de rahatsız etmek ister: katlanılmaz olan gerçeklik, hayalgücü aracılığıyla baştan yaratılmalıdır. Kafka'nın delüzyonel anlatısı tam olarak bunu yapar: birey ve toplum sağlıklı bir iletişim kurmadığında, özel olarak böylesi bir hayali-gezi aracılığıyla anlatıcının hikayesi, genel olarak da edebiyat, bu uyuşamama/yabancılaşma hissi-

nin ifade edilme aracı haline gelir. Çalışmamızda belirtildiği gibi, rasyonel ve normal olan artık bireyin ihtiyaçlarına cevap vermediğinde irrasyonel ve delüzyonel olan ortaya çıkar, ve aslında her şeyi değiştiremese bile (hikayenin başladığı yerde bitmesi), en azından güçlü bir şekilde düzene ve iktidara karşı hayalgücünün önemini aktarır (gerçekliğin hayalgücü aracılığıyla bükülmesi/değiştirilmesi). Zira her şey anlatıcının hayalinde bile olmuş olsa, en azından bir noktada anlatıcı değişmiştir: hikayenin başında güçsüz, mutsuz ve yabancılaşmış anlatıcı, *hayalgücü* ile Prag şehrini, yani *düzeni* bir araya getirerek, güçle güçsüzlüğü, farkedilmezlikle görünürlüğü, nesne olmakla özne olmayı, rasyonel olanla irrasyonel olanı bir araya getirir. Tüm bu özelliklerine bağlı olarak, Kafka'nın "Bir Savaşın Tasviri" hikayesi sosyal düzene bir şekilde uyum sağlayamamış bireyleri dışlayan sosyal yapıya, edebiyat ve şizofreni anlatısı/delüzyonel anlatı aracılığıyla bir eleştiri getirmektedir.

References

- Biderman, S., & Lewit, I., (2016). *Mediamorphosis: Kafka and the moving image*. New York: Columbia University Press.
- Currie, G., & Jureidini, J. (2003). Art and Delusion. *The Monist*, 86(4), 556-578. Retrieved from <http://www.jstor.org/stable/27903844>
- Glass, J. (1982). Schizophrenia and Language: The Internal Structure of Political Reality. *Ethics*, 92(2), 274-298. Retrieved from <http://www.jstor.org/stable/2380597>
- Glass, J. (1987). Schizophrenia and rationality: On the function of the unconscious fantasy. In: Levin, D. M. (ed.) *Pathologies of the Modern Self: Postmodern Studies of Narcissism, Schizophrenia and Depression*. New York and London: New York University Press.
- Jamison, A. (2018). *Kafka's other Prague: Writings from the Czechoslovak Republic*. Chicago: Northwestern University Press, Illinois.
- Kafka, F. (1995). *Franz Kafka: The Complete Stories*. Schocken Books Inc.
- Kane, M. (1999). *Modern Men: Mapping Masculinity in English and German Literature, 1880-*. Continuum, New York.
- Mishara, Aaron L. (2010). Kafka, paranoid doubles and the brain: hypnagogic vs. Hyper-reflexive models of disrupted self in neuropsychiatric disorders and anomalous conscious states. *Philosophy, Ethics and Humanities in Medicine* 5(13) doi:10.1186/1747-5341-5-13
- Rolleston, J. (1990). *Kafka's narrative theater*. United States: Penn State University Press.
- Rona, J. *Statue of Franz Kafka*. December 2003. Sculpture. Retrieved 12 February 2019 from <https://www.prague.eu/en/object/places/1872/statue-of-franz-kafka?back=1>.
- Sass, L. A. (2017). *Madness and modernism: Insanity in the light of modern art, literature, and thought*. New York: Basic Books.
- Sass, L. A. (2013). Self-disturbance and schizophrenia: Structure, specificity, pathogenesis: (Current Issues, New Directions). *Recherches en psychanalyse*, 16(2), 119-132. doi:10.3917/rep.016.0119.
- Sokel, W. H. (2002). *The myth of power and the self: essays on Franz Kafka*. Michigan: Wayne State University Press.
- Updike, J. (2012). *Odd Jobs: Essays and Criticism*. New York: Random House Publishing Group.

The Idea of Healing in *A Fortunate Man: The Story of a Country Doctor*¹

Talihli Bir Adam: Bir Taşra Doktorunun Öyküsü'nde İyileş(tir)me Düşüncesi

M. Ayça VURMAY*

Abstract

A Fortunate Man: The Story of a Country Doctor is an essay and a narrative, illustrated with photographs, which explores the personal story of a country doctor as well as the story of society and humanity. The text discusses the issues of healing and illness, concentrating on the social and human aspects of these concepts. It explores the idea of healing primarily as a social construct. It is observed that the figure of the healer is handled through the examples of the doctor, as well as the master mariner and the storyteller with regard to humanism and social responsibility. Thus, "healing" is a metaphor in Berger's view which signifies empathizing and human responsibility. Storytelling is a central concept in Berger's outlook as Berger believes the storyteller is a healer as s/he rescues the reader from absurdity while the healer/doctor is a storyteller who records the story of his patients, the community. The aim of this article is to investigate the ideas of healing and the figure of the healer in *A Fortunate Man*, mainly in social and human terms. It is revealed that the value of a healer and the value of society are measured socially.

Keywords: Healing, Illness, Storytelling, Humanism, John Berger, Jean Mohr

Öz

A Fortunate Man: The Story of a Country Doctor (Talihli Bir Adam: Bir Taşra Doktorunun Öyküsü) taşradaki bir pratisyen doktorun kişisel öyküsünün yanı sıra toplum ve insanlığın öyküsünü irdeleyen, fotoğraflarla bütünlenen bir makale ve anlatıdır. Metinde iyileş(tir)me ve hastalık konuları, bu kavramların toplumsal ve insani yönlerine yoğunlaşarak tartışılır. İyileş(tir)me düşüncesi metinde ağırlıklı olarak toplumsal bir kurgu olarak irdelenir. İyileştirici/sağaltıcı figürünün metinde doktor örneğinin yanı sıra uzman kaptan ve öykü anlatıcısı figürleriyle hümanizma ve toplumsal sorumluluk açısından ele alındığı görülür. Bu nedenle, Berger'in bakış açısına göre "iyileştirme" empati kurma ve insani sorumluluk anlamına gelen bir metaforudur. Öykü anlatımı Berger'in düşünce sisteminde merkezi bir yere sahiptir; öyle ki Berger doktorun hastalarının ve toplumun öyküsünü kaydettiği gibi hikayecilerin de okuru anlamsızlıktan kurtardığına inanır. Bu makalenin amacı *Talihli Bir Adam*'da iyileş(tir)me düşüncesini ve iyileştirici/sağaltıcı figürünü esas olarak toplumsal ve insani açılardan incelemektir. İyileştiricinin değerinin toplumun değeri gibi toplumsal olarak ölçüldüğü ortaya konulur.

Anahtar Kelimeler: İyileştirme, Hastalık, Öykü anlatımı, Hümanizma, John Berger, Jean Mohr

Introduction

A Fortunate Man: The Story of a Country Doctor (1967) is an essay and a narrative written by John Berger (1926-2017) and illustrated with photographs taken by Jean Mohr (1925-2018). The book is based on their visit to John Sassall, the country doctor in the Forest of Dean. The text has biographical aspects as it records the life story of John Sassall, his medical cases, his thoughts and feelings, his relationship with his patients as well as Berger's assessment of him. It is also a critical one which involves Berger's theories and criticism on contemporary society, which is tied with the idea of universal humanism. The text has literary and fictional aspects as it narrates the story of a country doctor and his patients in a novelistic manner and also consists of references to other writers and literary works in order to make its argument. The idea of healing connects with the idea of humanism in Berger's essay as he thinks the value of a healer can only be assessed through society's assessment of the value of human life. In other words, Berger discusses the value of a healthy society through the metaphor of the story of a country doctor as the doctor represents the value of humanity. In this respect, the text explores the concept of healing mainly as a social and human case. As Bruce

¹ This paper is the extended and revised version of the paper entitled "Representations of Healing and Health in *A Fortunate Man*", orally presented at the "International Başkent Conference: 'Health and Healing in Culture and Literature'" on 13-15 March 2019.

* Dr. Öğretim Üyesi, Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, İngiliz Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, aycavurmaya@mku.edu.tr

Robbins states, the concept of humanism, which is central to Berger's vision, connects with Berger's struggle for and contribution to "a new marxist-humanist 'commonsense'" (Robbins, 1982, p. 293). Robbins further argues that Berger's use of the local peasant experience in his works may function as a metaphor for the idea of a global 'human' universal (Robbins, 1982, p. 292).

Illness in Berger's outlook is not only a personal case but primarily a social one as Berger argues there may be social reasons for the illness of an individual, reflected in community's sickness. To illustrate, Berger refers to the social-historical causes of mental illness and criticizes contemporary society for disregarding this aspect (Berger and Mohr, 2016, p. 145). It discusses the ideas of healing in social terms, through the personal case of a doctor/healer and the author/narrator's diagnoses on social ill(s) as well as his cures. The foremost criteria for a healthy society is the human aspect as the text diagnoses. The book deals with the biography of a country doctor, as well as engaging with social and moral questions. The photographs reflecting the medical and personal cases alternate with the pictures of the country landscape and Berger's essay. To illustrate, the text opens with a series of photographs accompanied by a few statements. The first photograph foregrounds the landscape and emphasizes the idea of the landscape as a social construct rather than mere physical location. The landscape serves as a background and frame for the individual and society as written at the top of the second photograph: "Landscapes can be deceptive. Sometimes a landscape seems to be less a setting for the life of its inhabitants than a curtain behind which their struggles, achievements and accidents take place" (Berger and Mohr, 2016, p. 19). Landscape, thus, is both an agent and a disguise both revealing and concealing the ills, problems, as well as accomplishments and welfare of society. This statement can also be read as an introduction to the doctor's role in society mainly as memory and healer of society, diagnosing the ills, fostering health and providing cures in social as well as medical terms. The second photograph together with the sentence inserted in the middle of the photograph, accentuates the statement in the preceding photo which maintains "For those who, with the inhabitants, are behind the curtain, landmarks are no longer only geographic but also biographical and personal" (Berger and Mohr, 2016, p. 21). From the beginning, the text connects the ideas of health and illness with social landscape, demonstrating that the health of the individuals is determined by the healthiness and diseases of society. It examines the story of a country doctor through medical as well as social landscapes.

The essay also explores the paradoxes, risks and duplicities involved in the idea of healing and the healer, warning against the Faustian dangers of healing at the cost of one's health, since Berger thinks, the doctor's passion for knowledge and the universal is Faustian. As Berger puts it, "Like any Faust without the aid of the devil, he [Sassall] is a man who suffers frequently from a sense of anti-climax", as "[P]art of him is always waiting to know more" (Berger and Mohr, 2016, p. 83). Storytelling is similar to healing in Berger's outlook as the storyteller is a healer who redeems the reader from absurdity, emptiness, futility and catastrophe. Berger mainly focuses on the concepts of empathy, humanism and social responsibility in relation to healing, as he thinks they are common to writers in their service to humanity.

This article will investigate the idea of healing as a multifarious category encompassing medicating, curing, rescuing, sheltering, and empathizing at personal, social and narrative levels in *A Fortunate Man: The Story of a Country Doctor*. It concerns healing oneself, healing others, as well as healing oneself through healing the other, the social value of healing, universal humanism, and storytelling as healing. The occasion for Berger's writing about Sassall can be traced back to his acquaintance with him as a general practitioner, being treated by him and becoming his friend. Gavin Francis states that Berger and his friend and colleague

Victor Anant “recognised in Sassall an outstanding physician as well as the enthusiast of an unfashionable ideal - the Renaissance dream of aspiring to universal knowledge and experience” (Francis, 2016, p. 10).

The idea of storytelling is related to the idea of healing and humanism in the text, as the doctor heals society while the storyteller saves humanity. In the conversation between Berger and Susan Sontag entitled “*To Tell A Story*” (1983), Berger discusses his conception of fiction as “a fight against the absurd,” against “that endless, terrifying space in which we live” (Berger and Sontag, 1983). To Berger “A story is always a rescuing operation” (Berger and Sontag, 1983). The storyteller, according to Berger, shelters the reader from the absurd (Berger and Sontag, 1983). Likewise, the doctor rescues the patient from absurdity or the unknown. Berger regards storytellers as “death’s secretaries” (Berger and Sontag, 1983). To Berger an essay and a story are similar. Berger emphasizes the role of empathy in writing. He argues that the essay writer like the storyteller relates the “unsayable” and makes it familiar (Berger and Sontag, 1983).

Sassall’s role as a doctor is similar to the role Berger assigns to storytellers in that the doctor “witness”es the patients’ condition and provides “fraternity”: “The doctor is the familiar of death” (Berger and Mohr, 2016, p. 70). The photographs in the opening pages are succeeded by six stories of novelized case studies regarding Sassall’s practice as a doctor as well as his social relationships with his patients. The first narrative is the story of a woodman trapped beneath a tree. The attempt by Sassall to save the woodman or the patient is similar to the role of the storyteller who, Berger believes, rescues the reader from absurdity or the unknown. The metaphor of the doctor as a storyteller is reinforced through the story image in the doctor’s rescue of the woodman. The narrator refers to the accident as a fictional “story” which is in progress and to be “concluded” by the doctor’s treatment: “The man would tell the story many times, and the first would be tonight in the village. But it was not yet a story. The advent of the doctor brought the conclusion much nearer, but the accident was not yet over [...]” (Berger and Mohr, 2016, pp. 23-24).

The photographs, taken by Jean Mohr provide a vivid embodiment of the subject matter, of the individual as well as the social, through close-ups. The photographs and the narrative constitute a unity, complementing one another. Berger’s emphasis on the necessity for a fraternal relationship between the doctor and the patient, for instance, is accompanied by a series of photographs depicting Sassall’s relationship with his patients (Berger and Mohr, 2016, pp. 71-75). The subsequent five photographs depicting Sassall’s examination of an aged woman through close-ups, illustrate the doctor’s fraternity towards his patients, where the shift in the gestures and mimics of the patient during her conversation with Sassall, the woman’s fraternity towards her doctor, in particular, can be observed (Berger and Mohr, 2016, pp. 71-73). The succeeding photograph portrays Sassall’s examination of a pregnant woman, which foregrounds the patient’s mimics which exhibit her trust in her doctor as well as Sassall’s fraternity (Berger and Mohr, 2016, p. 74). The choice of the close-up technique accords with the kind of doctor-patient relationship examined in the book, which is a close relationship based on the principle of treating the patient as a whole being, rather than merely as a case of illness. Berger says, Sassall “never separates an illness from the total personality of the patient –in this sense he is the opposite of a specialist. He does not believe in maintaining his imaginative distance: he must come close enough to recognize the patient fully” (Berger and Mohr, 2016, p. 114). The close-up method is not only observed in Sassall’s attitude to each patient but in the conception of the text which approaches its object directly by acknowledging it fully. The absence of borders or spaces between the visual and verbal elements, the photographs and the essay/narrative, as well as the absence of explanatory information regard-

ing the photographs and the lack of chapter divisions and subtitles are in line with the close-up approach. The book provides different versions of the same photograph, which suggests the perception or treatment of each person or object in the picture, from different angles or by coming closer to the object in each picture. Berger's conception of anguish, for instance, is supplemented by five photographs depicting the fraternal relationship between two men, one of whom is sobbing (Berger and Mohr, 2016, pp. 115-120). Through these photographs, which capture different sequences of the same scene, the text foregrounds human suffering and fraternity.

Illness is regarded as the exhibition of individuality or as integral to the personality of the patient since Berger thinks Sassall conceives of illness as "a form of expression" reflecting the patient's "total personality" (Berger and Mohr, 2016, p. 64), which makes him a good doctor: "He [Sassall] is acknowledged as a good doctor because he meets the deep unformulated expectation of the sick for a sense of fraternity. He recognizes them" (Berger and Mohr, 2016, p. 79). Illness, in Berger's view, can be truly diagnosed through the examination of the physical, psychological, environmental, social, and historical factors affecting the individual. In other words, treatment requires an "intimate, individual recognition of the patient" (Berger and Mohr, 2016, p. 76):

Good general diagnosticians are rare, not because most doctors lack medical knowledge, but because most are incapable of taking in all the possibly relevant facts- emotional, historical, environmental as well as physical. They are searching for specific conditions instead of the truth about a man which may then suggest various conditions. (2016, p. 76)

Berger's conception of illness as "a distorted, fragmented form of self-consciousness" which demands "fraternity" to "reaffirm the social content of the invalid's aggravated self-consciousness" (Berger and Mohr, 2016, p. 71) can be related to Virginia Woolf's views on sickness and its value in literature as well. Virginia Woolf, in her essay entitled *On Being Ill* (1926), deplores the omission and neglect of the subject of illness in literature in that she observes that literature engages with the mind at the cost of the body, and shows the affirmative function of sickness, thereby revealing its centrality to human growth, change and illumination. Woolf highlights the connection between common illness and spiritual/mental health:

Considering how common illness is, how tremendous the spiritual change that it brings, [...] it becomes strange indeed that illness has not taken its place with love, battle, and jealousy among the prime themes of literature. Novels, one would have thought, would have been devoted to influenza; epic poems to typhoid; odes to pneumonia, lyrics to toothache. But no, with a few exceptions- [...] literature does its best to maintain that its concern is with the mind: that the body is a sheet of plain glass through which the soul looks straight and clear, and, save for one or two passions such as desire and greed, is null, negligible and non-existent. On the contrary, the very opposite is true. [...] But of all this daily drama of the body there is no record. People write always about the doings of the mind [...] (Woolf, 2014, p. 32)

The condition of illness, for Woolf, indicates a state of thoughtlessness or recklessness which she likens to that of a criminal, where the relationship between common health and spiritual health is highlighted. As the normal or lawful is associated with the healthy, going against law is sickness. In other words, health is associated with social restraint and civilization whereas illness is related with candour, senselessness and alienation: "There is, let us confess it (and illness is the great confessional) a childish outspokenness in illness; things are said, truths blurted out, which the cautious respectability of health conceals" (Woolf, 2014, p. 36). Woolf further considers illness to be a freedom and richness of expression or creativity as it incites incomprehensibility and metaphorical meaning, hence words acquire a complex net of meanings:

In illness words seem to possess a mystic quality. We grasp what is beyond their surface meaning [...] a state of mind which neither words can express nor the reason explain. Incomprehensibility has an enormous power over us in illness, more legitimately perhaps than the upright will allow. In health meaning has encroached upon sound. Our intelligence domineers over our senses. But in illness, with the police off duty [...] if at last we grasp the meaning, it is all the richer for having travelled slowly up with all the bloom upon its wings. (2014, p. 41)

Berger's views on the social alienation of the diseased and his perception of death and illness as an absurdity to be remedied by the doctor tally with Susan Sontag's critique of the denunciatory conception of illness in society in *Illness as Metaphor* (1978) (Sontag, 1978, p. 3). Sontag argues that death and illness are perceived as criminal, absurd, malicious and thereby shunned by society: "Contact with someone afflicted with a disease regarded as a mysterious malevolency inevitably feels like a trespass; worse, like the violation of a taboo. The very names of such diseases are felt to have a magic power" (1978, p. 6). Sontag continues, "As death is now an offensively meaningless event, so that disease widely considered a synonym for death is experienced as something to hide" (1978, p. 8).

The role of the healer is also explained through the analogy of the Master Mariner in the text. Berger likens the figure of the doctor to a Master Mariner. The comparison is partly due to Conrad's influence on Dr Sassall. It stems from Berger's views on the affinities between a doctor and a mariner regarding their roles. Berger's image of a doctor is that of a person who values imagination and the ideal of service like the Master Mariner. The doctor faces endless and unknown risks, possibilities and challenges like the Mariner facing the sea. In other words, s/he confronts the unimaginable. Furthermore, the doctor is impelled by the ideal of service to humanity or society, and who is wise and experienced like the sea captain. The consulting room is imagined as "a ship officer's cabin" (Berger and Mohr, 2016, p. 54). Sassall's image of a doctor, as Berger puts it, is "A man who was all-knowing but looking haggard" (Berger and Mohr, 2016, p. 57). Berger explains this image through references to Conrad and quotations from his novels, *The Nigger of the Narcissus* and *Typhoon*. Berger states Sassall "constructed his ideal of responsibility" on Conrad's Master Mariners, seeing himself "as a life-saver", "serv"ing community (Berger and Mohr, 2016, p. 58). However, Sassall's notion of the doctor's imagination changes when he becomes a more experienced and older doctor in that he realizes the importance of his patients' imagination, which he considers equally valuable. Thus, his idea of imagination moves from the personal to the communal or collective. Sassall begins "to observe himself and others" (Berger and Mohr, 2016, p. 61). Berger says,

He [Sassall] began to take a different view of the meaning of the term crisis. He began to realize that the way Conrad's Master Mariners came to terms with their imagination- denying it any expression but projecting it all on to the sea which they then faced as though it were simultaneously their personal justification and their personal enemy- was not suitable for a doctor in his position. He had done just that- using illness and medical dangers as they used the sea. He began to realize that he must face his imagination, even explore it. It must no longer lead always to the 'unimaginable', as it had with the Master Mariners contemplating the possible fury of the elements- or, as in his case, to his contemplating only fights within the jaws of death itself. [...] He began to realize that imagination had to be lived with on every level: his own imagination first- because otherwise this could distort his observation- and then the imagination of his patients (Berger and Mohr, 2016, p. 60).

The relationship between the doctor and the patient is a dialectical one, as the case of Sassall suggests, in that both have to connect with the other. In such a relationship, the doctor recognizes the uniqueness of the patient while the patient realizes that s/he is not an exception as s/he notices some parts of his/her own personality reflected in the doctor:

This can be achieved by the doctor presenting himself to the patient as a comparable man. It demands from the doctor a true imaginative effort and precise self-knowledge. The patient must be given the

chance to recognize, despite his aggravated self-consciousness, aspects of himself in the doctor, but in such a way that the doctor seems to be Everyman. [...] He [The patient] is no longer an exception. He can be recognized. And this is the prerequisite for cure or adaptation. (Berger and Mohr, 2016, p. 78)

The idea of empathy, social/human responsibility or “the desire to be universal” in Berger’s view on Sassall’s personality and practise, means proliferating oneself into countless others as “he ‘becomes’ each patient” (Berger and Mohr, 2016, p. 79). As the healer becomes a universal man, through a sense of fraternity, he also cures himself/herself when s/he cures one: “He [Sassall] cures others to cure himself” (Berger and Mohr, 2016, p. 79).

Berger deals specifically with the culturally and economically deprived society, as Sassall’s patients belong to an “economically depressed” region and to the forest. The Foresters are “suspicious, independent, tough, poorly educated, low church” (Berger and Mohr, 2016, p. 91). Sassall lives in a larger house of the village and drives a Land Rover for his practice, and another car for his private use. His children go to the local grammar school. He is seen as a gentleman by the Foresters. Sassall, Berger says, “leads almost no social life of his own- except in the village with the villagers. It is when he is talking with his few middle-class neighbours that one is most aware of his own class background” (Berger and Mohr, 2016, p. 91). Berger relates the inarticulacy of the English working and middle classes to cultural destitution:

The inarticulateness of the English is the subject of many jokes and is often explained in terms of puritanism, shyness as a national characteristic, etc. This tends to obscure a more serious development. There are large sections of the English working and middle class who are inarticulate as the result of wholesale cultural deprivation. They are deprived of the means of translating what they know into thoughts which they can think. [...] The culturally deprived have far fewer ways of recognizing themselves. A great deal of their experience –especially emotional and introspective experience- has to remain *unnamed* for them. (Berger and Mohr, 2016, pp. 100-1)

The doctor/healer, in Berger’s outlook, functions as the recorder of the history of the community, “the clerk of the records” (Berger and Mohr, 2016, p. 113). He is the “memory”, “witness”, “representative” and “self-consciousness” of society (Berger and Mohr, 2016, p. 111). Thus, Sassall is the “clerk” of history and culture of the villagers’ and foresters’. In other words, the doctor mirrors and represents society as such:

He is the objective witness of their lives. [...] He is in no way a final arbiter. That is why I chose the rather humble word clerk: the clerk of their records. [...] He is not the representative of an all-knowing, all-powerful being. He is their own representative. [...] He keeps the records so that, from time to time, they can consult them themselves. [...] He represents them, becomes their objective (as opposed to subjective) memory, because he represents their lost possibility of understanding and relating to the outside world, and because he also represents some of what they know but cannot think. (Berger and Mohr, 2016, p. 111)

Berger’s interest in history, historical consciousness, history-writing and recovery of history is integral to his work. Regarding this, Harvey Kaye argues “[W]here one does find a serious consideration of the need to recover history and reconstruct historical consciousness is in the work of John Berger” (Kaye, 1983, p. 44). Harvey’s argument accounts for Berger’s use of the metaphor of the doctor as a redeemer of humanity and chronicler of history. Kaye argues “mystification and cultural alienation” impedes historical consciousness (1983, p. 44) and refers to Berger’s *A Fortunate Man* as an example of cultural /historical amnesia through inarticulacy and cultural deprivation (1983, p. 45).

Martyn Hudson examines Berger’s works with a view to their relationship with Marxist history-writing, the dead and the past. Emphasizing the “ethical imperative to describe” (Hudson, 2000, p. 262) tradition, the past and the dead, Hudson argues Berger expresses the inarticulate, unsaid and unsayable through mediating between “the peasantry and the intelli-

gentsia, the cosmopolitan and the provincial and the living and the dead. This radical act of translation means that he performs the task, as he once said of someone else, of ‘clerk of the foresters records’” (2000, p. 262).

The concepts of healing and health are socially/culturally constructed as Berger’s text manifests. Berger criticizes the lack of historical foundation in his culture as he thinks the social/historical aspects of illness are ignored by society: “With the fatal a-historical basis of our culture, we tend to overlook or ignore the historical content of neuroses or mental illness” (Berger and Mohr, 2016, p. 145). The doctor’s dilemma, hence, reflects society’s sickness as illness is socially produced as well. Sassall’s depression Berger thinks, also reflects the “neuroses”, “depressions” and “illness” of the community:

From time to time Sassall becomes deeply depressed. The depression may last one, two or three months. He is not sure of the reason for these depressions. Extreme examples in the distant past are sometimes admitted. One grants that there was a connection in the fourteenth century between the outbreaks of St Vitus’s Dance and the suffering caused by the Hundred Years’ War and the Plague. [...] Vulnerability may have its own private causes, but it often reveals concisely what is wounding and damaging on a much larger scale (Berger and Mohr, 2016, pp. 145-146).

The doctor’s value, for Berger, should be measured in terms of his/her humanity. Berger raises some questions concerning these issues and concludes that the value of a doctor or healing cannot be determined in the absence of a human society. He expresses the dual aspect of the doctor through the contrast between a technician and an artist in that Sassall feels responsible for his patients which resembles the artist’s social responsibility: “Like an artist or like anybody else who believes that his work justifies his life, Sassall - by our society’s miserable standards - is a fortunate man” (Berger and Mohr, 2016, p. 148). Berger criticizes his contemporary society on human grounds, as he believes they lack the necessary assets to acknowledge the worth of human life:

Then let us ask: What is the social value of a pain eased? What is the value of a life saved? [...] Should a doctor be judged professionally- by the consistent level of his professional skill? This would seem to make sense in the case of a surgeon, because his tasks, however complex, are limited. [...] It would be very much more difficult to judge a doctor like Sassall. [...] Let us assume that the consistent level of Sassall’s performance as a doctor can be measured as a technique. He can then be graded as a technician. [...]

But could this satisfy us? The value of his capacity rather than the value of what he achieved?

It is true that my questions cannot be answered satisfactorily. But I was asking them to try to lead you to the point of realizing that we in our society do not know how to acknowledge, to measure the contribution of an ordinary working doctor. (Berger and Mohr, 2016, p. 165)

In Berger’s view, the criteria for a healthy individual or society as well as the measure of the assessment of sickness in both individual and social terms are bound up with social relations and structures and the idea of humanism. In the conclusion of the book, quoting Gramsci, Berger asks “Is humanity as a reality and as an idea a point of departure or a point of arrival?” (Berger and Mohr, 2016, p. 167). Then, he addresses the same question to the reader once more, without the quotation marks. Berger emphasizes the necessity for action to be able to acknowledge the worth of a human life or a healthy life, which he thinks, can only be achieved through the production of a human society:

Is humanity as a reality and as an idea a point of departure or a point of arrival?

I do not claim to know what a human life is worth – the question cannot be answered by word but only by action, by the creation of a more human society.

All that I do know is that our present society wastes and, by the slow draining process of enforced hypocrisy, empties most of the lives which it does not destroy: and that, within its own terms, a doctor

who has surpassed the stage of selling cures, either directly to the patient or through the agency of a state service, is unassessable. (Berger and Mohr, 2016, p.168)

Berger's critique of the post-war British society, reveals the ailment he identifies as being "without a scale of standards for judging or assessing one another" (Berger and Mohr, 2016, p. 163). Berger maintains that after the Second World War, the British were deprived of the power to make choices, as political choices were officially made on their behalf (Berger and Mohr, 2016, p. 163). The lack of commitment to and the failure to make choices, as Berger states, can be observed in social issues including "racial equality, the right to national and economic independence, the ending of class exploitation, the struggle for freedom (and survival) in a police state, the abolition of famine" (Berger and Mohr, 2016, p. 163).

George Szanto explores the functions of "oppositional" perspectives in Berger's work, which depict a "complex" as well as "distorted" reality (Szanto, 1978, p. 364). Szanto argues "In its few moments of humanism and socialism he [Berger] finds in the world the possibilities for what, generally looking and seeing, is not" (Szanto, 1978, p. 364). Szanto also refers to the "social dialectics art plays" and "economic roles of social beings" as reflected in middle class life in *A Fortunate Man* (Szanto, 1978, p. 364).

The doctor's depression, here, is a reflection of a communal sickness or depression as well. The doctor's distress, Berger thinks, results from the incongruity between "the general expectations of his patients and his own" (Berger and Mohr, 2016, p. 142). Berger believes the doctor's effort to treat the whole personality of a patient culminates in the "bitter paradox" (Berger and Mohr, 2016, p. 142) in that the closer he examines each patient, the closer he comes to the fact of his patients' being underprivileged and unfortunate in social terms, for Sassall "knows that the foresters are in almost all respects unfortunate compared to what they could be-given better education, better social services, better employment, better cultural opportunities" (Berger and Mohr, 2016, p. 137).

The healer's relationship with the patients and society as Sassall's example demonstrates is manifest in the fourth story or case in the book. The story concerns Sassall's examination of one of his patients, who is a sixteen-year-old girl. The girl "was crying when she came into the surgery" (Berger and Mohr, 2016, p. 37). Sassall's attitude to his patient proves congenial, as he asks her the reason for her misery. It is further revealed that it was Sassall who delivered the girl as a baby, which adds to the fraternity between the doctor and the patient. After examining the girl medically and through asking questions about her physical health, Sassall asks her personal questions regarding her parents, her job, her education, and her prospects in order to help her to recover from her misery. He realizes that her discontent results from her dissatisfaction with her present position and her desire for a better one. He also tries to help her to receive the necessary training for the job she desires (Berger and Mohr, 2016, p. 39). The conversation between Sassall and his patient displays not only Sassall's empathy with his patient but also emphasizes his anguish because of the deprivation of his patients and their misery, as Berger states the girl examined by Sassall "is nubile in everything except her education and her chances" (Berger and Mohr, 2016, p. 38). The story, therefore manifests the dual aspect of the figure of the healer as both a Promethean hero who saves humanity and a tragic figure who suffers for humanity.

Anguish is a major form of illness Berger detects in contemporary society. Sassall and his patients suffer from the feeling of anguish. Berger's conception of anguish can be explained by referring to Sartre. Making a choice, according to Sartre, has universal consequences in that the choice concerns not only the individual but humanity. Thus, one's freedom or will impacts on the universal one. In other words, to Sartre, each authentic choice manifests universality or humanity (Sartre, 2007, pp. 17-72). In his 1945 lecture entitled "Existentialism

Is a Humanism”, Sartre defends his theory of existentialism and emphasizes the human responsibility of existence and of the individual will: “Our responsibility is thus much greater than we might have supposed, because it concerns all mankind” (2007, p. 24). As Sartre puts it,

The word "subjectivism" has two possible interpretations, and our opponents play with both of them, at our expense. Subjectivism means, on the one hand, the freedom of the individual subject to choose what he will be, and, on the other, man's inability to transcend human subjectivity. The fundamental meaning of existentialism resides in the latter. When we say that man chooses himself, not only do we mean that each of us must choose himself, but also that in choosing himself, he is choosing for all men. (2007, pp. 23-24)

The healer/doctor Sassall suffers from existential dilemma or anguish since he is aware that his choices, however limited, will influence his patients, community and humanity as well. Sassall resembles Sartre’s universal humanist for he goes beyond and forgets himself to serve humanity, as Sartre states “man is always outside of himself, and it is in projecting and losing himself beyond himself that man is realized; and, on the other hand, it is in pursuing transcendent goals that he is able to exist” (Sartre, 2007, p. 52). Similarly, as Berger puts it, Sassall’s “aim is the Universal Man” (Berger and Mohr, 2016, p. 144). As a universal humanist, Sassall, the doctor, expands himself into multiple selves through “his imaginative ‘proliferation’ of himself in becoming one patient after another” (Berger and Mohr, 2016, p. 144).

The anguish Berger mentions and Sassall as well as society faces and his emphasis on humanism can be compared to Antoine Roquentin’s existential dilemma and fear in *Nausea*. Sassall’s predicament involving the dual roles of the doctor as a scientist and a humanist is similar to Roquentin’s dilemma:

I shall lean against a wall and as they go by I shall shout to them: ‘What have you done with your science? What have you done with your humanism? Where is your dignity as a thinking reed?’ I shan’t be afraid-or at least no more than I am now. Won’t it still be existence, variations on existence? All those eyes which will slowly eat up a face –no doubt they will be superfluous, but no more superfluous than the first two. Existence is what I am afraid of. (Sartre, 2000, p. 227)

Sassall’s recurrent depression reveals the anguish suffered by his patients. Berger refers to Van Gogh as an example of the social anguish observed in a specific era which is manifest in the artist’s inner turmoil: “But do we appreciate, for example, how much Van Gogh’s inner conflicts reflected the moral contradictions of the late nineteenth century?” (Berger and Mohr, 2016, p. 146). “Sassall’s depressions are maintained”, Berger says, by “the suffering of his patients and his own sense of inadequacy” (Berger and Mohr, 2016, p. 146). Sassall’s inner conflict can be observed in his sense of inadequacy, which “is larger than professional” as he persistently asks himself “Do his patients deserve the lives they lead, or do they deserve better? Are they what they could be or are they suffering continual diminution?” (Berger and Mohr, 2016, p. 135).

The anguish Sassall’s patients face is “the anguish of dying, of loss, of fear, of loneliness, of being desperately beside oneself, of the sense of futility” (Berger and Mohr, 2016, p. 115) rather than a physical kind of anguish. “What is the effect of facing, trying to understand, hoping to overcome the extreme anguish of other persons five or six times a week?” Berger asks (Berger and Mohr, 2016, p. 115). The question reveals the magnitude of the problems and risks faced by doctors, including Sassall, while practising their profession, mainly the diseases they may develop as a result. The Faustian dangers awaiting the healer, as it is embodied in this essay is the depression or paranoia Sassall develops as a result of the incongruity between “his developed sensibility and the underprivileged life of his chosen patients” (Berger and Mohr, 2016, p. 147). As Sassall feels guilty for his patients’ plight, he becomes

extremely “susceptible to the suffering of others” (Berger and Mohr, 2016, p. 147). The suffering of Sassall’s patients, also reveals “the comparative emptiness of his own life” (Berger and Mohr, 2016, p. 147). Sassall’s feeling of sickness may result from the sense of inability to come to terms with and cure his existence and contemporary society including the life of his patients. The Sartrean anguish suffered by the doctor as well as the patients can also be defined as the contingency of human existence, and the obligation to make choices where all is arbitrary and meaningless. Berger quotes Sartre’s *Nausea* to account for the feeling of anguish or nausea:

But no necessary being can explain existence: contingency is not an illusion, an appearance which can be dissipated; it is absolute, and consequently perfect gratuitousness. Everything is gratuitous, that park, this town, and myself. When you realize that, it turns your stomach over and everything starts floating about, as it did the other evening at the Rendezvous Des Cheminots; that is the Nausea ... (Berger and Mohr, 2016, p. 125)

The dangers faced by the healer can also be explained by referring to the concept of “the wounded healer”, which signifies “the inner ‘woundedness’ of a healer, the healer’s own suffering and vulnerability which have been said to contribute crucially to the capacity to heal” (Jackson, 2001, p. 2). As Stanley Jackson puts it, the healer may consult his/her own “sufferings” “as bases for understanding, appreciating, and empathizing with the wounds and sufferings of others” (Jackson, 2001, p. 36). In this respect, John Sassall can be regarded as a “wounded healer”, whose own vulnerability or depression complements and aids in curing others.

In conclusion, it is observed that the idea of healing in *A Fortunate Man* is connected with the concept of universal humanism. Accordingly, the value of a healer as well as the value of a work of art or an author are determined through the value of humanity and human life. It is revealed that the personal and the public aspects of sickness are interrelated as the individual’s illness reflects society’s ailment. Through the metaphor of the doctor, Berger criticizes the lack of humanity in contemporary society, which fails to acknowledge the value of an individual, as well as demonstrating the doctor’s dilemma which reflects the society s/he represents and the anguish suffered by the individuals.

Genişletilmiş Öz

İyileş(tir)me dűřüncesi, John Berger’in makalesi/anlatısı ve Jean Mohr’un fotoğraflarından oluşan *A Fortunate Man: The Story of a Country Doctor* (Talihli bir Adam: Bir Tařra Doktorunun Öyküsü) adlı kitapta, bireysel açıdan ele alındığı gibi esas olarak toplumsal ve hümanist bakışla ortaya konur. Kitapta taşra doktoru olan John Sassall’ın yaşam öyküsü anlatılırken doktor figürünün toplumsal sağlık ve evrensel hümanizmayı ifade eden bir metafor olarak kullanıldığı görölür. Dolayısıyla iyileştirici ya da iyileşmenin değeri, toplumun değeri ve insanlık değeriyle koşuttur. Bu makalenin amacı *A Fortunate Man*’de iyileşme/sağlık kavramını ve iyileştirici/sağaltıcı figürünü esas olarak toplumsal ve insani açılardan incelemektir.

Kitapta, doktor ya da iyileştirici figürü “Evrensel İnsan” kavramıyla ifade edilir ve insanlığa karşı sorumlu olma ve bu doğrultuda bireysel ve evrensel seçimlerde bulunma dűřüncesiyle irdelenir. Berger bu dűřünceleri Sartre ve Gramsci gibi dűřünürlerden yaptığı alıntılarla da destekler. Dr Sassall’ın sahip olduğu “kardeşlik” duygusu metinde vurgulanan evrensel hümanizma kavramının en dikkat çekici örneklerindedir. Öyle ki, Dr Sassall’ın kardeşlik ve empati yoluyla kendi benliğini sayısız ötekiye dönüştürmesi onun hümanist bakışını göz önüne serer. Bu açıdan doktorun ya da iyileştiricinin yaşadığı varoluşsal endişe toplumsal endişenin (angst/anguish) göstergesidir.

Sağlık kavramına bireysel bakıştan ziyade toplumsal açıdan yaklaşan metinde bireyin sağlığı ve refahının toplumsal başarı ve esenlikle orantılı olduğu ifade edilir. Bu yüzden, Dr Sassall'ın hastalarının sağlığı ait oldukları geri kalmış taşra yaşamıyla ilişkilidir ve bölge halkının ekonomik ve kültürel yoksunluğu onların sağlığını ya da refahını birincil olarak etkilemektedir. Doktorun toplumsal işlevi ya da toplumu yansıtmadaki rolü Berger'in toplumsal hafızayı vurguladığı toplumun “kayıtlarının katibi” ya da toplumun şahidi ifadesiyle gösterilir.

Berger'in düşüncesinde “hikayeciler” (storytellers) okurun ve insanlığın kurtarıcısıdır. Bir başka deyişle, hikayeciler yabancı ve tekinsiz olanı aşına kılarak insanlığı bilinmeyen, söylenilemeyen ve saçmaya karşı hazırlar. Hikayeciler doktor gibi kurtarıcı rolüne sahiptir; okuru bilinmeyene karşı hazırlar. Fakat aynı zamanda hikayeci ya da doktor bilinmeyenle işbirliği içindedir. Metinde doktor-hikayeci benzetmesi aracılığıyla Sassall'ın hastalarına bilinmeyenin kapısını araladığı düşüncesi yazılı ve görsel olarak ifade edilir. Dahası Berger'in anlatımında kurmaca hikayeye tıbbi vaka birbirinin içine girer; doktorun biyografisiyle karşılaştığı tıbbi vakalar öykülenir. Berger'in yaklaşımında, doktor yazarla benzer role sahiptir.

Kitapta hastalık kavramı genel anlamının yanı sıra zihinsel ya da psikolojik sağlıkla da ilişkilendirilir; bireylerde görülen rahatsızlıkların toplumsal bir sıkıntıyla ilgili olabileceği görüşü ortaya konur. Berger'e göre bireyin yaşadığı endişe ve buhran toplumsal ölçekte eşzamanlı oluşan ve yazar, sanatçı ve doktor gibi toplumun farklı kesimlerinden bireylerin de yaşamına yansıyan toplumsal endişe ve rahatsızlığı yansıtmaktadır. Yazar, Sassall'ın yaşadığı duygusal çöküntüyü toplumsal bir hadise olarak değerlendirir.

Berger, Sassall'ın yaşadığı bölgeden yola çıkarak İkinci Dünya Savaşı sonrası Britanya'sını eleştirir. Dr Sassall'ın sorumlu olduğu taşra halkının içinde bulunduğu yoksullukla kültürel ve ekonomik yoksunluğu Berger dönemin Britanya'sında eksik olduğunu düşündüğü toplumsal sorumluluk, kayıtsızlık, eşitsizlik ve seçim yapma yetisinden yoksun olma gibi hususlarla ilişkilendirir. Berger'e göre insan değerini bilmeyen bir toplum, doktorun da değerini bilmez. Dolayısıyla ancak insanca bir toplum yaratarak sağlıklı bir toplum oluşturulabilir, ya da hümanist bir çerçevede sağlıklı bir toplum oluşur.

Doktor-hasta ilişkisi metinde diyalektik olarak ele alınır. Berger'e göre doktorun hastalarının her birini tek ve benzersiz olarak görmesi gerekirken hastaların da doktoru kendilerine benzer özelliklere sahip olan bir kişi olarak görmelerinin gereği ifade edilir. Bir başka deyişle, Berger'in düşüncesinde doctor-hasta ilişkisi, Sassall'ın durumunda da görüldüğü gibi “evrensel insan” perspektifinde gerçekleşmelidir.

Doktor figürü metinde gemi kaptanı metaforuyla da pekiştirilir. Dr Sassall üzerinde büyük etkisi olan yazar Joseph Conrad'ın yapıtlarındaki gemi kaptanlarına yapılan göndermeler yoluyla doktorda ve kaptanda olması gereken sorumluluk duygusuyla evrensel hümanizma ve kardeşlik düşünceleri koşut olarak ele alınır. Sassall'da görülen topluma ve insanlığa hizmet bilinci gemi kaptanı benzetmesiyle iyileştiricinin kurtarıcı işlevine dikkat çekilirken aynı zamanda Conrad'ın kaptanlarında görülen tehlike ve zorluklara da işaret edilir.

İyileştirici figürü kitapta doktor/hasta, derman/yara ikili zıtlıklarını bünyesinde eşzamanlı olarak bulunduran bölünmüş bir benlik olarak ortaya konur. John Sassall'ın temsil ettiği iyileştirici, “Yaralı sağaltıcı” rolüne bürünür. Bu açıdan, iyileştirici/doktor, bir yandan kendi yaralarından ötürü hastalarıyla kolaylıkla empati kurup çare olurken diğer bir yandan da hastaları için yaptığı fedakarlıkla kendinden ödün vermekte ve sağlığını yitirebilmektedir. John Berger bu bağlamda doktorun ya da sağaltıcının karşı karşıya olduğu Faustvari tehlikeli durumları Dr Sassall'ın yaşam öyküsü aracılığıyla dile getirir. Nitekim, Sassall ya da doktor

empati ve kardeşlik duygularıyla hastalarına derman olmaya çalışırken, onların yaşam şartlarını iyileştirememenin neden olduğu yetersizlik ve endişe duygusu kendi sağlığı için bir tehdit oluşturur.

Anlatıyla fotoğrafın birbirini bütünlediği metinde özellikle yakın çekim tekniğinin kullanılmasıyla başlıca düşüncelerin desteklendiği gözlemlenir. Nitekim insan odaklı bir toplum düşüncesinin önemi yakın çekim fotoğraflar aracılığıyla da vurgulanır. Bu fotoğraflarda doktorun hastaya gösterdiği empati, hastanın doktora duyduğu kardeşlik ve güvenin yanı sıra doktorun ve hastaların ayrı ayrı fotoğraflarla yaşadıkları coğrafyaya dair fotoğraflar insanın öne çıktığı hümanist bir anlayışla betimlenir.

Sonuç olarak, *A Fortunate Man*'de doktor/sağaltıcı metaforuyla ve özellikle doktorun yaşadığı ikilem ve rahatsızlıkla hastaların ve toplumun endişe ve sıkıntıları aracılığıyla evrensel hümanizma düşüncesinin önemi vurgulanır ve çağdaş toplumda bu açıdan görülen eksiklik eleştirilir.

References

- Berger, J., & Mohr J. (2016). *A fortunate man: The story of a country doctor*. Edinburgh: Canongate Books Ltd.
- Berger, J., & Sontag S. (1983). To tell a story. *Voices*. Retrieved 12 September 2019 from: <https://photographytheoryintopractice.wordpress.com/2017/02/15/john-berger-and-susan-sontag-telling-stories/>.
- Francis, G. (2016). Introduction. In *A fortunate man: The story of a country doctor*. Edinburgh: Canongate Books Ltd. 9-15.
- Hudson, M. (2000). The clerk of the foresters records: John Berger, the dead, and the writing of history. *Rethinking History*, 4(3). 261-279. doi.org/10.1080/136425200456967.
- Jackson, S. (2001). Presidential address: The wounded healer. *Bulletin of the History of Medicine*, 75(1), 1-36. Retrieved 15 January 2020 from: www.jstor.org/stable/44445554.
- Kaye, H. J. (1983). Historical consciousness and storytelling: John Berger's fiction. *Mosaic: An Interdisciplinary Critical Journal*, 16 (4). 43-57. Retrieved 09 November 2018 from: <https://www.jstor.org/stable/24777713>.
- Robbins, B. (1982). Feeling global: Experience and John Berger. *Boundary 2*, 11 (1/2), 291-308. doi:10.2307/303030
- Sartre, J. P. (2000). *Nausea*. (R. Baldick, Trans.). London: Penguin Books.
- Sartre, J. P. (2007). *Existentialism is a humanism*. Macomber, C. (Ed.). (J. Kulka, Trans.). New Haven and London: Yale UP.
- Sontag, S. (1978). *Illness as metaphor*. Toronto: McGraw-Hill Ryerson Ltd.
- Szanto, G. (1978). Oppositional way-signs: some passages within John Berger's history-making, history-unravelling experiment. *College English*, 40(4). 364-378. doi:10.2307/376255

ARCHEOLOGY

Şirinçavuş Antik Limanı Taş Eserleri

The Stone Artifacts of the Ancient Harbor of Şirinçavuş

Oktay DUMANKAYA *

Mustafa Uğur EKMEKÇİ**

Öz

Balıkesir ili, Bandırma ilçesi, Şirinçavuş Mahallesi kıyı hattında yer alan antik liman bölge halkı tarafından “Taş Liman” olarak adlandırılmaktadır. Bu makale söz konusu antik liman ve çevresinde tespit edilen MS 4. ve MS 6. yüzyıla tarihlendirilen taş eserleri konu edinmektedir. Çalışmada Ion Sütun Başlığı, Korinth Başlığı, Ion-impot başlığı, sütun kaidesi, sütun kaideli postament, korkuluk payesi ve vida pres ağırlığından oluşan toplam dokuz taş eser değerlendirmeye alınmıştır. Şirinçavuş Antik Limanı'nın çevresinde herhangi bir yapı kalıntısının olmaması, antik limanın polygonal taşların üst üste rastgele yığılmasıyla meydana getirilmiş olması, söz konusu limanın tarihlendirilmesini engellemektedir. Bu eserler Şirinçavuş Antik Limanı'nın kullanım gördüğü tarihler hakkında önemli ipuçları sunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Mysia, Antik Liman, Ion/Korinth Sütun Başlıkları, Ion-impot Başlık, Postament.

Abstract

The ancient harbor located in the coastline of Şirinçavuş district of Bandırma. The harbor called as “Stone Harbor” by the people in the region. This article is about the stone artifacts dated to the 4th and 6th centuries AD, which were identified in the ancient harbor and its vicinity. A total of nine stone artifacts consisting of Ionic capital, Corinthian capital, Ionic-impot capital, Column base, Postament, Templon and Screw Press Weigh were evaluated in our article. The fact that Şirinçavuş Ancient Harbor was formed by stacking polygonal stones on top of each other randomly and that no remains of structures were found around it prevented the dating of this harbor. These artifacts provide important clues about the dates of the use of the ancient harbor.

Keywords: Mysia, Ancient Harbor, Stone Elements, Ion/Corinthian column capital, Ion-impot capital, Postament, Templon.

Giriş

Bu makale Balıkesir ili, Bandırma ilçesi, Şirinçavuş Mahallesi kıyı hattında yer alan antik limanın çevresinde tespit edilen taş eserleri konu edinmektedir.

40.308671° K – 27.725418° D koordinatlarında yer alan ve bölge halkı tarafından “Taş Liman” olarak adlandırılan liman antik Mysia Bölgesi sınırlarında yer almaktadır (Schwertheim, 2000, ss. 608-610; Sevin, 2001, ss. 44-47). Antik liman (Resim 1), doğusunda ve batısında içbükey formda yay şeklinde büyük moloz taşların yığılmasıyla oluşturulmuş dalgakıranlardan meydana getirilmiştir (Detaylı bilgi için bkz. Dumankaya, 2018, ss.165-174; Dumankaya, 2019, ss.207-210). Herhangi bir yapı kalıntısının tespit edilemediği liman havzasında yer alan bir restoran bahçesinde, dekoratif amaçla kullanıldığı gözlemlenen 9 adet taş eser incelenmiştir. Bu eserler içerisinde; sütun başlıkları ve kaidesi, postament, korkuluk payesi, vida ağırlığı yer almaktadır. Söz konusu eserler çalışma içerisinde işlevlerine göre gruplar halinde sıralanmış ve son bölümde bu eserlerin kataloglarına yer verilmiştir.

Sütun Başlıkları

Makalede Ion, Korinth, Ion-impot tiplerinde olmak üzere 3 adet sütun başlığının incelenmesi ve değerlendirmesi yapılmıştır.

Söz konusu başlıklar liman havzasında yer alan bir restoranın bahçesinde âtil bir durumda tespit edilmişlerdir.

İlk değerlendirmeye alınan eser Ion Sütun Başlığı'dır (Kat. No. 1; Resim 3/A-B-C-D). İki parça halinde olarak tespit edilen 1 numaralı eserin üzerinde, yer yer aşınma izleri ve daha

* Dr. Öğr. Üyesi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Arkeoloji Bölümü, Kahramanmaraş. oktaydumankaya@gmail.com

** Uzm. Arkeolog, Bursa Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Turizm Daire Başkanlığı, Tarihi Kültürel Miras Şube Müdürlüğü, mustafaugurekmekci@hotmail.com

küçük ölçekte kopmuş bölümler bulunmaktadır. Başlığın ön yüzünde; ekhinus üzerinde tek yumurtalı Ion kymation bezemesi ve her iki yanında iki yapraklı palmet motifi yer almaktadır. Ion kymationu bezemesinde yumurta ve çanak birbirlerinden çizgisel bir silme ile ayrılmaktadır. Başlığın volütleri iki merkezli dönüş yapmakta, kanalları derin, spiralleri ise bantsız işlenmiştir. Kanalis bölümüne yer verilmemiş başlığın, abakus levhası basık bir formdadır. Eserin yan yüzü ise oldukça sade bir işçiliğe sahiptir. Başlığın balteus bölümü işlenmemiş, pulvinus bölümü ise ortada kazıma yöntemi yapılmış şematik bir silme ile bölünmüştür. Başlığın yan yüzünde görülen bu özellik pseudo balteus olarak da adlandırılır (Bingöl, 1980, s.56). Kat. No. 1'in yan yüz özellikleri Manisa ve Side Müzesi'nde bulunan başlıklarda da görülmektedir (Bingöl, 1980, s.81 Taf. 23; 206, 292). Kat. No. 1'in yan yüzeyinin bezemesiz olmasından dolayı, tarih önerisi ön yüzdeki bezeme değerlendirmesine göre yapılacaktır.

Ion sütun başlıklarında ekhinus kısmı, erken dönemlerde plastik ve doğal yapıda iken, Bizans Dönemi'nde konik ve yapay bir görüntüye dönüşmüştür. Başlığın form ve bezeme öğelerinde görülen özenli ve ince işçilik, geç dönemle birlikte basitleşmiştir (Herrmann, 1998, s.160). Ion kymation bezemesinde, yumurta sıralarında görülen oygu (yuva) bölümü erken dönemlerde ışık-gölge etkisinde, açık ve derin işlenirken geç dönemde çizgisel bir yapıda işlenmiştir. Ayrıca ekhinusa işlenen yumurta sayısı geç dönemde azalmaktadır (Herrmann, 1998, s.11). Belirtilen bu değişim özelliklerini sergileyen benzer örnekler farklı müze ve ören yerlerinde yer almaktadır. Bunlara Konya (Doğanay & Köker, 2011, ss.71-72), Side (Bingöl, 1980, ss.39-40 Taf. 23, 292) ve Metropolis Antik Kenti'nde (Arslan, 2015, ss.82-83 Kat. No. 4.) sergilenen örnekler gösterilebilir ve örnekler MS 3-4. yüzyıla tarihlendirilmektedir. Diğer benzer örnekler ise MS 4-5. yüzyıla tarihlenen Prokonnesos'da tespit edilen bir başlıkta (Beykan 2012, s.85 Abb. 47a-b Nr.7), İstanbul Arkeoloji Müzesi'nde (Herrmann, 1998, s.131 Fig. 178) ve MS 5. yüzyıla tarihlendirilen San Stefano Rotondo Bazilikası'nda (Roma) (Herrmann, 1998, ss.130-131 Fig. 176) yer alan başlıklarda gözlemlenmektedir. Kat. No. 1'in bezeme detaylarında gözlemlenen basit ve özensiz işçilik, yumurta bezemesinin kazıma yöntemi ile verilmiş olması, yukarıda verilen örnekler arasında San Stefano Rotondo Bazilikası'ndaki örneğe daha yakın bir başlık olduğunu düşündürmektedir. Bu nedenle Kat. No. 1 başlığını MS 5. yüzyıla tarihlendirilmesinin uygun olacağı düşünülmektedir.

Çalışmamızda değerlendirmeye alınan diğer eser Kat. No. 2 olarak numaralandırılan Korinth başlığı'dır. Sütun gövdesiyle birlikte işlenen başlığın üzerinde yer yer kopmuş kısımlar bulunmaktadır. Başlığın ölçülerinin küçük boyutta olmasından dolayı bir yapının ana taşıyıcısından ziyade, yapı içerisindeki mekân bölümlenmelerinde kullanılan paye parçalarından olduğu kanaatindeyiz. Başlığın kalathos bölümünü dört adet akanthus yaprağı kaplamaktadır. Yapraklar sık bir şekilde, kalathos üzerinde boşluk bırakmayacak şekilde işlenmiştir. Akantuslar arasında, yaprak dişlerinin temas etmesinden dolayı geometrik kapalı alanlar oluşturulmuştur. Yaprak detaylarında diş kısımlarının sivri, damarların ise çizgisel ve düz verilirken yaprak kanallarının derin işlenmediği dikkat çekmektedir. Esere benzer örnekler; Korinth'de (Scranton, 1957, s.109 Pl. 25 Fig. 52), Solin'de (Kautzsch, 1936, s.17 Taf. 3, 22), Keles'de (Bursa), (Şahin, 2014, s.74 Kat. No. 23 Res. 155) ve Silifke Müzesi'nde (Aydın, 2013, ss.244-245 Kat. No. 272-275) yer almaktadır. Yapılan karşılaştırmalarda Kat. No. 2'nin MS 5-6. yüzyıllar arasına tarihlendirilmesinin uygun olacağı kanaatindeyiz.

Sütun başlığı grubunda değerlendirmesi yapılan son eser Ion-impost tipi başlık özelliklerine sahip Kat. No. 3'tür (Resim 4-5). Eserin sadece bir yan yüz ile cephe yüzeyinin bir bölümü korunmuştur. Sade ve kaba bir işçiliğe sahip olan başlık üzerinde herhangi bir bezeme bulunmamaktadır. Bu sebeple Prokonnesos ocaklarından yarı işlenmiş bir şekilde sevk edilen başlık örneklerinden biri olduğunu akıllara getirmektedir. (Yarı işlenmiş başlık örnekleri için bkz. Asgari, 1995, ss.275-285; Beykan, 2004, ss.32-33; Türker, 2014, s.342). Ancak araştır-

malarımız sırasında bu eserimize benzer örneklerin tespit edilememiş olması nedeniyle Kat. No. 3'ün yarı işlenmiş bir eserden ziyade sade işçiliğe sahip, tamamlanmış bir başlık olarak değerlendirilmesi uygun görülmüştür ve Ion-impost başlıkların formlarına göre yapılan tipolojik değerlendirmede 3. tip başlık sınıfına girmektedir (Vemi, 1989, ss. 17-25). Bu tipin özellikleri; Ion kısmının şematik olması, impost kısmına oranla bu bölümün daha basık ve küçük işlenmesidir. Varna (Barsanti, 1989, s.169, Fig. 117), Bayat, (Niewöhner, 2007, s.210 Taf. 7.6), Çanakale (Türker, 2014, s.23 Res. 8; ss.40-41, Res. 10) ve İstanbul başlıkları Kat. No. 3'e benzer örnekler olarak gösterilebilir (Zollt, 1994, s.39 Taf. 19 Cat. No. 75, 42; Taf. 20 Cat. No. 86; ss.44-45 Taf. 22 Cat. No. 93-94). Benzer örnekleri dikkate alındığında bu başlığın MS 6. yüzyılın ikinci yarısına tarihlendirilmesi gerektiği kanaatindeyiz.

Sütun Kaideleri

Liman içerisinde 2 tane sütun kaidesi tespit edilmiştir ve bu eserlerden ilki Kat. No. 4'tür (Resim 8-9). Liman çevresinde kıyı hattında âtil durumda tespit edilen eserin kopmuş bölümleri bulunmaktadır ve korunma durumu oldukça kötüdür. Eser ince bir plinthos üzerinde yarım küre torus ve boyun bölümünden oluşmaktadır. Kaide, Y. Ötüken'in Attika tipi C grubu özellikleri taşımaktadır (Ötüken, 1996, ss.161-163). Benzer örnekler; İstanbul Üniversitesi Merkez Kampüsü'nde (Denknalbant-Çobanoğlu vd., 2016, s.5 Kat. No.9), Prokonnessos'ta, (Asgari, 1992, s.75 Res. 15) Keles'te, (Şahin, 2014, s.129 Kat. No. 142 Res. 275), Korinth'te (Scranton, 1957, s.108 Pl. 24, Fig. 47) ve Ankara Medeniyetler Müzesi'nde bulunmaktadır (Alpaslan, 2001, s.274 Lev. IX Res. 15). Bu kaidenin benzer örneklerinden yola çıkarak MS 5-6. yüzyıllara tarihleneceği düşünülmektedir.

Makalede değerlendirilen bir diğer kaide ise liman içerisinde tespit edilen Kat. No. 5'tir (Resim 10-11). Kaide kare plinthos üzerinde sırasıyla plinthos, torus, trokhilos ve boyun bölümlerinden oluşmaktadır. Kaidenin trokhilos geçişlerinde ince bantlar yer almaktadır. Kaide Ötüken'in tipolojisinde A grubu sınıfına girmektedir (Ötüken, 1996, s. 161). Temel alınan tipolojik sınıflandırmada trokhilos geçişlerinde işlenen bantlara yer verilmez**. Kaideye benzer örnekler Prokonnessos (Asgari, 1992, s.75 Res. 16), Yeşildere (Niewöhner, 2007, s.202 Taf. 1.10), Gölyazı, (Ötüken, 1996, s.152 Taf. 24.2 Taf. 24.4) Küçük Karaağaç (Ötüken, 1996, s.152 Taf. 25.6) merkezlerinde ve Konya Arkeoloji Müzesi'nde görülmektedir (Temple, 2013, s.75 Kat. No. SK. 2 Res. 52). 5 numaralı eserin benzer örnekleri dikkate alındığında söz konusu eserin MS 5-6. yüzyıllara tarihlendirilmesinin uygun olacağı kanaatindeyiz.

Postamentli Sütun Kaideleri

Şirinçavuş limanında gerçekleştirilen yüzey araştırmasında iki adet postamentli sütun kaidesi tespit edilmiştir. Katalog içerisinde 6 ve 7 olarak numaralandırılan eserlerin kırık ve kopmuş bölümleri bulunmaktadır. Kat. No. 6 numaralı eserin yüksekliği 75,5 cm, postament kısmının ölçüleri ise 56 x 43,5 cm'dir (Resim 12-13). Kat. No. 7 numaralı eserin yüksekliği 67 cm, postament kısmının ölçüleri ise 57 x 53 cm'dir (Resim 14-15). Postamentler genellikle stylobat ve arşitrav arasındaki mesafeyi artırmak için kullanılan kare tabanlı bloklardır. Postamentler hem kolonları yükseltmek hem de yatay profilleri ile cephenin görünümünü geliştirmek için kullanılmıştır (Demirer ve Baytak 2019, s.493). Her iki eserin benzer özellikte olmasından dolayı, metin içindeki değerlendirmenin birlikte yapılması uygun bulunmuştur. Parçaların postament bölümü kare prizma şeklindedir ve herhangi bir işçilik detayı görülmemiştir. Kaide kısımlarında ise taş formundan kaideye geçiş olarak nitelendirilebilecek çok az bir işçilik kendini göstermektedir. Bundan dolayı Kat. No. 6 ve Kat. No. 7'nin yarı işlenmiş

** Sanat tarihi literatürde belirtilen ince bantların spira olarak adlandırıldığı yayınlar olsa da arkeoloji literatüründe spira kaide üzerine işlenen çift trokhilos geçişlerini belirtmek adına kullanılır. Sanat tarihi literatürü için: Temple, 2013, s. 239; Arkeoloji literatürü için Schmidt-Plattner, 2004, s. 46.

eser olduğu düşünülmektedir. Bu tip örnekler için N. Asgari taşın işleme safhalarını sınıflara, aşamalara, ayırarak tipolojik bir değerlendirme yapmıştır. Şirinçavuş örnekleri ortaya konulan bu sınıflandırmada başlangıç sınıfının içinde II. tip olarak değerlendirilmektedir (Asgari, 1992, ss.74-75). Bu tipin özellikleri; ocaktan kesilmiş taşın kullanımına bağlı olarak verilen ilk form işçiliğidir. Prokonnesos örneklerinde görülen bu özellikte; taş ocaklarından kesilen bloklar, ihraç edilecekleri noktaya gitmeden önce işlevlerine göre kaba bir işçilikle formlarını belirtecek şekilde işlenmesi olarak açıklanabilir (Asgari, 1992, s.76 Res. 22). Nitekim Kat. No. 6 ve Kat. No. 7'nin de ocak formundan çıkartılarak postamentli sütun kaide formuna dönüştürülmesi için yapılan kaba işçilik kaide bölümünde ve postament kısmındaki murç izleri net bir şekilde gözlemlenmektedir.

Diğer Taş Eserler

Bu başlık altında, araştırma sırasında tespit edilen tekil eserlere yer verilmiştir. Söz konusu taş eserler arasında değerlendirmeye alınan ilk eser korkuluk payesi veya templon payesi olarak adlandırılan Kat. No. 8'dir (Resim 16-17). Yoğun tahribata maruz kalmış eserin ön yüzünde iç içe iki dikdörtgenden oluşan soffit bezeme bulunmaktadır. Benzer örnekleri Konya (Temple, 2013, ss.104-105 Kat. No. 89 P.6 Res. 147), Mersin (Aydın, 2013, s.251 Kat. No. 286) ve Yalvaç (Yeşiltaş, 2012, ss.75-76 Kat. No. 60) Arkeoloji Müzesinde, Sinekçiler ve Örencik (Niewöhner, 2007, s.237 Abb. 73-74, Taf. 26, 245-246) merkezlerinde görülen eser, MS 5-6. yüzyıllara tarihlendirilmektedir.

Çalışma içerisinde değerlendirilen son eser ise Kat. No. 9 olarak adlandırılan vida ağırlığıdır (Resim 18-19). Zeytinyağı ve şarap işliklerinde presleme için kullanılan vida ağırlıkları genel olarak kare bir forma sahiptir. Şirinçavuş limanında tespit edilen eserin oval bir forma sahip olmasından dolayı ise sütun tamburlarından devşirildiği düşünülmektedir. (Aydın, 2009, s.36). Çalışma içerisinde değerlendirilen diğer eserlerde olduğu gibi yoğun tahribata maruz kalmış parçanın üst kısmında, merkezde 29 cm çapında, 17,5 cm derinliğinde vida yuvası ve ona bitişik 10 cm uzunluğunda, 10,5 cm genişliğinde dikdörtgen formda zıvana yuvası mevcuttur. Parçanın görünür tüm yüzeyleri sade bir şekilde bırakılmış, üzerinde herhangi bir bezemeye yer verilmemiştir. Benzer örnek olarak Dağlık Kilikya (Aydın, 2010, s.3 Res. 6) ve Çorum'da bulunan vida ağırlıkları verilebilir. (Keskin, 2010, ss.205-206 Kat. No. 146; Keskin, 2015, ss.42-43 Kat. No. 24).

Sonuç

Yüzey araştırması sonucunda liman havzasında 9 adet taş eser tespit edilmiştir ve bunlar arasından 8 eserin tarihsel değerlendirmesi yapılarak makale içerisinde incelenmesi gerçekleştirilmiştir. Taş eserlerin MS 4-6. yüzyıllara tarihlenmesi bize limanın kullanım evresiyle ilgili de ipuçları sağlamaktadır. Ayrıca araştırma sırasında limanın hinterlandında limana hâkim Kaletepe veya Yalı Mevkii Höyük olarak geçmekte olan (Özdoğan, 1991, s.349 Res. 2b; Rose & Körpe, 2007, ss.105-106 Res. 8; Divarçı, 2015, s.90) yüksek bir tepe üzerinde, temel seviyesinde korunmuş duvarlara sahip apsisi bir yapı tespit edilmiştir. Osmanlı Dönemi'ne ait bazı haritalarda "*Kale/Kale Tepesi*" olarak isimlendirilen tepelikte tespit ettiğimiz vaftiz havuzu (?) Bizans Dönemi'nde bu yapının bir kilise olduğunu, daha sonraları dönemin ihtiyaçları doğrultusunda kale ya da gözetleme kulesine dönüştürüldüğünü işaret etmektedir. Araştırma sırasında taş eserlerle paralellik gösteren Erken Bizans Dönemi'nden Orta Bizans Dönemi'ne kadar geçen sürece ait birçok seramik parçası tespit edilmiştir (Dumankaya, 2018, s.171 Res. 8-9; Dumankaya vd., 2019, ss.207-220; Res.11-12). Ayrıca limanın hinterlandında yer alan tepelik alanda 2014 yılında Bandırma Müzesi Müdürlüğü tarafından gerçekleştirilen arkeolojik kazılarda Erken Bizans Dönemi'ne ait yapı kalıntıları tespit edilmiştir (Dumankaya vd., 2019, s.213). Bu buluntular dikkate alındığında limanın çevresinde bir yerleşimin olduğu

ve limanın Erken Bizans Dönemi ile Orta Bizans Dönemi arasında kullanım gördüğü söylenebilir.

Ancak limanın hangi dönemlerde kullanıldığı üzerine kesin kanıtların gösterilebilmesi için limanla ilgili tarihlenebilir malzemeye veya yazılı belgelere ihtiyaç duyulmaktadır. Zira antik limanla ilgili çalışmalarımız devam etmektedir ve elde edilen sonuçlar en kısa sürede bilim dünyası ile paylaşılacaktır.

Katalog

Katalog Numarası: 1

Eser Adı: Ion Sütun Başlığı

Bulunduğu Yer: Limanın kıyı hattında yer alan restoran bahçesi.

Malzeme: Mermer

Korunma Durumu: Başlık iki parça halinde tespit edilmiştir.

Ölçüler: Yükseklik: 14 cm, Genişlik: 41 cm, Derinlik: 36 cm, Abakus Yüksekliği: 3,5 cm, Alt Çap: 35,5 cm, Volüt çapı: 9 cm, Yumurta genişliği: Üst 6 cm, Alt 2 cm, Ekhinus genişliği: 18 cm, Volüt göz arası: 27cm, Poster: 32 cm, Ekhinus yüksekliği: 8 cm.

Tanım: Eserin cephe ve yan yüzlerinin tanımı yapılabilmektedir.

Ön yüz: Başlığın volüt spiralleri bantsız bir şekildedir ve kanallar derin ve ince işçiliğe sahiptir. Volüt gözü küçük verilmiş olmakla birlikte ekhinus alt tabanının üzerinde işlenmiştir. Ekhinus bölümü köşelerde iki yapraklı palmet motifi ile bezenmiştir. Ortada ise tek yumurtadan oluşan Ion kymation bezemesi bulunmaktadır. Yumurta ve çanak birbirlerinden çizgisel bir silme ile ayrılmaktadır. Başlıkta kanalis bölümüne yer verilmemiştir. Ayrıca abakus levhası basık bir formdadır.

Yan yüz: Polster bölümü bezemesiz bırakılmıştır. Pulvinus arası ince bir silme ile ayrılmıştır.

Resim 1/A-B-C-D

Katalog Numarası: 2

Eser Adı: Korinth Başlığı

Bulunduğu Yer: Limanın kıyı hattında yer alan restoran bahçesi

Malzeme: Mermer

Korunma Durumu: Parçanın kalathos bölümünde işlenmiş akanthus yapraklarının üst kısımları kopmuştur. Ayrıca eserin sütun gövdesinin bir bölümü korunmuştur.

Ölçüler: Yükseklik: 52 cm, Başlık Yüksekliği: 20,5 cm, Sütun Yüksekliği: 31,5 cm, Sütun Çap: 19 cm, Başlık Alt Çap: 19,5 cm, Abakus ölç.: 24 x 24,5 cm, Abakus Yüksekliği: 6 cm, Dübel Deliği (sütun): Çap: 2,5 cm, Derinlik: 3 cm, Akanthus ölçüleri: Alt genişlik: 12 cm, Üst genişlik: 16 cm.

Tanım: Başlık sütun gövdesi ile birlikte yekpare bir şekilde işlenmiştir. Başlığın kalathos kısmında dört adet akanthus yaprağı bulunmaktadır. Yapraklar kalathos yüzeyini kapsayacak şekilde, yan yana sık bir şekilde işlenmiştir. Yaprak dişleri sivri, damarlar çizgisel ve düz verilmiştir. Yaprak kanalları derin işlenmemiştir. Yaprak dişleri yan yaprakla temas etmektedir. Dişler arasında geometrik kapalı alanlar oluşturulmuştur. Yapraklar abakus levhasının köşelerine doğru uzanmaktadır. Yaprakların kalathos yüzeyine yapışık bir şekilde işlendikleri ve abakus levhasının alt kısmına doğru dışa sarktıkları gözlemlenmektedir. Abakus levhası üzerinde verev uzanmış silmeler, levhanın ortasında da dışa doğru 2 cm çıkıntı yapan koza bölümü bulunmaktadır.

Resim 2-3.

Katalog Numarası: 3

Eser Ad ı: Ion-İmpost başlık

Bulunduğu Yer: Limanın kıyı hattında yer alan restoran bahçesi

Malzeme: Mermer

Korunma Durumu: Başlığın büyük bir bölümü tahrip olmuştur. Korunan bölümde alt kısımda Ion volüt ile ekhynusa ayrılmış kısmın bir parçası ile bu bölümün üst kısmı korunmuştur.

Ölçüler: Yükseklik: 31 cm, Genişlik: 23 cm, Derinlik: 78 cm

Alt bölüm ölçüleri: Volüt çapı: 12 cm, Derinlik: 37 cm

Tanım: Ion-impost sütun başlığının korunan kısımlarında volüt bölümü ve ekhinus kısmı işlenmemiş, sade bir şekilde bırakılmıştır. Başlığın üst bölümü de alt bölüm gibi sade bir şekilde bırakılmıştır.

Resim 4-5

Katalog Numarası: 4

Eser Adı: Sütun Kaidesi

Bulunduğu Yer: Limanın kıyı hattında yer alan restoran bahçesi

Malzeme: Mermer

Korunma Durumu: Eserin plinthos kısmı kırık ve kopmuş olduğu için ince bir plaka üzerinde yarım küre torus ve sütun boyun bölümlerinden oluşmaktadır.

Ölçüler: Yükseklik: 18 cm Abakus Ölçüleri: 50x37 cm

Sütun Çap: 33,5 Abakus Yüksekliği: 3,5 cm

Sütun yükseklik: 6 cm

Tanım: Kare plinthos üzerinde yarım küre şeklinde forma sahip torus ve boyun bölümleri bulunmaktadır.

Resim 6-7

Katalog Numarası: 5

Eser Adı: Sütun Kaidesi

Bulunduğu Yer: Limanın kıyı hattında yer alan restoran bahçesi

Malzeme: Mermer

Korunma Durumu: Orijinal işlevinde, bir sütun altında tespit edilen kaidenin plinthos bölümünün bir kısmı parke taşlarından dolayı kapalıdır.

Ölçüler: Yükseklik: 23,5 cm Sütunun oturduğu çap: 36 cm

Plinthos ölçüleri: 58x58 cm Yükseklik: 6,5 cm Çap: 36 cm

Tanım: Sütun kaidesi kare şeklinde plinthos üzerinde yükselmektedir. Bu bölümün üstünde torus, trokhilos ve boyun kısımları yer almaktadır.

Resim 8-9

Katalog Numarası: 6

Eser Adı: Sütun Kaideli Postament

Bulunduğu Yer: Limanın kıyı hattında yer alan restoran bahçesi

Malzeme: Mermer

Korunma Durumu: Eserin bir bölümü kopmuş, korunan kısımlarda da yer yer kırık ve aşınmış bölümler yer almaktadır.

Ölçüler: Yükseklik: 93 cm Sütun kaide ölçüleri: Yükseklik: 17,5 cm Çap: 46 cm

Dübel deliği: çap: 6 cm, derinlik 6 cm

Postament ölçüleri: 56x43,5 cm Yükseklik: 75,5 cm

Tanım: Kare prizma postament bölümünün üstünde kaide kısmı yer almaktadır. Kaide kısmı torus ve boyun bölümlerinden oluşmaktadır.

Resim 10-11

Katalog Numarası: 7

Eser Adı: Sütun Kaideli Postament

Bulunduğu Yer: Limanın kıyı hattında yer alan restoran bahçesi

Malzeme: Mermer

Korunma Durumu: Eserin bir yüzünde alt bölümüne doğru kopmuş bir kısım bulunmaktadır.

Ölçüler: Yükseklik: 87 cm, Sütun kaide ölçüleri: Yükseklik: 20 cm Çap: 48 cm

Dübel Deliği(sütun): Çapı: 5,5 cm Derinlik: 5,5 cm Postament ölçüleri: 57x53 cm

Tanım: Eserin korunan yüzleri tıraşlanmış bir şekilde bırakılmıştır. Korunan yüzlerde bezeme veya yazıt izi bulunmamaktadır. Sütun kaidesi torus, trokhilos ve boyun bölümlerinden oluşmaktadır.

Resim 12-13

Katalog Numarası: 8

Eser Adı: Korkuluk Payesi

Bulunduğu Yer: Limanın kıyı hattında yer alan restoran bahçesi

Malzeme: Mermer

Korunma Durumu: Parçanın üst ve alt kısımlarının kırık olduğu gözlemlenmektedir. Ayrıca aşınmış yüzeyler bulunmaktadır.

Ölçüler: Korunan Yükseklik: 49 cm Genişlik 13,5 cm Derinlik: 13,4 cm

Tanım: Parçanın ön yüzünde iç içe iki dikdörtgenden oluşan soffit motifi yer almaktadır. Motifin üst kenarı iç bükeydir.

Resim 14-15

Katalog Numarası: 9

Eser Adı: Vida Ağırlığı

Bulunduğu Yer: Limanın kıyı hattında yer alan restoran bahçesi

Malzeme: Volkan Tüfü / Traklitik Tüf.

Korunma Durumu: Parçanın üzerinde yer yer kırık ve kopmuş bölümler bulunmaktadır.

Ölçüler: Yükseklik: 86 cm, Çap: 51 cm

Tanım: Oval formu bulunan parçanın üst kısmında, merkezde 29 cm çapında, 17,5 cm derinliğinde vida yuvası ve ona bitişik 10 cm uzunluğunda, 10,5 cm genişliğinde dikdörtgen formda zıvana yuvası mevcuttur. Parçanın görünür tüm yüzeyleri sade bir şekilde bırakılmış, herhangi bir bezemeye yer verilmemiştir.

Resim 16-17

Extended Abstract

This article deals with the stone artifacts found around the ancient harbor located on the coastal line of Şirinçavuş Quarter of Bandırma District of Balıkesir Province. A total of nine stone artifacts consisting of Ionic capital, Corinthian capital, Ionic-impost capital, column base, postament, templon and screw press weigh were evaluated in our article. In this article, Ion, Corinthian and Ion-impost types of three column capitals were evaluated. This stone artifacts dated to the 4th and 6th centuries AD. Information about Ion column capital is given in Cat.1. A spiral scroll, based on the scroll of an ionic capital, fills the triangular space between a vertical and horizontal. However, the scroll details are quite simple. Due to these features, it is thought that this capital dates back to the 5th century AD. The other artifact under consideration is Cat. No. 2. There are broken parts above the Corinthian capital. The dimension of the Corinthian capital is small. Therefore, we think that a building was used in the

partitioning of spaces within the building rather than the main carrier. This capital dates to the 5th and 6th centuries AD. The last artifact evaluated in the column capital group is Cat No. 3 with Ion-impost type capital features (Figs. 4-5). Only one side of the artifact and part of the facade was preserved. No decoration and scroll are found on the capital. For this reason, it is thought that it is one of the examples of the capital that was shipped from Prokonnesos quarries in a semi-finished/unfinished artifact. And also, no sample similar to this artifact has been identified during our survey. Therefore, it was concluded that it was a completed capital rather than a semi-finished capital. In the typological evaluation made according to the forms of ion-impost capital, it was understood that this artifact should be included in the 3rd type capital group. Considering similar examples, we think that this capital should be dated to the second half of the 6th century AD. Two column bases were identified in the coastal line. Cat. No. 4 (Figs. 8-9). Some parts of the artifact are broken. The column base consists of semicircular torus and square slab (thin plinthos). Considering these features and similar examples, it is thought that this column base dates to the 5th and 6th centuries AD. Another column base is Cat. No. 5 (Figs. 10-11). This column base consists of plinth, torus, and trochilus respectively. The trochilus is divided into equal parts with tiny bands of reliefs. The column base is included in group A in the typological evaluation by Ötügen. Considering these features and similar examples, it is thought that this column base dates to the 5th and 6th centuries AD. In the expedition, two postaments were detected. Both artifacts have similar characteristics and designed on the template, the square-based body. Another artifact detected in the survey is the templon shown in Cat. No. 8 (Figs. 16-17). There is a soffit decoration consisting of two rectangles intertwined on the front of the artifact, which has been subjected to intense destruction. Considering these features and similar examples, it is thought that this templon dates to the 5th and 6th centuries AD. The last artifact evaluated in this article is screw press weight (Cat. No. 9, Figs. 18-19). Screw press weights used for pressing in olive oil and wine workshops generally have a square form. Since this artifact has an oval form, it is concluded that this is the column drum. In the expeditions, nine stone artifacts were identified in the harbor basin, and 8 of them have been historically evaluated and examined in the article. The history of the stone artifacts also provides us with clues regarding the usage phase of the harbor. In the research, many ceramic pieces belonging to Rome, Early Byzantine and Islamic period were identified. However, in order to be able to show definite evidence on when the harbor was used, dated harbor materials or written documents are needed. Because our artifact on the ancient harbor is ongoing, and the results will be shared with the world of science as soon as possible. However, more archaeological findings and written documents are needed in order to have precise information about the periods when the harbor was used. The results obtained from our research in the coming years will be shared as soon as possible.

Kaynakça

- Acun-Özgünler, S. (2007). *Tarihi yapılarda kullanılan volkanik tüflerin konservasyonu üzerine bir araştırma: Od taşı örneği*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. İstanbul Teknik Üniversitesi, İstanbul.
- Alpaslan, S. (2001). Anadolu Medeniyetleri Müzesi'ndeki Bizans dönemi taş eserleri. *Anadolu Medeniyetleri Müzesi 2000 Yıllığı*, 2(15), 265-299.
- Angı, S. (2010). İstanbul tarihi yarımada'daki antik yapılarda ve anıtlarda kullanılan doğal taşların özellikleri ve korunmuşluk durumları. *Restorasyon Konservasyon Çalışmaları- 6*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Koruma Uygulama Denetim Müdürlüğü Yayınları, 31-42.

- Arslan, B. (2015). *Metropolis'deki ion tipi sütun başlıklarının biçimsel gelişimi*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Trakya Üniversitesi, Edirne.
- Asgari, N. (1990). Observations on two types of quarry items from Proconnesus: Columns and shafts and column-bases. In M. Waelkens, N. Herz and L. Moens (Eds), *Ancient Stones: Quarrying, Trade and Provenance Interdisciplinary Studies on Stones and Stone Technology in Europe and Near East from the Prehistoric to the Early Christian Period*, *ActaALovMono*, 4, 73-80: Leuven: Leuven University Press.
- Asgari, N. (1995). The Proconnesian production of architectural elements in late antiquity: Based on evidence from the marble quarries. *Twenty-seventh Spring Symposium of Byzantine Studies Constantinople and Its Hinterland. Society for the Promotion of Byzantine Studies*, 3, 263-288: Cambridge: Routledge.
- Aydın, A. (2013). Erken Hristiyanlık- Bizans Dönemi mimari elemanlarının süslemelerinin kataloğu ve değerlendirilmesi. S. Durugöl (Ed), *Silifke Müzesi Taş Eserler Kataloğu: Heykeltraşlık ve Mimari Plastik*, 183-215: İstanbul: Pitura.
- Aydınoğlu, Ü. (2009). *Dağlık Kilikya Bölgesi'nde Antik Çağ'da zeytinyağı ve şarap üretimi: üretimin arkeolojik kanıtları*. İstanbul: Ege Yayınları.
- Aydınoğlu, Ü. (2010). Olive oil production in rough Cilicia: Production installations – settlement patterns–dating. *Olive Oil and Wine Production in Anatolia During Antiquity / Antik Çağda Anadolu'da Zeytinyağı ve Şarap Üretimi*, 1-18: İstanbul: Ege Yayınları.
- Barsanti, C. (1989). L'esportazione di marmi dal Proconneso nelle regioni, pontiche durante il IV-VI Secolo. *Rivista dell'Istituto Nazionale d'Archeologia e Storia dell'Arte*, 12(3), 91-220.
- Beykan, M. (2004). *Prokonnesos'ta bulunan ion sütun başlıkları yerel mermer ocaklarında biçimlendirilmesi ve ihracatı*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. İstanbul Üniversitesi, İstanbul.
- Beykan, M. (2012). *Ionische kapitelle auf Prokonnesos, produktion und export römischer bauteile*. *Istanbul Forschungen*, 53, Tübingen: Wasmuth & Zohlen.
- Bingöl, O. (1980). *Das ionische normal kapitell in Hellenistischer und römischer kaiserzeit in kleinasien*. *Istanbul Mitteilungen*, 20, Tübingen: Wasmuth & Zohlen.
- Denkinalbant-Çobanoğlu, A., Ermiş, M. Ü., Parlak, S. & Tuncer, A. (2016). İstanbul Üniversitesi Merkez Kampüsü'nde bulunan taş eserler. *Sanat Tarihi Yıllığı*, 25, 1-46.
- Demirer, Ü. & Baytak, İ. (2019). An incised template of an architectural postament from Cibyra. *Cedrus*, 7, 487-496.
- Divaracı, F. (2015). Erken Tunç Çağı makro ölçekteki ticaret ağı içinde Marmara Bölgesi'nin hammadde kaynaklarına mikro ölçekte bir bakış. A. Baysal (Ed), *Tematik Arkeoloji Serisi 2: İletişim Ağları ve Sosyal Organizasyon*, 85-94: İstanbul: Ege Yayınları.
- Doğanay, O. & Köker, E. (2014). Ionic Capitals used as conversion materials in structures from the Seljuk period in Konya. *Proceedings of the International Conference Arts and Crafts over the Passage of Time: From the Bronze Age to Late Antiquity*, Pezinok, 2012, *ANADOS*, 11: *Studies of the Ancient World*, 69-76: Trnava.
- Dumankaya, O. (2018). Bandırma İlçesi Şirinçavuş Mahallesi antik liman, yerleşim ve batık potansiyelinin tespiti araştırmaları-2017. U. Töre Sivrioğlu (Ed), *Antik Çağ'dan Cumhuriyet'e Bandırma ve Yakın Çevresi Tarihi*, 165-173: Bursa: Dora Basım Yayın.

- Dumankaya, O., Açar, E., Gündüz, S., Bilir, A. & Akdağ, Ç. (2019). Balıkesir ili Marmara kıyıları antik liman yerleşim ve batık potansiyelinin tespiti yüzey araştırması-2017. *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 36(2), 207-220: Ankara: Kültür Turizm Bakanlığı.
- Erguvanlı, K., Ahunbay, M., Ahunbay, Z., Eris, I., Erdoğan, M., Onak, A. & Eyüboğlu, R. (1989). *Marmara Bölgesi taş ocaklarının işletilebilme ve taşlarının restorasyonda kullanılabilme olanaklarının araştırılması*. Tübitak Projesi 68: İstanbul.
- Herrmann, J. J. (1988). *The ionic capital in late antique Rome*. Roma: G. Bretschneider.
- Kautzsch, R. (1936). *Kapitellstudien: Beiträge zu einer geschichte des spätantiken kapitells im osten vom vierten bis ins siebente jahrhundert studien zur spätantiken kunstgeschichte*. Berlin-Leipzig: Walter de Gruyter.
- Keskin, E. (2010). *Çorum ili ve Çevresinde Bulunan Bizans Dönemi Taş Eserleri*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Hacettepe Üniversitesi, Ankara.
- Keskin, E. (2015). *Küçük Asya'da kutsal kent Euchaiata ve Bizans Dönemi taş eserleri*. Ankara: Serüven Kitabevi.
- Niewöhner, P. (2007). *Aizanoi, Dokimion und Anatolien: Stadt und land, siedlungs- und steinmetzwesen vom späteren 4. bis ins. 6. jahrhundert n. chr.* Archäologische Forschungen, Band, 23, Wiesbaden: Reichert Verlag.
- Ötügen, Y. (1996). *Forschungen im nordwestlichen kleinasien antike und Byzantinische denkmäler in der provinz Bursa*. Tübingen: Istanbul Mitteilungen, 41.
- Özdoğan, M. (1991). 1989 yılı Marmara Bölgesi araştırmaları ve Toptepe kazısı. *Kazı Sonuçları Toplantısı*, 12(1), 345-375, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı.
- Rose, C. B. & Körpe, R. (2008). The Granicus River valley survey project-2006. *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 25(2), 103-116, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı.
- Schmidt, A. S. & Plattner, G. A. (2004). *Antike Architektur und Bauornamentik: Grundformen und Grundbegriffe*. Wien: Utb GmbH.
- Scranton, R. L. (1957). *Medieval architecture in the central area of Corinth*. Corinth, 16, Princeton-New Jersey: American School of Classical Studies at Athens.
- Schwertheim, E. (2000). Mysia. *Der Neue Pauly*, 8, 608-610.
- Sevin, V. (2000). *Anadolu'nun tarihi coğrafyası-I*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Şahin, M. (2014). Yüzey araştırması ve taş eser kataloğu. Şahin, M. (Ed). *Bursa ve İlçeleri Arkeolojik Kültür Envanteri I. Olympos Araştırmaları (Keles, Orhaneli, Harmancık, Büyükkorhan)*, 21-158: Bursa: Bursa Kültür A.Ş.
- Temple, Ç. (2013). *Konya/Ikonion ve çevresinde bulunan Bizans Dönemi taş eserleri*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Hacettepe Üniversitesi, Ankara.
- Türker, A. Ç. (2014). Çanakkale'den ion-impost sütun başlıkları. *Olba*, 22, 337-368.
- Vemi, V. (1989). *Les chapiteaux ioniques à imposte de Grèce à l'époque paléochrétienne*. Bulletin de Correspondance Hellénique, Supplément Suppl., 17, Paris: Athènes/Ecole Française d'Athènes.
- Yeşiltaş, T. (2012). *Yalvaç Müzesi'ndeki Bizans Dönemi taş eserleri*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Çanakkale.

Zollt, T. (1994). *Kapitellplastik Konstantinopels vom 4. bis 6. Jahrhundert n. chr.: Mit einem Beitrag zur Untersuchung des ionischen Kämpferkapitells*. Asia Minor Studien, 14, Bonn-Verlag: Dr. Rudolf Habelt.

SOCIOLOGY

Sağlık Hakkı Perspektifinde Avrupa'da Yaşayan Düzensiz Göçmenlerin Sağlık Hizmetlerine Erişimi

Access to Health Services for Irregular Migrants Living in Europe from the Perspective of the Right to Health

Zeynep HİÇDURMAZ*

Hülya YÜKSEL**

Öz

Neoliberal politikaların etkisi ve refah devletinin çıkmaza girmesiyle birlikte düzensiz göç olgusu, Avrupa ülkelerinin resmî söylemlerinde bir kriz olarak yer almaya başlamıştır. Bu bağlamda, düzensiz göç ve göçmen tanımlamaları da devletlerin çıkarları etrafında şekillenen göç politikalarının bir aracı haline gelmiştir. Bununla birlikte düzensiz göçü ortaya çıkaran yapısal etkenler göz ardı edilmiştir. Buldukları ülkelerde, yasal izne sahip olmadan yaşayan bu kişiler, yasa dışı olarak adlandırılmış ve kontrol altına alınması gereken unsurlar olarak devletlerin en önemli mücadele alanlarından birini oluşturmuştur. Ancak sorunun göçmen krizi bağlamında tartışılması, düzensiz göçmenlerin yaşadığı sorunları gölgelemiştir. Bu sorunlardan biri de sağlık hizmetlerine erişimdir. Sağlık hizmetlerine erişim ise her birey için temel bir sağlık hakkıdır. Bu çalışmanın amacı, Avrupa ülkelerinde yaşayan düzensiz göçmenlerin sağlık hizmetlerine erişimde karşılaştıkları engelleri ortaya koymaktır. Bu amaçla, alanyazında bu konuda yer alan makaleler kategorik içerik analiz tekniğiyle analiz edilip, tema ve alt kategoriler oluşturulmuştur. Çalışma boyunca hâkim olan yaklaşım, sağlığın bir insan hakkı olarak ele alınması gerekliliğidir. Refah devletinin yaşadığı krizin sonucunda, Avrupa ülkelerinde düzensiz göçmenlerin sağlık hizmetlerine erişimi artık temel bir insan hakkı olarak ele alınmamaktadır. Çalışmanın bulgularına göre, düzensiz göçmenler sağlık hizmetlerine erişimin önündeki yapısal ve bireysel engeller nedeniyle, diğer göçmen gruplarına kıyasla sağlık hizmetlerine erişimde en dezavantajlı konumda bulunan grubu oluşturmaktadır. Düzensiz göçmen sağlığı, birçok Avrupa ülkesinde, bir insan hakkı olmaktan ziyade, ulusal çıkarlar tarafından sınırlandırılmış bir politika alanı olarak ele alınmaktadır. Sonuç ve öneriler kısmında ise, Avrupa'da yaşayan düzensiz göçmenlerin sağlık hizmetlerine erişiminin sağlık hakkı perspektifinde yeniden gözden geçirilmesi gerektiği ortaya konulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Düzensiz göçmenler, düzensiz göç, göçmen sağlığı, sağlık hizmetlerine erişim, refah devletinin krizi, Avrupa ülkeleri.

Abstract

With the impact of neoliberal policies and the impasse of the welfare state, the phenomenon of irregular migration began to appear as a crisis in the official discourse of European countries. In this context, the definition of irregular migrants has become an instrument of migration policies shaped around the interests of nation-states. However, structural factors that engender irregular migration have been ignored. Migrants who live in the host countries without legal permission are stigmatized as illegal. Their presence constitutes an important point of struggle as receiving states exert control over unwelcome guests. However, conventional discussion the migrant crisis has overshadows the lived problems of irregular migrants, particularly access to health services, contradicting the international consensus that such access is a fundamental right to health for every individual. The aim of this study is to reveal the barriers that irregular migrants face in accessing health services in European countries. A literature search used a descriptive analysis to create themes and sub-categories. Access to health care for irregular migrants in European countries is no longer considered a basic human right as a result of the crisis of the welfare state. Our findings reveal that, due to the structural and individual barriers to access to health services, irregular migrants constitute the most disadvantaged group in accessing health services compared to the other groups of migrants. Furthermore, viewing irregular migrants as a national security issue has impeded creating policies that provide access to health care to this population. It is concluded that the access to health services for irregular migrants living in Europe needs to be revised from the perspective of the right to health.

Keywords: Undocumented migrants, irregular migration, migrant health, access to health care, crisis of the welfare state, European countries.

*Dr. Öğr. Üyesi, Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü, zeynep.demirci@dpu.edu.tr

**Doç. Dr., İzmir Demokrasi Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü, hulya.yuksel@idu.edu.tr

Giriş

Afganistan, Irak ve Suriye'deki iç kargaşanın bir sonucu olarak, düzensiz göçmenlerin yoğun bir şekilde Avrupa ülkelerine gelişi *göç krizi* olarak adlandırılan durumu yaratmıştır. Bu bağlamda, Avrupa'da göçmenlere yönelik olumsuz bakış açısından etkilenen önemli alanlardan biri, sağlık hizmetlerine erişim olmuştur. Son zamanlarda, devletlerin yürüttüğü sağlık reformlarıyla birlikte, Avrupa ülkeleri genelinde, sağlık haklarından yararlanma, genel olarak tüm yabancılar için zorlaştırılmıştır. Bu sınırlayıcı göçmen politikaları paralelinde yapılan yasal düzenlemeler, yabancıların sağlığa erişimlerinin önündeki engelleri arttırmıştır. Özellikle istenmeyen ve mücadele edilmesi gereken düzensiz göçmenler, bu engellerden en çok etkilenen göçmen grubu olmuştur. Bu nedenle, Avrupa ülkelerinde düzensiz göçmenlerin sağlık durumlarının yetersizliği büyük ölçüde sistemden kaynaklı sorunlara dayanmaktadır. Sağlık hizmetlerine erişimin, göç krizini yönetmenin aracı konumuna gelmesi, düzensiz göçmenlerin sağlığa erişiminde önemli bir engel oluşturmaktadır. Diğer bir ifadeyle, bir yandan düzensiz göçmenlere yönelik sosyal hakların kısıtlanması, diğer yandan düzensiz göçmenlerin herhangi bir tedaviye başvurmaları halinde resmî makamlara bildirilmesi zorunluluğu düzensiz göçle mücadele yöntemi gibi işlev görmektedir. Bu nedenle 1990'lerden başlayıp son zamanlarda da artan bir şekilde, Avrupa'da yaşayan düzensiz göçmenler arasındaki genel eğilim, idari birimlerle her türlü iletişimden kaçınmaları ve sağlık hizmetlerine erişememeleridir (Simonnot ve Intrand, 2009, s. 109).

Dünya Sağlık Örgütü'ne göre, insan haklarına dayalı sağlık yaklaşımının ilkelerinden biri 'erişilebilirlik'tir. Dolayısıyla sağlık hizmetlerine erişim, sağlık hakkının önemli bir ögesini oluşturmaktadır. Buna göre, sağlık kuruluşları, malları ve hizmetleri herkes için erişilebilir olmalıdır. Erişilebilirlik, birbirine bağlı dört özelliğin varlığıyla mümkündür: ayrımcılık yapmama, fiziki erişilebilirlik, ekonomik erişilebilirlik ve bilgiye erişilebilirlik. Avrupa'daki düzensiz göçmenlerin sağlık hizmetlerine erişiminin kolay olmadığı ve buna etki eden birçok faktör olduğu yapılan çalışmalarda vurgulanmaktadır. Sonuç olarak, düzensiz göçmenlerin birçok sağlık sorunu yaşamalarına rağmen ihtiyaç duydukları sağlık hizmetini alamadıkları ilgili alanyazında yer almaktadır. Düzensiz göçmenlerin sağlık durumlarına dair yeterli kanıt bulunmamasına rağmen, şu hastalıklar yaygın olarak görülür: Bulaşıcı hastalıklar, kronik hastalıklar, zihinsel bozukluklar, anne-çocuk hastalıkları, diş sorunları, akut hastalıklar ve yaralanmalar (De Vito vd., 2016).

Avrupa Birliği Temel Haklar Bildirgesine göre, önleyici sağlık hizmetlerine erişim ve hastalık veya hamilelik durumunda tıbbi bakım alma temel bir insan hakkıdır ve tüm üye Devletler herkesin hakkını tanımaktadır (Madde 35). Ancak, uluslararası sözleşmeler ve diğer düzenlemelerle de güvence altına alınan sağlık hakkının yorumlanması ve uygulanmasında ülkeler arasında farklılıklar görülmektedir. Özellikle, son yıllarda, Avrupa ülkelerinin kendi ulusal çıkarlarını gözetken politikalarının gölgesinde, bu hakkın sadece kendi vatandaşlarına özgü olduğu düşünülmektedir. Bu nedenle, göçmenlere özellikle düzensiz göçmenlere tanınan haklar açısından, Avrupa ülkeleri birbirinden büyük ölçüde farklılıklar göstermektedir (Bévière ve Duguet, 2011). Bazı ülkeler, düzensiz göçmenlere sağlık hizmetlerinden yararlanma hakkını ücretsiz sağlarken, bazıları da bunu belirli koşullara bağlamaktadır.

Avrupa Birliği Temel Haklar Ajansı'nın (FRA) raporuna göre (2011), Yunanistan, Macaristan, İrlanda, Polonya ve İsveç, düzensiz göçmenlerin sağlık hizmetlerine erişimini acil tedaviyle sınırlı tutmakta ve değişen oranlarda ücretlerle bu haktan yararlanmasına izin vermektedir. Buna karşılık Fransa, Belçika, İspanya ve İtalya'da düzensiz göçmenler acil tedavi dışında genel olarak birincil ve ikincil tedavi hizmetlerine belirli şartlar altında erişebilmektedir (s.19). Bu şartlar, ülkeden ülkeye değişmekle birlikte genel olarak düzensiz göçmenlerin tedaviden yararlanmalarını zorlaştırmaktadır. Düzensiz göçmenlerin Avrupa'daki diğer ülke-

lere kıyasla sağlık hizmetlerine erişimde daha az sorun yaşadığı ülkelerden biri olan Fransa'da, 2016 yılında uygulamaya konulan "PUMa" (Protection Universelle Maladie) olarak adlandırılan sağlık sigortası reformu kapsamına, düzensiz göçmenlerin dâhil edilmemesinin yanında, düzenli göçmenlerin haklarında da gerilemeler olmuştur. Fransa'da düzensiz göçmenler için oluşturulan bir sağlık sistemi olan AME (Aide medicale d'Etat) ise, PUMa'dan farklı olarak sosyal güvenlik kapsamında bir destek değil, sosyal yardım desteğidir. Diğer bir ifadeyle, AME'den yararlananlar sınırlandırılmış bir şekilde bakım hizmeti alabilmelerine rağmen, AME, devlete yüklediği masraflar etrafında tartışılmakta ve sürekli eleştiriye uğramaktadır. Düzensiz göçmenlere yapılan sağlık yardımlarının düzensiz göçle mücadelenin aracı haline gelmesinden duyulan rahatsızlığın dile getirildiği raporda, gerçekte birçok çalışmanın, sağlık sorunlarının göç nedenleri arasında son sıralarda kaldığını gösterdiği vurgulanmıştır (Defenseur des droits, 2019, ss.22-3). Diğer bir ifadeyle yaygın kanının aksine göçmenler, Avrupa ülkelerindeki sağlık hizmetlerinden yararlanmak ve sistemi suistimal için göç etme kararı almamaktadırlar.

Bu çalışmada, ilk olarak çalışmanın kavramsal çerçevesi düzensiz göç, düzensiz göçmen ve sağlık hakkı tanımları başlığı altında açıklanmıştır. Ardından çalışmanın yönteminden ve Avrupa ülkelerinin düzensiz göçe yönelik politikalarından bahsedilmiştir. Daha sonra, düzensiz göçmenlerin, sağlık hizmetlerine erişiminin önündeki yapısal ve bireysel engeller alan yazında incelenen makalelerdeki bulgular çerçevesinde açıklanmıştır. Sonuç bölümünde ise, düzensiz göçmenlerin temel bir insan hakkı olan sağlık hakkından yararlanmasının önündeki engellerin aşılması için atılması gereken adımlardan bahsedilmiştir.

Düzensiz Göç, Düzensiz Göçmen ve Sağlık Hakkı Tanımı

Göç olgusunun ortaya çıkışı alanyazında sıklıkla makro (yapısal) ve mikro (bireysel) faktörler temelinde ele alınmıştır. Makro kuramlar, ülkelerin siyasal ve ekonomik durumları ve ülkeler arası ilişkilerin rolü üzerinde dururken, mikro kuramlar, rasyonel ve otonom bir aktör olarak göç etme sürecinde bireyin aktif rolünü incelemiştir. Göç olgusunun ortaya çıkışında makro ve mikro faktörler (aynı zamanda mezo bir faktör olarak ağlar) bir arada bulunsa da göç alan ve göç veren ülkeler incelendiğinde, göç hareketlerinin yönünde yapısal şartların belirleyiciliği ortaya çıkmaktadır. Buna göre ister gönüllü ister zorunlu olsun, bireylerin göç etmesinde, yapısal faktörler belirleyicidir. Gönüllü olarak gerçekleştirilen ekonomik göçte, itme ve çekme faktörleri devreye girmekte (Lee, 1966), bu yapısal faktörlerde, ileri kapitalist ülkelerin sahip olduğu gelişmiş emek piyasası, göç politikaları gibi özellikler bireyler için çekici faktörleri, yaşadığı ülke veya bölgenin sahip olduğu olumsuz koşullar ise itici faktörleri oluşturmaktadır. Zorunlu göç ise, devlet tarafından yapılan baskı, korku, sivil savaş, ülkedeki karışıklık gibi makro faktörlerin etkisiyle ortaya çıkmaktadır. Köken ülkeye (itici faktörler) ve gidilecek ülkeye ilişkin faktörler (çekici faktörler) göç etme kararı alan birey için en önemli nedenlerdendir. Köken ülkelerine kıyasla, Avrupa ülkeleri göçmenler için çekici olmaya devam etmektedir. Bu durum, gittikçe daha çok sayıda göçmenin göç dalgasına katılmasıyla sonuçlanmaktadır. Ancak refah devletinin kriziyle birlikte, emilemeyen bu nüfus, gittikleri ülkelerde düzensiz göçmenler halini almıştır. Bu göçün aktörleri buldukları ya da gitmek istedikleri ülkelerin göç politikalarının kısıtlayıcı özellikleri karşısında düzensiz göçe dâhil olan göçmenler haline gelmektedir.

Avrupa Komisyonu'na göre, düzensiz göç, köken ülkenin, transit ülkenin ya da ev sahibi ülkenin düzenleyici kuralları dışında yeni bir ülkeye doğru insanların yer değiştirmesidir. Düzensiz göç, hukuki tanımlamaların ötesinde yarattığı sonuçlar bakımından da ele alınan bir kavramdır. Düzensiz göç aynı zamanda enformel sektörle ilişkili olarak ele alınabilecek ve insan kaçakçılığı, insan ticareti gibi insani boyutu da olan bir kavramdır (Adıgüzel, 2018, ss.113, 115-116). Düzensiz göç ve dinamiklerinin anlaşılması ilişkisel bir bağlamda makro bir

yaklaşım gerektirmektedir. Bu ilişkisellik, göç veren ve göç alan ülke arasındaki tarihsel, politik ve ekonomik temelli bağlantılara dayanmaktadır (Faist, 2003). Göçün önemli nedenlerinden biri, kapitalist merkez ülkelerin ekonomik çıkarlarını korumak için çevre ülkelere yaptıkları başarısız askeri ve siyasi müdahalelerdir. Bu müdahaleler, merkez ülkelere yoğun bir sığınmacı akımına sebep olabilmektedir (Abadan-Unat, 2006, s. 34). Nitekim düzensiz göçmenlerin önemli bir kısmı, iç savaşın olduğu ve güçlü devletlerin askeri ve politik müdahalelerde bulunduğu Suriye, Irak, Libya, Afganistan gibi ülkelere ve kolonyal geçmişe sahip, Cezayir, Mali, Gine, Nijerya gibi ülkelere gelmektedir (Avrupa Komisyonu, 2019). Bu ilişkisellik aynı zamanda merkez-çevre ülkelerinin karşılıklı bağımlı olduğu dünya sisteminde, merkez ülkelere aktarılan emek gücünün açıklanmasında da önem kazanmaktadır (Wallerstein, 1995). Nitekim düzensiz göç, çevre ülkelere gelişmiş merkez ülkelere doğru gerçekleşmektedir. İster düzenli ister düzensiz göç olsun, çevre ülkelerin emek gücü merkez ülkelerin ihtiyaç duyduğu emeği karşılamakta ve kitlesel bir göçe neden olmaktadır. Bu bağlamda düzensiz göç, gelişmiş ülke ekonomilerinin ihtiyaç duyduğu iş gücünü enformel sektörde karşılayan bir emek göçünü de beraberinde getirmektedir (Piore, 1979). İleri kapitalist ülkelerdeki ikili emek piyasasının niteliksiz tarafını oluşturan işgücünü çoğunlukla bu göçmenler oluşturmaktadır.

Düzensiz göçmen ise giriş şartını sağlamadan ülkeye giren veya yasal statüsü sona erdiği için bulunduğu ülkede hukuki bir statüye sahip olmayan kişidir. Avrupa Birliği bağlamında ise, düzensiz göçmen, Schengen kapsamında bulunan AB ülkeleri dışındaki ülkelere gelen, Schengen sınır kanunu düzenlemesinde belirlenmiş giriş koşullarını sağlamayan ya da artık sağlayamayan kişidir. Belgesiz göçmenler (undocumented migrant) de bu sınıflandırma içinde yer almaktadır. Düzensiz göçmen tanımında, kaçak göçmen (clandestine migrant), yasadışı göçmen (illegal migrant), yetersiz belgelenmiş göçmen (insufficiently documented migrant), düzensiz durumdaki göçmen (migrant in an irregular situation), düzensiz statüdeki göçmen (migrant with irregular status), izinsiz göçmen (unauthorised migrant) kavramları da eş anlamlı olarak kullanılabilir. Göçmen, iki durumda düzensiz göçmen olarak nitelendirilmektedir: Düzensiz giriş (irregular entry) ve düzensiz kalış (irregular stay). Düzensiz giriş, Schengen Sınır Kanununun (Regulation EU 2016/399) 5. Maddesini sağlamadan üçüncü ülkelere (AB dışı ülkeler) Schengen üyesi ülkelere girişi ifade eder. Düzensiz kalış ise Schengen Sınır Kanununun (Regulation EU 2016/399) 5. Maddesinde belirlenmiş giriş koşullarını sağlamayan ya da artık sağlayamayan üçüncü dünya ülkelerinden (AB dışı ülkeler) gelen kişilerin AB ülkelerinin sınırları içerisinde bulunmasıdır.

Göçmenlerin bilimsel ve resmî yazında, uzunca bir süre yasa dışı göçmenler olarak adlandırıldığına tanıklık edilmiştir. Yasa dışı göçmenler ifadesi medyada ya da gündelik kullanımında sıklıkla karşımıza çıkmakla birlikte, bu kavram damgalayıcı niteliği nedeniyle eleştirilmektedir. Çünkü Avrupa Komisyonu'na göre, hiçbir insan yasadışı değildir (PICUM). 'Yasa dışı' ifadesi, 'suçlu' çağrışımı yapmaktadır. Göçmenler her ne kadar kaçak yolla ülkeye giriş yapmış olsa da kelimenin gerçek anlamıyla suçlu değildirler. Bu doğrultuda, topraklarına yasa dışı yolla giren göçmenlerin geri gönderilmesi devletlerin tasarrufunda bir karar olsa da sınırları içinde yaşayan göçmenlere yönelik muamelede insani bir sınır olması gerekmektedir. Bu sınır, devletler tarafından bu göçmenlere suçlu gibi muamele edilmemesidir (Cholewinski, 2005, s.9). Ayrıca alanyazında, düzensiz göçmen (irregular migrant) dışında, kayıtsız göçmen (undocumented migrant) ya da Fransız yazınında belgesizler/kâğıtsızlar (people without papers) gibi ifadelerin de kullanıldığı görülmektedir. Sığınmacı (asylum seeker) ve mülteciler (refugee), düzensiz göçmen kategorisinde değildir. Sığınmacı, korunma amacıyla ülkesinden kaçıp, başka bir ülkeye sığınma talebinde bulunup, kabul veya ret cevabını bekleyen kişidir. Mülteci ise, Cenevre Sözleşmesi tarafından belirlenen kıstaslara uyan kişilerdir. Buna göre, ırkından, dininden, milliyetinden, herhangi bir sosyal gruba aidiyetinden, siyasi görüşlerinden

dolayı zulüm görmekten korktuğu için ülkesinden kaçan ve bu korkudan ülkesinde koruma talep edemeyen veya etmeyi istemeyen kişidir. Bu kişilerin yasal bir statüsü vardır.

Avrupa ülkelerine yasal olmayan yollardan giren göçmenler farklı şekillerde tanımlanır. Batı Avrupa ülkeleri tarafından 'istenmeyen göç' kapsamında ele alınan bu grup, çoğunluğu yoksul ülkelerden gelen, yerleştikleri ülkelerin iş piyasalarında ucuz emek gücünü oluşturan ve aynı zamanda toplumsal huzurun korunması için hükümetler tarafından durdurulması gereken göçün aktörleridir (Castles ve Miller, 2008, s. 412). Nitekim düzensiz göçün ortaya çıktığı 1965'ten sonra Amerika Birleşik Devletleri (ABD)'de yaşayan Meksikalıların önemli bir çoğunluğu yasadışı konumdaydı. Diğer bir ifadeyle "suçlular" ve "kanun kırıcılar"dı (Massey, 2015). Yasadışı göçün artmasıyla, ABD'de Latin göçünün millet için bir tehdit olduğunu vurgulayan korku politikaları etkili olmuş ve mücadele edilmesi gereken bir sorun olarak politik gündeme oturmuştur (Massey, 2015, s. 286). Dolayısıyla göçmenlerin tanımlanma şekli, göç edilen ülkedeki göçmen politikalarının önemli bir göstergesidir. Göç olgusu ile ilgili tanımlamalar, devletlerin çıkarları çerçevesinde şekillenmektedir. Bu anlamda, kurumların resmî söylemleri ve bilimsel gerçekler ayrımında genellikle kurumsal tanımlamaların tercih edilmesi söz konusudur. Bu nedenle, düzensiz göç kavramı rastgele kullanılan bir ifade olmaktan ziyade politize olmuş bir kavramdır. Düzenli/düzensiz ve yasal/yasadışı göç gibi kavramlar ancak belli bir politik bağlamda değerlendirildiğinde anlam kazanmaktadır. Avrupa ülkeleri ve uluslararası kuruluşlar açısından bu kavramlar, mücadele edilmesi ve kontrol altına alınması gereken bir tehdit unsurunun varlığını teyit eder hale gelmiştir. Bu tehdit algısı, AB ülkelerinin sınır güvenliklerini arttırmalarının da gerekçesini oluşturmaktadır (Atasü-Topcuoğlu, 2016, s. 2, 9). Düzensiz göç ve düzensiz göçmen tanımlaması devletlerin göçü sınırlandırma isteğiyle bağlantılı ele alındığında daha anlaşılır olmaktadır. Avrupa ülkelerinin yasal şartları ağırlaştırmasının sonucunda kontrol edilmesi gereken bir göç dalgası olarak kamu gündemini meşgul etmektedir. Bu durum ise, Avrupa devletlerinde neoliberal politikaların etkisiyle refah devleti anlayışının krize girmesinin bir sonucudur. Ülkedeki ekonomik zenginliğin dağıtımından pay alacak bireylerin sayısındaki artış, devletler için istenilmeyen bir durum haline gelmiştir. Önceki dönemlerde Batı Avrupa ülkelerinin gelişen sanayileşme hamlelerinin ihtiyaç duyduğu iş gücünü karşıladığı için istenen aktörler olarak değerlendirilen göçmenler, refah devletinin kriziyle birlikte istenilmeyen göçün aktörleri haline gelmiştir. Bu tanımlamalar aynı zamanda göçmen politikalarına bağlı göçmenlere sağlanan hakları da önemli ölçüde etkilemektedir.

Dünya Sağlık Örgütü, 1946 yılında kabul edilen anayasasına göre, evrensel asgari sağlık standardını bir sosyal hak ve sağlık hizmetini de bir kamusal hizmet olarak kabul etmektedir. Sağlık hakkı, ırk, yaş, din, etnik köken, politik inanç veya herhangi bir statü temelinde ayrımcılık yapılmadan bütün insanların, ulaşılabilir en yüksek sağlık standardından yararlanabilmesidir. Bu nedenle, sağlık hizmetlerine erişim hukuken temel bir insan hakkı olarak kabul edilmektedir. Ayrımcılık yapmama ve eşitlik, devletlerin her türlü ayrımcı yasayı, uygulamayı veya politikayı düzeltmek için adımlar atmalarını gerektirir. Sağlığa yönelik hak temelli bir yaklaşım, sağlık politikasının ve programlarının, en dezavantajlı durumda olanların ihtiyaçlarının öncelikli olarak ele alınması gerektiğini vurgular. Birleşmiş Milletler Uluslararası Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar sözleşmesinin 12. Maddesi, taraf devletler herkesin ulaşılabilir en yüksek bedensel ve zihinsel sağlık standartlarından yararlanma hakkını tanımlar ifadesiyle sağlık hakkına vurgu yapmıştır. Leary (1994, s. 24) sağlık hakkı kavramının, sağlık durumu ve insanın ayrımcılıktan uzak, onurlu bir şekilde yaşaması, adalet ve katılım arasındaki bağlantıyı vurguladığını ifade eder. Sağlık hakkının dört temel bileşeni bulunmaktadır: Mevcudiyet, erişilebilirlik, uygunluk ve kalite. Bu temel ilkeleri sırasıyla şu şekilde özetlemek mümkündür: İhtiyaç duyulan hizmetlerin yeterli düzeyde mevcut olması; sağlık kurumları tarafından sunulan hizmetlerin herkes tarafından herhangi bir ayrımcılığa maruz kalmadan erişilebi-

lır olması; sunulan hizmetlerin, tıbbi etik ve kültürel değerlere ve cinsiyete duyarlı olması; hizmetlerin kaliteli, güvenli ve adil olması (WHO, 2017). Sağlık hakkı kavramı, sağlık korumasını, bakımını ve sağlıklı koşullarda yaşama hakkını kapsar. Ancak bu makale kapsamında sağlık hakkı kavramı, düzensiz göçmenlerin tüm sağlık hizmetlerine erişimi ve bunun önündeki engeller bağlamında daha dar çerçevede ele alınmıştır. Sağlık hakkına dair yukarıda sayılan haklar, bu anlaşmalara taraf olan ülkelerin vatandaşları için güvence altına alınmakla birlikte, yaşadıkları ülkeye kaçak yollarla girmiş göçmenler açısından sorun alanı oluşturmaktadır. Diğer bir ifadeyle sağlık hakkının güvence altına alınması ve çerçevesinin belirlenmesi açısından yapılan düzenlemeler yetersizdir. Bu çalışma kapsamında, ülkeye yasa dışı giriş yapmış ya da oturma kartının süresi bittiği için yasa dışı hale gelmiş göçmenler için Avrupa Konseyi'nin de tercih ettiği şekilde 'düzensiz göçmen' ifadesi kullanılmıştır. Bu doğrultuda, çalışmada düzensiz göçmenler, yasa dışı bir eylemin aktörleri olarak değil, daha iyi bir hayat sürmek için yapısal şartların etkisi altında göç eden ve göç ettiği ülkede insan hakları temelinde muamele edilmesi gereken bireyler olarak değerlendirilmiştir. Bu çalışmanın odak noktası, yasal ya da yasa dışı olarak ülkede bulunduğu bakılmaksızın, göçmenlerin her şeyden önce insan hakları bağlamında değerlendirilmesi gereken aktörler oldukları fikridir. Bu bakış açısı, aynı zamanda, göçmenlerin karşılaştıkları sorunların da insan hakları perspektifinde ele alınmasını gerekli kılmaktadır. Bu bağlamda, düzensiz göçmenler temel bir insan hakkı olarak görülen sağlık hakkından yararlanmada önemli sorunlar yaşamaktadırlar. Düzensiz göçmenler, sağlık hakkını kullanabilmenin göstergelerinden biri olan sağlık hizmetlerine erişim konusunda göçmen grupları arasında en dezavantajlı konuma sahip durumdadırlar. Bu konularını nedeniyle araştırmamızın odak noktası olarak ele alınmışlardır.

Yöntem

Bu araştırma kapsamında, Pubmed veri tabanı içinde "kayıtsız/düzensiz göçmen (undocumented migrant) ve sağlık (health)" anahtar kelimeleriyle alanyazın taraması yapılmıştır. 2010-2019 yılları arasında yayınlanmış, tam metin erişimine açık olan makaleler değerlendirmeye dâhil edilmiştir. Bu kapsamda 98 makaleye ulaşılmıştır. Araştırmamızın özel bakım gerektiren hastalıklara odaklanmak gibi bir amacı olmadığı için, bu makalelerden, AIDS, hepatit, sıtma, tüberküloz gibi spesifik bir kronik hastalığa sahip düzensiz göçmenlerin hastalıkla ilgili bedensel ve ruhsal bozukluklarını konu alan makaleler ve Avrupa dışındaki ülkelerle ilgili makaleler araştırma kapsamı dışında bırakılmıştır. Bu durumda 56 makale analiz edilmiştir. Ayrıca çalışma kapsamında, Avrupa Komisyonu raporları, United Nations Department of Economic and Social Affairs (UN DESA), Dünya Sağlık Örgütü verileri ve Avrupa'da insan hakları için mücadele veren sivil toplum kuruluşlarının (COMEDE, FRA, PICUM) çalışmalarını da incelenmiştir.

Çalışmada nitel araştırma yöntemi kullanılmıştır. Bu çalışmada, düzensiz göçmenlerin sağlık hizmetlerine erişimde karşılaştıkları sorunlar ve Avrupa ülkelerinde bu konuda yaşanan tartışmalar bilimsel makaleler ve raporlar bağlamında kendine özgü boyutlarıyla bütüncül bir şekilde ele alınmaya çalışılmıştır. Bu nedenle araştırmanın yöntemi olarak, nitel yöntem ön plana çıkmıştır. Veri kaynağı olarak makale ve raporlar kullanıldığı için en elverişli yöntem olarak doküman incelemesi belirlenmiştir. Doküman incelemesi, "araştırılması hedeflenen olgu ve olaylar hakkında bilgi içeren yazılı materyallerin analizini kapsar" (Yıldırım ve Şimşek, 2018, s.188). Veriler kategorik içerik analizi tekniğiyle çözümlenmiştir. Alanyazında yer alan çeşitli türdeki bilgilerin kodlanması, analizi ve yorumlanması sistematik bir yaklaşımı gerektirdiği için kategorik içerik analizi tekniğinin araştırmamız için elverişli olduğu düşünülmüştür. Veri analizinin ilk aşamasında, alanyazın incelenerek sağlık hizmetlerine erişimde karşılaşılan sorunlara dair iki ana tema tespit edilmiştir: Yapısal ve bireysel engeller. Sosyolojide bir problemi ele almada en temel yaklaşım yapısal ve bireysel boyutların dikkate alınması

olduğu için, alanyazındaki çalışmalar bu bağlamda değerlendirilerek ana temalar belirlenmiştir. Kategorik içerik analizi tekniği makalelerde tespit edilen bu temaların alt kategorilerinin belirlenmesinde kullanılmıştır. Veri analizinin ikinci aşamasında, bu ana temaların altında yer alan alt kategoriler iki araştırmacı tarafından bağımsız olarak oluşturulmuştur. Araştırmacılar kodlamalarında farklılık gösteren alt temalar üzerinde tartışarak uzlaşmaya varmıştır. Araştırmacılar araştırmanın veri analizi için herhangi bir nitel veri analiz yazılımı kullanmamıştır. Metin içinde renk kodları kullanarak ana temalar ve alt kategoriler işaretlenmiştir.

Avrupa Ülkelerinin Düzensiz Göçe Yönelik Politikaları

2019 yılı itibarıyla dünyada toplam 272 milyon, Avrupa'da ise 82 milyon göçmen bulunmaktadır (UN DESA, 2019). Avrupa, 1950'lerden sonra başlayan iş gücü göçlerinin ardından ekonomik krizlerle beraber göçü sınırlandırma politikası izlemiş, bu durum yasal yollarla girme fırsatı bulamayan göçmenlerin gelmeye devam etmesiyle birlikte, ülkeleri düzensiz göçlerle karşı karşıya bırakmıştır (Adıgüzel, 2018, s. 113). Düzensiz durumda bulunan göçmenlerin sayısını kesin olarak tespit etmek mümkün olmasa da 2014 yılında, Avrupa Birliği ülkelerine kaçak girdiği tespit edilen kişi sayısı 441.780 (De Vito ve ark., 2016) iken, 2018 yılında, AB dışından gelen 150.000 civarı düzensiz göçmen girişi tespit edilmiştir (Avrupa Komisyonu, 2019, s.1).¹

Avrupa'ya giren düzensiz göçmenlerin izlediği temel güzergâhlar; Doğu Akdeniz, Orta Akdeniz ve Batı Akdeniz olmuştur. Doğu Akdeniz güzergâhında Yunanistan, Orta Akdeniz güzergâhında İtalya ve Batı Akdeniz güzergâhında ise İspanya, Avrupa ülkelerine yasadışı yolla giriş yapılan başlıca ülkeler olmuştur. Özellikle Doğu Akdeniz güzergâhında, Yunanistan'dan AB ülkelerine yüksek oranda düzensiz göçmen giriş yapılmaktadır. Bununla birlikte, Avrupa Komisyonu'nun raporuna göre (2018), Türkiye-AB arasından Mart 2016'da imzalanan anlaşmayla, Avrupa'ya düzensiz göç önemli bir ölçüde azalmıştır. Türkiye, Avrupa ülkeleri ile imzaladığı "Geri Kabul" Anlaşması sonucunda, Yunan adalarına kaçak geçişleri azaltmada başat bir rol oynamıştır. Bu anlamda, Türkiye bu krizde milyonlarca Suriyeliye ev sahipliği yapmış, Avrupa ülkelerinin sınırlarını koruyan 'gate keeper' rolünü üstlenerek tartışmaların merkezine oturmuştur (Sirkeci, 2017). 2015 yılında Avrupa'ya rekor sayıda düzensiz göçmenlerin girişinin ardından Türkiye'yle geri kabul anlaşmasıyla birlikte, 2017 ve 2018'de göçmen sayılarında önemli ölçüde düşüş yaşanmıştır.

Doğu Akdeniz yolundan Yunan adalarına gelen düzensiz göçmenlerin sayısı 2015 yılında 900,000 civarında iken, bu sayı, Türkiye-AB anlaşmasından sonra 2017'nin ilk yarısında 5,000'lere kadar düşmüştür (Avrupa Komisyonu, 2018, s.2). Bu güzergâhtan gelen düzensiz göçmenler, 2017 yılında sırasıyla Suriyeliler (%41), Iraklılar (%23) ve Afganlardan (%11) oluşurken; 2018 ve 2019'da yılında Avrupa'ya Yunan adaları üzerinden gelen düzensiz göçmenler içerisinde Afganlar ilk sırada yer almıştır. Türkler ise Yunanistan'a kara yoluyla gelen en kalabalık grubu oluşturmuştur (Avrupa Komisyonu, 2019, s.4).

Orta Akdeniz güzergâhında ise, giriş ülkesi İtalya olmuştur. Bu güzergâhtaki düzensiz göç sayılarına baktığımızda, 2018'de yasadışı giriş sayısı 2018'in ilk yarısında 9,000 civarındadır (Avrupa Komisyonu, 2018, s.3). 2018'de İtalya'ya yasadışı giriş sayısı önceki yıla göre %80 oranında düşmüştür. 2018 yılında gerçekleşen düzensiz girişlerin yarısının geldiği yer ise Libya'dır. Diğer düzensiz göçmen grupları Tunuslular, Eritreliler ve Nijeryalılardan oluşmaktadır (Avrupa Komisyonu, 2019, s. 3). Batı Akdeniz yolundaki düzensiz göçün Avrupa'ya giriş noktası İspanya olmuştur. 2018 yılında 2017'ye göre %131 oranında bir artış gerçekleşerek 65.000 civarında düzensiz giriş kaydedilmiştir. Bu güzergâhtan gelenlerin milliyetleri

¹ Avrupa Komisyonu'nun raporlarından yapılan çeviriler yazarlara aittir.

sırasıyla; Fas, Gine, Mali, Fildişi Sahili ve Gambiya ve Cezayir'dir (Avrupa Komisyonu, 2019, s.3).

Düzensiz göçmenlerin, 2015 yılında yoğun bir şekilde Avrupa ülkelerine gelmesiyle birlikte, sığınma başvuruları Avrupa'nın gündemine oturmuştur. 2017 yılında, AB içerisinde 685,000 sığınma başvurusu yapılmıştır. Bu sayının 160,000'i çocuktur (Avrupa Komisyonu, 2018, s. 4). 2018 yılında ise 634,700 uluslararası koruma talebi yapılmıştır (Avrupa Komisyonu, 2019, s. 4). 2015 yılına kadar, AB ülkelerine sığınma başvurusu yapanlar içinde ilk beşte Suriyeliler, Afganlar, Iraklılar, Kosovalılar ve Arnavutlar yer almaktayken; 2016'da Kosovalılar ve Arnavutların yerini Pakistanlılar ve Nijeryalılar almıştır (Avrupa Komisyonu, 2018, s.4). En fazla sığınma talebinde bulunanlar ise Suriyeliler olmuştur. 2017 yılında sığınma başvurusu gelen başlıca ülkeler sırasıyla: Suriye, Afganistan ve Irak'tır. Ayrıca Schengen vize muafiyetinden yararlanan ülkelere özellikle Venezuela, Gürcistan ve Kolombiya'dan gelen göçmen taleplerinde de önemli bir artış gözlenmiştir (Avrupa Komisyonu, 2019, s. 4). 2018 yılında Avrupa'da göçmen kabul eden başlıca ev sahibi ülkeler Almanya, Fransa, Yunanistan, İtalya ve İspanya olmuştur (Avrupa Komisyonu, 2019, s. 4). İtalya ve Yunanistan en çok dosyaya sahip olan ülke olmasına rağmen, Fransa ve Almanya, başvurulara olumlu cevap veren başlıca iki ülke olmuştur. Bu durum, İtalya ve Yunanistan'ın ilk giriş yapılan başlıca iki ülke olduğunu ve Fransa ve Almanya'nın da ikincil göç hareketini kabul eden ülkeler olduğunu göstermektedir (Avrupa Komisyonu, 2019, s. 5).

Avrupa ülkelerinde yeni sağ partilerin, refah devleti uygulamalarının vatandaşlarla sınırlandırılması gerektiğine ilişkin tutumuyla birlikte göçmenler konunun öznesi olmuştur. Göçmenlerin ülkelere maliyetleri üzerinden yapılan yorumlarla beraber, özellikle düzensiz göçmenlerin refah devletinin işlerliği için bir tehdit olarak görülmesi artmıştır. Sosyal hakların milliyete bağlandığı bu refah şovenizmi, göçmenlerden beslenmiş ve sosyal devlet yardımları konusunda göçmenleri vatandaşlardan ayırıştırarak ötekileştirici bir yaklaşımın sözcüsü olmuştur (Alkan, 2015). Bu çerçevede, refah devletinin gerçek anlamından uzaklaştığı Avrupa ülkelerinde, en çok tartışılan konulardan biri göçmenlere yapılan sağlık harcamalarının ülkelere getirdiği yükler olmuştur. Bir şekilde Avrupa ülkelerine ulaşmayı başarmış düzensiz göçmenlerin sağlık hakları, insan hakkı olarak ele alınmaktan çok, düzensiz göçle mücadele yönteminin bir aracı haline gelmiştir.

Refah devletinin kriziyle birlikte, siyasi söylemde ve medyada göçmenlerin sorun olarak algılanması artmıştır. Devletlerin, göçmenleri giderek artan bir şekilde sorunsallaştırmasının paralelinde, düzensiz göçmenlerin sağlık hakkına da sınırlandırmalar getirilmiştir (Chimienti ve Solomos, 2016). 2015 yılında yaşanan mülteci krizinin ardından, Avrupalı partilerin yöneticilerinin söylemlerinde göçle mücadele yaklaşımı hâkim olmaya başlamıştır. Siyasi partilerin tutumunu detaylı analiz etmek bu çalışmanın konusu olmamakla birlikte, Avrupa'daki göçmenlere dönük politik iklimi yansıması açısından önem taşımaktadır. Geleneksel olarak sağ kökenli partiler göçmen karşıtı bir tutum sergilerlerken, günümüzde neoliberal politikaların gölgesinde bütün partilere göçmen karşıtlığı sirayet etmiştir. Popülist politik yaklaşımın güç kazanmasıyla beraber, sol eğilimli partiler de oy kaygısıyla sağ partilerin söylemlerine benzer söylemler geliştirmişlerdir. Bu söylemlerden örnekler vermek gerekirse, Belçika'da Sosyalist Parti lideri Avrupa'nın göçü azaltması gerekliliğinden; Alman Sosyal Demokratik Parti'nin lideri her mülteci başvurusunun kabul edilemeyeceğinden ve Danimarkalı sosyal demokratlar ise, Danimarkalı Müslümanların paralel toplumlarda yaşadıklarını ve göçün refah devletini baltadığını ifade etmişlerdir (Mudde, 14 Mayıs 2019). Geçmişte, göçmenlerin, özellikle sağ popülist söylemlerde politik bir araç olarak kullanılması, merkez solu temsil eden çevreler tarafından eleştirilmekteydi. Avrupalı merkez-sol liderler (Blair ve Renzi), 2019 yılında bir gazeteyle verdikleri röportajlarında, göçmen karşıtlığından beslenen sağ popülizmin

yükselişinin, sol kanadı zayıflattığını ifade etmişlerdir. Ancak, sağ popülizminin yükselişini engellemek için, Avrupa'nın göç krizini iyi yönetmesi gerektiğine vurgu yaparken sundukları önerilerin, sağ popülist söylemlere paralellik gösterdiği görülmektedir (Mudde, 2019). Bu röportajlardaki ortak nokta, sağ muhafazakâr düşünceler paralelinde göçün sınırlandırılmasıyla ilgili söylemlerin sosyal demokratlar arasında da ağırlık kazanmasıdır. Bilhassa düzensiz göçün yönetimi sorunu konusunda, başka hiçbir konuda olmadığı kadar, sağ ve sol kanadın ortak bir duruş sergilediği görülmektedir. Düzensiz göçmenlerin durumu, bir insanlık dramı olarak algılanmaktan çok güvenlik sorunu ve ulusal çıkarlar çerçevesinde ele alınmaktadır. Nitekim düzensiz göçmenlerin AB'nin gündemine oturması da düzensiz göçle mücadele kapsamında gerçekleşmiştir. Bu anlamda Avrupa ülkelerinin, düzensiz göçmenlerin koşullarının iyileştirilmesinden ziyade, daha çok ülkelere dönük göçü azaltmanın yollarını tartıştıkları görülmektedir.

Avrupa ülkeleri, düzensiz göçle mücadele kapsamında yaptıkları düzenlemelerle, göç akımının sınırlardan girişini engelleyen farklı düzenlemeleri uygulamaya koymuşlardır. Fransa'da ise Fransız İçişleri Bakanlığı'nın verilerine göre, 2018 yılında 15,677 düzensiz göçmen zorla ülkeden uzaklaştırılmış, 7,754 kişi kendiliğinden ayrılmış veya uzaklaştırılmış, 6,845 kişi ise yardımla uzaklaştırılma veya ayrılma yaşamıştır. Son olarak İtalya'da yasalaşan güvenlik paketinde düzensiz göçmenleri denizden kurtaran sivil toplum kuruluşlarının bölgeye girişine ciddi kısıtlamalar getirilmiştir (Anadolu Ajansı, 05.08.2019). Bununla birlikte, ortaya konan girişimlerle Avrupa ülkelerinin sınırlarından içeri giren bazı düzensiz göçmenlerin statüleri oturma izni verilerek yasal hale getirilmiştir. Bu kapsamda, 2002-2008 yılları arasında tahmini olarak 1,8 milyon düzensiz göçmene oturma izni verilmiştir. Ancak bu düzenlemeler, Avrupa ülkeleri arasında farklılık göstermektedir. İsviçre hiçbir zaman geniş ölçekli bir uygulama yapmamış, oturma izinlerini, tıbbi ihtiyaçlar, uzun süreli ve tatmin edici uyum hali, sabıka kaydının olmaması, maddi açıdan yeterlilik gibi bazı koşullara bağlamıştır (Jackson vd., 2019).

Devletlerin bu uygulamaları, düzensiz göç akımının insani boyutunu gözetmekten çok, ulusal güvenlik söylemlerinin gölgesinde oluşturulmuştur. Diğer bir ifadeyle bu uygulamalar, düzensiz göçmenlerin devletler söyleminde, kontrol altında tutulması gereken "yabancı" unsurlar olarak yer aldığını göstermektedir. Düzensiz göçmenler, AB ülkelerinde suç ve terörle özdeşleştirilen, refah devletlerinin iç güvenliğine karşı tehdit oluşturan ve gözlem altında tutulması gereken unsurlardır (Adıgüzel, 2018, s.127). Avrupa ülkelerinde artan güvenlikçi göç politikaları, AB sınırları dışında tampon bölge, geri kabul anlaşmaları gibi uygulamalarla Avrupa dışından gelen düzensiz göçmeni, henüz AB ülkelerine giriş yapmadan çevre ülkelerde durdurmayı hedeflemektedir (Adıgüzel, 2018, s. 141). Ancak, devletlerin göçü sınırlayıcı tedbirleri, "göç endüstrisi" nedeniyle başarısızlığa uğramaktadır (Castles ve Miller, 2008, s.162). Göç endüstrisi ifadesi, yasa dışı göçü organize eden insan kaçakçıları ve bu faaliyetteki tüm örgütlenmeyi kapsar. Göçmenler yasal yolla ülkelere giriş şansları olmadığı için, bu örgütlerin elinde de insani bir dram yaşamaktadırlar. Devletler, insan ticareti ve kaçakçılığının özneleri olan göçmenlerin buldukları insanlık dışı duruma bir çözüm üretmekten çok onları, ulusal sınırlarının içine alınmaması gereken sosyal ve ekonomik bir sorun olarak görmenin yanında bir güvenlik sorunu olarak da görmektedirler.

Bulgular ve Tartışma

Alanyazındaki konuyla ilgili makalelerin içerik analiziyle değerlendirilmesi sonucunda düzensiz göçmenlerin, yapısal ve bireysel engeller nedeniyle sağlık hizmetlerine erişimlerinde sorun yaşadıkları ortaya çıkmıştır. İlgili alanyazında, yapısal engeller teması altında dört alt kategori tespit edilmiştir: (1) Refah devletinin krizi; (2) yasal engeller; (3) sağlık bakımına erişimle ilgili engeller ve (4) önyargılar, damgalanma. Bireysel engeller teması altında ise, üç

alt kategori belirlenmiştir: (1) Sosyoekonomik engeller; (2) kültürel engeller ve (3) duygusal kaynaklı engeller.

Tema 1. Yapısal Engeller

Düzensiz göçmenlerin sağlık hizmetlerinden yararlanması, büyük oranda yapısal engeller tarafından sekteye uğramaktadır. Bu engeller birbirinden bağımsız değildir. En temel yapısal engellerden biri refah devletinin krizi bağlamında değerlendirilebilecek sosyal harcamalara dönük kemer sıkma politikasının bir sonucu olarak görülebilir. Bu politikalar sonucunda, düzensiz göçmenlere yapılan sağlık harcamalarında kısıtlamalara gidilmiştir. Bunun sonucunda, göçmenler maliyeti bakımından değerlendirilen ve yararlandıkları sosyal hakların tekrardan gözden geçirilmesi gereken ‘yük’ler olarak görülmektedir. Bu durum da göçmenlerin, sistemin sağladığı hakları kötüye kullanan kişiler olarak algılanmasını beraberinde getirmektedir. Tablo 1’de sağlık hizmetlerine erişimdeki yapısal engeller özetlenmiştir.

Refah devletinin krizi

Düzensiz göçmenlerin sağlık haklarına erişimleri giderek sınırlandırılmakta ve zorlaştırılmaktadır. Zengin ülkeler, uluslararası göçü kontrol etmeye çalışırken, diğer yandan düzensiz göçmenler ve sığınmacılar sağlık hizmetlerine erişimde ayrımcılıkla karşılaşmaktadırlar. Bu durum, Avrupa ülkelerinin kısıtlayıcı ve denetleyici göçmen politikalarının bir sonucudur. Uluslararası göçü kontrol etmenin yollarından bazıları sınırlar boyunca gözetim merkezleri kurulması, sosyal ve sağlık politikalarına kısıtlamalar getirilmesi ve sınır tutucular olarak üçüncü ülkelerle anlaşmaları olmuştur. Sınırlar kapatılmasına rağmen göçmenlerin halen gelmesi sonucunda, güvencesiz ve birçok sosyal haktan uzak, olumsuz sağlık ve yaşam koşulları oluşmuştur. Özellikle gözetim merkezlerindeki göçmenlerin sağlık hizmetlerine ulaşımı ciddi anlamda kısıtlanmıştır (Pottie vd.,2015).

Sağlık hizmetlerinin sınırlandırılmasındaki en büyük gerekçe maliyetinin yüksek olmasıdır. Düzensiz göçmenlere kapsamlı bir sağlık hizmetine erişim hakkı sunan nadir Avrupa ülkelerinden biri olan Fransa’da, düzensiz olarak bulunan ve maddi durumu kötü olan yabancılara geniş bir sağlık hizmetlerine erişim hakkı sağlayan bir yardım olan AME (Devlet Sağlık Yardımı) adlı uygulama sistemi devlete maliyeti, kimlerin yararlandığı, suistimal edilmesi, bir hak olup olmadığı ve kamu sağlığına etkisi üzerinden Fransız kamuoyunda tartışılmaktadır (Andre ve Azzedine, 2016).

Tablo 1: Sağlık Hizmetlerine Erişimin Önündeki Yapısal Engeller

Yapısal Engeller			
<i>Refah devletinin krizi</i>	<i>Yasal engeller</i>	<i>Sağlık bakımına erişimle ilgili engeller</i>	<i>Önyargılar, damgalanma</i>
<ul style="list-style-type: none"> ✓ Kemer sıkma politikası ✓ Sınırlayıcı göç politikaları ✓ Göçmenlerin maliyeti ✓ Sağlık harcamalarında sınırlandırma 	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Sağlık reformlarıyla haklarda kısıtlama ✓ Sağlık sigortasından yararlanma şartlarının ağırlığı ✓ Bürokratik işlemlerin karmaşıklığı ✓ Geri ödeme prosedürlerinin karmaşıklığı 	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Hizmetin pahalılığı ✓ Hastanın hakkını bilmemesi ✓ Hizmetlerin kullanımına dair kuralların net olmaması ✓ Sağlık sağlayıcılarıyla ilgili engeller: <ul style="list-style-type: none"> - Sağlık sağlayıcıları tarafından hakların bilinmemesi - Tedavi vermeyi ret etme - Finansal ve yönetsel maliyet hesaplamaları ✓ Sağlık bakımının devamlılığı ve kalitesine ilişkin sorunlar 	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Ayrımcılık ✓ Sistemin kötüye kullanıldığı algısı ✓ Bir tehdit olarak göçmen algısı ✓ Sağlık hakkının güvenlik tehdidi söylemiyle yer değiştirmesi

AME, Fransız sosyal yardım politikasının (Social Welfare Policy) bir parçası olarak uygulanır. 2010 yılında AME harcamaları %17 oranında artmıştır. 2013 yılında sosyal yardım için ayrılan bütçe GSYİH'nın %32,1'ini oluşturmaktadır (André ve Azzedine, 2016, s.4). AME'nin artan harcamaları nedeniyle Fransız parlamentosunda, AME aracılığıyla verilen sağlık hizmetlerinin kısıtlanması ve düzensiz göçmenlerin de hizmet almak için finansal katkı sağlaması gerektiği tartışılarak, verilen hizmetlere kısıtlamalar getirilmiştir (Bévière ve Duguët, 2011). Fransız senatosuna göre, 2016'da AME'den yararlananların sayısı 311,310'dur. Sağlık hizmetlerine ayrılan bütçede yapılan kesintiler, düzensiz göçmenlerin sağlık çıktılarına olumsuz yönde etki etmektedir. Yapılan bir araştırmada, bu durumun Yunanistan'da yaşayan düzensiz göçmenlerin ruh sağlığında önemli bir engel oluşturduğu görülmüştür (Teunissen vd., 2016). İngiltere'de yapılan başka bir araştırmada ise, göçmenlerin neredeyse tamamı, kemer sıkma politikalarının sağlık hizmetlerine erişim kapasitelerini azalttığını ifade etmişlerdir (Rafighi vd., 2016).

Avrupa devletlerinde, refah devletinin kriziyle birlikte, düzensiz göçmenlerin "yasadı-şılığına" vurgu yapılarak, sosyal harcamalarda yapılan kesintiler meşrulaştırılmıştır. Bu bağlamda, kamu politikaları yasadışı yolları cesaretlendirmemeye yönelik olduğundan, düzensiz göçmenlerin tedavi hakları ve fırsatları hakkındaki eğitim, ağırlıklı olarak sivil toplum kuruluşları tarafından üstlenilmektedir (Dorn vd., 2011).

Yasal engeller

Sınırlayıcı göçmen politikalarının sonucunda, göçmenlerin mevcuttaki sağlık hakları yeni yasal düzenlemelerle sınırlandırılmaktadır ve düzensiz göçmenlerin sağlık koşulları kötüleşmektedir. İngiltere'deki sağlık hizmeti reformları, AB dışından gelen göçmenlerin bilhassa da sığınmacılar, mülteciler ve düzensiz göçmenler gibi en savunmasız göçmenlerin sağlık hizmetine erişimine kısıtlamalar getirmiştir (Rafighi vd., 2016). Alanyazında yer alan çalışmalarda, yeni yasal düzenlemeler ve kemer sıkma politikalarının kısıtlayıcı uygulamalarının sonucunda, göçmenlik statüsüne bağlı olarak sağlık hizmetlerine erişimin değişkenlik gösterdiği ve göçmenlerin sağlık hizmetlerine erişimde eşitsizliklere maruz kaldıkları belirtilmiştir. Ayrıca sağlık hizmeti reformlarının, düzensiz göçmenlerin ücretsiz ikincil ve üçüncül tedaviye erişimlerini etkilediği ve reformla birlikte ortaya konan göçmen hakları ve kuralların belirsizliğinin, göçmenler ve hizmet sağlayıcıları arasında anlaşmazlıklara yol açtığı vurgulanan diğer sorunlardandır. İdari talepler ve kuralların göçmenlerde yarattığı korku, tedaviye erişimi sınırlandıran en önemli unsurlardan biri olarak ifade edilmiştir. Bu konuda faaliyet gösteren Fransız STK'lar kurumsal engelleri vurgulamışlardır (COMEDE, 2016). Bu engellerden biri, sosyal güvenlik kurumlarının sahtecilikle mücadeleyi öne sürerek çok sıkı hukuki şartlar talep etmesidir.

Düzensiz göçmenler, sağlık haklarını kullanmaları getirilen yeni yasal düzenlemelerle belirli şartlara bağlanmıştır. Avrupa'nın çoğu ülkesinde düzensiz göçmenlerin yalnızca acil bakım hizmetlerine erişimi bulunmaktadır (De Vito vd., 2016, s.13). Fransa'daki düzensiz göçmenlerin, acil bakım koşulu olmadan AME aracılığıyla ücretsiz sağlık hizmetine erişim hakları olsa da bunun için, üç aydan fazla zamandır Fransa'da ikamet ettiklerini belgelemeleri, kimlik, adres göstermeleri ve finansal durumlarının yetersiz olduğunu belgelemeleri gerekmektedir (Vignier vd., 2018). Ancak alanyazındaki araştırmalar, düzensiz göçmenlerin, üç aydan fazla bir süredir bölgede ikamet ettiğini belgelemede zorluk yaşadıklarını, bulunduğu bölgede yaşadığını gösteren sabit bir adres vermekte sorunlarla karşılaştıklarını göstermektedir. Bu sorunun en önemli nedeni olarak ise, göçmenlerin yaşadıkları bölgeye yeni gelmiş olması ya da oturuma ilişkin bir belgeye (elektrik faturası, pasaportun üzerine kaşe, geçmiş bir vize) sahip olmaması gösterilmektedir. Ancak 2004 yılı öncesinde, AME'den yararlanabilmek için bu şart aranmamaktaydı (European Union Agency for Fundamental Rights (FRA), 2011,

s.21). Fransa’da Sahra Altı Afrikalı göçmenlerin sağlığa erişimiyle ilgili veriler, Sahra Altı Afrikalıların oturma kartı olmadığı durumlarda sağlık sigortası kapsamında olma oranlarının düştüğünü göstermiştir. Sağlık sigortası sistemi her ne kadar, düzensiz göçmenlere sağlığa erişim hakkını verse de idari ve sosyal güvenlik sorunlarına bağlı bu erişim her zaman mümkün olamamaktadır (Vignier vd., 2018). Yine Almanya’daki düzensiz göçmenler üzerine yapılmış bir çalışma, yasal statüsü olmadan yaşamının, zihinsel ve fiziksel sağlığa etki ettiğini göstermiştir. Sağlık hizmetlerine sınırlı erişim, hastaların fiziksel ve zihinsel hastalıklarını daha da şiddetlendirmektedir. Bu nedenle yasal bir statüsü olmadığı halde sağlık hizmetlerine erişim hakkı olanaklarına sahip olması, hastaların sağlık ve refahı için önemli hale gelmektedir (Kuehne vd., 2015).

Almanya genellikle belgesiz göçmenler için sağlık hizmetlerini düzenleyen en kısıtlayıcı kanunlara sahip olmasıyla karakterize edilir. Düzensiz göçmenlere verilen haklar net olmadığı gibi, kanunlar yalnızca göçmenleri değil aynı zamanda onlara yardım sunan sağlık çalışanlarını da suçlu durumuna koyabilmektedir. “İhbar Kanunu” adı verilen yasaya göre, Almanya’da yasadışı olarak ikamet eden kişiler herhangi bir kamu hizmetine başvurdukları takdirde yetkililere rapor edilmesi zorunludur. Ayrıca doktorlar, “acil durum” olarak tanımlanmamış hastaları tedavi ettiklerinde sorumlu tutulup ceza alabilmektedirler. Ancak, neyin acil olduğu bazı durumlarda öznel ve belirsiz olduğu için tartışmalıdır. Bu konudaki ikinci yasa, belgelendirilmemiş kişilere tıbbi amaçlar dâhil, “yardım” edilmesini, beş yıla kadar hapis veya para cezasıyla cezalandırılan bir suç olarak tanımlamıştır (Castañeda, 2008). Sağlık ve insan hakları topluluklarının yoğun muhalefetine karşın, her iki yasa da 2005 yılında yapılan güncellemeye rağmen yürürlükte kalmıştır.

Yasal düzenlemeler sadece yetişkin düzensiz göçmenleri değil çocuklarının sağlık durumunu da olumsuz etkilemektedir. Düzensiz çocuk göçmenler, yerli nüfusun çocuklarından daha farklı ihtiyaçlara sahip olduğu halde, çocuk göçmen sağlığını iyileştirmek için yapılması gereken müdahaleler ve politikalar yetersizdir (Kadir vd., 2019). Birçok ülkede, düzensiz göçmen çocukları sadece acil sağlık hizmetlerine erişebilmektedir. İnsan Hakları İzleme Örgütü’nün raporuna göre, İsveç’te çocuklar, herhangi bir tıbbi taramadan geçmeden aylar geçirmektedir (Kadir vd., 2019). Sadece yedi ülke (Belçika, Fransa, İspanya, İtalya, Norveç, Portekiz ve İsveç) hukuki statüsü ne olursa olsun, çocuk göçmenlere kendi vatandaşlarıyla eşit sağlık hizmetinden yararlanma olanağı sunmaktadır. On iki Avrupa ülkesi ise, sınırlı haklar sunarken; Almanya ve Slovakya, mülteci çocukları için çok sınırlandırıcı sağlık politikalarıyla diğer Avrupa ülkelerinden ayrılmaktadır (Kadir vd., 2019).

Sağlık bakımına erişimle ilgili engeller

Düzensiz göçmenlerin sağlık hizmeti alamamasının önemli nedenlerinden biri, hizmete erişimde yaşadıkları sorunlardır. Özellikle, hamile kadınlar, çocuklar, tutuklular ve ruh sağlığı hizmetlerine ihtiyaç duyan dezavantajlı grupların sağlık durumları, hizmete erişim engellerinden daha çok etkilenmektedir (Castañeda, 2008; Veenema vd., 2009; Dauvrin vd., 2012 akt Woodward vd., 2013). Kuehne ve arkadaşlarının (2015) Almanya’daki düzensiz göçmenler üzerine yaptıkları çalışmada, neredeyse tüm katılımcılar, sağlık hizmetlerine erişimde sorunlar yaşadıklarını ve erişim yetersizliğinden dolayı sağlık durumlarının gittikçe kötüleştiğini ifade etmişlerdir.

Düzensiz göçmenlerin ihtiyaç duydukları sağlık hizmetine ulaşmalarındaki en önemli engellerden birisinin hizmetin pahalılığı olduğu alanyazında vurgulanmaktadır. Sağlık hizmetlerinden ücretsiz yararlanamadıkları durumlarda, bakım masraflarının karşılayamamaları belirtilen en önemli sorunlardan birini oluşturmaktadır. İlaçlar, tıbbi gereksinimler, tedavi gibi hizmete ilişkin maliyet, hizmete erişim için ulaşım zorluğu (sağlık merkezine uzaklık) çocuk

göçmenlerin sağlık bakımlarında sınırlılıklar yaratmaktadır (Kadir vd., 2019). Sağlık hizmetlerine erişim hakları olduğu durumlarda ise, düzensiz göçmenlerin haklarını bilmemesi gibi nedenlerle sağlığa erişimde ciddi zorluklar yaşamaktadırlar (Vignier vd., 2018).

Sadece düzensiz göçmenler değil sağlık hizmeti verenler de bu konudaki yasal hakların farkında değildir (Woodward vd., 2013). Düzensiz göçmenlerin bir sağlık sigortası kartı olmadığından sağlık çalışanlarının tedavi verme konusunda keyfi davranabildikleri ve düzensiz göçmenlerin sağlık haklarının net tanımlanmaması nedeniyle, pratisyen hekimlerin düzensiz göçmenlerin hastaneye kabulü konusunda da belirsizlik yaşadıkları vurgulanmıştır. Buna göre, göçmenler herhangi bir belgeye ve sosyal sigorta numarasına sahip olmadığı için, hekimler onlara bir ilaç yazıp yazamayacakları konusunda net değildirler. Ayrıca, sağlık çalışanları düzensiz göçmenleri polise bildirme zorunlulukları olup olmadığını bilmemektedirler. Bu nedenle, düzensiz göçmenlerle karşılaşmak, hekimlerde rahatsızlık yaratmaktadır. Bu hastalar dile hâkim olmadıkları için, sorunlarını iyi anlatamamakta, hekim tanı koymakta zorlanmaktadır. Bunun sonucu olarak da hasta-hekim ilişkisinin iyi kurulamadığı vurgulanmaktadır (Jensen vd., 2011).

Hollanda'da yaptıkları araştırmada, Dorn ve arkadaşları (2011), düzensiz göçmenlerin sadece yarısının tıbbi bakıma nasıl erişeceğini bildiğini ortaya koymuştur. Bu bulgu, ev sahibi ülkede tedavi fırsatları hakkında önemli miktarda bilgi eksikliğini yansıtmaktadır. Ayrıca, Fransa'daki binlerce düzensiz göçmenin de onlar için geliştirilmiş olan AME'den yararlanmadıkları ve Fransız sağlık sisteminin onlara neler sunduğu konusunda haklarını bilmedikleri çalışmalarda vurgulanmıştır. Yeryüzü Doktorları adlı yardım kuruluşunun sağlık merkezlerinde, kanunlarla tanımlanmış haklar çerçevesinde sağlık kapsamından yararlananlar, sadece %14,2 gibi düşük bir orandadır (Chappuis vd., 2015). Aynı engellerin çocuk göçmenler için de söz konusu olduğu ifade edilmektedir. Buna göre, çocuk göçmenlerin sağlık bakımlarına ilişkin hukuki ve pratik boyutlarla ilgili açık ve kolay erişilebilir ulusal kuralların yokluğu onların hizmete erişimindeki engellerden biridir (Kadir vd., 2019). Fransa'da 6 yaşından küçük çocukların ücretsiz aşı ve sağlık bakımları hakkı olsa da düzensiz göçmenler çocuklarına yönelik bu haklar konusunda yeteri kadar bilgilendirilmemektedir (FRA, 2011, s.31). Jensen ve arkadaşlarının (2011) Danimarka'da yaptıkları çalışmada, resmî politikaların düzensiz göçmenlerin sağlık ve bakım hizmetleri konusunda taşıdığı belirsizlikler yüzünden sağlık sağlayıcılarının nasıl davranacakları bakımından ikilem yaşadıkları ortaya konmuştur. Ayrıca, bu araştırmada pratisyen hekimler, düzensiz göçmenlerin tedavi almak istemeleri durumunda resmî engellerle karşılaşacaklarını ifade etmişlerdir. Düzensiz göçmenlerin tedavisinde karşılaşılan problemler arasında dil sorunları, finansal sorunlar, polise bildirilme ihtimali nedeniyle göçmenlerin sağlık hizmetini talep etme yönündeki kaygıları ve belirsizlik bulunmaktadır. Düzensiz göçmenler için sadece hizmete erişim değil, aldıkları hizmetin kalitesinin düşük olması da önemli bir sorundur. Bu sorunun nedenleri olarak; sağlık sorunlarının karmaşıklığı, sağlık çalışanlarının sınırlı sosyokültürel becerileri, muayene sırasında dil bilmekten kaynaklı sorunlar ve sağlık personeline getirdiği ek idari yükler gösterilmektedir (Dias vd., 2011; Jensen vd., 2011).

Düzensiz göçmenlerin sağlık hizmetlerine erişimde karşılaştıkları engellerden bir diğeri de sağlık çalışanları tarafından tedavilerinin reddidir. Dorn ve arkadaşları (2011) tarafından Hollanda'da yapılan çalışmada, hizmet talebinde bulunan düzensiz göçmenlerin yüzde 25'inin sağlık uzmanları tarafından tedavilerinin reddedildiği ortaya konmuştur. Düzenli göçmenlerle karşılaştırıldığında, düzensiz göçmenlerin tedavi taleplerinin reddedilmesi oranı oldukça yüksektir. Araştırma kapsamında görüşülen düzensiz göçmenler, sıklıkla hastaneler tarafından reddedildiklerini ifade etmişlerdir. Tedaviye erişimdeki zorluklar nedeniyle, Hollanda'da yaşayan düzensiz göçmenlerin sıklıkla STK'lara ait kliniklere başvurduğu ifade edilmiştir.

Önyargular ve damgalanma

Alanyazında yer alan çalışmalarda, düzensiz göçmenlerin refah devletinin sağlık alanında sağladığı olanakları suistimal ettiği düşüncesinin hem kamu çalışanlarının algılarında hem de devletin politikalarında hâkim olduğu ifade edilmektedir. Bu durumun da düzensiz göçmenlerin damgalanmasına ve onlara önyargılı yaklaşılmaya neden olduğu belirtilmektedir. Göçmenlere yapılan sağlık harcamalarına dönük eleştiriler, göçmenlere yönelik damgalayıcı bir tutumun varlığını teyit etmektedir. Genel olarak, hasta yabancılara karşı bir önyargının varlığı çalışmalarda sıklıkla vurgulanan bir husus olmuştur. Buna göre, bizzat sağlık sağlayıcıları ayrımcı pratikleri destekleyerek, düzensiz göçmenlerin tedavisinde ayrımcılık yapmaktadırlar. Hatta göçmenlerin belge durumuna göre, tanı ve tedavilerinin de farklılaştığı ortaya konmuştur (Dauvrin vd., 2012). Diğer bir ifadeyle, ihtiyaç duydukları hizmeti alamamaktadırlar. Sosyal güvenlik çalışanları da ayrımcılık nedeniyle düzensiz göçmenlerin haklarına dair yasal düzenlemeleri uygulamada ve yorumlamada olumsuz davranmaktadırlar (Vignier vd., 2018). Bu ayrımcılıklar paralelinde, Fransa’da, doktorların, finansal ve yönetsel maliyeti gerekçe göstererek hem doğrudan hem de dolaylı (randevuların saatleri sınırlandırılması, bürokratik ek belgeler istenmesi gibi) yoldan tedaviyi reddedilebildikleri belirtilmektedir.

Fransız kamuoyunda, maliyetli olduğu gerekçesiyle düzensiz göçmenler için oluşturulan AME adı verilen devlet sağlık yardımının kaldırılması konusu yoğun bir şekilde tartışılmaktadır (Defenseur des droits, 2019, s. 26). Düzensiz göçmenlerin, Fransa’nın yüksek standartlı sağlık sisteminden yararlanmak için Fransa’ya geldiklerine dair olumsuz bir izlenim oluşturulmaktadır. Oysa bu konudaki veriler, hastaların büyük çoğunluğunun kendilerindeki patolojiyi geldikten sonra fark ettiklerini ortaya koymuştur. Buna göre, Fransa’da, yıllık verilen 255,550 oturum kartının yalnızca %2’si (4,310) sağlık nedenleriyle alınmıştır (Defenseur des droits, 2019, s.8). Sağlık ve tıbbi hizmetlerin köken ülkelerdekilerden iyi olmasının, ülkeye göçü şişireceğine dair bir inanç olsa da İsveç hükümetinin yaptığı araştırma bu iddiayı desteklememektedir (European Union Agency for Fundamental Rights (FRA), 2011, s.7).

Düzensiz göçmenlerin sağlık hizmetlerini suistimal ettiği düşüncesinin onların damgalanmasına neden olduğu çalışmalarda sıklıkla ifade edilmiştir. Bunun yarattığı kısır döngüde hizmetlere erişimin daha da kötüleştiği ve birçok düzensiz göçmenin ihtiyacı olan hizmete bile ulaşamadığı vurgulanmıştır. Verilere göre, Fransa’da düzensiz göçmenlerin sadece %10,2’si AME hizmetlerinden yararlanabilmektedir (André ve Azzedine, 2016). Düzensiz göçmenlere dönük bu damgalanma ve ayrımcılık, onların sağlık çıktılarına olumsuz etki etmektedir. Yunanistan’da yapılan çalışmaya göre, düzensiz göçmenlere karşı toplumsal direncin artması, onların ruh sağlığına ilişkin önemli bir engel oluşturmaktadır (Teunissen vd., 2016).

Tema 2. Bireysel Engeller

Bireysel engeller ifadesinden anlaşılması gereken, düzensiz göçmenin sahip olduğu sosyal, ekonomik ve kültürel özelliklerinden dolayı sağlık hizmetlerinden ve haklarından yararlanmasının zorlaştığıdır. Bireysel engeller teması altında yer alan alt kategoriler Tablo 2’de görülmektedir.

Tablo 2: Sağlık Hizmetlerine Erişimin Önündeki Bireysel Engeller

Bireysel Engeller		
<i>Sosyoekonomik engeller</i>	<i>Kültürel engeller</i>	<i>Duygusal kaynaklı engeller</i>
<ul style="list-style-type: none"> ✓ Maddi güvenceden yoksunluk ✓ Düzenli işinin olmaması ✓ Sosyal destekten yoksunluk 	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Dil yetersizliği ✓ Sağlık haklarının ve yasal olanakların bilinmemesi 	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Sağlık sağlayıcıları tarafından otoritelere bildirilme ve sınır dışı edilme korkusu ✓ Tedirginlik ✓ Güvensizlik

Sosyoekonomik engeller

Düzensiz göçmenlerin sağlık durumları, sosyoekonomik şartlarıyla doğrudan bağlantılıdır. Birçoğunun düzenli bir işi yoktur veya çok düşük bir gelire sahiptir. Myhrvold ve Småstuen (2019) tarafından Norveç'teki düzensiz göçmenlerin sağlık durumları üzerine yapılan bir araştırmada, düzensiz göçmenlerin, kendilerine maddi ve psikolojik güvence sağlayacak birçok olanaktan yoksun olduğu ortaya konmuştur. Düzenli bir iş bulmak, onlar için zor olduğundan emeklerinin sömürüldüğü bir iş ortamında hayatlarını idame ettirmektedirler. Marjinal hayat şartlarına sahip bu kesim için, yaşadıkları zor hayata rağmen ülkelerine dönmek gibi bir alternatif bulunmadığından, Norveç'te kalmak da bir seçim değildir. Diğer bir ifadeyle, bu zor çalışma ve yaşama koşullarında hayatlarını idame ettirmek zorundadırlar. Bir anlamda, kendilerini hem köken ülkelerinde hem de buldukları ülkede azınlık gibi hissetmektedirler. Benzer şekilde, Almanya'da yaşayan düzensiz göçmenler üzerine yapılan bir çalışma, sosyoekonomik durumun sağlığı etkileyen temel nedenlerden biri olduğunu göstermiştir (Kuehne vd., 2015). Araştırmaya katılanların çoğu, Almanya'ya geldikleri ilk dönemde evsizlik, işsizlik veya yoksulluk evreleri yaşadıklarını belirtmişlerdir. Buna ek olarak, ilerleyen zamanlarda ücretli iş bulsalar da iş sözleşmelerinin veya kira sözleşmelerinin olmaması nedeniyle sürekli olarak iş ve konut kaybı tehdidi yaşamaktadırlar. Bu tehdit yüzünden, günlük rutinlerinde sürekli bir dengesizlik hali içerisinde bulduklarını ifade etmişlerdir. Birçok düzensiz göçmen göçün maliyeti nedeniyle borç içerisinde ve Almanya'daki gelirleri genellikle beklentilerinin oldukça altındadır (Kuehne vd., 2015).

Düzensiz göçmenler, kendi hayatları hakkında karar alabilme özgürlüğüne sahip otonom bireyler olmaktan ziyade tam bir bağımlılık halinde yaşayan bir kitleyi temsil etmektedir. Düzensiz göçmenler, ücretsiz sağlık hizmetlerinden yararlanma hakkının olmadığı durumlarda tedavileri için gerekli olan ilaçlara erişebilmesi için maddi olanaklara sahip olması gerekmektedir. Çünkü Yunanistan, Macaristan, İrlanda, Polonya ve İsveç'te ilaçlar genellikle göçmenlerin yükümlülüğündedir (European Union Agency for Fundamental Rights (FRA), 2011, s.22). Aynı şekilde, düzensiz göçmenlerin ekonomik sorunları, onların birinci ve ikinci basamak tedaviye erişimini de olumsuz etkilemektedir (Woodward vd., 2013). Bu göçmenler, maddi yoksunluğun yanında, sosyal destek ağlarının zayıflığıyla da yüzleşmektedirler (Myhrvold ve Småstuen, 2019). Tatmin edici yaşam koşulları ve sosyal destek, bütün göçmenler için son derece önemliken, çok daha elverişsiz durumlara maruz kalan düzensiz göçmenler için çok daha kritik bir öneme sahiptir. Alanyazında bu durumun, sağlık durumları zaten hassas olan düzensiz göçmenlerin ruh sağlığını ve yaşam kalitesini çok daha olumsuz yönde etkilediği vurgulanmıştır.

Düzensiz göçmenlerin sosyoekonomik düzeylerinin yetersiz olmasının en önemli nedenlerinden biri, göç ettikleri ülkelerde yasal bir statüye sahip olmamalarıdır. Bu durum, sağlık çıktılarına olumsuz yönde etkilemektedir. Nitekim İsviçre'de yasal bir statüye sahip olmanın, düzensiz göçmenlerin sağlık açısından iyi durumda olmalarına etkisini inceledikleri çalışmada, Jackson ve arkadaşları (2019), düzensiz göçmenlerin fiziksel ve ruhsal sağlık durum-

larının, Avrupa'daki yerlilere ve düzenli göçmenlere kıyasla daha kötü olduğunu ortaya koymuştur.

Kültürel engeller

Maddi engellerin yanında, kültürel engeller de düzensiz göçmenler için zorlaştırıcı bir etki yaratmaktadır. Kültürel ve dil engellerinin, düzensiz göçmenlerin tedavi seçeneklerini müzakere etme kabiliyetini azaltan ve potansiyel olarak da aldıkları hizmet kalitesini olumsuz etkileyen bir faktör olduğu ortaya konulmuştur (European Union Agency for Fundamental Rights (FRA), 2011). Buldukları ülkelerin dilini bilmeyen göçmenler, sistemin işleyişini ve sağlık haklarını anlamakta büyük sorunlar yaşamaktadırlar.

Bu durumdan en çok etkilenen gruplardan birinin çocuk göçmenler olduğu vurgulanmıştır. Buna göre, aslında düzensiz, sığınmacı, mülteci tüm çocuk göçmenler için, dil başta olmak üzere kültürel engeller, sağlık hizmetine erişimde olumsuz bir rol oynamakta, bu tedavi isteme davranışından teşhis ve tedavi sürecine kadar sağlık hizmetinin tüm aşamalarını etkilemektedir. Kadir ve arkadaşlarının (2019) araştırmasında, çocukların ve ailelerin karşılaştığı kültürel engeller şu şekilde özetlenmiştir: Bilinmeyen bir sağlık sistemi içinde tedaviyi nasıl ulaşılabileceği sorusu, eğitim ve okuryazarlık durumları, sağlık haklarına dair bilinç düzeyindeki eksiklikleri, göçmen çocukların tedavisinde deneyim ve anlama sorunları, dil yetersizliği, sağlık ve kültürel inanç farklılıkları ve sağlık çalışanı ile ailenin sağlık bakımından beklentilerinin farklılığı. Dil ve iletişim problemleri, resmî ve gayri resmî sosyal ve sağlık ağlarının eksikliği, sağlık sistemi hakkında bilgi eksikliği, sağlık hizmeti uzmanlarının gayri resmî ağları hakkında bilgi eksikliği gibi nedenlerle düzensiz göçmenler sağlık hizmetlerinden yeterli kadar yararlanamamaktadırlar (De Vito vd., 2016).

Duygusal kaynaklı engeller

Düzensiz göçmenlerin, buldukları ülkelerdeki varlıklarını meşrulaştıracak herhangi bir düzenleme olmadıkça sürekli bir korku ve tedirginlik hissi içerisinde yaşadıkları ve zaten kötü olan durumlarının katlanılamaz hale geldiği vurgulanan önemli duygusal kaynaklı engellerden biridir. Çalışmalarda sıklıkla vurgulanan resmî kurumlarla iletişime geçilerek ihbar edilme ve sınır dışı edilme korkusundan anlaşılacağı üzere, sağlık hizmetleri üzerindeki denetimler, düzensiz göçmenleri kontrol etmenin aracı haline gelmiştir. Almanya'da yapılan bir çalışmada, katılımcıların çoğunluğu, bir hastaneye veya bir doktora danışırken tespit edilip köken ülkesine gönderilme durumlarının, devlet tarafından kullanılan potansiyel bir tehdit olarak değerlendirildiğini düşünmektedirler. Bu durum, sağlık hizmetlerine erişimin yanı sıra gündelik yaşamı da olumsuz etkilemektedir (Kuehne vd., 2015). Bu nedenle, kendi hayatlarının kontrolünü kaybetmiş düzensiz göçmenlerin, otoriteler tarafından tespit edilip ülkeden kovulma korkusuyla dikkat çekmeme çabası içinde izole bir hayat sürdürdükleri belirtilmektedir. Barkensjö ve arkadaşlarının (2018) İsveç'te yaptıkları çalışmadaki katılımcıların ifadeleri, bu durumu göstermektedir:

Kan tahlili yaptırmak için bir yerdeydik. Bizimle nasıl başa çıkacaklarını bilmiyorlardı. Belgesiz olduğumuzu söyledik. Gizlice, bana sığınmacı kartımın çok eski olduğunu ve kabul edilemeyeceğini söyledim. Kayıtsız olduğumuzu ve bu nedenle Göç Kuruluyula hiçbir ilgimiz olmadığını söyledim. Ama anlamadı, kartın eski olduğunu ve geçerli bir kartım olması gerektiğini söyledi, bu konuda bana güvenemedi, belki de ben saklanıyordum. Kayıt edilecek evraklarla ne yapacaklarını bilmiyorlardı... Başka biri de geldi ve o da bilmiyordu. Fakat biz de ne yapacaklarını bilmiyorduk. Bu, her zaman çok rahatsız edici... Göç Kuruluna bir şeyler yazıp gönderebilirlerdi. Bu konu hakkında kesinlikle çok endişeliyim (ss. 6-7).

Birçok defa kapıyı çaldım çünkü yardım istiyordum. Bebekte yolunda olmayan şeyler olmasından korkuyordum, bebek ağlıyordu, çığlık atıyordu. Uzun bir süre sonra, personel girdi ve İsveççe dilinde anla-

şılmayan bir şeyler söyledi sonra gitti. Umuyordum ki bir çevirmenle geri gelecek. Bu hiçbir zaman olmadı. Bu birçok defa başıma geldi... (s.9)²

Bu gerçek hayat deneyimlerinden de anlaşılacağı üzere, düzensiz göçmenler, kurumlarla iletişime geçme konusunda oldukça tedirgin ve korku içerisindedirler. Fransa'da, oturum kartı olmayanların %35'i tutuklanma korkusuyla yer değiştirme hareketlerini kısıtladıklarını ve yaklaşık her dört kişiden biri haklara erişim için bir adrese sahip olmadıklarını söylemiştir (Chappuis vd., 2015). Yasalar çerçevesinde sağlık çalışanları tarafından herhangi bir raporlama zorunluluğu olmasa bile, yetkililere rapor edilme korkusu, düzensiz göçmenlerin sağlık hizmetine başvurmasının önündeki önemli bir engel olarak karşımıza çıkmaktadır (Woodward vd., 2013). Çocuk göçmenlerin de benzer duygusal engeller yaşadıkları belirtilmektedir. Tedaviye erişimin sığınma kararına etki etmesi kaygısı ve hastalarla sağlık çalışanları arasındaki güvenin kopması nedeniyle, sağlık bakımlarının herhangi bir aşamasında engelle karşılaştıkları ifade edilmektedir (Kadir vd., 2019).

Düzensiz göçmenlerin sağlık durumunu ele alırken üzerinde durulması gereken bir diğer alt grup kadın göçmenlerdir. Düzensiz kadın göçmenler, hamilelik ve doğum süreçlerinde sağlık hizmetine ihtiyaç duymaktadırlar. Düzensiz kadın göçmenlerin yaşadıkları psikolojik gerginliklerden dolayı doğum süreçlerinin daha zor geçtiği vurgulanmıştır. Birçok çalışma, düzensiz kadın göçmenlerin, perinatal bakıma sınırlı bir erişiminin olduğunu ve bunun da hamilelik ve doğum sürecinde fiziksel ve psikolojik komplikasyonları arttırdığını ortaya koymuştur (Barkensjö vd., 2018). Doktor randevularının nasıl geçtiği, kadınların sağlığı ve onların yardıma başvurma davranışları üzerinde önemli bir etkiye sahiptir. Olumlu geçen doktor randevuları, sağlık çalışanlarına olan güveni sağlamakta, kişisel bağımsızlığı arttırmakta ve rahatlama getirmektedir. Bununla birlikte, olumsuz geçen doktor randevuları ise, duygusal bir sıkıntıya ve korkuya neden olmaktadır (Barkensjö vd., 2018). Sağlık hizmetini alma aşamasındaki şu tür olumsuz deneyimler, düzensiz kadın göçmenlerde derin bir kaygı ve sıkıntıya sebep olmaktadır: kötü doldurulmuş reçeteler, kadının hizmet hakkını sorgulayan sağlık personeli, kötü bilgilendirilmiş personelin kamu otoriteleriyle iletişime geçmesi korkusu, tedaviden yoksun kalma, belge eksikliğinden tüm masrafları ödeme zorunluluğu, sağlık personelinin niyetini anlamak için davranışını yakından gözlemleme, kendini cahil, değersiz, sorgulanır hissetme, eşit ve adil bir şekilde muamele edilmeme korkusu, sağlık çalışanı tarafından ihmalkâr davranış görme (Barkensjö vd., 2018). Bu çalışmaya göre, sağlık çalışanlarının niyetlerinin olumsuz olarak algılanması ve sağlık personelinin tanımamasından kaynaklı sorunlar nedeniyle kadınlar, ayrımcılığa uğradıkları hissini yaşamaktadırlar. Düzensiz kadın göçmenlerin gündelik hayatı bu stres ve belirsizlikten etkilenmektedir. Bu durum, hamilelik döneminde depresyon, uykusuzluk, bilişsel sorunlar gibi ruh sağlığını etkileyen olumsuzlukları beraberinde getirmektedir.

Sonuç ve Öneriler

Avrupa ülkelerinde sağlık hizmetlerine erişim temel bir insan hakkı olarak görülmektedir. Ancak, neoliberal politikaların etkisinin artması ve refah devletinin yaşadığı krizin sonucunda, bu hak, düzensiz göçmenler için tartışılabilir hale gelmiştir. Özellikle, Afganistan, Irak ve Suriye'deki iç karışıklıklar sonucu, büyük bir göç dalgası halinde düzensiz göçmenlerin Avrupa'ya ulaşmasıyla birlikte, "göçmen krizi" Avrupa ülkelerinin gündemine oturmuştur. Avrupa ülkelerinin göçmenlere dönük uyguladığı ulusal politikalar, düzensiz göçmenlere yaklaşım konusunda, uluslararası insan hakları ilkeleri ile bağdaşmayan bir niteliğe bürünmüştür. Bu durumun en görünür sorun alanlarından birini ise, sağlık hakkı oluşturmaktadır. Oysa göç öncesinde, sırasında ve sonrasında yaşadıkları travmatik olaylar (savaş, afet, tecavüz, yakınla-

² İngilizce alıntıların çevirisi yazarlar tarafından yapılmıştır.

rının kaybı, yoksulluk) nedeniyle zaten mağdur bir grubu oluşturuyor olmaları nedeniyle, düzensiz göçmenlerin sağlık hizmetlerine erişimi büyük önem arz etmektedir. Düzensiz göçmenlere verilecek sağlık hizmetlerinin sağlık hakkı bağlamında değerlendirilmesi etik bir gereklilik olmasına rağmen, Avrupa kamuoyunda bu göçmenler, mağduriyetlerinden ziyade sistemi sömürme potansiyelleriyle gündeme gelmektedirler. Bu nedenle, göçmenlerin, sosyal hizmetlerden yararlanırken sistemi suistimal ettikleri algısı yaygındır. Bunun paralelinde, Avrupa’da yeni sağ partilerin yükselişiyile birlikte, artan popülizm sonucunda göçmenler refah devletine ve ulusal güvenliğe tehdit olarak algılanmaya başlanmıştır. Dolayısıyla, devletlerin, göçmenleri giderek artan bir şekilde sorunsallaştırmasının paralelinde, düzensiz göçmenlerin sağlık hakkına da sınırlandırmalar getirilmiştir. Bu bağlamda, sağlık hakkının insan hakkı olduğu gerçeği bir kenara itilmiş ve sağlık hakları konusunda yapılan düzenlemeler adeta düzensiz göçle mücadelenin aracı haline gelmiştir. Sağlık hakkının gölgede kaldığı bu politik iklim, düzensiz göçmenlerin sağlık hizmetlerine erişimini olumsuz yönde etkilemiştir.

Her ne kadar bazı Avrupa ülkelerinde düzensiz göçmenler temel ve koruyucu sağlık hizmetlerinden yararlanma hakkına sahip olsalar da uygulamada kurumsal ve bireysel engellerden dolayı hizmetlere erişimde engellerle karşılaşmaktadırlar. Bu anlamda, düzensiz göçmenlerin sağlık hizmetlerine erişimi hak edip etmediği ya da sistemin olanaklarından gereğinden fazla mı yararlandıkları gibi tartışmalardan ziyade; önce sağlığın bir insan hakkı olduğu gerçeği, sadece hak savunucusu sivil toplum kuruluşları tarafından değil devletlerce de kabul edilmelidir. Sağlık hizmetlerine erişimin yetersizliğinin, düzensiz göçmenlerin sağlığı ve refahı için ciddi sonuçları olduğu kanıtlandığı için sağlık hizmetlerine erişimlerinin artırılması bir önceliktir (De Vito vd., 2016). Bu bağlamda, sağlık hizmetlerine erişimdeki eşitsizliklerin ele alınarak tanımlanması ve düzensiz göçmenlerin sağlık gereksinimlerine odaklanan politikaların iyileştirilmesi gerekmektedir. Çalışma kapsamında değerlendirilen makaleler, düzensiz göçmenlerin, sağlık hakkına erişim konusunda göçmen grupları arasında, en dezavantajlı konumda bulunan grubu oluşturduğunu teyit etmiştir. Bu durum düzensiz göçmen sağlığının, birçok Avrupa ülkesinde, bir insan hakkı olarak görülmediğini ve daha çok ulusal çıkarlar tarafından sınırlandırılmış bir politika alanı olarak ele alındığını göstermektedir. Dünya Sağlık Örgütü’ne göre, insan haklarına dayalı sağlık yaklaşımının ilkelerinden biri erişilebilirliktir. Ancak Avrupa ülkelerinde yaşayan düzensiz göçmenlerin sağlık hizmetlerine erişiminin önünde birçok engel bulunmaktadır. Yapısal ve bireysel engeller başlığı altında toplanan bu engeller birbirleriyle karşılıklı etkileşim halindedir. Bu nedenle, sorunların çözümünde, makro ve mikro düzey faktörlerin bir arada ele alınması gerekmektedir.

Yapısal engellerin ortadan kaldırılması amacıyla, sağlık hizmetlerinin toplumun tüm kesimlerine yaygınlaştırılması önemlidir. Düzensiz göçmenlerin karşılaştıkları bireysel ve yapısal engeller, bir yandan onların yaşam haklarını tehdit ederken, diğer yandan da sağlıklarını koruma tedbirlerinin alınmaması sonucunda, uzun vadede daha masraflı tedavilere ihtiyaç duyacaklardır. Bu da devletleri, sağlık hizmetleri için ayırdıkları bütçeyi arttırmaları gerekliliğiyle karşı karşıya bırakabilecektir. Ayrıca, zamanında önlenemeyen veya tedavi edilmeyen hastalıklar, gelecekte kamu sağlığı için büyük bir risk oluşturacaktır. (FRA, 2011, s.7). Bu nedenle, düzensiz göçmenlere yönelik politikalar geliştirilirken halk sağlığı perspektifinde sorunlara yaklaşılması gerekmektedir (Keygnaert ve Guieu, 2015). Bunun gereğini yerine getirebilmek için ise, düzensiz göçmenlerin tedavi hizmetlerine erişimlerinin yanında sağlıklarını korumaya da önem verilmesi gerekmektedir. Sağlıklı yaşamın hayat kalitesiyle doğrudan bağlantılı olduğu görüşünü ifade eden sağlığın sosyal belirleyicileri kavramı, Dünya Sağlık Örgütü tarafından da dile getirilmiştir. Bu kavram, sağlığın bireysel özellikler ve tercihlerden ziyade sosyal, kültürel ve ekonomik yapının bir sonucu olduğuna dikkat çeker. Bu nedenle, barınma, eğitim, gelir gibi göstergelerin bireylerin sağlık durumlarını belirlediği düşünüldüğünde, kötü koşullarda yaşayan düzensiz göçmenlerin sağlık çıktılarının olumsuz ola-

bileceğini tahmin etmek güç değildir. Düzensiz göçmenlerin, düzenli bir işleri olmadığı gibi çoğunluğu sağlıksız barınma koşullarına sahiptir. Bu anlamda, düzensiz göçmenlerin makro düzeyde politikalar boyutunda yapılacak düzenlemelerle yasal bir statüyü elde etmeleri önemlidir. Bu politikalar, düzensiz göçmenlerin ülkeden kovulma riskini ortadan kaldırması ve daha iyi barınma şartlarına kavuşmasını sağlama açısından olumlu bir etki yaratacaktır (Jackson vd.,2019). Diğer bir ifadeyle, düzensiz göçmenlerin yasal olarak tanınması, buldukları olumsuz koşulların iyileştirilmesine katkı sağlayacaktır.

Alanyazındaki ilgili makalelerin incelenmesi sonucunda, Avrupa ülkelerinin göçmen politikalarının, sağlığın bir insan hakkı olduğu çerçevesinde yeniden gözden geçirilmesi gerektiği ortaya çıkmıştır. Düzensiz göçmenlerin sağlık hizmetlerine erişiminin önündeki engellerin ortadan kalkması için karar vericiler, hizmet sağlayıcıları, araştırmacılar ve politikaları yapanlar arasında daha fazla iş birliğine ihtiyaç vardır. Bu konuda yapısal düzeyde yapılacak iyileştirmelerden birisi, düzensiz göçmenlerin sağlık hizmetiyle ilgili hakları ve yükümlülükleri konusundaki belirsizliklerin ortadan kaldırılmasıdır. Bunun için, düzensiz göçmenlerin sağlık hakları konusundaki yasal süreçlerin netleştirilerek, sağlık çalışanlarının da bu haklar konusunda bilgilendirilmesi gereklidir. Ayrıca, kapsayıcı ve kültürel açıdan duyarlı bir sağlık sistemi için, hem düzensiz göçmenler hem de sağlık hizmet sağlayıcıları için etkili iletişim stratejilerinin geliştirilmesi önemlidir. Bireysel düzeyde kültürel engellerden biri olan dil engelinin kaldırılabilmesi için makro boyutta yapılacak düzenlemeler aracılığıyla düzensiz göçmenlere kültürel araçlar ve tercümanları içeren iletişim hizmetleri sağlanabilir. Bu öneriler, düzensiz göçmenlerin sağlık hizmetlerine erişimini iyileştirecek politikalar oluşturması konusunda bir başlangıçtır. Gelecekte yapılacak çalışmalar, statüsüne bakılmaksızın, tüm göçmenlerin ayrımcılık yapılmadan, haklarının güvence altına alınması için yapılması gerekenlere odaklanmalıdır.

Extended Abstract

As a result of internal turmoil in Afghanistan, Iraq and Syria, the arrival of irregular migrants in Europe has created an immigration crisis. According to the European Commission, irregular migration is the movement of people to a new country outside the regulatory rules of the country of origin, transit country or host country. An irregular migrant is a person who enters the country without meeting entry requirement or does not have a legal status in the country of residence because his or her legal status has ended. The concepts such as regular / irregular migration and legal / illegal migration are meaningful when evaluated in a certain political context. These terms imply the existence of a threat that should be tackled and controlled. It is difficult to determine the exact number of irregular migrants. In 2014, a total of 441,780 migrants entered European Union countries illegally. In 2018, around 150,000 migrants entered the EU without permission. According to the European Commission's report (2018), the agreement between Turkey and the EU in March 2016 significantly reduced irregular migration to Europe. However, illegal entry into the EU through Greece, Italy and Spain continued.

The national policies adopted by European countries have become incompatible with international human rights principles in their approach to irregular migrants. One of the most problematic areas is the right to health. The aim of this study is to reveal the barriers that irregular migrants face in accessing health services in European countries. The unifying theme of the study is that health is a human right. The principle has eroded in many European countries due to neoliberal policies and the crisis of the welfare state. Increasing populism and the rise of new right-wing parties in Europe lead to scapegoating migrants as a threat to the welfare state and to national security. These concerns have overshadowed the discussions of migrants' need for health care and have become a means of combating irregular migration. This

political climate has therefore failed to address the inequalities in access to health care for irregular migrants, causing serious consequences in their health and well-being.

The health status of irregular migrants is directly related to their socioeconomic conditions. Irregular migrants represent a population that lives in total dependence rather than as autonomous individuals with the financial and psychological means to make decisions about their own lives. The negative health situation of irregular migrants poses an important problem for adults and children alike. Irregular migrant children have different needs than the children of the permanent European citizens and the current interventions and policies to improve the health of migrant children are insufficient. Female immigrants, a subgroup of irregular migrants, are also negatively affected by pregnancy and childbirth processes. Due to stress and uncertainty in their daily lives, they experience physical and psychological complications. According to the World Health Organization, accessibility is one of the principles of a human rights-based health approach.

There are many barriers to access to health care for irregular migrants living in European countries. Barriers to access to health services revealed by the thematic analysis of peer reviewed articles in the literature are classified under two main headings: structural and individual barriers. Four sub-categories were identified under the theme of structural barriers. These are: (1) Crisis of the welfare state: austerity policy, cost of migrants, limitation of health expenditures; (2) legal barriers: the severity of health insurance benefits, the complexity of reimbursement procedures, the complexity of bureaucratic procedures and restrictions on rights through health reforms; (3) barriers to service: cost of care, lack of recognition of rights by health providers and beneficiaries, unclear rules on the use of services, and problems with the sustainability and quality of health care; (4) prejudices, stigmatization: discrimination, perception of the exploitation of the system by migrants. Three sub-categories were identified under the theme of individual barriers: (1) socioeconomic barriers: lack of financial security, lack of regular work and lack of social support; (2) cultural barriers: lack of language, lack of knowledge of health rights and legal opportunities; and (3) emotionally induced barriers: fear of being reported to authorities by healthcare providers and deportation, nervousness.

The findings confirm that irregular migrants constitute the most disadvantaged group in accessing health services among migrant groups. This study shows that irregular migrant health is not seen as a human right in many European countries and is limited by perceived national interests. As a result of the research, it is proposed that the immigration policies of European countries should be reshaped within the framework of health as a human right. Recommendations to ameliorate the situation include effective communication strategies about the right to health for the migrant and to support health care providers in their roles, e.g., communication services (such as cultural mediators and interpreters) and education regarding an inclusive and culturally sensitive health system. These suggestions are a start to creating policies that can improve health-care access for irregular migrants. Finally, based on the information and analysis provided throughout this article, we believe that access to health services for irregular migrants living in Europe should be considered from the perspective of the right to health, rather than as a national security issue, which has only impeded creating equitable health care policies for this population.

Kaynakça

- Abadan-Unat, N. (2006). *Bitmeyen Göç, Konuk İşçilikten Ulus-Ötesi Yurttaşlığa*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları. 2. Baskı.
- Adıgüzel, Y. (2018). *Göç sosyolojisi*. İstanbul: Nobel Akademik Yayıncılık.
-

- André, J. M., & Azzedine, F. (2016). Access to healthcare for undocumented migrants in France: a critical examination of State Medical Assistance. *Public Health Reviews*, 37 (1), 5.
- Alkan, U. (2015). Avrupa'da Refah Devleti ve Göç İlişkisi: Refah Şovenizmi Örneği. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 70(3), 751-768.
- Anadolu Ajansı. (5 Ağustos 2019). *İtalya'da tartışmalı güvenlik paketi yasalaştı*. Erişim tarihi: 20 Ağustos 2019, <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/italyada-tartismali-guvenlik-paketi-yasalasti-/1550356>.
- Atasü-Topcuoğlu, R. (2016). Göç Yazınındaki Düzenli ve Düzensiz Göç Kavramları: İnsan Hakları Temelinde Bir Kavramsal Sorgulama. *İnsan Hakları Yıllığı*, 34, 1-20.
- Avrupa Birliği Türkiye Delegasyonu. *Avrupa Birliği Temel Haklar Bildirgesi*. Erişim tarihi: 5 Ağustos 2019, <https://www.avrupa.info.tr/tr/avrupa-birligi-temel-haklar-bildirgesi-708>.
- Avrupa Komisyonu. *Definition of irregular migration*. Erişim tarihi: 5 Ağustos 2019, https://ec.europa.eu/home-affairs/content/irregular-migration-0_en.
- Avrupa Komisyonu. *Definition of irregular migrant*. Erişim tarihi: 5 Ağustos 2019, https://ec.europa.eu/home-affairs/content/irregular-migrant-0_en.
- Avrupa Komisyonu. (2018). Rapport d'avancement sur la mise en oeuvre de l'agenda européen en matière de migration. Bruxelles.
- Avrupa Komisyonu. (2019). Rapport d'avancement sur la mise en oeuvre de l'agenda européen en matière de migration. Bruxelles.
- Barkensjö, M., Greenbrook, J. T., Rosenlundh, J., Ascher, H., & Elden, H. (2018). The need for trust and safety inducing encounters: a qualitative exploration of women's experiences of seeking perinatal care when living as undocumented migrants in Sweden. *BMC Pregnancy and Childbirth*, 18 (1), 217.
- Bévière, B., & Duguet, A. M. (2011). Access to health care for illegal immigrants: a specific organisation in France. *European Journal of Health Law*, 18 (1), 27-35.
- Castañeda, H. (2008). Paternity for sale: anxieties over "demographic theft" and undocumented migrant reproduction in Germany. *Medical Anthropology Quarterly*, 22(4), 340-359.
- Castles, S., & Miller, M. J., (2008). *Göçler çağı: Modern dünyada uluslararası göç hareketleri*. (Tra. B. U. Bal, İ. Akbulut). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Chappuis, M., Tomasino, A., & Didier, E. (2015). *Observatoire de l'accès aux droits et aux soins de la mission France de Médecin du Monde*. Rapport.
- Chimienti, M., & Solomos, J. (2016). How do international human rights influence national healthcare provisions for irregular migrants?: A case study in France and the United Kingdom. *Journal of Human Rights*, 15(2), 208-228.
- Cholewinski, R. (2005). *Migrants irréguliers: l'accès aux droits sociaux minimaux*. Council of Europe.
- Comité pour la santé des exilés (COMEDE). (2016). *Synthèse de l'activité 2015*. Rapport. Kremlin Bicêtre: COMEDE.

-
- Dauvrin, M., Lorant, V., Sandhu, S., Devillé, W., Dia, H., Dias, S., Gaddini, A., Ioannidis, E., Jensen, N.K., Kluge, U., Mertaniemi, R., Puigpinós i Riera, R., Sárváry, A., Straßmayr, C., Stankunas, M., Soares, J., Welbel, M., Priebe, S., & the EUGATE study group (2012). Health care for irregular migrants: pragmatism across Europe. A qualitative study. *BMC Research Notes*, 5(1), 99.
- De Vito, E., De Waure, C., Specchia, M. L., Parente, P., Azzolini, E., Frisicale, E. M., & Ricciardi, W. (2016). Are undocumented migrants' entitlements and barriers to healthcare a public health challenge for the European Union?. *Public Health Reviews*, 37(1), 13.
- Defenseur des droits. (2019). *Personnes malades étrangères : des droits fragilisés, des protections à renforcer*. Rapport.
- Dias, S., Gama, A., Cortes, M., & de Sousa, B. (2011). Healthcare-seeking patterns among immigrants in Portugal. *Health & Social Care in the Community*, 19 (5), 514-521.
- Dorn, T., Ceelen, M., Tang, M. J., Browne, J. L., de Keijzer, K. J., Buster, M. C., & Das, K. (2011). Health care seeking among detained undocumented migrants: a cross-sectional study. *BMC Public Health*, 11(1), 190.
- European Union Agency for Fundamental Rights (FRA). (2011). *L'accès aux soins de santé des migrants en situation irrégulière dans 10 États membres de l'Union européenne*, Luxembourg: Office des publications de l'Union européenne.
- Faist, T. (2003). *Uluslararası göç ve ulusaşırı toplumsal alanlar*. Bağlam Yayıncılık.
- Fransız Cumhuriyeti İçişleri Bakanlığı. (2019). *L'admission au séjour - Les titres de séjour - visas (statistiques)*. Erişim tarihi: 15 Ağustos 2019, <https://www.immigration.interieur.gouv.fr/Immigration/L-admission-au-sejour-Les-titres-de-sejour-statistiques>.
- Fransız Senatosu. (2019). *Projet de loi de finances pour 2018: Santé. Le programme 183: Des évolutions positives pour le dispositif de l'aide médicale d'Etat*. Erişim tarihi: 2 Temmuz 2019, <https://www.senat.fr/rap/a17-111-6/a17-111-65.html>.
- Jackson, Y., Courvoisier, D. S., Duvoisin, A., Ferro-Luzzi, G., Bodenmann, P., Chauvin, P., Guessous, I., Wolf, H., Cullati, S., & Burton-Jeangros, C. (2019). Impact of legal status change on undocumented migrants' health and well-being (Parchemins): protocol of a 4-year, prospective, mixed-methods study. *BMJ Open*, 9(5), e028336.
- Jensen, N. K., Norredam, M., Draebel, T., Bogic, M., Priebe, S., & Krasnik, A. (2011). Providing medical care for undocumented migrants in Denmark: what are the challenges for health professionals?. *BMC Health Services Research*, 11(1), 154.
- Kadir, A., Battersby, A., Spencer, N., & Hjern, A. (2019). Children on the move in Europe: a narrative review of the evidence on the health risks, health needs and health policy for asylum seeking, refugee and undocumented children. *BMJ Pediatrics Open*, 3(1).
- Kaoutar, B., Mathieu-Zahzam, L., Lebas, J., & Chauvin, P. (2012). The health of migrants consulting the Baudelaire polyclinic of the Saint-Antoine hospital in Paris, France. *Bulletin of the Society of Exotic Pathology*, 105(2), 86-94.
- Keygnaert, I., & Guieu, A. (2015). What the eye does not see: a critical interpretive synthesis of European Union policies addressing sexual violence in vulnerable migrants. *Reproductive Health Matters*, 23(46), 45-55.
-

- Kuehne, A., Huschke, S., & Bullinger, M. (2015). Subjective health of undocumented migrants in Germany—a mixed methods approach. *BMC Public Health*, 15(1), 926.
- Leary, V. (1994). The Right to Health in International Human Rights Law. *Health and Human Rights*, 1(1), 24-56.
- Lee, E. S. (1966). A theory of migration. *Demography*, 3(1), 47-57.
- Massey, D. S. (2015). A missing element in migration theories. *Migration Letters*, 12(3), 279-299.
- Myhrvold, T., & Småstuen, M. C. (2019). Undocumented migrants' life situations: An exploratory analysis of quality of life and living conditions in a sample of undocumented migrants living in Norway. *Journal of Clinical Nursing*, 28(11-12), 2073-2087.
- Mudde, C. (2019). *The Guardian*. Why copying the populist right isn't going to save the left. Erişim tarihi: 2 Haziran 2019, <https://www.theguardian.com/news/2019/may/14/why-copying-the-populist-right-isnt-going-to-save-the-left>.
- Platform for International Cooperation on Undocumented Migrants (PICUM). *Pourquoi utiliser les termes 'sans papiers' ou 'irregulier'?* Erişim tarihi: 4 Ağustos 2019, http://picum.org/Documents/WordsMatter/Leaflet_FRENCH.pdf.
- Piore, M.(1979). *Birds of Passage: Migrant Labor in Industrial Societies*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Pottie, K., Martin, J. P., Cornish, S., Biorklund, L. M., Gayton, I., Doerner, F., & Schneider, F. (2015). Access to healthcare for the most vulnerable migrants: a humanitarian crisis. *Conflict and Health*, 9(1), 16.
- Rafiqhi, E., Poduval, S., Legido-Quigley, H., & Howard, N. (2016). National Health service principles as experienced by vulnerable London migrants in "austerity Britain": A qualitative study of rights, entitlements, and civil-society advocacy. *International Journal of Health Policy and Management*, 5(10), 589.
- Simonnot, N., & Inrand, C. (2009). L'Europe et les sans-papiers. Politique de santé ou politique d'immigration?. *Hommes & migrations. Revue française de référence sur les dynamiques migratoires*. (1282), 108-121.
- Sirkeci, I. (2017). Turkey's refugees, Syrians and refugees from Turkey: a country of insecurity. *Migration Letters*, 14(1), 127-144.
- Teunissen, E., Tsaparas, A., Saridaki, A., Trigoni, M., van Weel-Baumgarten, E., Van Weel, C., & Lionis, C. (2016). Reporting mental health problems of undocumented migrants in Greece: A qualitative exploration. *European Journal of General Practice*, 22(2), 119-125.
- United Nations Department of Economic and Social Affairs (UN DESA).(2019). *The number of international migrants reaches 272 million, continuing an upward trend in all world regions, says UN*. Erişim tarihi: 02 Aralık 2019, <https://www.un.org/development/desa/en/news/population/international-migrant-stock-2019.html>.
- Vignier, N., du Lou, A. D., Pannetier, J., Ravalihasy, A., Gosselin, A., Lert, F., & PARCOURS Study Group. (2018). Access to health insurance coverage among sub-Saharan African migrants living in France: Results of the ANRS-PARCOURS study. *PloS one*, 13(2).

-
- Wallerstein, İ. (1995). Kapitalist Dünya Ekonomisinde Hane Yapıları ve Emek Göçü Oluşumu. In E. Balibar ve I. Wallerstein (Ed), *İrk, ulus, sınıf: Belirsiz Kimlikler*, İstanbul: Metis.
- Woodward, A., Howard, N., & Wolfers, I. (2013). Health and access to care for undocumented migrants living in the European Union: a scoping review. *Health Policy and Planning*. 29(7), 818-830.
- World Health Organization (WHO). (2017). *Santé et droits de l'homme*. Erişim tarihi: 26 Ağustos 2019, <https://www.who.int/fr/news-room/fact-sheets/detail/human-rights-and-health>
- World Health Organization (WHO). (2017). *Human rights and health*. Erişim tarihi: 1 Aralık 2019, <https://www.who.int/en/news-room/fact-sheets/detail/human-rights-and-health>.
- Yıldırım, A. & Şimşek, H. (2018). *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*. Seçkin Yayıncılık. 10. Baskıdan Tıpkı 11. Baskı. Ankara.
-

**POLITICAL SCIENCE
AND
INTERNATIONAL
RELATIONS**

Uluslararası ve Bölgesel Yolsuzlukla Mücadele Rejimlerinde Yaptırım ve Sosyal Baskı: Karşılaştırmalı Bir Analiz

Sanctions and Social Pressure in International and Regional Anti-Corruption Regimes: A Comparative Analysis

Diğdem SOYALTIN COLELLA*

Öz

Uluslararası yaptırımlar, devletlerin üyesi oldukları kurumların prensiplerini ihlal eden politikalarına karşı kullanılan önemlerdir. Ekonomik, cezai ve hukuki yaptırımların ihlalcilerde sınırlı etkiye sahip olması bir alternatif yöntem olarak kınama, ikna ve özellikle akran değerlendirmesine dayalı sosyal baskıyı öne çıkarmaktadır. Sosyal baskı, devletlerin üyesi oldukları kurumların değerlendirme takımları tarafından ortaya konan politika önerilerini dikkate almalarını, statü ve prestij kazanma arzusu veya statü kaybının yol açacağı dışlanma, aşağılanma gibi sosyal cezalardan kaçınma gibi motivasyonlarla reform yapmalarını teşvik edebilir. Uluslararası ve bölgesel örgütlerin üye ülkeleri için geliştirdikleri izleme yöntemleri ve değerlendirme takımlarının kurumsal yapısı sosyal baskının kapasitesini değiştiren özellikler taşıyabilir. İzleme ve akran değerlendirmesi tutarlı, şeffaf ve tarafsız şekilde uygulanır ve karşılıklı fikir alışverişine dayanırsa hedef hükümet tarafından daha meşru olarak algılanır ve sosyal anlamda oluşturacağı baskı da artar.

Çalışma kapsamında Birleşmiş Milletler (küresel), OECD (alt-bölgesel), Avrupa Konseyi (bölgesel) ve Avrupa Birliği (bölgesel) gibi yolsuzlukla mücadelede öne çıkan rejimlerin kurumsal özellikleri incelenmiş ve sosyal baskı oluşturmak için belirtilen koşulları (*karşılıklılık, tarafsızlık, tutarlılık, şeffaflık*) ne ölçüde karşıladıkları analiz edilmiştir. Bu dört örgüt yolsuzlukla mücadele sözleşmelerinde yer alan ilkelerin üye ülkelerde ne ölçüde uygulanıp uygulanmadığını akran değerlendirmeleri ile izler ve detaylı öneriler ve eleştiriler sunarak ülkeleri baskı altına almayı hedeflerler. Fakat bu çalışma kapsamında yapılan karşılaştırmalı analiz, BM, OECD, Avrupa Konseyi ve Avrupa Birliği'nin yolsuzlukla mücadele rejimlerinin yol açtığı sosyal baskının varyasyonlar gösterdiğini ortaya koymuş, örgütlerin izleme ekiplerinin yapısı ve akran değerlendirme yöntemlerindeki farklılıklara odaklanmıştır.

Keywords: Yaptırım, yolsuzluk, sosyal baskı, izleme, Avrupa Birliği

Abstract

Sanctions are measures that are used by international or regional organizations against the countries breaching membership principles. As the economic, material or legal sanctions have limited impact to redress breaches of membership principles, social sanctions based on shaming, persuasion and peer pressure have gained more relevance. The recommendations which are put forward by the evaluation teams of the international or regional organizations might push countries into reforms once they are exposed to the social pressure of peers and the public and aim to gain or maximize status, prestige or to avoid a loss of status. The institutional structure of monitoring mechanisms and evaluation teams of the international or regional organizations might have properties that lead to variation in the social pressure. Once the monitoring and peer reviews are applied in a transparent, consistent impartial way and based on reciprocal interactions with the target government, the legitimacy of international demands and criticism increases and thereby the social pressure becomes more effective.

In this research, the institutional properties of four well-known anti-corruption regimes, namely the United Nations (global), OECD (sub-regional), Council of Europe (regional) and European Union (regional), are examined to understand to what extent they meet conditions (reciprocity, impartiality, consistency, transparency) for effective social pressure. The comparative analysis conducted in this paper indicates that the social pressure that emanate from the anti-corruption regimes of United Nations, OECD, Council of Europe and European Union vary as the institutional structure of their evaluation teams and methods of their peer reviews have different properties.

Keywords: Sanction, corruption, social pressure, monitoring, European Union

Giriş

Uluslararası ve bölgesel örgütler, ceza ve yaptırım mekanizmaları kullanarak üye ülkelerde üyelik prensiplerine uygun davranışları teşvik ederler. Ekonomik ya da askeri

* Dr. Öğr. Üyesi, Altınbaş Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü,
Digdem.soyaltin@altinbas.edu.tr

yaptırımlar gibi maddi olarak karşımıza çıkabilecek bu yaptırımlar, kınama gibi ahlaki ya da sahip olunan bir statünün kaybı, örneğin bir uluslararası örgüt üyeliğinin sona erdirilmesi, üyelik haklarının geçici olarak dondurulması gibi hukuki zorlama biçiminde de olabilir. Bu çalışma, maddi yaptırımların üyelik prensiplerinden sapan ülkelerde sınırlı bir etkiye sahip olduğundan hareketle, sosyal baskı üzerine odaklanmıştır.

Yaptırımların sınırlı etkisi bir alternatif olarak kınama, ikna, sosyal baskı ve özellikle akran değerlendirmesine dayalı sosyal yaptırımların önemini artırmıştır. Sosyal baskı devletlerin politika önerilerini dikkate almalarını, statü ve prestij kazanma arzusu veya statü kaybının yol açacağı dışlanma, aşağılanma gibi sosyal cezalardan kaçınma gibi motivasyonlarla reform yapmalarını teşvik edebilir. Uluslararası sosyalizasyon literatürü sosyal baskının daha etkili şekilde işlemesi için birtakım koşullar tanımlamıştır. Buna göre, ülkenin üyesi olduğu uluslararası ya da bölgesel örgüt ve örgütün değerleri ile kendini özdeşleştirilmesi sosyal baskının gücünü artıracaktır. Bir diğer faktör ise uluslararası/bölgesel örgütlerin meşruluğudur. Meşruluk düzeyi arttıkça uygulanan sosyal baskının etkisi de artacak, arkadaş olarak algılanan akranların değerlendirmelerine uygun davranma olasılığı yükselecektir.

Uluslararası ve bölgesel örgütlerin üye ülkeleri için geliştirdikleri izleme yöntemleri sosyal baskının gücünü artıran özellikler taşıyabilir. İzleme ve akran değerlendirmesi tutarlı, şeffaf ve tarafsız şekilde uygulanır ve karşılıklı fikir alışverişine dayanırsa hedef hükümet tarafından daha meşru olarak algılanır ve sosyal anlamda oluşturacağı baskı da artar. Bu argüman, çalışma kapsamında yolsuzlukla mücadelede faaliyet gösteren uluslararası ve bölgesel aktörlerin izleme faaliyetleri için irdelenmiştir. Yolsuzluk gibi sosyal yapının, davranış kodlarının ve iş yapılageliş şekillerinin bir parçası haline geldiği ve hukuki ve cezai önlemlerin yetersiz kaldığı bir alanda maddi yaptırımlar büyük oranda yetersiz kalacaktır. Yeni üye olan Avrupa Birliği (AB) ülkelerinde (özellikle Bulgaristan ve Romanya) mali yardımın kesilmesine rağmen devam eden yolsuzluk problemleri ile maddi yaptırımların sınırlılığını daha görünür hale getirmiş, sosyal baskıyı alternatif bir yöntem olarak önem çıkarmıştır.

Çalışma kapsamında Birleşmiş Milletler (BM) (küresel), OECD (alt-bölgesel), Avrupa Konseyi (bölgesel) ve AB (bölgesel)'nin yolsuzlukla mücadele rejimleri detaylı şekilde analiz edilmiştir. Uluslararası yolsuzlukla mücadele rejimlerini, yolsuzlukla mücadele normları (katı ve yumuşak kanun) ve karar verme ve değerlendirme mekanizmaları olarak tanımlanmıştır. Çalışma kapsamına alına dört örgüt bünyelerinde oluşturdukları izleme mekanizmaları ile yolsuzlukla mücadele sözleşmelerinde yer alan ilkelerin üye ülkelerde ne ölçüde uygulanıp uygulanmadığını akran değerlendirmesine dayanarak izler, politika tavsiyeleri verir ve detaylı değerlendirme raporları sunarlar. Çalışmada karşılaştırmalı betimsel analiz yöntemi kullanılarak, yolsuzlukla mücadelede öne çıkan rejimlerin kurumsal özellikleri incelenmiş ve sosyal baskı oluşturmak için tanımlanan koşulları (*karşılıklılık, tarafsızlık, tutarlılık, şeffaflık*) ne ölçüde karşıladıkları analiz edilmiştir. Sahip oldukları kurumsal tasarım, izleme ekiplerinin yapısı ve akran değerlendirmelerinin yapılageliş şekli küresel ve bölgesel ölçekteki yolsuzlukla mücadele rejimlerinde sosyal baskının farklı düzeylerde gözlemlenmesine yol açmıştır.

Çalışma şu şekilde planlanmıştır. Giriş bölümünü takip eden ikinci bölümde uluslararası örgütlerde yaptırım çalışmaları baz alınmış, ekonomik ya da askeri yaptırımlar gibi maddi, kınama gibi ahlaki ya da sahip olunan bir statünün kaybı, örneğin bir uluslararası örgüt üyeliğinin sona erdirilmesi, üyelik haklarının geçici olarak dondurulması gibi hukuki zorlama biçiminde ortaya çıkan yaptırım türleri incelenmiştir. Ampirik bulgulara dayanarak yaptırımların etkisinin sınırlı olduğunun ortaya konmuş ve alternatif bir yöntem olarak sosyal baskı mercek altına alınmıştır. Çalışma, uluslararası sosyalizasyon literatürüne dayanarak

sosyal baskının daha etkili şekilde işlemesi için gerekli olan koşullar tanımlamış, yolsuzlukla mücadele rejimleri için bu koşulları incelemeyi hedeflemiştir. Üçüncü bölümde uluslararası ve bölgesel düzeyde farklı yolsuzluk rejimlerini incelenmiş ve izleme mekanizmalarının kurumsal özellikleri açıklanmıştır. Takip eden alt bölümde de bu mekanizmalar karşılaştırmalı olarak incelenmiş ve bu mekanizmalar yoluyla BM, OECD, Avrupa Konseyi ve AB'nin üye ülkeleri üzerinde sosyal baskı oluşturma kapasiteleri analiz edilmiştir. Son bölüm çalışmanın bulgularını analiz etmekte ve yolsuzlukla mücadelenin küresel yönetimi için bu bulguları değerlendirmektedir.

Uluslararası Örgütlerde Maddi ve Sosyal Yaptırım Mekanizmaları

Galtung yaptırım kavramını şu şekilde tanımlar: “Bir veya birden çok uluslararası aktörün (gönderici) diğerlerine (alıcı) karşı aldığı ve göndericinin alıcıyı bazı haklardan mahrum ettiği ve gönderici için önem arz eden normlara alıcının uymasını sağlayacak aksiyonlar” (1967, s. 379). Bir diğer tanıma göre yaptırım, “hukuk sistemi tarafından yönetilen bir toplum ya da topluluk adına hareket etmeye yetkili bir sosyal organın kararlarını uygulamak üzere alınan zorlayıcı önlemlerdir” (Abi Saab, 2001, s. 32). Uluslararası yaptırımlar devletlerin uluslararası zorunlulukları ve üyesi oldukları kurumların değerlerini ihlal eden politikalarına karşı kullanılan gerekli ve yararlı önlemler olarak Milletler Cemiyet ve daha sonra BM kararlarına dahil edilmiştir (Doxey, 1983, s. 273). Uluslararası toplumun tamamını temsil eden örgütlü bir siyasi otorite olarak BM Güvenlik Konseyi, uluslararası barış ve güvenliği korumak amacıyla askeri ve askeri olmayan yaptırımlara başvurabilir.

Uluslararası arenada barışın ve düzenin teminini amacı ile uygulanan yaptırımlar farklı şekillerde gözlemlenebilir. Uluslararası ve bölgesel örgütler, ceza ve yaptırım mekanizmalarını dış politika aracı olarak üyesi olmayan ülkelere uygulayabildikleri gibi (Doxey, 1983; White ve Abass, 2010), kendi üyelerine de uygulayabilirler. Bu yaptırımlar, ekonomik ya da askeri yaptırımlar gibi maddi, kınama gibi ahlaki ya da sahip olunan bir statünün kaybı, örneğin bir uluslararası örgüt üyeliğinin sona erdirilmesi, üyelik haklarının geçici olarak dondurulması gibi hukuki zorlama biçiminde olabilir (Abi Saab, 2002; Galtung, 1967; Hellquist, 2015). Örneğin, Güney Ortak Pazarı (MERCOSUR) 2012’de Paraguay’ın, 2017’de de Venezüella’nın üyelik haklarını geçici olarak durdurmuştur. Afrika Birliği, 2013 yılında Mısır’ın 2019 yılında Sudan’ın birliğin aktivitelere katılmasını durdururken 2013 yılında Mısır’ın birliğin aktivitelere katılmasını durdururken, Arap Ligi de 2011’de Suriye ve Libya’nın üyeliklerini dondurmuştur. Benzer şekilde, Avrupa Konseyi, 1980 askeri darbesi sonrasında Türkiye’nin, 2000 yılında Çeçenistan’da izlediği politikalar, 2014 yılında da Kırım’ı işgali nedeniyle de Rusya’nın Avrupa Konseyi Parlamenter Meclisindeki oy hakkını dondurmuştur. Yaptırımlar ekonomik de olabilir. Örneğin, Amerikan Devletler Birliği 2009’da Honduras’a ekonomik yaptırımlarda bulunmuştur. BM Güvenlik Konseyi Namibya’daki ırkçı rejime son vermek amacıyla 1962’den 1994’e kadar Güney Afrika’ya; 1965’ten 1979’a kadar da Rodezya’daki azınlık beyaz hükümete karşı ekonomik yaptırımlar uygulanmıştır (Akkutay, 2014, s. 418). Yaptırımlar devletlerin iç politikalarına müdahale boyutuna da varabilir. Batı Afrika Devletleri Ekonomik Topluluğu 2010’da Fildişi Sahili’ne askeri müdahalede bulunmuştur. Bu pratikler ile uluslararası ve bölgesel örgütler, devletler arasında egemenlik hakkının korunması üzerine kurulu olan ilişkilerin aksine devletlerin iç işlerine karışmak adına formel bir vekalet ve otorite sahibi olurlar (Duxbury, 2013; Pevehouse, 2005).

Uluslararası Yaptırımlar ve Sınırlılıkları

Uluslararası ve bölgesel örgütler çeşitli yönetim sorunlarını ulus devlete kıyasla daha iyi çözümlenecek kapasite ve teknik altyapıya sahip oldukları için otorite kullanmaya hak kazanmışlardır (Barnett ve Finnemore, 2004; Jongen, 2018; Zürn vd., 2012). Fakat,

uluslararası ve bölgesel örgütler bu otorite hakkını kullanmak konusunda her zaman çok istekli olmayabilirler ya da siyasi sebepler bu otorite kullanımını engelleyebilir. Örneğin, AB Macaristan ve Polonya'da iktidara gelen aşırı sağ ve popülist partilerin izledikleri politikaları AB normlarına uygun olmadığı gerekçesi ile eleştirmiş ama AB Antlaşması'nın 7. Maddesi'ni işletmekte siyasi nedenlerle çekinceli davranmıştır (Sedelmeier, 2017). AB'ye ilgili üye devletin hükümet temsilcisinin Konsey'deki oy hakları da dâhil olmak üzere antlaşmanın sağladığı bazı haklarını askıya alma karar imkânı veren bu madde yerine Avrupa Komisyon'u tarafından geliştirilen hukuk devletini koruma prosedürü devreye sokulmuştur. Bu uygulama, ilk defa 2016 yılında ilk defa Polonya için başlatılmış ve Polonya'daki ihlaller izleme altına almıştır.

Belirtmek gerekir ki maddi yaptırımların üyelik prensiplerinden sapan ülkeleri ne derece uygun davranmaya teşvik ettiği tartışmaya açık bir konudur. Örneğin, Çeçenistan'da izlediği politikaların yol açtığı insan hakları ihlaller nedeni ile Avrupa Konseyi Rusya'nın oy hakkını 2000 yılında dondurmuş ama Çeçenistan'da insan hakları konusunda bir düzelmeye yaşanmamasına rağmen bu yaptırım 2002 yılında kaldırılmıştır. Benzer şekilde AB üyelik koşulluluğu yalnızca liberal güçlerin hükümette olduğu aday ülkelerde demokratik reformların hayata geçmesine yol açmıştır. Slovakya'da *Vladimír Mečiar*, Hırvatistan'da *Franjo Tuđman*, AB dışında kalma riskine rağmen demokratik olmayan politikalarına devam etmişler, ancak tabandan gelen AB üyelik talebi seçimlerde liberal güçleri hükümete taşıdığına bu ülkelerde AB'ye uyum yönünde politikalar izlenmiştir (Vachudova, 2005). Türkiye'de de mali yardımların azaltılması ve müzakerelerin belli başlıklarda dondurulması şeklinde karşımıza çıkan maddi yaptırımlar ülkede AB üyelik koşulluluğundan geriye giden politikaları önleyememiş, Türkiye son yıllarda AB'den uzaklaşmaya başlamıştır (Soyaltın, 2017). Son dönemde AB, Kıbrıs açıklarındaki sondaj faaliyetlerinden dolayı Türkiye'ye yönelik bir dizi siyasi ve mali yaptırımları uygulama kararı almış, fon kesintisi ve üst düzey müzakerelerin azaltılması gibi konularda uzlaşmaya varılmıştır. Benzer şekilde, Bulgaristan 2008 yılında AB fonlarının yönetimindeki yolsuzluklar nedeniyle cezalandırılmış, Avrupa Komisyonu, Avrupa Sahtecilikle Mücadele Ofisinin bulgularına dayanarak Bulgaristan'ın 220 milyon euroluk yardımı iptal ederken, 340 milyon euroluk kaynağın ise ödemesini dondurmuştur. Fakat Bulgaristan bu cezai yaptırıma rağmen bugün hala yolsuzlukla mücadelede AB kurallarını ihlal eden politikalar izlemeye devam etmektedir (Sedelmeier ve Lacatus, 2016).

Tüm bu bulgular bize uluslararası ve bölgesel örgütler tarafından uygulanan maddi yaptırımların üye ülkelerde üyelik prensiplerine aykırı tavırları önlemekte büyük ölçüde yetersiz kaldığını göstermektedir (Sedelmeier, 2017). Yaptırımların sınırlı etkisi bir alternatif olarak kınama, ikna (Checkel, 2001) sosyal baskıya (Johnston, 2001) ve özellikle akran değerlendirmesine (*peer review*) (Pagani, 2002) dayalı sosyal yaptırımların önemini artırmıştır. Akran değerlendirmesi üye devletlerin politika performanslarının düzenli aralıklarla diğer devletlerden atanan uzmanlar (akranlar) tarafından değerlendirildiği hükümetlerarası bir değerlendirme sistemidir (Pagani, 2002). Bu süreçte uzmanlar devletlerin eksik uygulamalarını rapor eder ve politika önerilerinde bulunurlar. Akran değerlendirmesi devletlerin uluslararası sözleşmelerden doğan yükümlülüklerle uyum düzeylerini çeşitli yöntemlerle izler. İzleme sürecinde olan devletlere akranları maddi bir yaptırım uygulama konusunda yetki sahibi değildirler. Daha çok sosyal baskı yolu ile devletlerin politika önerilerini dikkate almalarını ve reform yapmalarını teşvik ederler. Akran değerlendirmeleri kabul gören bir kurumsal yapıda uygulanıyorsa uluslararası örgütlerin otorite kullanım hakkı güçlenecektir (Jongen, 2018). Bu araştırma adı geçen çalışmalardan farklı olarak akran değerlendirmeleri ve izleme mekanizmalarının kurumsal yapısı ve sosyal baskı arasındaki ilişkiye odaklanarak literatürdeki bir boşluğu doldurmayı amaçlamaktadır.

Yaptırıma Alternatif Bir Mekanizma: Sosyal Baskı

Hükümetlerin kar-zarar hesaplamalarını etkileyen maddi teşvik ve yaptırımların aksine sosyal baskı aktörlerin tercihlerinin değişimini sağlar (Checkel, 2001, ss. 553-588). Bu değişim, sosyal öğrenme sonucunda topluluk normlarının ve değerlerinin içselleştirilmesi ve kimliklerin değişimi ile mümkün olur. Bu sayede benzer düşünen devletler iş birliğine daha meyilli olacak ve uyum düzeyi artacaktır (Risse, 1999). Normlara uygun davranış kalıbının arkasında yatan neden statü ve prestij kazanma arzusu ve statü kaybının yol açacağı dışlanma, aşağılanma gibi sosyal cezalardan kaçınmadır (Whitehead, 1996). Akranları önünde prestij kaybına uğramak istemeyen bir devlet uygun politikalar izlemeye başlayacaktır.

Uluslararası sosyalizasyon literatürüne göre ülkenin üyesi olduğu uluslararası ya da bölgesel örgüt ve örgütün değerleri ile kendini özdeşleştirilmesi, kendini o grubun bir parçası olarak algılamasını sağlayacak ve sosyal bir etki yaratacaktır (Johnston, 2001, s. 499). Üyelik gerekliliklerinin yerine getirilmesi ve grup aktivitelerine katılım üyeler arasında güveni ve benzer düşünme yeteneğini artıracak ve taahhütte yol açacaktır (Pevehouse, 2002). Sosyal baskının gücünü belirleyen bir diğer faktör uluslararası/bölgesel örgütlerin meşruluğudur (Hurd, 1999). Meşruluk düzeyi arttıkça uygulanan sosyal baskının etkisi de artacak, arkadaş olarak algılanan akranların değerlendirmelerine uygun davranma olasılığı yükselecektir (Schimmelfennig ve Sedelmeier, 2005, ss. 18-20). Meşruluğun ve grubun bir parçası olma algısının artması için akran değerlendirmesinin tutarlı, şeffaf ve tarafsız şekilde uygulanması, belirli formel standartlara göre yapılması ve karşılıklı fikir alışverişine dayanıyor olması gerekmektedir. Uzmanlığı ve temsil kabiliyeti yüksek bir grubunun değerlendirmesi hedef hükümet tarafından daha meşru olarak algılanacak ve sosyal anlamda oluşturacağı baskı da artacaktır (Sedelmeier, 2017, s. 345)

Akran değerlendirmesi, uluslararası yolsuzlukla mücadele rejimlerinde sıkça kullanılan bir izleme (*monitoring*) yöntemidir (Bruszt ve McDermott, 2011; Neyer ve Wolf, 2005). Yolsuzluk gibi sosyal yapının, davranış kodlarının ve iş yapılageliş şekillerinin bir parçası haline gelen ve hukuki ve maddi önlemlerin yetersiz kaldığı bir alanda sosyal baskı alternatif bir yöntem olarak önem kazanmaktadır (Mungiu-Pippidi, 2015). Fakat literatürde yolsuzlukla mücadele alanında faaliyet gösteren uluslararası ve bölgesel rejimlerin izleme mekanizmaları ve sosyal baskı kapasiteleri karşılaştırmalı olarak incelenmemiştir. Daha çok tek bir rejimi baz alan çalışmalar yapılmış, üyelik teşviklerinin etkilerine (Börzel ve Pamuk 2012) ya da izleme mekanizmasının çalışma yöntemine odaklanılmıştır (De Vel ve Csonka 2002; Huber-Grabewarther, 2010).

Bu çalışma, uluslararası ve bölgesel düzeyde farklı yolsuzluk rejimlerini karşılaştırmalı olarak inceleyecek ve izleme mekanizmalarının kurumsal özelliklerine bakarak sosyal baskı yaratmak için yukarıda belirtilen koşulları ne ölçüde karşıladıklarını analiz edecektir. Çalışma kapsamında sosyal baskının unsurları daha spesifik hale getirilmiş ve karşılıklılık, tarafsızlık, tutarlılık, şeffaflık olarak tanımlanmıştır. Kurumsal farklılıklar bu örgütlerin sosyal etkisini farklılaştırabilir. Bu çalışma, kurumsal farklılıkları ortaya çıkarmak ve sosyal baskının ne ölçüde varyasyon gösterdiğini analiz etmeyi amaçlamaktadır. Sosyal baskının pratikte üye ülkelerde uyumu artırıp artırmadığı ya da yolsuzluğu ne derece önlediği gibi sorular başka bir araştırmanın konusudur.

Uluslararası ve Bölgesel Yolsuzlukla Mücadele Rejimleri

En basit tanımı ile kamu gücünün özel çıkar amaçlı kötüye kullanımı olan yolsuzluk (Rose Ackerman, 1999) devletin mal ve hizmet dağıtımını etkin şekilde gerçekleştirmesini engeller (Elliott, 1997; Klitgaard, 1988), sosyo-ekonomik gelişmeye zarar verir (Mauro, 1995), siyasi istikrarı zedeler (Funderburk, 2012) ve demokrasi üzerinde yıkıcı etkiler yapar (Doig ve Theobald, 2000)

Yolsuzlukla mücadele 1970li yıllara kadar uluslararası arenada tartışılan bir konu olmaktan uzaktı (Abbott ve Snidal, 2002). Yolsuzluğun ekonomik gelişme için gerekli bir fenomen olduğu bile iddia ediliyordu (Bayley, 1966; Klitgaard, 1988; Leff, 1964). Fakat 1977 yılında, Başkan Nixon'un da istifa etmesine neden olan Watergate skandalının ardından uluslararası anlamda geçerli olan ilk yasa (*FCPA, Foreign Corrupt Practices Act*) olan Yurtdışındaki Yolsuzluk Uygulamaları Hakkında Kanun ABD'de çıkarıldı. Bu yasa, Ekonomik Kalkınma ve İş birliği Örgütü (OECD)'nin Uluslararası Ticari İşlemlerde Yabancı Kamu Görevlilerine Verilen Rüşvetin Önlenmesi Sözleşmesi ile uluslararası arenaya yayıldı. Böylece 1990lı yıllarda küresel anlamda yolsuzlukla mücadele ivme kazanmış oldu (Holmes, 2010). Uluslararası yasaları (anlaşma ve sözleşmeler), yolsuzlukla mücadelede öne çıkan kuruluşların değerlendirme mekanizmalarına dahil olan deklarasyonlar, politika tavsiyeleri ve öneriler gibi yumuşak yasa unsurları takip etti (Wolf ve Pfister, 2010).

Avrupa Konseyi Yolsuzluğa Karşı Ceza Hukuku Sözleşmesi ve Yolsuzluğa Karşı Özel Hukuk Sözleşmesi'nin 1999 yılında kabul edilmesi ile hukuki bir boyut kazan uluslararası yolsuzlukla mücadele, Yolsuzluğa Karşı Birleşmiş Milletler Sözleşmesi'nin 2005 yılında imzalanması ile daha küresel bir hukuki zemin kazanmış oldu. Yolsuzlukla mücadele alanında küresel ölçekte düzenlenmiş ilk hukuk belgesi olan bu sözleşme hem daha kapsamlı hem de hukuken bağlayıcıdır (Huber-Grabenwarter, 2010). OECD, Avrupa Konseyi ve BM nezdinde hızlanan yolsuzlukla mücadele çabaları uluslararası sivil toplum kuruluşlarının, özellikle Uluslararası Şeffaflık Derneği'nin farkındalığı artırmayı amaçlayan çalışmaları ile desteklenmiş (Moroff ve Schmidt-Pfister, 2010, s. 90; ayrıca bakınız Galtung ve Pope, 1999), uluslararası finans kuruluşlarının (Uluslararası Para Fonu ve Dünya Bankası) sürdürülebilir büyümeyi teşvik etme ve yoksulluğu azaltma amacını taşıyan kredi politikalarını şekillendirmeye başlamıştır (Dünya Bankası, 1997; Uluslararası Para Fonu, 1997).

AB de 1990lı yıllarda yolsuzluğu hedef alan politikalar geliştirmeye başlamış ve zaman içinde hem üye ülkeler hem de aday ülkeler için daha kapsamlı bir yolsuzlukla mücadele stratejisi oluşturmuştur (Soyaltın, 2017). Yolsuzlukla mücadele alanındaki gelişmeyi değerlendirmek adına AB müktesebatında açıkça tanımlanmış göstergeler olmasa da AB üyesi ülkeler, müktesebatın yolsuzlukla mücadeleyi dolaylı olarak ilgilendiren direktiflerine ve 1999'da yürürlüğe giren Avrupa Birliği Yolsuzlukla Mücadele Sözleşmesi hükümlerine uygun politikalar izlemek zorundadırlar. AB'ye olmak isteyen ülkeler de yolsuzlukla mücadele etmek için kapsamlı bir ulusal strateji geliştirmeli ve bunu da etkili şekilde hayata geçirmelidir (Börzel ve Pamuk, 2012; Vachudova, 2009). Ayrıca yargının bağımsızlığı, kamu ihaleleri, mali kontrol ve denetim, idari yapı ve sivil hizmet mevzuatı alanlarında yapılacak düzenlemelerin yolsuzluğun ortadan kaldırılmasında etkili olacağı belirtilmiştir. Son olarak da AB üyeliği için yolsuzlukla mücadele ile ilgili Birleşmiş Milletler Yolsuzlukla Mücadele Sözleşmesi, OECD Uluslararası Ticari İşlemlerde Yabancı Kamu Görevlilerine Verilen Rüşvetin Önlenmesi Sözleşmesi ve Avrupa Konseyi Yolsuzluğa Karşı Ceza Hukuku Sözleşmesi, Yolsuzluğa Karşı Özel Hukuk Sözleşmesi gibi bazı uluslararası sözleşmelerin imzalanması ve uygulamaya geçmesi gerekmektedir.

Uluslararası arenada atılan bu adımlar ulusal düzeyde devletlerin uluslararası yolsuzlukla mücadele rejimlerinin koşullarına uyum sağlamalarına yol açmıştır (Wolf ve Pfister, 2010, s. 15). Bu çalışmada Krasner (1983)'in uluslararası rejim tanımına dayanarak uluslararası yolsuzlukla mücadele rejimlerini yolsuzlukla mücadele normları (katı ve yumuşak kanun) ve karar verme ve değerlendirme mekanizmaları olarak tanımlanmıştır. Çalışma kapsamında Birleşmiş Milletler (küresel), OECD (alt-bölgesel), Avrupa Konseyi (bölgesel) ve AB (bölgesel)'nin yolsuzlukla mücadele rejimleri detaylı şekilde analiz incelenmektedir. Bu dört örgüt bünyelerinde oluşturdukları izleme mekanizmaları ile yolsuzlukla mücadele sözleşmelerinde yer alan ilkelerin üye ülkelerde ne ölçüde uygulanıp uygulanmadığını akran

değerlendirmesine dayanarak izler, politika tavsiyeleri verir ve detaylı değerlendirme raporları sunarlar (Jakobi, 2010, s. 96; Wolf, 2010, ss. 100-101).

Birleşmiş Milletler

BM'nin temel yolsuzlukla mücadele aracı, BM Yolsuzlukla Mücadele Sözleşmesidir. 2003 yılında tasarlanan sözleşme yolsuzluğa geniş bir bakış açısı getirmiş, rüşvetin yanı sıra aşırıya kaçan karı ve komisyonu da yolsuzluk kapsamına almış, kamu görevlilerinin harca bağlanmasını cezalandıran hükümler getirmiştir. Sözleşme, kamu görevlilerine rüşvet verilmesinin, kamu görevlilerince zimmete geçirmenin, nüfuz kullanmanın, yetki suiistimalinin, haksız zenginleşmenin ve rüşvetin ve özel sektörde zimmete geçirmenin, kara para aklamanın ve adaletin önlenmesinin kanunla yasaklanmasını gerektirmektedir. 2005 yılında yürürlüğe girdikten sonra sözleşmeye birçok devlet imza vermiş, imzacı ülke sayısı kısa sürede 186'ya çıkmıştır. Sözleşme taraflar için bağlayıcıdır. Yolsuzlukla mücadele küresel düzeyde atılan en etkili adım (Naim, 2005, s. 96) olarak değerlendirilen bu sözleşmenin taraf devletlerde uygulanma performanslarının izlenmesi 2010 yılında başlayabilmiştir. Uygulama Değerlendirme Mekanizması (*Implementation Review Mechanism-IRM*), 186 taraf ülkenin sözleşmeye uygunluğunu belli aralıklarla incelemektedir.

OECD

OECD Uluslararası Ticari İşlemlerde Yabancı Kamu Görevlilerine Verilen Rüşvetin Önlenmesi Sözleşmesi, uluslararası yolsuzlukla mücadelede en eski sözleşmelerden biridir. 1999 yılında kabul edilen sözleşme yolsuzluk konusunu hedef alan ilk yasal araçtır. Sözleşme, taraf ülkelerin tabiiyetini taşıyan gerçek veya tüzel kişilerin, yabancı kamu görevlilerine rüşvet vermelerinin suç olarak kabul edilmesi ve bu suçu işleyenlerin para veya hapis cezasıyla cezalandırılmasını sağlayarak sınır ötesi yolsuzlukla mücadele amacını taşır. OECD'nin tüm üyeleri tarafından imzalanan sözleşmeye OECD üyesi olmayan Arjantin, Brezilya, Bulgaristan, Estonya, Güney Afrika, Slovenya ve Şili de taraftır. OECD Rüşvetle Mücadele Sözleşmesi'nde ülkelerarası bir izleme modeli üzerinden bir denetleme mekanizması düzenlenmiştir. Sözleşme'nin üye ülkelerde ne şekilde uygulandığı Rüşvetle Mücadele Çalışma Grubu (*Working Group on Bribery*) tarafından tüm taraf ülkelerin katılımıyla üç aşamada incelenmektedir (Wolf, 2010, ss. 103-110). İlk aşamada ulusal mevzuatın incelenmekte; ikinci aşamada sözleşmenin uygulamadaki etkinliği gözden geçirilmekte, üçüncü aşamada ise taraf ülkelerin Sözleşme kapsamındaki faaliyetleri ayrıntılı olarak incelenmektedir. İnceleme sonunda Çalışma Grubu görüş ve önerilerini rapor halinde sunmaktadır (Jakobi, 2010, s. 95).

Avrupa Konseyi

1949 Yılında kurulan ve Avrupa'nın en eski politik organizasyonu olan Avrupa Konseyi, 1997 yılında yolsuzlukla mücadele amacıyla izlenmesi gereken rehber ilkeler belirlemiştir. Bu prensipleri, yolsuzlukla mücadele için yapılan yasal düzenlemeler izlemiştir (Holmes, 2010, s. 28). 1999 yılında Yolsuzluğa Karşı Ceza Hukuku Sözleşmesi kabul edilmiş, 2002 yılında yürürlüğe girmiştir. 48 ülke tarafından imzalanan sözleşme, kamu sektöründeki ve özel sektördeki rüşvet, uluslararası kurum temsilcilerinin yolsuzlukları, nüfuz ticareti, kara para aklanması ve muhasebe suçları gibi konularda ulusal yetkililerin alması gereken tedbirleri ortaya koyar. Yine 1999 yılında kabul edilen ve 2003 yılında yürürlüğe giren Yolsuzluğa Karşı Özel Hukuk Sözleşmesi 35 ülke tarafından imzalanmıştır. Bu sözleşme yolsuzluk sebebiyle mağdur olanların haklarının aranması için ulusal planda yapılması gereken yasal düzenlemeleri içermektedir. 1999 yılında, Avrupa Konseyi Yolsuzluğa Karşı Devletler Grubu (*Group of States Against Corruption-GRECO*)'nu kurmuştur (De Vel ve Csonka, 2002, s. 363). GRECO'ya Avrupa Konseyi üyesi 47 ülkenin yanı sıra Belarus ve ABD de üyedir. GRECO, Avrupa Konseyi'nin bağlayıcı ve bağlayıcı

olmayan düzenlemelerine uygulanmasını denetler. GRECO, taraf ülkelerdeki yolsuzlukla mücadele konusunda yapılan reformları belirli tematik aşamalarda ve değerlendirme fazlarında izler ve değerlendirme raporları üretir (Jakobi 2010, s. 98). GRECO'nun akran baskısı ve müşterek değerlendirmeye dayanan izleme prosedürü gelişmiş bir model olarak değerlendirilmiştir (De Vel ve Csonka, 2002, s. 363; Pagani, 2002, s. 38).

Avrupa Birliği

AB, yolsuzlukla mücadele alanında kendine özgü yasal araçlar geliştirmemiş, yolsuzluğu Avrupa kurumlarına, kamu çalışanlarına ve mali çıkarlara ilişkin olacak şekilde dar tanımlamıştır. AB'nin Mali Çıkarlarının Korunmasına Dair Sözleşme, Temmuz 1995'te düzenlenmiştir. Sözleşme 'de üye devletlere AB ile ilişkili konularda rüşveti cezalandıran etkili düzenlemeler yapmaları yükümlülüğü getirilmiştir. Bu taslak metin, 1997 yılında, Avrupa Birliği Yolsuzlukla Mücadele Sözleşmesi olarak kabul edilmiştir. Yolsuzluğun cezalandırılması için daha kapsamlı düzenlemeler getiren bu sözleşme üye ülkelerin hem hükümetlerindeki hem de AB'nin ilgili organlarındaki görevlilerinin rüşvet almasını cezalandırıcı düzenlemeler yapmaları istenmiştir. Komisyon ayrı bir yolsuzlukla mücadele izleme mekanizması oluşturmamıştır. Fakat 2007'de yolsuzlukla mücadele ve hukukun üstünlüğü gibi temel konularda AB ortalamasının oldukça gerisinde olan Bulgaristan ve Romanya'nın üye olması ile birlikte Komisyon bir izleme ve değerlendirme aracı olan İş Birliği ve Doğrulama Mekanizması (*Cooperation and Verification Mechanism-CVM*)'nı geliştirmiştir. Belirlenen politika eşiklerine ulaşamayan üye ülkelere cezai bir yaptırım olmayan bu mekanizma, üyelik sonrası AB koşulluluğunun oluşturduğu boşluğu doldurmayı ve yayınladığı yıllık izleme raporları ile üye ülkelerde AB müktesebatı ile uyumlu politikaların teşvik edilmesini amaçlar (Sedelmeier, 2008). CVM kapsamında yükümlülükleri yerine getirmekte geciken ülkelerin 2014 yılında geliştirilen Hukukun Üstünlüğü İlkesi (*Rule of Law Framework*) kapsamında değerlendirilmesi planlanmaktadır. CVM kapsamındaki Romanya için bu seçenek tartışılmaktadır. Avrupa Komisyonu eğer parlamentodan geçen ceza yasası ve yolsuzlukla mücadele yasası uygulamaya konulursa Romanya'nın CVM kapsamından çıkarılıp daha sert bir yaptırım olarak değerlendirilen Hukukun Üstünlüğü İlkesi kapsamına alınması gerektiğini savunmaktadır. İlgili ülke ve AB arasında yoğunlaştırılmış diyalog üzerine oturan bu yeni mekanizma, Avrupa Birliği Antlaşması'nın 7. Maddesinde üye ülkenin AB Konseyindeki oy hakkının dondurulmasından üyelikten çıkarmaya kadar varan yaptırımlar öncesi bir erken uyarı mekanizması olarak tasarlanmıştır. Polonya ve Macaristan için 7. Madde öncesi (*pre-article 7*) mekanizma aktif hale getirilirken, nükleer seçenek (nuclear option) olarak adlandırılan 7. Madde henüz hiçbir ülkeye karşı kullanılmamıştır. Cezalandırıcı önemlerin alınması için oy çoğunluğu gerektiği göz önüne alındığında bu maddenin aktive edilmesinin politik nedenlerle neredeyse imkânsız olduğu söylenebilir (Pech, 2019). Materyal yaptırımların kullanılmasının önündeki engeller diyalog ve sosyal baskıya dayalı mekanizmaların önemini artırmaktadır.

Uluslararası Yolsuzlukla Mücadele Rejimlerinde Sosyal Baskı

Bu çalışma kapsamında incelenen uluslararası ve bölgesel örgütler, yolsuzlukla mücadele etmek adına üye ülkelerdeki (ve ilgili yolsuzlukla mücadele sözleşmelerine imza veren ülkelerdeki) politikaları izleme yöntemleri geliştirmişlerdir. İzleme yolu ile sosyal baskı kurmaya dayanan bu mekanizmalar sayesinde üye devletlerin sözleşmelerde yer alan bağlayıcı hukuk ilkelerine ve bağlayıcı olmayan yolsuzlukla mücadele normlarına uyum süreci analiz edilir. İzleme yönteminin sosyal bir baskı yaratması için belirli prensiplere göre uygulanması gerektiği belirtilmişti. Bu koşulların daha net tanımlanması ve işlevsel hale getirilmesi sosyal baskının karşılaştırmalı analizi için gereklidir.

Değerlendirme süreçlerine paydaşların ve ilgili ülkenin görüşlerini dahil etmek *karşılıklılık* esasına dayalı bir analiz imkânı sunar. Değerlendirmelerinde yerinde ziyaretlere yer veren örgütler hem hükümet temsilcileri ve hükümet dışı paydaşlara düşüncelerini beyan etmek için bir fırsat sunar hem de çok yönlü ve derinlemesine bir analiz yapma fırsatı elde ederler. Karşılıklı fikir alışverişi ve öğrenme sürecine dayanan bu tür değerlendirmeler uzman görüşleri ile birleştirildiğinde *tarafsızlık* oranı artacaktır. Değerlendirme raporlarının kurul toplantılarında kamuoyuna kapalı şekilde görüşülmesi de dürüst ve açık bir görüş alışverişini mümkün kılar, eleştirilerin netliğini artırır ve objektif bir rapor ortaya konmasına imkân verir. Değerlendirmelerin önceden belirlenen standartlar çerçevesinde kontrol listesi, değerlendirme anketleri ve düzenli aralıklarla yapılan yerinde ziyaret/ülke ziyaretlerine dayandırılması ve değerlendirme sonrası üye ülkenin uyum performansını takip eden (*follow-up*) bir mekanizmanın varlığı *tutarlılığı* artıracaktır. Son olarak, değerlendirme sonucunda kabul edilen ülke raporlarının kamuoyu ile paylaşılması sürecin *şeffaflığını* sağlayacaktır. Bu dört unsurun birlikte bulunduğu durumlarda sosyal baskı güçlü olacaktır, koşullardan bir ya da birkaçı yerine getirilmediğinde sosyal baskının düzeyi azalacak, tüm koşulların karşılanmasında sorun yaşıyorsa sosyal baskı zayıf olacaktır. Bir sonraki alt bölümde çalışma kapsamında incelenen dört örgütün kurumsal yapısı baz alınarak sosyal bir etki yaratmak için bu koşulları ne ölçüde karşıladıkları incelenecektir.

İzleme ve Sosyal Baskı: Karşılaştırmalı Bir Analiz

BM Uygulama Değerlendirme Mekanizması olan IRM uzmanları ve diplomatları bir araya getirir. Uzmanlar tarafından yapılan değerlendirmeler ülkelerin BM Yolsuzlukla Mücadele Sözleşmesine uygunluklarını ortaya koymayı amaçlar. IRM değerlendirmeleri, ülkelerin katalog standartlar üzerinden kendi değerlendirmelerine ve tercihe göre yapılan ülke ziyaretlerinin sonucuna göre yapılır. Ülke ziyaretlerinin zorunlu olmaması karşılıklılık ilkesini zayıflatır. Ülke ziyaretlerinde ilgili ülke BM yetkililerine gerekli bilgiyi vermekle yükümlüdür, bazı durumlarda hükümet dışı aktörlere de danışılabilir. Ülke raporları izleme takımı ve ilgili ülkenin uzlaşmaya varması sonucu oluşur. Bu raporları otomatik olarak kamuoyuna sunan bir mekanizma yoktur. Bu durum şeffaflık ilkesine aykırıdır. IBM'nin yaptığı değerlendirme toplantılarına değerlendirme altında olan devletin hükümet temsilcisi de dahil tüm üyeler katılır. Bu oylama yöntemi tarafsızlığı sınırlar. İzleme sürecinin görüldüğü bu toplantılar hükümetler arası düzeyde kapalı formatta yapılır ama diğerlerinden farklı olarak bu toplantılarda ülke değerlendirme raporları görüşülmez. Ülke değerlendirmelerinin uzmanlar tarafından yapılıyor olması tarafsızlık ilkesini güçlendirse de değerlendirme raporlarının kurulda görüşülmemesi karşılıklı görüş alışverişini sınırlar ve tarafsızlık ilkesine zarar verir. IRM değerlendirmesi takip eden bir izleme mekanizması ile de zenginleştirilmemiştir. Bir takip mekanizmasının olamaması tutarlılık açısından eleştirilebilir.

Avrupa Konseyi, yolsuzlukla mücadele alanında imzalanan sözleşmelere uygunluğunu GRECO'nun geliştirdiği mekanizmalar ile ölçer. GRECO değerlendirmeleri yolsuzlukla mücadele alanında uzmanlar ve az sayıda diplomatın katılımı ile yapılır. GRECO değerlendirmeleri ülkelerin değerlendirme anketlerine verdikleri cevaplar, değerlendirme ekibinin masa başı araştırmaları ve yerinde ziyaret/ülke ziyareti çerçevesinde toplanan bilgiler esas alınarak yapılır. Bu açıdan değerlendirmelerin tarafsızlık oranı yüksektir. Ülke değerlendirmeleri paydaşların fikirlerini beyan etmeleri için bir fırsat sunar ve karşılıklılık ilkesini güçlendirir. Değerlendirme raporları ilgili ülke tarafından yerine getirilmesi gerekli görülen tavsiyeleri içerir ve GRECO genel kurulunda kapalı düzende yapılan toplantıda ilgili ülkenin dahil olmadığı bir oylama ile kabul edilir. Bu oylama mekanizması da tarafsızlığın sağlanması için önemlidir. Tematik olarak yapılan GRECO değerlendirmeleri aşamalı olarak ilerler ve iyi yapılandırılmış bir takip mekanizmasına sahiptir. Bir sonraki tematik aşamaya geçmek için ülkelerin performansının yeterli bulunması gerekir (GRECO, 2009). GRECO

değerlendirme süreci üye ülkelerin verilen tavsiyeler uyum performansını gösteren durum raporunun sunulması ile devam eder ve tutarlı bir kurallar sinilesi içinde ilerler (Wolf, 2010). Durum raporları ülke raportörleri tarafından incelenir ve taslak uygunluk raporu hazırlanır. GRECO genel kurulunda kabul edilen uygunluk raporu (ya da ek uygunluk raporu ve/veya ara uygunluk raporu ve/veya ikinci uygunluk raporu ile tavsiyelerin ne ölçüde yerine getirildiği belirlenir (GRECO, 2009a). Tüm bu raporlar, ilgili ülkenin rızası ile uluslararası ve ulusal düzlemde kamunun erişimine açık hale getirilebilir (Eser ve Kubiciel, 2005). Ülkelere raporları kamuoyuna açmak konusunda veto gücü verilmesi şeffaflık ilkesi açısından sorunlar doğurabilir.

OECD Rüşvetle Mücadele Çalışma Grubu Uluslararası Rüşvetle Mücadele Sözleşmesine imza veren ülkelerde sözleşmeye uygunluğu denetler. Rüşvetle Mücadele Çalışma Grubu ülke temsilcileri, yolsuzlukla mücadele uzmanları ve sınırlı sayıda diplomattan oluşur. Değerlendirme süreci hükümetlerarası düzeyde yapılır. Değerlendirmelerin ilk fazında, ülkenin rüşvete ilişkin yasal mevzuatı, ülkelerin değerlendirme anketlerine verdikleri cevaplar üzerinden analiz edilir. İkinci fazda ülke ziyaretleri gerçekleşir ve hükümet dışı aktörler ile görüş alışverişi sağlanır (Bonucci, 2007, s. 445; Jakobi, 2010, ss. 95; Wolf, 2010, s. 109). Uzman değerlendirmelerine ülkenin görüşlerini eklemek değerlendirme sürecinde karşılıklılık ilkesini güçlendirir. Değerlendirme sonucunda bir taslak rapor oluşturulur ve kurulda tartışılır. GRECO'da olduğu gibi kamuoyuna kapalı yapılan görüşmeler dürüst ve açık bir fikir mütalaası sağlar ve tarafsız bir rapor ortaya konmasına imkân verir (Bonucci, 2014). Bu görüşmelerde rapor revize de edilebilir. Son halini alan rapor ilgili ülkenin katılmadığı bir oylama ile kabul edilir. GRECO'ya benzer şekilde tarafsızlık ilkesine riayet eden bir oylama yöntemi benimsenmiştir. Tüm ülke değerlendirme raporları zorunlu olarak kurumun internet sitesinde yayınlanır ve kamuoyuna sunulur. Ülke değerlendirmesi raporların yayınlanması ile sonlanmaz, takip eden izleme sürecinde ülkelerin verilen önerilere uyum sağlayıp sağlamadıkları denetlenir. Uyum düzeyi düşük olan ülkeler için yeni bir rapor yayınlanır. Bu rapora istinaden bir sonraki aşmaya geçmelerine izin verilmeyebilir, aynı aşamayı tekrarlamaları istenebilir (OECD, 2008). OECD'nin GRECO gibi iyi geliştirilmiş bir takip mekanizması olması tutarlı bir değerlendirme yapmanın olmazsa olmaz koşuludur (Wolf, 2010, s. 110).

AB, üye ülkelerde AB müktesebatı ile uyumlu politikaların teşvik etmek ve özellikle yolsuzlukla ve organize suçla mücadele ve yargı alanında yeni üye olan ülkelerdeki aksaklıkları gidermek adına CVM'yi geliştirmiştir. CVM, Avrupa Komisyonu tarafından izleme altına alınan her üye ülke için farklı şekilde belirlenen eşiklere göre politika tavsiyeleri oluşturur ve bu tavsiyelere uyum düzeyini denetler. CVM, ülke özelinde belirlenen politika tavsiyeleri müktesebata uyum için idari ve yasal bir şablon sunar ve belirlenen eşiklere erişimi ölçmek için indikatörler belirler (Sedelmier ve Lacatus, 2016, s. 20). Bu indikatörler üzerinden yapılan ülke değerlendirmeleri, üye ülkelerle karşılıklı diyaloga dayanır ve Komisyon'a ilgili ülkedeki gelişmeleri izleme olanağı sunar. Değerlendirmeler sonucunda oluşan ülke raporları farklı uluslararası örgütlerden uzmanların görüşlerinin yanı sıra ilgili ülkedeki hükümet görevlilerinin ve hükümet dışı aktörlerin de görüşleri alınarak karşılıklılık ilkesine uygun şekilde hazırlanır. Düzenli olarak yılda iki kez (Şubat ve Temmuz) hazırlanan düzenli raporlar AB Bakanlar Konseyinde tartışılır ve onaylanır. AB Bakanlar Konseyinde ilgili ülke temsilcilerinin de olması tarafsızlık ilkesini zayıflatıcı bir etki yaratmaktadır. Belirlenen politika eşiklerine ulaşan ülke izlemeden çıkarılır ama devam eden bir takip mekanizması henüz tanımlanmamıştır. Bu durum CVM'nin tutarlılığını zedeler. Tüm raporlar şeffaflık ilkesi gözetilerek Avrupa Komisyonunun web sitesinde yayınlanarak kamuoyuna sunulur.

Tablo 1: Yolsuzlukla mücadele rejimlerinde sosyal baskı

	Sosyal Baskının Unsurları				Sosyal Baskı Kapasitesi
	Karşılıklılık	Tarafsızlık	Tutarlılık	Şeffaflık	
IRM	+/-	+/-	+/-	+/-	ZAYIF
GRECO	+	+	+	+/-	GÜÇLÜ
OECD	+	+	+	+	ÇOK GÜÇLÜ
CVM	+	+/-	+/-	+	MAKUL

Uluslararası ya da bölgel düzeyde yolsuzlukla mücadele eden rejimler yukarıdaki tabloda sosyal baskı unsurları çerçevesinde incelenmiş ve bu rejimlerin sosyal baskı kapasitelerinin farklılıklar gösterdiği tespit edilmiştir. Çalışmanın da ortaya koyduğu gibi kurumsal yapıları, izleme ekiplerinin yapısı ve değerlendirmelerin yapılageliş şekli bu sosyal baskının farklı düzeylerde gözlemlenmesine yol açmıştır. OECD gerekli ilkeleri büyük oranda karşılayan bir izleme kapasitesine sahip olduğu için üye ülkeleri üzerinde en güçlü sosyal baskı kurma kapasitesine sahip yolsuzluk rejimine sahiptir. OECD'nin izleme ve değerlendirme mekanizması ile karşılaştırılabilecek en yakın sistem GRECO'dur. Her ne kadar GRECO raporları ilke olarak üye ülkelerin rızasına bağlı olarak kamuoyu ile paylaşılsa da uygulamada tüm raporlara şeffaf olarak kurumun web sitesinden ulaşılmaktadır. CVM'de tutarsızlık ve tarafsızlık ilkelerinin yerine getirilmesinde aksaklıklara yol açacak kurumsal özellikler tespit edilmiştir. AB'nin birlik kurallarını ihlal eden ülkeler için geliştirdiği bu yöntem GRECO ve OECD izleme yöntemlerinden esintiler taşımaktadır. IRM ise sosyal baskı oluşturmak adına kurumsal özellikleri en zayıf olan mekanizmadır. OECD ve GRECO literatürde de uzmanlık düzeyinde yürüttükleri izleme yöntemleri ile öne çıkmaktadır. CVM henüz yeni yapılandırıldığı için gelişime açık olarak değerlendirilebilir. IRM ise küresel ölçekte yaygın bir etki ağına sahip olmasına rağmen sosyal baskı oluşturmak adına yeterli özelliklere sahip görünmemektedir. GRECO ve OECD izleme yöntemleri yolsuzlukla daha etkin mücadele etmek adına yol gösterici kurumsal özelliklere sahiptir ve diğer kurumlara emsal teşkil edebilirler.

Sonuç ve Değerlendirme

Uluslararası ve bölgesel örgütler, üye ülkelerden üyelik prensiplerine uygun davranışlar beklerler, aksi davranan ülkelere de cezai uygulamalar öngörebilirler. Bu yaptırımlar ekonomik ya da askeri olabileceği gibi sahip olunan bir statünün kaybı gibi hukuki biçimde ya da kınama gibi ahlaki olabilir. Çalışmanın ilk bölümünde yaptırım kavramı açıklanmış, uluslararası ve bölgesel örgütlerin maddi ve sosyal yaptırım mekanizmaları hakkında bilgi verilmiştir. Çalışmanın ikinci bölümünde maddi ve hukuki yaptırımların üyelik prensiplerinden sapan ülkelere sınırlı bir etkiye sahip olduğu ortaya konulmuştur. Özellikle yolsuzlukla mücadelede AB'nin üye ülkelerine uyguladığı ekonomik cezalar yolsuzluğu azaltmamış, artmasının da önüne geçememiştir. Bu nedenle bu çalışma bir alternatif olarak sosyal baskı üzerine odaklanmıştır.

Sosyal baskı belirli koşullar sağlandığında üyelik prensiplerine uygun davranışları motive etmek için etkili olabilir. Uluslararası sosyalizasyon literatürünün ortaya koyduğu gibi, ülkenin üyesi olduğu uluslararası ya da bölgesel örgüt ve örgütün değerleri ile kendini özdeşleştirilmesi sosyal baskının gücünü artıracaktır. Ayrıca uluslararası/bölgesel örgütlerin meşru olarak görülmesi de sosyal baskının etkisini katlayacaktır. Meşruluk düzeyi arttıkça uygulanan sosyal baskının etkisi de artacak, akranların değerlendirmelerine uygun davranma

olasılığı yükselecektir. Uluslararası ve bölgesel örgütlerin üye ülkeleri için geliştirdikleri izleme yöntemleri sosyal baskının gücünü artıran özellikler taşıyabilir. Bu çalışmanın ortaya koyduğu gibi izleme ve değerlendirmeler tutarlı, şeffaf ve tarafsız şekilde uygulanır ve karşılıklı fikir alışverişine dayanırsa hedef hükümet tarafından daha meşru olarak algılanır ve sosyal anlamda oluşturacağı baskı da artar.

Çalışma kapsamında yolsuzlukla mücadelede faaliyet gösteren uluslararası ve bölgesel aktörlerin izleme faaliyetleri sosyal baskı örneği olarak incelenmiştir. BM (küresel), OECD (alt-bölgesel), Avrupa Konseyi (bölgesel) ve AB (bölgesel) yolsuzlukla mücadele alanında bünyelerinde oluşturdukları izleme mekanizmaları ile üye ülkelerde yolsuzlukla mücadele normlarının uygulanıp uygulanmadığını dayanarak izlemektedir. Bu izleme yönetimleri büyük oranda akran değerlendirmesine dayanmakta ve kötü uygulamalar ifşa edilmektedir.

Çalışma kapsamında karşılaştırmalı analiz yöntemi ile yolsuzlukla mücadelede öne çıkan rejimlerin kurumsal özellikleri incelenmiş ve sosyal baskı oluşturmak için belirtilen koşulları (*karşılıklılık, tarafsızlık, tutarlılık, şeffaflık*) ne ölçüde karşıladıkları analiz edilmiştir. Sahip oldukları kurumsal ve organizasyonel özellikler bu rejimlerin sosyal baskı düzeyini farklılaştırmıştır. Sosyal baskı için gerekli ilkeleri büyük oranda karşılayan OECD ve GRECO güçlü izleme kapasitesine sahiptir. Tutarsızlık ve tarafsızlık ilkelerinin yerine getirilmesinde aksaklıklara yol açacak kurumsal özellikler CVM'nin sosyal baskı düzeyini azaltıcı etki yapmıştır. IRM ise küresel ölçekte geniş bir baskı alanına sahip olmasına rağmen sosyal baskı oluşturmak adına kurumsal özellikleri en zayıf olan mekanizmadır. Sosyal baskının pratikte üye ülkelerde uyumu artırıp artırmadığı ya da yolsuzluğu ne derece önlediği gibi soruların cevaplanması için bu makaledeki bulguların ülke bazında yapılan analizler ile birleştirilmesi gerekmektedir. Bu sayede yolsuzlukla mücadele rejimlerinde sosyal baskıya ilişkin daha bütüncül bir sonuca varılacaktır. Fakat bu çalışma yolsuzlukla mücadele alanında en çok bilinen uluslararası ve bölgesel örgütlerin sosyal yaptırım kapasitelerini ortaya koyması açısından yolsuzluğun küresel ölçekte yönetimi için literatüre önemli bir katkı koymaktadır. Özellikle AB, yeni geliştirdiği izleme mekanizmasını güçlendirirken GRECO ve OECD'nin izleme gruplarının kurumsal özelliklerini örnek alabilir. Benzer şekilde IRM, sahip olduğu küresel etki alanını bu çalışmada belirtilen kurumsal özellikler ile bir araya getirip yolsuzlukla mücadele alanında daha güçlü sosyal bir baskı uygulama yoluna gidebilir. Yolsuzluk gibi toplumun sosyal kumaşına gömülü olan bir alanda maddi yaptırımların etki kapasitesinin zayıf olduğu AB ülkelerinde devam eden yolsuzluk sorunu ile daha belirgin bir hal almıştır. Bu çerçevede sosyal baskı yolsuzlukla mücadelede iyi uygulamaların artmasına yol açacak önemli bir alternatif olarak öne çıkmakta ve daha çok incelenmeyi hak etmektedir.

Extended Abstract

Sanctions are measures that are used by international or regional organizations against the countries breaching membership principles. Sanctions are used by the international or regional organizations to influence state policies that are not in line with the membership rules. Sanctions can take the form of traditional sanctions, such as diplomatic and economic sanctions, or suspension of membership rights. The literature on sanctions illustrates that the economic, material or legal sanctions have limited impact to redress breaches of membership principles. For example, the European Union (EU) failed to fight against the ongoing corruption problem in the new members (i.e Bulgaria) by cutting its financial assistance. However, today Bulgaria is still one of the most corrupt countries in the EU. This clearly shows the limitation of material sanctions in the case of corruption since it is a problem very much embedded in the social fabric and ways of doing things in a society. Due to the limited impact of the material sanctions, international or regional organizations tend to rely on the social sanctions. Despite some skepticism about the capacity of social sanctions to generate policy change several studies showed that social sanctions can trigger peer pressure on

countries that breach membership rules by naming and shaming them as long as they meet certain conditions.

Shaming and naming are mostly done through reporting or listing countries that violate club rules. The evaluation teams of the international or regional organizations regularly visit countries on the watch list and generate a resolution that includes specific proposals for the improvement of the situation in the monitored country. The recommendations which are put forward by the evaluation teams of the international or regional organizations might push countries into reforms once they are exposed to the social pressure of peers and the public. By following the recommendations, the countries aim to gain or maximize status, honor, prestige or to avoid a loss of status, shaming, exclusion or humiliation and other social sanctions.

This article argues that the impact of social sanctions varies according to the institutional structure of monitoring mechanisms and evaluation teams of the international or regional organization. It is argued that once the monitoring and peer reviews are applied in a transparent, consistent impartial way and based on reciprocal interactions with the target government, the legitimacy of international demands and criticism increases and thereby the social pressure becomes more effective. The overall argument is illustrated examining the monitoring mechanism of United Nations (global), OECD (sub-regional), Council of Europe (regional) and European Union (regional) in detail.

These four organizations have well-known mechanisms for regular country reporting. They monitor and make reviews whether member states comply with the principles of the anti-corruption conventions. The OECD's Working Group of Bribery monitors the implementation and enforcement of the OECD Anti-Bribery Convention and the Anti-Bribery Recommendation in 43 states. The Implementation Review Mechanism (IRM) reviews the performance of 183 UN member states. The Council of Europe's Group of States against Corruption (GRECO) consists of the 47 Council of Europe member states plus Belarus and the United States and reviews states' compliance with several legally binding and nonbinding anticorruption conventions. Finally, the EU's Cooperation and Verification Mechanism (CVM) assesses the progress of Romania and Bulgaria on a number of issue areas related with anti-corruption.

In this article, the institutional properties of these four anti-corruption regimes are analyzed in a comparative way. The comparative analysis examined the extent they meet conditions (reciprocity, impartiality, consistency, transparency) for effective social pressure. The empirical evidence indicated that social pressure that emanate from the anti-corruption regimes of United Nations, OECD, Council of Europe and EU varied since the institutional structure of their evaluation teams and methods of their peer reviews had different properties. The GRECO and OECD meet all the conditions (reciprocity, impartiality, consistency, transparency) and have likelihood to have strong social pressure. The CVM is weaker in terms of impartiality, consistency, thus has less likelihood to have social pressure. The IRM is the weakest organizations in terms of all the conditions, yet it has a wide range impact on the global scale. The EU can learn from the good practices of GRECO and OECD for making the CVM more efficient.

The findings of this article are needed to be completed with the specific country analyses in order to reply whether social sanctions of the international or regional organizations generate compliance in the member states or eliminate corruption. In this way we can reach more comprehensive results concerning the role of social sanctions the global fight against corruption. Yet, this article makes an important contribution to the global

governance of corruption by comparing the monitoring mechanism of four international or regional organizations with well-known anti-corruption regimes.

Kaynakça

- Abi-Saab, G. (2001). The concept of sanction in International Law. (V. Gowlland-Debbas Der.), *United Nations Sanctions and International Law*. (ss. 29-41). The Hague/London/Boston: Kluwer Law International
- Abbott, K. & Snidal, D. (2002). Values and interests: International legalization in the fight against corruption. *Journal of Legal Studies*, 31, 141-178.
- Akkutay, B. L. (2014). Birleşmiş Milletler Andlaşması çerçevesinde ekonomik yaptırımların hukuki niteliği. *TBB Dergisi*, 111, 411-446.
- Barnett, M. & Finnemore, M. (2004). *Rules for the world: International organizations in global politics*. New York: Cornell University Press.
- Bayley, D. H. (1996). The effects of corruption in a developing nation. *The Western Political Quarterly*, 19, 719-732.
- Bonucci, N. (2007). Monitoring and follow-up. (M. Pieth, L. Low & P. Cullen, Der.). *The OECD Convention on bribery: A commentary*. (ss. 445-476). Cambridge: Cambridge University Press.
- Bonucci, N. (2014). Article 12. Monitoring and follow-up. In M. Pieth, L. Low, & N. Bonucci (der.) *The OECD convention on bribery: A commentary* (ss.534-576). Cambridge: Cambridge University Press.
- Börzel, T. A. & Pamuk, Y. (2012). Pathologies of europeanization: Fighting corruption in the Southern Caucasus. *West European Politics*, 35(1), 79-97.
- Bruszt, L. & McDermott, G. A. (2012). Integrating rule takers: Transnational integration regimes shaping institutional change in emerging market democracies. *Review of International Political Economy*, 19(5), 742-778.
- Checkel, J. T. (2001). Why comply? Social learning and European identity change. *International Organization*, 55(3), 553-588.
- De Vel, G. & Csonka, P. (2002). The Council of Europe activities against corruption. (C. Fijnaut & L. Huberts, Der), *Corruption, Integrity and Law Enforcement*. (ss.361-380). Hague and London: The Springer.
- Doig, A. & Theobald, R. (der.) (2000). *Corruption and democratisation*. London: Frank Cass.
- Doxey, M. (1983). International sanctions in theory and practice. *Case W. Res. J. Int'l L.* 15(2), 273-288.
- Duxbury, A. (2013). *The Participation of states in International Organisations The role of human rights and democracy*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Dünya Bankası (1997). *Helping countries combating corruption: The role of the World Bank*. Washington: World Bank Publications.
- Elliott, K. A. (1997). *Corruption and the global economy*. Institute for International Economics. Washington: World Bank Publications.
- Eser, A. & Kubiciel, M. (2005). *Institutions against corruption: A comparative study of the national anti-corruption strategies reflected by GRECO's first evaluation round*, Konstanz: Nomos Publishers.

- Funderburk, C. (der.) (2012). *Political corruption in comparative perspective: Sources, status and prospects*. Farnham: Ashgate.
- Galtung, J. (1967). On the effects of international economic sanctions with examples from the case of Rhodesia. *World Politics*, 19(03), 378–416.
- Galtung, F & Pope, J. (1999). The global coalition against corruption: Evaluating Transparency International. (A. Schedler, L. Diamond, & M. F. Plattner, Der.) *The Self-Restraining State: Power and Accountability in New Democracies* (ss. 257 –282). Boulder: Lynne Rienner Publishers
- Group of States against Corruption (GRECO). (2009). *How does GRECO work?* Erişim Tarihi: 05.12.2018.
http://www.coe.int/t/dghl/monitoring/greco/general/4.%20how%20does%20greco%20work_EN.asp
- Group of States against Corruption (GRECO). (2009a). *GRECO Evaluations*. Erişim Tarihi: 05.12.2018. http://www.coe.int/t/dghl/monitoring/greco/evaluations/index_en.asp
- Holmes, L. T. (2010). International Anti-corruption regimes and Corruption levels In European and Eurasian Post-communist States. (S. Wolf & D. Schmidt-Pfister, Der.). *International Anti-corruption Regimes in Europe: Between Corruption, Integration and Culture* (ss. 25-46). Konstanz: Nomos Publishers
- Huber-Grabenwarter, G. (2010). Supporting the Implementation of International Anti-Corruption Initiatives: The German UNCAC Project', in S. Wolf & D. Schmidt-Pfister (eds.), *International Anti-corruption Regimes in Europe: Between Corruption, Integration and Culture* (ss. 195-212) Konstanz: Nomos Publishers
- Hellquist, E. (2015). Interpreting sanctions in Africa and Southeast Asia. *International Relations*, 29(3), 319–333.
- Hurd, I. (1999). Legitimacy and authority in international politics. *International Organization*, 53(2), 379–401.
- Jakobi, A. P. (2010). E plu ribus unum? The global anti-corruption agenda and its different international regimes'. S. Wolf & D. Schmidt-Pfister (der). *International Anti-corruption Regimes in Europe: Between Corruption, Integration and Culture* (ss.87-104). Konstanz: Nomos Publishers.
- Johnston, A. (2001). Treating international institutions as social environments. *International Studies Quarterly*, 45(4), 487–515.
- Jongen, H. (2018). The authority of peer reviews among states in the global governance of corruption. *Review of International Political Economy*, 25(6), 909-935. Doi: 10.1080/09692290.2018.1512891
- Klitgaard, R. (1998). *Controlling corruption*. Berkeley and Los Angeles: University of California Press.
- Krasner, S. D. (1933). *International regimes*. Ithaca: Cornell University Press
- Leff, N. H. (1964). Economic development through bureaucratic corruption'. *American Behavioural Scientist*, 8(3), 8-14.
- Mauro, P. (1995). Corruption and growth. *Quarterly Journal of Economics*, 110, 681-712
- Mungiu-Pippidi, A. (2015). *The quest for good governance. How societies develop control of corruption*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.

- Moroff, H. & Schmidt-Pfister, D. (2010). Anti-corruption movements, mechanisms, and machines – an introduction. *Global Crime*, 2(1), 89-98.
- Naim, M. (2005). *Illicit: How smugglers, traffickers, and copycats are hijacking the global economy*. New York: Anchor.
- Neyer, J. & Wolf, D. (2005). The analysis of compliance with international rules: Definitions, variables and methodology. Z. Michael and J. Christian (der.) *Law and Governance in Post-National Europe: Compliance Beyond the Nation- Stat* (ss. 40–64). Cambridge, UK: Cambridge University Press
- Pagani, F. (2002). Peer Review: A tool for co-operation and change: An analysis of an OECD working method. *OECD working paper*, Erişim tarihi: 13.11.2018 <http://www.oecd.org/dataoecd/33/16/1955285.pdf>
- Pevehouse, Jon C. (2002). Democracy from the outside-in? International organizations and democratization. *International Organization*, 56(3), 515–549.
- Risse, T. (1999). International norms and domestic change: Arguing and communicative behavior in the human rights area. *Politics & Society*, 27(4), 529-559.
- Rose-Ackerman, S. (1999). *Corruption and government: Causes, consequences, and reform*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Schimmelfennig, F. & Sedelmeier, U. (2005). *The Europeanization of Central and Eastern Europe*. Ithaca: Cornell University Press.
- Sedelmeier, U. (2008). After conditionality: Post-accession compliance with EU Law in East Central Europe. *Journal of European Public Policy*, 15(6), 806-825.
- Sedelmeier, U. (2017). Political safeguards against democratic backsliding in the EU: the limits of material sanctions and the scope of social pressure. *Journal of European Public Policy*, 24(3), 337-351.
- Sedelmeier, U. & Lacatus, C. (2016). Compliance with the European Union’s anti-corruption conditions in the ‘Cooperation and Verification Mechanism’: Why is Romania better than Bulgaria. Maximizing the integration capacity of the European Union: Lessons of and prospects for enlargement and beyond MAXCAP Working Paper No.28/2016. Erişim tarihi: 02.04.2019 http://userpage.fu-berlin.de/kfgeu/maxcap/system/files/maxcap_wp_28.pdf
- Soyaltin, D. (2017). Public sector reforms to fight corruption in Turkey: a case of failed Europeanization? *Turkish Studies*, 18(3), 439-458.
- Szarek-Mason, P. (2010). *The European Union's fight against corruption: The evolving policy towards member states and candidate countries*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Uluslararası Para Fonu (1997). *International Monetary Fund (IMF) 's role in Good Governance*, Washington, Erişim tarihi: 09.12.2018 <http://www.imf.org/external/pubs/ft/exrp/govern/govern.pdf>
- Vachudova, M. A. (2005). *Europe undivided: Democracy, leverage and integration after Communism*. Oxford: Oxford University Press.
- Vachudova, M. A. (2009). Corruption and compliance in the EU’s Post-Communist members and candidates. *Journal of Common Market Studies*, 47(1), 43-62.
- White, N.D. & Abass A. (2014). Countermeasures and sanctions. M. Evans (der.)

-
- International Law*. (ss.539-559). Oxford: Oxford University Press.
- Whitehead, L. (1996). Democratic Regions, Ostracism, and Pariahs. L. Whitehead (der.) *The international aspects of democratization: Europe and the Americas*. Oxford: Oxford University Press
- Wolf, S., & Schmidt-Pfister, D. (2010). Between Corruption, Integration and Culture: the Politics of International Anti-corruption. S. Wolf & D. Schmidt-Pfister (der.) *International anti-corruption regimes in Europe: Between corruption, integration and culture*, (ss.13-24) Konstanz: Nomos Publishers.
- Wolf, S. (2010). Assessing Eastern Europe's anti-corruption performance: views from the Council of Europe, OECD, and Transparency International. *Global Crime*, 11(2), 99-121
- Zürn, M., Binder, M. & Ecker-Ehrhardt, M. (2012). International authority and its politicization. *International Theory*, 4(1), 69–106.
-

Bilgi ve İktidar Kıskaçında Üniversiteler ve Sosyal Bilimler: Foucaultcu Bir Yaklaşım

Universities and Social Science in the Pincers of Knowledge and Power: A Foucaultian Approach

Sefa MERTEK*

Öz

İnsanların birbiriyle ilişkisi sonucu, iktidar ortaya çıkar. Bu nedenle bilinen tarihsel sürece göre insanlar, toplum halinde yaşadığından dolayı iktidar da devamlı olagelmıştır. İktidar, iktidarını sürdürebilmek için her zaman bilgiye ihtiyaç duymuştur. Tarihsel süreç içerisinde de ihtiyaç duyulan bilginin boyutu sürekli artmıştır. Michel Foucault, iktidar ilişkilerine odaklanarak bilginin bu ilişkiler sonucu üretildiğini belirtmektedir. Foucault'ya göre iktidar, söylem vasıtasıyla hakikati üretmektedir. Bedenlere ise çeşitli yollarla üretilen hakikati benimsetir. Foucault, iktidarın her yerde olduğunu belirtir. Bilgi sahasının merkezi olan üniversiteler ve üniversitelerin bünyesinde faaliyet gösteren sosyal bilimler, iktidarın etkilerine doğrudan açıktır. Dolayısıyla üniversiteleri ve sosyal bilimleri Foucault'nun iktidar ve bilgi yaklaşımıyla değerlendirmek mümkündür. Bu çalışmanın amacı, Foucault'nun bilgi ve iktidar yaklaşımlarıyla üniversiteler ve sosyal bilimlerin bir çözümlemesini yapmaktır.

Anahtar Kelimeler: İktidar, Bilgi, Michel Foucault, Üniversite, Sosyal Bilim.

Abstract

As a result of people's relationship with each other, power emerges. Therefore, according to the known historical process, power has always been due to people's living in society. Power has always needed information to maintain its power. The size of the information needed in the historical process has increased continuously. Michel Foucault states that knowledge is produced as a result of these relations by focusing on power relations. According to Foucault, power produces truth through discourse. It adopts the truth produced through various ways to bodies. Foucault states that power is everywhere. Universities, which are the center of the field of knowledge, and the social sciences operating within the universities are directly open to the effects of power. Therefore, it is possible to evaluate universities and social sciences with the power and knowledge approach of Foucault. The aim of this study is to analyze the social sciences and universities with the knowledge and power approaches of Foucault.

Keywords: Power, Knowledge, Michel Foucault, University, Social Science.

Giriş

“İktidarın işleyişi sürekli olarak bilgi yaratır ve aksi yönde, bilgi de iktidar etkilerine yol açar.”

Michel Foucault (2012a, s. 35)

Bilgiye dair yaklaşımlar, tarihsel süreç içerisinde devamlı değişmiştir. Önceleri insanlar, bilgiyi keşfettiklerini düşünürken günümüzde bazıları ise bilginin keşfedilmeyip icat edildiğini söylemektedir. Michel Foucault, bilginin bir icat ürünü olduğunu iddia edenlerin başında gelir. Foucault'ya göre bilgi, güç odaklarının bir mücadelesi sonucu ortaya çıkar. Bu mücadele esnasında farklı hakikatler söz konusudur. Üstün gelen güç odağının hakikati ise doğru konumuna yükselmektedir. Böylece bilgi, belirli hakikat oyunları sonucunda üretilmektedir. Foucault, bilgiyi, özneyi, hakikati ve iktidarı birbiriyle ilişki içerisinde ele almaktadır. Başka bir deyişle Foucault'ya göre bunlar, birbirlerinden ayrı birer alan değil, birbirleriyle ilişkili ve birbirlerini var eden birer alandır. Bu bağlamda mesela ona göre “bilgi, insan doğasına işlenmiş halde değildir ve insanın en eski itkisini teşkil etmez. Daha önemlisi, bilginin olanaklılığı bizzat sahip olduğu biçimle tanımlanmaz” (Foucault, 2012b, s. 204). Burada Antik Yunan'dan itibaren doğada var olan bilgiye ulaşma düşüncesinden bir kopuş gerçekleşmektedir. Foucault için bilgi, aranıp bulunabilen bir şey değil, daha ziyade iktidar tarafından üretilen bir şeydir. Dolayısıyla yine Foucault'nun sözleriyle ifade etmek gerekirse

* Arş. Gör., Ondokuz Mayıs Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, sefamertek@gmail.com

“buradaki hakikat, keşfedilebilecek ve kabul edilebilecek hakikatler bütünü değil, doğru ile yanlışın birbirinden ayrıldığı ve doğruyu birtakım spesifik iktidar etkilerinin yüklediği kurallar bütünüdür. Yani söz konusu olan, hakikat ‘namına’ yürütülen bir kavga değil: hakikatin statüsü ile oynadığı siyasi ve ekonomik rolle ilgili olan bir kavgadır” (Foucault, 2011a, s. 52). Dolayısıyla Foucault’ya göre iktidar, söylemleriyle ya da söylemsel olmayan pratikleriyle hakikati üretmektedir. Yani “hakikat üretilir. Bu hakikat terimleri, iktidardan ve iktidar mekanizmalarından ayrı değildir: çünkü bu iktidar mekanizmaları bu hakikat üretimlerini mümkün kılar, bunlara yol açar, hem de bu hakikat üretimlerini kendinde bize bağlayan, birleştiren iktidar etkileri vardır” (Foucault, 2012a, ss. 173-174). İktidar ve hakikat ilişkisinin bir uzantısı olarak da özne meydana gelmektedir. İktidar, hakikat oyunları kurarak özneyi ürettiği bilginin hakikat olduğuna inandırır ve bu sayede özneyi de üretmiş olur. Burada Foucaultcu anlamda sorunsallaştırma da devreye girmektedir. . Foucault’ya göre “sorunsallaştırma, ne önceden var olan bir nesnenin temsil edilmesi anlamına gelir ne de söylem yoluyla var olmayan bir nesnenin yaratılması anlamına. Sorunsallaştırma, herhangi bir şeyi doğru ve yanlış oyununa sokan ve onu (ister ahlaki düşünce biçiminde, ister bilimsel bilgi, isterse siyasi analiz, vb. biçiminde olsun) bir düşünce nesnesi olarak kuran söylemsel ya da söylemsel olmayan pratikler bütünüdür” (Foucault, 2000, s. 86). Başka bir şekilde ifade edilirse söylemsel ya da söylemsel olmayan pratiklerle birlikte normal olmayanın tanımı yapılır. Aslında normal olmayanı tanımlamakla dolaylı olarak normalin de tanımı yapılmaktadır. Bu şekilde norm üretimi sağlanmakta ve doğru ve yanlış, iyi ve kötü tarif edilmektedir. Böylece hakikat üretimi meydana gelmektedir. Örneğin; iktidar, deliyi ve akıl hastanesini tanımlayarak aslında diğer insanları ürettiği doğru ve yanlış tanımlaması doğrultusunda ‘normalleştirmeye’ ve disipline etmeye çalışmaktadır. Burada önemli olan, deliyi tedavi etmek değil, diğer insanları uysal bedenler haline getirmektir. Yani iktidar, kendisine göre anormal olarak nitelendirdiği hususun tanımını yaparken normalin de tanımını yapmakta ve insanları, hakikat oyunları sonucunda ürettiği hakikate inandırarak şekil vermektedir. Üniversite ve sosyal bilim konusunda da iktidarın hakikat oyunları son derece barizdir. Zira ileride değinileceği gibi moderniteyle birlikte teknik anlamda maddi çıktı sağlayan bilgi, iktidar tarafından doğru ve iyi olarak nitelendirilip teşvik edilirken teknik bilgi ve maddi çıktı sağlamayan sosyal bilimler gibi alanlar, boş uğraş olarak nitelendirilmekte ve teşvik edilmemektedir.

Bilgiye yaklaşım konusunda genel olarak iki gerilimden bahsetmek mümkündür. Bilginin icat edildiğini söyleyenler, bazı yönlerden bilginin keşfedildiğini söyleyenlerden ayrılır. İlk olarak, bilginin edinilmesi ve aktarılması önemsizleşirken bilgiyi kuran ve üreten ilişkiler önem kazanır (Burke, 2001, s. 8). İkinci olarak, önceden bilgiye sahip olan ve onu yönlendiren azınlık bir kesimken bilginin icat edildiğini savunanlara göre bilgiyi ellerinde tutan çok sayıda grup söz konusudur (Burke, 2001, s. 9). Çünkü nihayetinde bilgi farklı güç odaklarının çarpışması sonucu ortaya çıkmaktadır. Üçüncü olarak önceleri daha çok toplumsal sınıflara odaklanan bir yaklaşım söz konusuysa sonraları cinsiyet ve coğrafyaya daha çok vurgu yapılmaktadır (Burke, 2011, s. 9).

İktidar ile bilgi, daima iç içe olmuştur. Çünkü iktidar varlığını korumak ve sürdürmek için her zaman bilgiye ihtiyaç duymuştur. Önceki yüzyıllarda iktidar, özellikle savaş konusunda kendi halkı hakkındaki bilgiyi edinmeye çalışmıştır. Savaşta kaç kişinin olacağını belirlenmesi açısından sağlıklı erkek nüfus sayısı önemli olmuştur. Aynı zamanda normal zamanlarda ülkenin devamlılığı için halkın hastalıklarla ilgili durumu da önem kazanmıştır. İktidarlar tarafından kullanılan bilgi devamlı çeşitlenmiş ve artmıştır. Günümüzde iktidarların sahip olduğu bilginin çeşidi ve sınırı oldukça fazladır. Dolayısıyla günümüz devletleri tam anlamıyla bilgi devletleridir. Ancak iktidarların bilgiye duydukları ihtiyaç her ne kadar modern devletlerde daha fazla olsa da bilgi, tarihte iktidarlar tarafından her zaman sahip

olunması gereken değerli bir hazine konumunda olmuştur. Hatta tarihteki bütün devletleri, “bilgi toplumları” olarak nitelendirmek mümkündür (Giddens, 1989, s. 178). Çünkü “devlet iktidarının üretilmesi, idari amaçlara uygulanabilen düzenli bilginin toplama, depolama ve kontrolünü içeren sistemin doğal bir şekilde yeniden üretimini” gerektirir (Giddens, 1989, s. 178). Bu nedenle iktidarlar, daima bilgiye ihtiyaç duymaktadır. Dolayısıyla her iktidar, nihayetinde bilgi toplumu anlamına gelmektedir.

İktidarların bilgiye duydukları ihtiyacın merkezileşmeye de kapı araladığı ifade edilebilir. Çünkü devletin bütün toprakları üzerinde hâkimiyete sahip olması, aynı zamanda tüm topraklar hakkında da bilgi sahibi olmasıyla doğrudan ilişkilidir. Dolayısıyla modern devletlerle yani ulus devletlerle birlikte merkeziyetçilik iktidarlar tarafından son derece benimsenen bir yönetim sistemi olmuştur. Merkeziyetçilik, baskı ve denetim ile birlikte hareket etmiştir. Tabi ki iktidarın olduğu her yerde devamlı baskı ve denetim olmuştur. Ancak merkeziyetçilikle birlikte daha farklı bir boyut kazanmıştır.

İktidarın baskı ve denetimi, her alanda olduğu gibi bilim dünyasında da görülmüştür. Bilim dünyasında öncelikle bilginin merkezi olarak üniversiteler ve üniversitelerle ilişkili olarak ise bilim dallarında baskı ve denetimin yanı sıra hakikat üretiminin de izlerini görmek mümkündür. Hakikat üretimi konusunda en fazla etkilenen bilim dalları ise sosyal bilimler olmuştur. Çünkü sosyal bilimler, çoğunlukla doğrudan devletle ilgilenir. Bu bakımdan çalışmanın amacı, iktidarın üniversiteler ve sosyal bilimler ile olan ilişkisini incelemektir. İnceleme, Michel Foucault’nun iktidar ve bilgi konusundaki düşünceleri doğrultusunda yapılacaktır. Çalışmanın amacı doğrultusunda ilk bölümde Foucault’nun bilgi, iktidar, söylem, hakikat, neoliberalizm gibi kavramlara yaklaşımları ele alınacaktır. İkinci bölümde üniversitelerin kısaca doğuşu ve gelişiminin ardından iktidar ile ilişkileri irdelenecek ve üniversitelerin neoliberalizmle benimsediği konum üzerinde durulacaktır. Üçüncü bölümde ise sosyal bilimlerin üniversitelerin benimsediği konumdan ne derece etkilendikleri ve iktidar ile ilişkileri ele alınacaktır.

Michel Foucault’nun Bilgi ve İktidar Anlayışı

Foucault’nun ilk eserlerinden itibaren ilgilendiği temel sorun, toplumda dışlananları irdeleyerek bir sistem eleştirisi sunmaktır (Foucault, 2011b, s. 115). Sistem eleştirisi sunmak ise bizatihi iktidar ile hesaplaşmaktan geçmektedir. Foucault, ilk olarak iktidarın kullandığı araç olarak kapatma üzerinde durur. Her ne kadar iktidar kapatmaya toplumun menfaati için başvurduğunu dile getirirse de Foucault için durum öyle değildir. Foucault, bunalım dönemleri haricinde kapatmaya “tam istihdam ve yüksek ücret dönemlerinde ucuz emek gücü ve işsizlik dönemlerinde aylakların emilmesi ve çalkantı ile ayaklanmalara karşı toplumsal korunma” olarak başvurduğunu belirtmektedir (Foucault, 2006, s. 117). Yani kapatma, bir nevi iktidarın bir baskı ve denetim aracı olarak ortaya çıkmaktadır.

İktidarın kullandığı bir diğer yöntem, norm üretimidir. İktidar olması gerekeni ya da olmaması gerekeni tanımlarken aslında bunların karşıtını da tanımlamaktadır. Yani bir normal ve anormal tanımlaması yapmaktadır. Örneğin, Foucault’ya göre tıp, hasta insanı tanımlarken aslında sağlıklı ve model insanı da tanımlamaktadır (Foucault, 2014, s. 59). İktidarın bu tarz tanımlamaları bir norm haline gelmektedir. Dolayısıyla iktidar, norm sayesinde bedenlere şekil vermektedir. Çünkü norm bir yerden sonra hakikat işlevi görmektedir.

Foucault’ya göre iktidar, esas olarak beden üzerinde çalışmaktadır. Bu bakımdan ona göre beden, basit bir biyolojik varlığı nitelendirmez. Beden, zıt güçlerin çarpıştığı bir savaş sahnesidir. Dolayısıyla Foucault’ya göre beden, kolaylıkla “manipüle edilebilen, biçimlendirilen, terbiye edilen, itaat eden, cevap veren, becerikli hale gelen” bir yapıdır (Foucault, 1992, s. 168). İktidara dair her şey beden sayesinde mümkün olabilmektedir. Foucault, kendi ifadeleriyle bedene şu şekilde vurgu yapar:

...beden aynı zamanda siyasal bir alanın içine de doğrudan dalmış durumdadır; iktidar ilişkileri onun üzerinde doğrudan bir müdahale meydana getirmektedirler; onu kuşatmakta, damgalamakta, terbiye etmekte, ona azap çektirmekte, onu işe koşmakta, törenlere zorlamakta, ondan işaretler talep etmektedir. Bedenin bu siyasal olarak kuşatılması karmaşık ve karşılıklı ilişkilere göre, onun ekonomik kullanımına bağlıdır; bedenin iktidar ve egemenlik ilişkileri tarafından kuşatılmasının nedeni büyük ölçüde, üretim gücü olmasından kaynaklanmaktadır, fakat buna karşılık bedenin iş gücü olarak oluşması ancak, onun bir tabiiyet ilişkisi içine alınması halinde mümkündür (burada ihtiyaç aynı zamanda özenle düzenlenen, hesaplanan ve kullanılan siyasal bir araçtır); beden ancak hem üretken beden, hem de tabi kılınmış beden olduğunda yararlı güç haline gelebilmektedir. (Foucault, 1992, s. 31)

İktidara göre bedenin yararlı olabilmesi için itaatkâr olması gerekmektedir. İktidar, bedeni itaatkâr kılabilmek için ise genellikle disiplin edici eylemler uygulamaktadır. Bu bağlamda Foucault, fabrikaların, okulların, kışlaların, hastanelerin ve hapishanelerin birer disiplin edici kurum olduğunu belirtmektedir (Foucault, 1992, s. 285). Dolayısıyla iktidar, bu tarz kurumlar ile bedenler üzerinde tek tek baskı kurmaktadır. İktidar, ürettiği norma uymayan kişileri kolaylıkla tespit etmekte ve disiplin mekanizmalarını derhal devreye sokmaktadır. Tespit etme işlemi, iktidarın bireyleri devamlı denetim altında tutmasıyla sağlanmaktadır. *Panopticon* örneğinde olduğu gibi iktidar devamlı toplumu gözetlemektedir. Bu bakımdan *panopticon*, “bir yönetim biçimidir: zihin için zihin üzerinde iktidar uygulama biçimidir” (Foucault, 2011b, s. 135). *Panopticon*’un günümüzdeki karşılığının MOBESE kameraları olduğu belirtilebilir. MOBESE kameralarının varlığından dolayı insan, devamlı gözetlendiğini düşünebilir.

Foucault’ya göre bilgi ve iktidar yakından ilişkilidir. Hatta “bilgi, insan doğasına işlenmiş halde değildir ve insanın en eski itkisini teşkil etmez. Daha önemlisi, bilginin olanaklılığı bizzat sahip olduğu biçimle tanımlanmaz” (Foucault, 2012b, s. 204). Yani Foucault için bilgi, başka bir deyişle hakikat, iktidar tarafından üretilen bir şeydir.

Kanımcı burada önemli olan nokta, hakikatin ne iktidarın dışında ne de iktidardan yoksun bir şey olduğudur: Tarihini ve işlevini daha ayrıntılı olarak incelemenin faydalı olacağı bir mitin tersine, hakikat özgür ruhların ödülü ve uzun yalnızlıkların çocuğu olmadığı gibi kendilerini özgürleştirmeyi başarmış olanların ayrıcalığı da değildir. Hakikat, bu dünyaya ait olan bir şeydir: Hakikat, çok sayıda zorlama sayesinde ortaya çıkar. Ve düzenli iktidar etkileri yaratır. Her toplumun kendi hakikat rejimi, kendi genel hakikat siyaseti vardır. (Foucault, 2011b, ss. 50-51)

Ürettiği hakikat sayesinde iktidar, devamlılığını sağlamaktadır. Başka bir ifadeyle, iktidarın devamlılığını sağlayabilmesi için hakikatini de üretmesi gerekmektedir. Burada açığa çıkan husus, iktidarın mevcut doğada var olan bir hakikat uğruna mücadele etmeyip kendi siyasi ve ekonomik amaçları doğrultusunda ürettiği bir hakikat nosyonunun varlığıdır.

İktidar, hakikatini esas olarak söylem vasıtasıyla kurmaktadır. Söylem, bir konu hakkında söylenen ifadeler toplamını nitelendirmektedir (Foucault, 1999, s. 104). Bir bakıma söylem iktidarın hakikatini yaymasının bir aracıdır. İktidar, hakikatini bu şekilde tanıtır ve başkalarının hakikatleriyle söylem sayesinde çatışır. Güç ilişkilerinde üstün gelen söylem, hakikat olarak kurulmaktadır. Dolayısıyla “söylem iktidarı harekete geçirir ve üretir: onu güçlendirir ama aynı zamanda da yıpratır, zayıflatır ve onun silinmesini sağlar” (Foucault, 2007, s. 78). Yani söylem sayesinde hem iktidarın kurulması söz konusuysen hem de karşı söylem tarafından iktidarın devamlı bir direniş altında olduğu ifade edilebilir. Başka bir deyişle iktidarın olduğu her yerde nasıl itaat varsa direniş de vardır (Foucault, 2007, s. 73). Dolayısıyla Foucault’nun hakikat oyunları, adeta Hobbes’un doğa durumundaki savaş halini anımsatır.

İktidar ve bilginin devamında gelen diğer bir mesele ise öznedir. Foucault’nun iktidar yaklaşımına bakıldığında salt bir şekilde sadece baskıcı işlevinin olmadığı kolaylıkla fark edilebilir. İktidar baskının yanında özneyi de üretmektedir. Ona göre “bu iktidar biçimi bireyi kategorize ederek, bireyselliğiyle belirleyerek, kimliğine bağlayarak, ona hem kendisinin hem

de başkalarının onda tanımak zorunda olduğu bir hakikat yasası dayatarak doğrudan gündelik yaşama müdahale eder. Bu, bireyleri özne yapan bir iktidar biçimidir” (Foucault, 2000, s. 63). Dolayısıyla Foucault, iktidara özneyi üreten bir fonksiyon yüklemektedir. Ayrıca belirtilmesi gerekir ki Foucault’ya göre iktidar, insanlardan bağımsız ve onların üzerinde konumlanmış bir yapı değildir. Zira Foucault, iktidarı, “az çok örgütlenmiş, piramit gibi koordine edilmiş bir ilişkiler yumağı” olarak tanımlamaktadır (Foucault, 2011a, s. 124). Bu bakımdan insanın olduğu yerde ilişki kaçınılmaz olduğu için iktidar da her yerdedir. Ancak iktidar, “her şeyi kapsadığından değil, her yerden geldiğinden dolayı her yerdedir” (Foucault, 2007, s. 72).

Foucault, son çalışmalarına doğru iktidar kavramı yerine yönetimsellik kavramını tercih etmiştir. Yönetimsellik kavramı ile Foucault, ekonomik politığın alanına girmektedir. Ona göre yönetimselliğin “temel hedefi nüfus, baskın bilgi biçimi ekonomi politik, temel teknik aracı da güvenlik düzenekleri”dir (Foucault, 2013, s. 97). Öznenin üretimi, ekonomi politik sayesinde daha da önemli bir hale gelmektedir. Ekonomi politik ile özne, nesneleşir. Bu nesneleşme, yönetimselliğin güvenlik ve nüfusa verdiği önemde karşılık bulmaktadır. Güvenlik, baskı kurmak, disipline etmek ve tehlikeli sınıfları etkisiz hale getirmek için kullanılır. Buradaki tehlikeli sınıf, iktidarın ürettiği hakikat sonucu ortaya çıkmaktadır. Yani iktidarın hakikatini kabul etmeyenler, iktidarın gözünde tehlikelidir ve etkisiz hale getirilmelidir. Dolayısıyla tehlike söylemi, iktidar tarafından üretilen ve özneyi baskı ve denetim altında tutmanın yanında ona şekil vermek için kullanılan bir söylemdir. Foucault’ya göre “liberalizmin kendisine biçtiği rol, hep bu tehlike kavramının etrafında, bireylerin özgürlüğü ve güvenliği arasında her an hakemlik edeceği bir mekanizma yaratmak”tır (Foucault, 2015, s. 56). Liberalizm, bir yönetim sanatı olarak bu mekanizmayı tehlike üzerinden kurmak zorundadır. Zaten Foucault’ya göre “tehlike kültürü olmadan liberalizm de olmaz” (Foucault, 2015, s. 57). Nüfus, öznelere oluşturduğu çokluğu ifade eder (Foucault, 2013, s. 23). Foucault için nasıl öznelere tek tek bedenleri varsa nüfusun da bir bedeni vardır. Dolayısıyla yönetimsellik nasıl öznelere bedeni üzerinde çalışıyorsa nüfusun bedeni üzerinde de çalışır. Foucault’nun burada nüfus kavramını kullanması dikkat çekicidir. Zira o, yönetimselliğin bireyleri toplum olarak gördüğüne inanmaz. Çünkü nüfus ile birlikte doğum ile ölüm oranları, sağlık durumları, zenginliğin üretimi gibi fenomenler daha kolaylıkla ele alınabilmektedir (Lemke, 2011, ss. 36-37). Nüfus kelimesi, ekonomi politikte oldukça uymaktadır. Dolayısıyla nasıl öznelere yönetimselliğin bir nesnesi ise nüfus da bir nesnedir.

Ekonomi politikte birlikte Foucault, liberalizm ve neoliberalizme odaklanmaktadır. Foucault, liberalizmi sadece iktisadi bir sistem olarak nitelendirmemekte, bir yönetim sanatı olarak görmektedir (Lemke, 2011, s. 45). Dolayısıyla bir yönetim sanatı olarak liberalizm, yönetimselliğin devamını sağlamaya çalışır. Burada bir kopuş söz konusudur. Önceden yönetim, meşruluk ve gayri meşruluk üzerinde kendisini konumlandırırken artık başarı ve başarısızlık üzerinde kendisini konumlandırmaktadır. Yani yönetimsellik tarafından yapılan bir eylemin hukuki olması değil, başarılı olması önemlidir. Başarı ise sistemin devamını sağlayan eylemleri ifade etmektedir. Zaten Foucault’nun neoliberalizm vurgusu da başarının sağlanması yolunda ortaya çıkmaktadır. Neoliberalizm, başarının sağlanması ve dolayısıyla yönetimin devamlılığı için düzenleyici ve müdahaleci bir rol üstlenmektedir (Foucault, 2015, s. 126).

Neoliberalizmin devamlılığını sağlaması için öznenin de önemi büyüktür. Çünkü nihayetinde neoliberalizmde öznenin de üretimi söz konusudur. Dolayısıyla yönetimin varlığını sürdürebilmesi için daima başarı peşinde koşan rekabetçi öznelere ihtiyaç vardır. Neoliberal özne, sadece tüketim faaliyetleri içerisinde değil, aktif bir şekilde üretim faaliyetleri içerisinde de yer almalıdır. Zira “yaratılmak istenen *homo economicus*, mübadele, alışveriş, tüketim insanı değil; şirket, girişim ve üretim insanıdır” (Foucault, 2015, s. 128). Neoliberal özne, aslında bir özne değil, sistemin devamlılığı için gerekli bir makine parçası

gibidir. Çünkü onun bizatihi insan olarak bir anlamı ve değeri söz konusu değildir. Üretim ve tüketim faaliyetleri içerisindeki eylemleri ile varlığının bir anlamı ve değeri olabilmektedir. Ekonomik faaliyetleri dolayısıyla kendini var eden neoliberal özne, daima girişimci olmak zorundadır. Başka bir deyişle, neoliberal özne, *homo economicus* olmak zorundadır. *Homo economicus* olduğu ölçüde normal bir öznedir. Aksi takdirde tehlikeli bir özne konumuna gelir ve doğal olarak normalleştirilmesi gerekir. Neoliberal öznenin beklenen başlıca eylem, devamlı başarı peşinde koşmasıdır. Önemli olan başarıyı yakalamaktır. Başarısız olursa dahi tekrar tekrar başarılı olmak için çabalanması gerekir. Çünkü esas önemli olan şey, üretim ve tüketim faaliyetleri içerisinde aktif bir şekilde bulunmaktır. Zira eylemlerin ahlaki ya da meşruluğu çok da önemli değildir.

Foucault'nun neoliberal iktidar tanımını günümüz toplumlarında görmek mümkündür. Neoliberal iktidarlara, çeşitli mekanizmalarla *homo economicus* olan bir özne inşa etmektedirler. Özneler, insan oldukları için değerli değil, sistemin devamı için gerekli parçalar niteliğindedir. Sistem için gerekli olansa doğayı tahakküm altına alarak maddi üretim ve tüketimi sağlamaktır. Maddi niteliğe sahip olan üretim faaliyetleri içerisinde de fen bilimleri, sağlık bilimleri ve teknik bilgiyi içeren bilimsel alanlar yer almaktadır. Dolayısıyla bu alanlar, yönetimsellik tarafından desteklenmektedir. Sosyal bilimler ise yönetimsellik tarafından makbul bir bilim olarak hatta bir bilim olarak bile değerlendirilmemektedir. Üniversiteler, Araştırma Üniversitesi başlığı altında proje okullarına dönüşmektedir. Proje yapan teşvik edilmekte ve akademik olarak ilerlemekte iken teorik faaliyet içerisinde çalışmalarını sürdüren bilim dalları, yok sayılmakta ve önleri kesilmektedir. Ayrıca her ne kadar günümüz üniversitelerinin ve sosyal bilimlerin durumu Foucault'nun neoliberal iktidarı üzerine temellendirilebilse de genel anlamdaki iktidar kavramsallaştırması da üniversitelerin ve sosyal bilimlerin tarihsel süreç içerisinde edindiği misyonları açıklamaktadır. Bu bakımdan bilginin tekeli elinde bulunduran üniversiteler, tarihsel süreç içerisinde iktidar ile devamlı bir mücadele ilişkisi içerisinde olmuştur. Zaman zaman özerk bir yapı edinirken zaman zaman bazı dinsel tarikatların, bazı iktidar odaklarının birer yuvası konumunda olmuşlardır. Dolayısıyla edindikleri misyona göre üniversiteler, zamanının hakikat üretiminin merkezinde yer almışlardır. Kısacası üniversitelerin tarihi, bilgi ve iktidar arasında gidip gelen bir görünümde seyretmiştir.

Bilgi, İktidar ve Üniversiteler

Her ne kadar üniversiteler, 18. yüzyılda çoğalmaya başlamışlarsa da kökenleri önceki asırlara dayanmaktadır. Çoğu kişi tarafından ortaçağ karanlık çağ olarak nitelendirilir ama aynı zamanda üniversitenin nüvelerinin bulunduğu çağdır. 11. ve 12. yüzyıllarda kiliseye bağlı, genellikle dağlık alanlara kurulan manastırlar, ağırlıklı olarak din eğitimi verse de klasik metin eğitimi de vermiştir (Kılıçbay, 1989, s. 7). Manastırların ekonomik bağımsızlığı vardır. Manastırlar, sürekli eğitim veren özel okulların doğmasının yolunu açmıştır (Charle ve Verger, 2005, ss. 12-13). Bu özel okullar, Antik Çağ'dan beri kullanılan pedagoji geleneğini benimsemiştir. Özel okullar, tam anlamıyla özerk değildir, faaliyetleri piskoposluğun iznine bağlıdır (Charle ve Verger, 2005, s. 13). Özel okullarda genel olarak sanat ve mantık dersleri verilse de zamanla hukuk ve tıp alanında eğitimler de verilmiştir (Charle ve Verger, 2005, s. 13).

Ticaretin 11. yüzyıldan itibaren gelişmeye başlaması, kentlerin öneminin artmasına neden olmuştur. Kentlerin öneminin artmasıyla birlikte halk ile ilgilenen ruhbanların da önemi artmıştır. Halkın eğitim ihtiyacı ile kentlerde *schola*'lar kurulmaya başlanmıştır. *Schola*'lar, özerk olmayıp Papa'ya bağlı olsalar da eleştirel düşünceyi sağlamış *schola*'ların varlığı da söz konusudur ve bunların örgütlü hale gelmesiyle lonca teşkilatları ortaya çıkmıştır. "Orta Çağ'da loncalara verilen adlardan biri de *universitas*'tır ve terimin başlangıçta yükseköğrenimle hiçbir ilgisi yoktur, loncanın kendi alanına giren konularda tam

bir özerklik sahibi olduğunu belirten hukuki bir terimdir” (Kılıçbay, 1989, s. 8). *Schola*’lar, *universitas* altında bir araya gelerek zamanla özerkliklerini kazanmıştır. Daha sonra ise *universitas*, lonca teşkilatlarından ayrı olarak *schola*’ların bir örgütlenmesi olarak yükseköğrenim anlamında kullanılmaya başlanmıştır. Bu dönemde kentlerde *commune*’ler ortaya çıkmıştır. “Bir *commune*, kentin eski sahibi olan senyör, kral veya kiliseden özerkliğini kabul eden bir ‘*carta*’ elde ettiği zaman kurulmuş olmaktadır. Bu onun bağımsızlık belgesidir” (Kılıçbay, 1989, s. 9). Üniversiteler her ne kadar Papa’ya karşı özerkliklerini kazansalar da tam anlamıyla bağımsız bir statüye kavuşmaları, buldukları bölgenin otoritesinden *carta* elde etmeleriyle mümkün olabilmıştır. Dolayısıyla belirtilmesi gerekir ki üniversiteler, kilisenin içinden doğmuş görece yeni kurumlardır (Burke, 2001, s. 35). Üniversitelerin Kilise’nin içinden doğmaları, çok doğaldır. Çünkü ortaçağda kiliseler, adeta bilgi üzerinde tekel kurmuştur (Innis, 1986, ss. 121-123). Kiliseler, bilgiyi elinde tutan ve istediği gibi yönlendiren bir işleve sahiptir.

İlk üniversiteler, Bologna, Paris ve Oxford’da 13. yüzyılın başlarında kurulmuştur. 14. ve 15. yüzyıllarda *carta* elde etmenin yanında siyasal destek alan birçok üniversite kurulmuştur. Orta Çağ’ın sonunda ise ulusal ve bölgesel nitelikli ve diplomaları evrensel nitelik taşıyan birçok üniversite kurulmuştur (Charle ve Verger, 2005, s. 31). 16. Yüzyılda üniversitelerin gelişiminde bir durgunluk söz konusudur. Bu dönemde üniversiteler, reform hareketleri sonucu ortaya çıkan birbirinden farklı birçok Hıristiyan mezhep savaşının ortasında kalmıştır. Çünkü her mezhep, kendi görüşünün doğru olduğu inancıyla bunu kabul ettirmeye çalışmıştır ve üniversiteler de zaman zaman bu mezheplerin birer kalesi olmuş ya da iktidarın benimsediği mezhep doğrultusunda sıkıca bir denetime tabi tutulmuştur. Üniversitelerin tekrar bilgiye doğru yönelmeleri, Aydınlanma hareketi ile mümkün olmuştur (Kılıçbay, 1989, s. 10). 19. yüzyılda üniversiteler, buldukları ülkelere göre farklı misyonlar üstlenmiş ya da buldukları ülkelere göre hareket etmek zorunda kalmıştır. Bu bağlamda Fransa’da devlete kadro yetiştirme, İngiltere’de mezheplerle ilişki içerisinde ve ABD’de demokratik idealler doğrultusunda üniversiteler misyonlarını belirlemiştir (Charle ve Verger, 2005, ss. 75-105). Bu dönemlerde üniversiteler, merkezi otoritelerin denetiminde varlıklarını sürdürmüştür. Ancak 19. yüzyılın ortalarına doğru merkezi otoritelerin denetiminden çıkabilmişlerdir (Kılıçbay, 1989, s. 10). 20. yüzyılda ABD’deki üniversiteler, piyasaya yönelik bir araştırma ortamı sağladığından dolayı ABD’deki öğrenim görenlerin sayısı yüzyılın ortalarına kadar iki milyonu aşarken yüzyılın ortalarından sonra ise katlanarak devam etmiştir (National Center of Education Statics, 1996, s. 175). Hem sayılarının artması hem farklı bölümlerin ortaya çıkmasıyla üniversiteler, eskiden olduğu gibi sadece kentli orta sınıfa değil, farklı profil ve sınıftaki birçok kişiye hitap etmeye başlamıştır. Özellikle bir meslek edinmek isteyen kişiler, üniversitelere akın etmiştir.

Her zaman olduğu gibi dünyadaki gelişmelerden üniversiteler de etkilenmiştir. 20. yüzyılın sonunda itibaren üniversitelerde neoliberalizmin etkilerini görmek oldukça mümkün olmuştur. Soğuk Savaş’ın sona ermesiyle ABD dünyada tek hegemon güç olarak kalmıştır. Bu nedenle benimsediği liberalizm ve neoliberalizm politikalarını olabildiğince yaymaya çalışmıştır. Yükseköğretim sistemi, bu dönemde ortaya çıkan küresel eğilimlerden nasibini almıştır. Yükseköğretimi etkileyen başlıca faktörler şu şekilde ele alınabilir (Aktan, 2009, s. 40):

- Az gelişmiş ülkelerde ve gelişmekte olan ülkelerde nüfus artışı,
- Globalleşme,
- Bilgi toplumu,
- Yeni temel teknolojiler,

- Devlet reformları; devletin küçültülmesi ve yeniden yapılandırılması; iyi yönetim (good governance) uygulamaları,
- Artan rekabet,
- Yükseköğretime talebin sürekli artma eğiliminde olması,
- İngilizce'nin 'global dil' özelliğine sahip olması.

Üniversitelerin geleneksel işlevi, bilgi sağlamaıdır. Bilgiye üniversiteler aracılığıyla erişilmekte ve bilgi, üniversiteler aracılığıyla yayılmaktaydı. Ancak küreselleşmeyle birlikte üniversiteler, bilginin pazarlamasını yapan girişimci rolüne bürünmüştür. Bilginin ekonomik bir faaliyet olarak algılanması "bilgi ekonomisi"ni doğurmuştur (Perry ve Harloe, 2007, s. 25). Bilgi, kendiliğinden değerli olan bir fenomen olmaktan çıkıp fayda sağlayıp sağlamamasına göre değeri belirlenen bir fenomen haline gelmiştir. Dolayısıyla bilgi, ekonomik bakımdan fayda sağladığı ölçüde değerli ve işe yarar görülür (Perry ve Harloe, 2007, s. 26). Bilgi ekonomisiyle birlikte üniversitelerden yaratıcılık beklenmektedir (Castells, 2010, s. 77). Yani üniversitelerin maddi olarak bir çıktı sağladığı zaman bilimsel faaliyetlerin içerisinde değerlendirilmesi söz konusudur. Dolayısıyla günümüzde bilgi, endüstriyel gelişmeye katkı sağladığı oranda değerli hale gelmiştir. Bu durum, bilgiselleştirme (*informationalism*) şeklinde ifade edilebilir (Jessop, 2001, s. 64). Bilgiselleştirme ile üniversiteler, insanlara teknik bakımdan gerekli olan bilgileri sağlamaya çalışır. Buradaki bilgiselleştirme faaliyeti, daha çok üretimin artırılmasına dayalı mesleki anlamda teknik bilgiyi içerir.

Bilgi ekonomisi ile birlikte üniversiteler tarafından benimsenen ve ortaya çıkan yeni fenomenler şunlardır (Harloe ve Perry, 2004, ss. 217-219):

- Yarı pazar sistemleri ve süreçlerini benimsemek
- Kamu hizmetinden performansa ve denetime dayalı değerlere geçmek
- Öğretim ve araştırma faaliyetlerini ticarileştirmek
- Hükümetin, sanayinin ve 'müşterilerin' ihtiyaçlarına cevap vermek
- Araştırmaları toplumsal ve ekonomik ilişki talepleriyle birleştirmek
- Geleneksel yönetim ve yönetim yöntemleri üzerine baskı yaparak yeni yöntemler araştırmak
- Değer ve statü değerlendirmelerinde yapılan revizyonlarla bağlantılı bir şekilde yeniden değerlendirilmiş ücret ve ödül sistemleri oluşturmak
- Bireyselleşmek
- Meslektaşlık kültürünü zayıflatmak
- Bilgi oluşturmak
- Bilgi iddialarını desteklemek
- Üniversitelerin meşruiyetini rekabete dayandırmak

Görüldüğü üzere üniversiteler, piyasa merkezli bir misyon benimsemeye başlamıştır. Üniversitelerin geleneksel işlevlerini terk edip piyasanın ihtiyaçlarına göre kendisine yön vermesi, kendi doğasına yabancılaşmasına neden olmaktadır. Başka bir deyişle, üniversiteler piyasaya yönelerek bilim yerine piyasanın ihtiyaçlarına çözüm üretmeye çalışan meslek kuruluşlarının alt kolu şeklinde faaliyet göstermeye başlamıştır. Bu bağlamda gerek küresel düzeyde gerek ulusal düzeyde üniversiteler ve öğretim elemanları, proje yapmaları için teşvik edilmektedir. Projelerin esas mahiyeti ise sanayiye yönelik olmasıdır. Örneğin, Türkiye Bilimsel ve Teknolojik Araştırma Kurumu (TÜBİTAK), ulusal düzeyde on bir tane sanayiye destek programını desteklemektedir (TÜBİTAK, 2019). Sanayi ile bağlantılı olarak TÜBİTAK, girişimcilik başlığı altında beş tane destek programına sahiptir (TÜBİTAK,

2019). Oysa yönetimsellik tarafından sanayiye gösterilen ilgi diğer bilimsel alanlara gösterilmemektedir.

Üniversiteler her ne kadar küreselleşme ile evrensel faaliyetler içerisinde baskın olarak görünse de yereli ihmal ettikleri söylenemez. Zira evrensel nitelikleri yerele aktarma, üniversitelerin en temel işlevlerinden birisi haline gelmiştir. Hatta evrensel ile yerelin bütünleştirilmeye çalışıldığından bahsedilebilir. Bu durum, kavramsal olarak evrensel-yerelleşme (*glocalisation*) olarak ifade edilebilir (Swyndegouw, 1992, ss. 39-40). Evrensel ile yerelin bütünleştirilmesinin nedeni, endüstrileşmeye ve bölgesel kalkınmaya katkısının yanı sıra sinerji yaratılarak insanların üretim faaliyetlerine teşvik edilmesi düşüncesidir (Castells ve Hall, 1994, ss. 222-224). Çünkü evrensel nitelikteki endüstriyel gelişmeler yerele aktarılacak ve bunun sonucu olarak yerel, hızla endüstrileşecek ve tüketim faaliyetlerinin yanında üretim faaliyetlerine de katılacaktır. Bu bağlamda Avrupa Komisyonu, endüstriyel bilginin yerele aktarılması için üniversitelere sorumluluk dahi yüklemektedir (Commission of the European Communities, 2003).

Bilgi ekonomisinde teknolojik gelişmeler ile bilgi, birlikte anılmaya başlamıştır. Çünkü geleneksel olarak bilgi hem teorik hem pratik yaniyla değerliken bilgi ekonomisi ile birlikte teknoloji gibi daha çok pratik yönüyle değerli olarak görülmektedir. Dolayısıyla bilgi, pratik alandaki teknolojiye yansımaları olarak *know-how* ile değerlendirilmeye başlanmıştır (Levin, 2007, s. 41). *Know-how* ile üniversiteler, teknik bilgiyi yerele aktarmaya ve böylece bölgesel ve evrensel boyutta ekonomik gelişmeye katkı sağladıklarını düşünmektedir (Levin, 2007, s. 41). Kısacası bilgi ekonomisi ile bilginin metalaşması meydana gelmiştir. Bilginin bir meta gibi alınıp satılabilir bir düzeye indirgenmesi, pratik yarar sağlayan bilgiyi teorik yarar sağlayan bilgiden üstün konuma getirmiştir.

Üniversitelerin kendisini piyasa merkezli bir anlayışla dizayn etmesi, kuşkusuz neoliberalizmin etkisiyle başlamıştır. Foucault'nun da vurguladığı üzere neoliberalizm, sistemin devam etmesi için hem tüketen hem üreten öznelerle ihtiyaç duymaktadır. Başka bir deyişle, neoliberal özne olan *homo economicus*, sistemin devamı için üretilmesi gereken bir nesnedir. Burada üniversitelerin piyasa merkezli yönelimi esasında neoliberal özneyi üretme ve üretilen öznenin varlığını devam ettirme yönünde ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla üniversiteler, iktidarın bedenler üzerinde faaliyet gösterdiği bir disiplin edici mekanizma konumundadır.

Üniversitelerin piyasa merkezli bir konumu benimsemeleri, piyasa ile doğrudan ilişkili olmayan bilim dallarının öneminin azalmasına da neden olmuştur. Bu bakımdan piyasa ile doğrudan ilişkili olan mühendislik alanları önem kazanırken daha teorik olan fizik, kimya, biyoloji, sosyal bilimler gibi alanlar önem kaybetmektedir. Hatta önem kaybeden alanlar, bir nevi bilim dalları olarak değerlendirilmemektedir. Piyasaya katkı sağlayan teknik bilgi birincilleştirilirken diğerleri ikincilleştirilmektedir. Dolayısıyla burada da iktidarın kendi hakikatini üretmesi söz konusudur. Buradaki hakikat, piyasaya faydalı olan teknik bilginin faydalı ve dolayısıyla herkes tarafından benimsenmesidir. Teknik bilginin yüceltilmesi bir norm haline gelmektedir. Norma aykırı herhangi bir girişim ise faydasız olarak etiketlenip yok sayılmaktadır. Sosyal bilimlerin her alanı piyasa merkezli yani maddi anlamda kâr merkezli hareket etmez. Örneğin iktisat, her ne kadar ekonomik veriler üzerinde çalıştığı için kısmen piyasa ile yakından ilişkili olsa da temel güdü kâr değildir. Ayrıca felsefe, sosyoloji, siyaset bilimi gibi dallar doğrudan piyasa ile ilişkili değildir. Bu bilim dalları, ne teknik anlamda ne de piyasanın doğrudan kullanabileceği bir bilgi üretirler. Dolayısıyla sosyal bilimler de norma aykırı olduğu için yok sayılan ve önem verilmeyen bilimler arasındadır.

Bilgi, İktidar ve Sosyal Bilimler

Bilim, son yüzyıllarda —özellikle 16. yüzyıldan itibaren— genel olarak iki varsayıma dayanarak kurulmuştur. İlki, Galileo Galilei'nin Katolik kilisesine karşı yürüttüğü maddeci düşüncedir (Gordon, 2003, s. 19). Daha sonra Isaac Newton, bu düşünceyi geliştirerek mekanik fiziğin temel kanunlarını ortaya koymuştur. Dolayısıyla Galilei ile başlayan bu akım, Newton ile birlikte 16. yüzyıldan itibaren bilim felsefesinin önemli yöntemlerinden birisi olmuştur. Bu akıma göre bilgi kaynağı, deneye ve gözleme dayanırken kilise tarzı dini otoriteler bilgi kaynağı olarak görülmemektedir (Gordon, 2003, s. 24). İkincisi ise, Rene Descartes tarafından öne sürülen ve beden ile ruh, madde ile akıl, doğa ile insan vb. ikilikler arasında köklü ayrımlar olduğunu savunan Kartezyen düalizmdir (Gordon, 2003, s. 212). Buradaki esas husus, maddi dünyada gerçekleşen ile zihni dünyamızda gerçekleşen arasında bir bağın olup olmadığıdır. Dolayısıyla maddi olarak gerçekleşen ve deney ile gözlemlenen olgular ile zihnimizde, ruhumuzda gerçekleşen olgular arasında bir ilişkiden söz edilebilir mi? Descartes'ın başlatmış olduğu tartışmayı Gottfried Wilhelm Leibniz, holist bir yaklaşımla maddi olarak gerçekleşen ile zihni olarak gerçekleşen arasında bir uyumun olduğunu ifade ederek savunmuştur (Gordon, 2003, s. 212). Özellikle Kartezyen düalizmin etkisiyle maddi olan ile metafizik olan arasında kesin ayrımlar çizilmiştir. İlk görüşü benimseyenler, maddi olan ile metafizik arasında bir bağın zorunlu olarak kurulamayacağından hareketle maddi olanı benimsemişlerken Kartezyen düalizmi benimseyenler metafizik olanı tam anlamıyla terk edememişlerdir. Hatta önde gelen cemiyetlerde maddi bilgi yüceltilirken metafizik bilginin cemiyet faaliyetlerinin dışında olduğu belirtilmiştir (Gülbenkian Komisyonu, 2003, s. 12). Dolayısıyla giderek maddi olana sarılma, metafizik olanı ise dışlama söz konusudur. Çünkü nihayetinde bilimin her zaman ve her yerde geçerli olan evrensel nitelikte olması gerekmektedir. Maddi olanın bilgisi evrensel nitelik sağlamaktayken metafizik olanın bilgisi evrensel nitelik sağlamamaktadır.

Maddi olan ile metafizik olan arasındaki ayrım, 17. ve 18. yüzyıllarda daha da derinleşmiştir. Çünkü bu yüzyıllarda deneye doğru bir yönelme vardır. Burada bilimin sınırının ne olduğu konusu tartışmalıdır. Kilise otoritesi —özellikle Katolik kilisesi— bilim hakkında da söz söyleme yetkisinin doğal hukuk ve ahlak doktrinleri sayesinde kendisine ait olduğunu söylerken deney ve gözlemi öne çıkaran Rönesans düşüncesi, kiliseye karşı çıkmakta ve insan aklını yüceltmektedir (Gordon, 2003, ss. 25-27). Deneye doğru yönelme, *a posteriori* bilginin konumunu güçlendirirken *a priori* bilginin konumunu zayıflatmıştır. Bu nedenle olacak ki 17. ve 18. yüzyıllarda felsefenin önemi azalmış, buna karşılık deneye dayanan doğa bilimlerinin önemi artmıştır. Çünkü felsefe, *a priori* bilgi sağlamasından dolayı metafizik alanın içinde değerlendirilmiştir. Dahası merkezi bir konum elde eden bilim anlayışına göre metafizik, bilimsel bir alan olarak görülmemeye başlamıştır.

19. yüzyılda doğa bilimlerinin üstünlüğü daha da güçlenerek felsefe ve diğer bilimler karşısında daha üstün bir konuma yerleşmiştir. Çünkü insanların kesin bilgiye ulaşmasını sağlayan doğa bilimleri, bilim olarak değerlendirilmekteydi. Felsefe gibi diğer bilimler, teoriye dayandığı, test edilemediği ve dolayısıyla *a priori* olduğu için bilim olarak görülmemekteydi. Hatta zamanla bilim kelimesi, tek başına kullanıldığında doğa bilimleri anlamına gelmiştir (Gülbenkian Komisyonu, 2003, s. 14). Doğa bilimlerinin öneminin bu derece artmasında muhakkak sağladığı pratik yararın etkisi oldukça etkilidir. Oysa teorik alanlar, pratik yarar sağlamadığından olsa gerek daima dışlanmıştır. Foucaultcu bir anlamda iktidar, hakiki bilgi olarak yarar sağladığı için doğa bilimlerini yüceltmıştır. Doğa bilimlerinin dışında kalan bilimler ise ikincilleştirilmiştir. Dolayısıyla doğa bilimleri, asıl bilim olarak nitelenirken bu nitelemeye özgü öznenin de inşa edilmesi söz konusudur. İktidar, özneyi doğa bilimlerine yönelterek onların teknik anlamda yarar sağlayan faaliyetler içerisinde olmasını istemiştir. Bu dönemde bilim insanının özellikleri şu şekilde tanımlanmıştır: (1) Bilim

insanları tarafsız olmalıdır, (2) bilim insanları ampirik çalışmalar sonucu bilgiye ulaşmalıdır, (3) bilim insanları evrensel doğruların peşinde olmalıdır, (4) bilim insanları basit olanı keşfeder ve (5) bilim insanları nihai nedenleri değil, mevcut olayda görülen nedenleri açığa çıkarır (Wallerstein, 2000, s. 156).

Doğa bilimlerinin başat hale gelmesi tek başına yeterli olmamıştır. Çünkü bilime sağladığı maddi yarar oranında değer verilmesi —başka bir ifadeyle, daha çok kâr elde edilebilmesi için— uzmanlaşmayı ortaya çıkarmıştır. Uzmanlaşma ile birlikte birçok bilim dalı oluşmuştur. Yalnız bu bilim dalları ilk başlarda teknik yani mesleki alanlara yönelik olmuştur. Zira uzmanlaşma ile birçok bilim dalının ortaya çıkmasının altındaki esas gaye, üretken olmakla ilgilidir (Gülbenkian Komisyonu, 2003, s. 16). Piyasada üretken olmak, nasıl iş bölümü sayesinde oluyorsa bilim alanında üretken olmak da uzmanlaşma sayesinde mümkün olacağı inancı hâkimdir. Aynı zamanda teknolojik yenilikler, kapitalizm ile birlikte önem kazanmıştır. Dolayısıyla “modern bilim kapitalizmin evladıdır ve ona bağımlı olmuştur” (Wallerstein, 2000, s. 156).

Bilim olarak doğa bilimlerinin anlaşılması ve felsefenin dışlanması, en temelde 19. yüzyılın ortalarından itibaren sosyal bilimlerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Çünkü benimsenen bilim anlayışında maddi unsurlar, deney ve gözlem öne çıkmaktadır. Dolayısıyla mevcut hakikat rejiminin ulaştığı sonuca göre bir faaliyetin bilimsel olarak nitelendirilebilmesi için maddi anlamda test edilebilmesi gerekmektedir. Sosyal bilimler, bu tür bir uslamamanın neticesinde “on dokuzuncu yüzyılda ‘gerçeklik’ hakkında ampirik bulgulara (‘spekülasyon’dan farklı olarak) dayalı ‘nesnel’ bilgi elde edilmesini sağlamak için harcanan genel çabaların bir parçası olarak” ortaya çıkmış ve amaç, “doğruyu icat etmek ya da sezgi yoluyla bulmak değil, ‘öğrenmek’” olmuştur (Gülbenkian Komisyonu, 2003, s. 21). Sonuç olarak sosyal bilimlerin modernizmin bir eseri olduğu ifade edilebilir. Çünkü daha önceleri sosyal bilimler diye bir isim olmaksızın genel olarak bilimlerin altında işlenen dalları ifade etmekteydi. Bu dallar, zamanla ayrı birer bütün olarak varlıklarını sürdürmek istemiştir. Bu nedenle müstakil bir bilim dalı olarak sosyal bilimlerin altında bilim dünyasında görünür olmuşlardır.

Sosyal bilimler, 19. yüzyılın yarısından itibaren tarih, antropoloji, coğrafya, sosyoloji, iktisat ve siyaset bilimi gibi alanların birer müstakil bilim dalı olarak örgütlenmesi sonucu oluşmuştur. Sosyoloji, iktisat ve siyaset bilimi diğer sosyal bilim dallarına göre daha öne çıkmıştır. Bunun nedeni ise bu bilim dallarının en azından 1945 yılına kadar devlet merkezci bir konum benimsemeleridir (Gülbenkian Komisyonu, 2003, s. 77). Bu bilim dallarının zaman zaman devlet merkezci bir rol üstlenmeleri devamlı iktidarın baskı ve denetiminde olmasında yatmaktadır. Ayrıca sosyal bilimlerin bizzatı çalışma alanları doğrudan devletle ilgili süreçlerdir. Her sosyal bilim, az ya da çok devletin bir yönü üzerinde çalışmaktadır. Bu bağlamda sosyal bilimler, iktidarın baskı ve denetiminden doğrudan etkilenmektedir.

Fransız Devrimi ile iki inanç benimsenmiştir: İlki, “siyasi değişimin sürekli ve normal, yani norm olduğu ve ikincisi, egemenliğin ‘halk’ta olduğu inancıydı” (Wallerstein, 2000, s. 161). Siyasi değişimin kaçınılmaz olduğu kabulünden hareketle değişimin hızının ve yönünün belirlenmesi, iktidar tarafından belirlenmiştir. Bu dönemde muhafazakârlık, liberalizm ve sosyalizm siyasi değişimi belirleyen temel ideolojiler olarak ortaya çıksa da liberalizm, diğerleri karşısında üstün olan orta yol ideolojisi olmuştur (Wallerstein, 2000, ss. 162-163). Liberalizm, siyasi değişimi kontrol ederek onu istediği şekilde düzenlemiştir. Liberal ideolojiye uymayan sınıflar ise iktidar tarafından tehlikeli sınıflar olarak nitelendirilmiştir. Bu dönemde tehlikeli sınıflar, proletaryadan, köylülerden, el üretimini savunan zanaatkarlardan ve marjinal göçmenlerden oluşmaktadır (Wallerstein, 2000, s. 161). Burada iktidar, liberal ilkeyi benimsemiş ve ona göre norm üretmiştir. Foucaultcu bir anlamda ifade etmek gerekirse, üretilen norma aykırı olan kesimler, tehdit olarak görülerek tehlikeli sınıflandırmasına tabi

tutulmuştur. Tehlikeli sınıflar, zaman ve şartlara göre değişiklik göstermiştir. Burada önemli olan nokta, sistemin devamının sağlanmasına engel olan kesimlerin tehlikeli olarak adlandırılmasıdır. Kısacası, liberalizm ile sosyal bilimler, rasyonel —başka bir ifadeyle bilimsel— bir yöntemle hareket ederek toplumu açıklamaya çalışmaktadır (Wallerstein, 2000, s. 164). Yalnız burada liberalizm ve sosyal bilimlerin rasyonel başlığı altında norm üretmeleri söz konusudur. Başka bir deyişle siyasi olan, rasyonel olarak nitelenerek norm üretilmektedir. Norm üretimi, ikisi için de merkezi bir öneme sahiptir. Norm üretimi, esasında güç ilişkileri sonucunda ortaya çıkan iktidarın söyleminin bir ürünüdür. Dolayısıyla liberalizm gibi sosyal bilimler de iktidarın norm üretimini sağlayan iki araç konumundadır.

Norm üretiminin bir diğer örneği ise sansürlerdir. İktidar özellikle sosyal bilimler alanında sansür mekanizmalarını çok sık kullanmıştır. Bilgi üzerindeki baskı ve denetimin en somut örneği, yasaklanan kitaplar üzerinde görülmektedir. Orta Çağ'da kilise, birçok devletten daha örgütlü olduğu için bilgiyi tekeline almak istemiş ve kendi otoritesini sarsacak kitapları, *Index Librorum Prohibitorum* adlı bir liste düzenleyerek yasaklamıştır. Kilisenin yasaklananlar listesindeki bir kitabı bulmak çok zordur ve ilgili kitabı bulundurmamak da çok tehlikelidir. Belirtilmesi gerekir ki sadece kilise, istemediği eserleri yasaklamamış, kiliseye rakip olarak ortaya çıkan Protestanlık gibi diğer mezhepler de bazı eserleri yasaklamıştır (Burke, 2001, s. 142). Dini otoritelerin yanında devletler de sansürü bir araç olarak kullanmıştır. Bu bağlamda Hollanda'da yasaklanan Spinoza'nın *Tractatus Theologico-Politicus*'u örnek olarak verilebilir. Daha güncel örnekler vermek gerekirse Charles Darwin'in *Türlerin Kökeni* 1925'te Yunanistan'da ve 1925'ten 1967'e ABD'de, Franz Kafka'nın *Dönüşüm*'ü 1933'ten 1945'e kadar Almanya'da, Adalet Ağaoğlu'nun *Fikrimin İnce Güllü* 1981'den 1983'e kadar Türkiye'de yasaklanmıştır (CnnTürk, 2017).

Sansürün yanı sıra sosyal bilimler, özellikle 1980'lerden sonra neoliberalizmin etkisiyle üniversitelerin girişimci rol üstlenmesiyle önemsiz görülen bilim dalları arasına itilmiştir. Çünkü üniversitelerin maddi anlamda üretime odaklanmaları, teoriye dayanan yani pratik faydası doğrudan gözlemlenemeyen sosyal bilimleri değersizleştirmiştir. Üniversiteler, uygulamalı bilim dallarına gereğinden fazla ödenek ayırırken sosyal bilimleri önemsiz olduğu düşüncesiyle göz ardı etmektedir. Aynı şekilde üniversiteler, bölümlerini girişimci role göre dizayn ederek uygulamalı bilimlerin önünü açmaktadır. Gelişmiş ülkelerde 19. yüzyılın ortasından itibaren benimsenen Humboldt modeli ile üniversiteler, çoğunlukla devlet güdümünde olsalar da rekabetçi ve girişimci bir rol benimsemeye başlamıştır (Wissema, 2009, ss. 13-17). Öğrenci sayılarındaki artış, küreselleşme, disiplinler arası çalışmalar, araştırma maliyetlerindeki artış, özel araştırma enstitülerinin kurulması, üniversitelerin ekonomik bir güç olarak ortaya çıkması ve üniversitelerin sanayi ile ilişkili bir hale gelmesiyle birlikte Humboldt modelinin bir devamı olarak araştırma üniversitelerinin ortaya çıktığından bahsedilebilir (Wissema, 2009, ss. 17-22). Araştırma üniversitelerinde önemli olan, araştırmaya yönelen yani pratik yarar sağlayan uygulamalı bilim dallarıdır (Vest, 2007, ss. 7-9). Dolayısıyla insanlar için doğrudan pratik bir fayda sağlamayan sosyal bilimler ikincil statüde değerlendirilmektedir. Aslında Foucaultcu bir anlamda ifade etmek gerekirse iktidar, pratik faydaya dayalı bilim dallarını yüceltirken teoriye dayalı sosyal bilim gibi alanları küçümsemektedir. Yüceltme ve alçaltmanın muhatabı ise öznedir. İktidarın iyi ve doğru olarak nitelendirdiği özne, girişimci öznedir. Yani tüketim faaliyetlerinin yanında üretim faaliyetlerine katılan özneler, iktidarın inşa etmek istediği öznedir. Bu nedenle iktidarın inşa ettiği özne için de sosyal bilimlerin karın doyurmayan bir uğraş olduğu düşüncesi işlenmektedir. Aslında hem tüketen hem üreten özne, Foucault'nun son yıllarında üzerinde çalıştığı neoliberal özneyi nitelendirmektedir. Üniversitelerin benimsemiş olduğu misyonlara bakılırsa doğrudan iktidarın istediği doğrultuda hareket ettiğinden ve dolayısıyla sosyal bilimleri de ötekileştirdiğinden bahsedilebilir.

Sonuç

İktidar hakikati üretirken söylemin yanında baskı ve denetim araçlarını da kullanır. İktidarın buradaki amacı, bedenleri itaatkâr kılabilmek için disipline etmektir. Her iktidarın normal olarak tanımladığı bir özne vardır. Örneğin, neoliberal özne için normal olan hem üretim hem tüketim faaliyetleri içerisinde yer almasıdır. Ekonomik faaliyetler içerisinde yer almayan özneler, iktidar tarafından tehlikeli olarak değerlendirilmekte ve disipline edilmektedir. Foucault'ya göre çoğu iktidar, 1970'lerden itibaren neoliberalizm doğrultusunda hareket etmektedir. Dolayısıyla iktidarın benimsemiş olduğu neoliberal tutum, üniversitelere ve üniversitelerin altında faaliyet gösteren sosyal bilimlere de yansımaktadır.

Üniversiteler, her ne kadar kilise ile birlikte tarih sahnesinde görünür olsalar da daima bilginin merkezinde olmuşlardır. Zamanla da kiliseden ayrılmış ve Newtoncu model ile birlikte maddi bilginin esas bilim sayılması söz konusu olmuştur. Üniversitelerin geleneksel rolü, bilgi iken günümüzde üniversitelerin rolü bilgi merkezi olmaktan çıkmıştır. Bu dönüşüm, kapitalizmin geçirdiği evrelere bakılarak rahatlıkla görülebilir. Gerek iktidarla ilişkilerinin bir sonucu olarak gerekse de küreselleşmenin bir sonucu olarak üniversiteler de neoliberalizmin etkisinde kalmıştır. Hatta üniversiteler, neoliberalizmin etkisinin en kuvvetli hissedildiği yerlerden birisidir. Neoliberalizm ile birlikte üniversiteler, piyasa merkezli bir konum benimseyerek teknik anlamda fayda sağlayan uygulamalı bilimlere öncelik vermeye başlamıştır. Çünkü burada devreye giren hakikat oyunları neticesinde teknik anlamdaki bilgi, yüceltilmektedir. Zira insanların zihinlerine kazınan doğru bilgi, maddi anlamda fayda sağlayan bilgi olduğudur. Dolayısıyla üniversitelerin de bilim merkezi olmaktan çıkarak teknik bilgi sağlayan meslek kuruluşları rolüne bürünmesi söz konusudur. Max Horkeimer'in Rönesans ile birlikte aklın araçsallaştığı tespitine benzer bir şekilde üniversitelerin de araçsallaştığından bahsedilebilir. Başka bir deyişle araçsallaşmalar çağında yaşadığımız ifade edilebilir. Zira unutulmamalı ki yönetimselliğin esas amacı, düzenin devamlılığını sağlamak ve hem üreten hem tüketen *homo economicus* yetiştirmektir. Yönetimsellik için insanın, doğanın, evrenin bir önemi yoktur. Hepsi bir istatistikten ibarettir. Üniversiteler, yönetimselliğin elinde bir araç konumundadır. Çünkü üniversitelerin edindiği misyona göre önemli olan, daha çok maddi kazanç sağlayacak projelerdir. Bu bağlamda proje yapan bilim insanları taltif edilirken salt bilimsel uğraş içerisinde olan bilim insanları yok sayılmakta ve hatta küçümsenmektedir. Üniversitelerin edindiği misyonun bir de öğrenci boyutu vardır. Bu yeni üniversite misyonunda öğrenciler, kendilerini hayata hazırlayacak bilgiler verilmesi gereken insan olmaktan ziyade şekil verilmesi gereken bedenler, para kazanılması gereken müşteriler, sistem için gerekli insan kaynağı gibi anlamlara gelmektedir. Böylece üniversiteler, sanki müşteri gibi gördüğü öğrencilerine çeşitli kurslar, sertifikalar gibi programlarla bilgiyi satmaya başlamıştır. Aslında buradaki nirengi noktası, bilginin aktarılmasından ziyade ilgili sertifikaya sahip olmaktır. Zaten üniversitelerin buradaki amacı da bilgi aktarmak değil, para kazanmak olduğundan göstermelik şekli şartlar sonucu sertifikalar ücretini ödeyen müşterilerine sağlanmaktadır.

Üniversitelerin edindiği teknik okul misyonu, doğrudan sosyal bilimleri etkilemektedir. Zira sosyal bilimler, açık bir şekilde maddi çıktı sağlamamaktadır. Sosyal bilimler ile uğraşan bilim insanları, topluma bir faydası olmayan, boş işlerle uğraşan insan konumunda değerlendirilmektedir. Aynı şekilde sosyal bilimler alanında bir bölümde okuyan öğrenciler, mevcut sistem içerisinde potansiyel işsiz olarak görülmektedir. Çünkü gerek özel sektör gerek devlet mekanizması için önemli olan maddi anlamda çıktı sağlayan alanlardır. Dolayısıyla maddi çıktı sağlayan sağlık bilimleri, mühendislikler, ziraat faaliyetleri gibi alanlar teşvik edilip bu alanlardan mezun olan öğrencilere iş imkânı sağlanırken siyaset bilimi, uluslararası ilişkiler, felsefe, sosyoloji, edebiyat gibi sosyal bilimler alanından mezun olanlar için iş imkânları kısıtlanmaktadır. Böylece özneler, kazanç sağlayacakları teknik

bilginin peşinden koşmaktadır. Aslında burada Foucaultcu anlamda bir özgürlük yanılmasından bahsedilebilir. Foucault'ya göre

...yeni yönetim aklı... özgürlükleri üretmeye ve düzenlemeye mecbur. Yeni yönetim sanatı özgürlüklerin idarecisi olarak öne çıkacaktır. Ama 'özgür ol' gibi emrivaki bir şekilde ve bu emrin getireceği çelişkiyle değil. Liberalizmin kurduğu ifade 'özgür ol' değil. Liberalizmin basit ifadesi şu: seni özgür kılanı senin için üreteceğim. Sana özgür olma özgürlüğü sunacağım. Bu liberalizm, emrivaki özgürlükten ziyade özgürlük koşullarının idare edilip düzenlenmesi anlamına geldiği için, liberal pratiğin merkezinde özgürlüğün üretilmesi ve üretilirken kısıtlanması, hatta yok edilmesi arasında değişken ve hareketli bir sorun ilişkisi ortaya çıkıyor. 18. yüzyılda kurulan yeni yönetim sanatı anlamında kullandığım liberalizmin kalbinde, özgürlük[le] bir üretme-yoketme ilişkisi yatıyor [...]. Bir eliyle özgürlüğü üretmesi gerekiyor, fakat tam da bu hareketin sonucu olarak diğer eliyle kısıtlamalar, denetim, baskı, tehdide dayalı yükümlülükler vb. getiriyor (Foucault, 2015, ss. 54-55).

Dolayısıyla yönetimsellik, öznelere istediğin bilim alanını seçebilirsin seçeneğini gösterirken yaşamını devam ettirebilecekleri, yani iş imkânı sağladığı alanlar dışındakilerin önünü kapatarak öznelere zorunlu olarak kendi belirlediği alanlara yöneltmektedir. Özneler ise tam bir özgürlük yanılması içinde hareket etmekte ve sanki istediği alanı kendi özgür iradesiyle seçtiğini düşünmektedir. Oysa öznelere, hesapçı bir rasyonalizm içinde hareket ederek yeteneklerine, isteklerine, arzularına göre değil, kendilerine maddi kazanç sağlayacakları alanlara yönelmektedir. Dolayısıyla insanların özgür istençlerine yön veren yönetimsellik, üniversitelere piyasa merkezli bir misyon yüklerken sosyal bilimlere de ötekileştirmekte ve önünü kesmektedir. Özneleri ise teknik bilginin peşinden gitmeleri için teşvik etmektedir.

Sonuç olarak, iktidarın varlığı söylemleriyle ya da söylemsel olmayan pratikleriyle hakikati ürettiği için bilgi üretimi, iktidar için hayati öneme sahiptir. Zira iktidar için hayati olan varlığını sürdürebilmektir. Bunun için değişimin kaçınılmaz olduğu bir dünyada önemli olan değişimi kontrol etmektir. Neoliberal iktidar, genelde üniversiteler özelinde ise sosyal bilimlerde bu değişimi bir yönüyle kontrol etmeye çalışmaktadır. Bunu ise özgür istençleri ele geçirerek yapmaktadır. Üniversiteler, bilgi ve iktidar kısılacı arasında kalmış haldedir. Dolayısıyla bir tercih yapmaları gerekir: Bilgi merkezi mi olmak istiyorlar yoksa maddi kazanç sağlayan kuruluşlar mı? Özerk yapıları sayesinde buna karar vermeleri ve o doğrultuda mücadele etmeleri gerekmektedir. Sosyal bilimlerin ise kendi önemini ortaya koyması gerekir. Bu, oldukça zor bir durumdur. Deney ve gözleme dayanan bilimler için sabit şartlar altında hareket söz konusuysa sosyal bilimler için sabitlik değil, her zaman değişkenlik ve nedensellik ilişkileri söz konusudur. Yani suyun kaynama noktası deniz seviyesinde 100 derece iken sosyal bilimler için toplumun kaynama noktası belirsizdir. Çünkü bu, toplumun şartlarına, yapısına, inançlarına vb. göre değişkenlik göstermektedir. Ancak belirtilmesi gerekir ki nasıl iktidarın olduğu her yerde direniş varsa sosyal bilimlerin payına düşen de her ne pahasına olursa olsun gerek diğer bilim dallarına gerek iktidar pratiklerine karşı direniştir.

Extended Abstract

In the history of civilization, the concept of power, mainly, university, social sciences and knowledge have been discussed and evaluated separately. When the term power is mentioned, the transformations of power in the axis of governance are examined, and when the term university is mentioned, universities and especially other sciences (social sciences, science sciences etc.) are handled with emphasis on the developments in the Reform and Renaissance movements. Although there are the points they intersect in the historical process, they are evaluated as different areas from each other.

This study focuses on an alternative power and university relation to the traditional approach. The aim of this study is to consider that knowledge is a battlefield between power

and universities in line with Michel Foucault's views. According to Foucault, “the functioning of power constantly creates knowledge, and vice versa, knowledge leads to power effects” (Foucault, 2012a, s. 35). Foucault constantly discussed power and information together and emphasized that power produces this information. As an extension of this, power classifies information by dividing it into true and false categories. He wants to create docile bodies by making people accept the true information. The ones who adopt the information that power describes as wrong are disciplined. Here the issue of whether or not to act in the way the power wants to come into play. Power punish and discipline them who does not adopt the true information of power under institutions such as prison, school and asylum. Actually, the power offers a definition of normal by defining the abnormal.

The method of working in accordance with Foucault's ideas here is to examine the relationship between power and universities by taking the knowledge to center. Therefore, it can be stated that in the historical process, it can be stated that the power and universities are faced about knowledge. When looking at the history of universities, it is seen that in order to attain their autonomy, they sometimes engage in conflict with religious authorities and sometimes with state authority. Although the history of the university goes back to the Akademia of Plato, it can be said that since the 11th and 12th centuries, various monasteries formed the origin of the university in the modern sense. At the same time, it can be stated that the structure of the madrasah in the Islamic world is a mushy form of the university. The emergence of modern universities examples firstly in the West lies to gain their autonomy against power. Together with modern universities, knowledge has become a notion which is a valuable force with its own existence rather than dominated by power –while this power was occasionally a church, it was sometimes a secular state power. While universities have been aiming to discover and represent this force, power has been aimed at controlling this force. Therefore, a struggle that reached its peak especially with Reform and Renaissance took place in the field of knowledge. During this period, the university played a traditional role and sought to search for knowledge. In addition, it is necessary to mention the ongoing struggle of the branches of science operating under universities. In this context, there is a fierce struggle between physical science and social sciences. In fact, clubs that emerge with the Enlightenment described themselves as a scientific that means the physical science which expresses the knowledge obtained from experiments and observations. In this sense, social sciences have not even been seen as a science. The separation of the social sciences by specializing among them corresponds only to the 1950s.

In the course of the struggle between the government and the university, the universities, which could not fully gain their autonomy, acted as a means of power. Here again, the concept of governmentality, which Foucault describes as neoliberal power, can be considered by applying to him. Governmentality strives to produce a subject called *homo economicus*. *Homo economicus* is both a producing and consuming subject. Producing and consuming here requires active economic activities. In this context, governmentality promotes activities that provide financial benefits, while ignoring activities that do not contribute financially. Governmentality, which approaches knowledge and science in this way, does not even characterize fields such as social sciences scientifically, while glorifying technical knowledge that brings economic gains. Universities, which have not fully gained their autonomy, and therefore act as an instrument of governmentality, support all aspects of the science providing information in a technical sense, while describing the fields that provide philosophical knowledge as empty occupation.

As a result, it can be said that in the historical process, knowledge has become a battlefield between power and universities. At the last point with governmentality, knowledge is evaluated not only as a value in itself but only by looking at the economic gain it brings. In

this context, the universities that adopt the approach of governmentality, act as corporations by going to the cooperation with industry. Therefore, some universities leaves from their traditional role and act as a company. It should not be forgotten that knowledge is an inherent value and is the most important force to understand sense of this world. Although governmentality tries to influence and suppress the universities in line with the true knowledge it has adopted, as Foucault puts it, if there is an acknowledgment, a submission, wherever there is power, there is always an opposition, a resistance to it (Foucault, 2007, s. 73). In this respect, it can be stated that universities are stuck between governmentality and knowledge. In other words, universities should make a choice whether they will play the role that governmentality adopts, or whether they will be on the look for the idea that knowledge is a value in itself.

Kaynakça

- Aktan, C. C. (2009). Yükseköğretimde değişim: global trendler ve yeni paradigmlar. *Organizasyon ve Yönetim Bilimleri Dergisi*, 1(2), 39-97.
- Burke, P. (2001). *Bilginin toplumsal tarihi*. (M. Tunçay, Çev.). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Castells, M. & Hall P. (1994). *Tecnopoles of the world: the making of twenty-first-century industrial complexes*. Londra ve New York: Routledge.
- Castells, M. (2010). *The rise of the network society*. İngiltere: Wiley-Blackwell.
- Charle, C. & Verger, J. (2005). *Üniversitelerin tarihi*. (İ. Yerguz, Çev.). Ankara: Dost Kitabevi.
- CnnTürk, 100 yasaklı kitap ve tuhaf hikayeleri. Erişim Tarihi: 04.11.2019, <https://www.cnntrk.com/kultur-sanat/kitap/100-yasakli-kitap-ve-tuhaf-hikayeleri?page=21>
- Commission of the European Communities (2003). *Communication from the commission: the role of the universities in the europe of knowledge*, COM 58 final, Erişim Tarihi: 15.01.2019, <https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:2003:0058:FIN:en:pdf>
- Foucault, M. (1992). *Hapishanenin doğuşu*. (M. A. Kılıçbay, Çev.). Ankara: İmge Kitabevi.
- Foucault, M. (1999). *Bilginin arkeolojisi*. (V. Urhan Çev.). İstanbul: Birey Yayıncılık.
- Foucault, M. (2000). *Özne ve iktidar*. (I. Ergüden & O. Akınhay, Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Foucault, M. (2006). *Deliliğin tarihi* (4. Baskı). (M. A. Kılıçbay, Çev.). Ankara: İmge Kitabevi.
- Foucault, M. (2007). *Cinselliğin tarihi* (2. Baskı). (H. U. Tanrıöver, Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Foucault, M. (2011a). *Entelektüelin siyasi işlevi* (3. Baskı). (I. Ergüden, O. Akınhay & Ferda Keskin Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Foucault, M. (2011b). *Büyük kapatılma* (3. Baskı). (I. Ergüden & Ferda Keskin, Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Foucault, M. (2012a). *İktidarın gözü* (3. Baskı). (I. Ergüden, Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

- Foucault, M. (2012b). *Bilme istenci*. (K. Eksen, Çev.). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Foucault, M. (2013). *Güvenlik, toprak, nüfus*. (F. Taylan, Çev.). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Foucault, M. (2014). *Kliniğin doğuşu: tıbbi algının arkeolojisi* (3. Baskı). (Ş. Ünsaldı, Çev.). Ankara: Epos Yayınları.
- Foucault, M. (2015). *Biyopolitikanın doğuşu*. (A. Tayla, Çev.). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Giddens, A. (1989). *The nation state and violence*. Cambridge: Polity Press.
- Gordon, S. (2003). *The history of philosophy of science*. Londra ve New York: Routledge.
- Gülbenkian Komisyonu (2003). *Sosyal bilimleri için: sosyal bilimlerin yeniden yapılanması üzerine rapor*. (Ş. Tekeli, Çev.). İstanbul: Metis Yayınları.
- Harloe, M. & Perry, B. (2004). Universities, localities and regional development: the emergence of the 'mode 2' university?. *International Journal of Urban and Regional Research*. 28(1), 212–223.
- Innis, H. A. (1986). *Empire and communications*. Kanada: Press Porcépic Ltd.
- Jessop, B. (2001). The state and the contradictions of the knowledge-driven economy. Bryson J. R., Daniels P. W., Henry N. & Pollard J. (Ed.), *Knowledge, Space, Economy*, (ss. 63-78). Londra ve New York: Routledge.
- Kılıçbay, M. A. (1989). Gergin bekleyiş mutlu sona erdi: çocuğumuz üniversiteyi kazandı. *Türkiye Günlüğü*, 6, 6-16.
- Lemke, T. (2011). *Biopolitics: an advanced introduction*. New York: New York University Press.
- Levin, M. (2007). Knowledge and technology transfer: can universities promote regional development?. Harding A., Scott A., Laske S. & Burtscher C. (Ed.), *Bright Satanic Mills: Universities, Regional Development and the Knowledge Economy*, (ss. 39-52). İngiltere: Ashgate Publishing Ltd.
- National Center of Education Statistics (1996). *Digest of education statistics, 1996*. Erişim Tarihi: 11.01.2019, <http://nces.ed.gov/pubsearch/pubsinfo.asp?pubid=96133>
- Perry, B. & Harloe, M. (2007). External engagements and internal transformations: universities, localities and regional development. Harding A., Scott A., Laske S. & Burtscher C. (Ed.), *Bright Satanic Mills: Universities, Regional Development and the Knowledge Economy* (ss. 25-38) İngiltere: Ashgate Publishing Ltd.
- Swyndegouw, E. (1992). The mammon quest: 'glocalisation', interspatial competition and the monetary order: the construction of new scales. Dunford M. & Kafkalis G. (Ed.), *Cities and Regions in the New Europe: The Global-Local Interplay and Spatial Development Strategies* (ss. 39-67). Londra: Belhaven Press.
- TÜBİTAK (2019). *Ulusal destek programları*. Erişim Tarihi: 12.01.2019, https://www.tubitak.gov.tr/tr/destekler/sanayi/ulusal-destek-programlari#destekler_sanayi_ana_sayfa_akordiyon-block_1-0
- Vest, C. M. (2007). *The american research university from world war II to world wide web: governments, the private sector, and the emerging meta-university*. Londra: University of California Press.

-
- Wallerstein, I. (2000). *Bildiğimiz dünyanın sonu*. (T. Birkan, Çev.). İstanbul: Metis Yayınları.
- Wissema, J. G. (2009). *Towards the third generation university: managing the university in transition*. USA: Edward Elgar Publishing Ltd.
-

TOURISM

Balneoterapi: Malatya İspendere Şifalı Suyunun Tamamlayıcı Tedavide Kullanımının Turizm Kapsamında İncelenmesi¹

Balneoherapy: Investigation of Malatya İspendere Healing Water Use in Complementary Therapy in the Context of Tourism Industry

Yunus TOPSAKAL*

Öz

Teknolojik gelişmeler, stresli iş ortamları, gıdalardaki bozulmalar ve artan kentleşme beraberinde insanlarda çeşitli ruhsal ve fiziksel hastalıkların ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bazı durumlarda modern tıp tedavisinin yanı sıra tamamlayıcı tedaviye de ihtiyaç duyulmaya başlanmıştır. Bu bağlamda ülkemizde de son yıllarda sağlık turizm adı altında kullanılabilecek tamamlayıcı tedavi merkezleri Afyonkarahisar, Kahramanmaraş, Malatya, Denizli gibi destinasyonlarda belirlenmiş ve projeler ile sağlık turizmine kazandırılmaya başlanmıştır. Bu merkezlerden biri termal alan olarak suyunun kullanımı potansiyelini inceleyerek hem hastaların tamamlayıcı tedavi amaçlı kullanmasını hem de bölge için alternatif bir gelir kaynağı olmasını sağlamaktır. Bu amaçla İspendere şifalı suyunun SWOT analizi gerçekleştirilmiştir. Sonuçlara göre en önemli zayıf yönün tanıtım ve altyapı eksikliğinin olduğu, güçlü yönün ise şifalı suyun çok çeşitli hastalıklar için tamamlayıcı tedavide kullanılabilir olması söylenebilir. Son olarak bulgular temelinde uygulamaya yönelik önerilerde bulunulmuştur. Öncelikle şifalı suyun çevresi düzenlenmelidir, tanıtım yapılmalıdır ve uzun süreli tedaviler için konaklama imkanları artırılmalıdır.

Anahtar Kelimeler: Balneoterapi, tamamlayıcı tedavi, turizm, İspendere.

Abstract

Technological developments, stressful work environments, deterioration in food and increasing urbanization led to the emergence of various mental and physical diseases in humans. In some cases, modern medical treatment as well as complementary therapy are needed. In this context, complementary treatment centers that can be used under the name of health tourism in our country in recent years have been determined in the destinations such as Afyonkarahisar, Kahramanmaraş, Malatya, Denizli and it started to be given important to health tourism with projects. One of these centers is Malatya İspendere healing water center, which is used as a thermal area for balneotherapy. The aim of the study is to examine the usage potential of İspendere healing water and to make it an alternative source of income for the region. For this purpose, SWOT analysis of İspendere healing water was performed. According to the results, it is possible to say that the most important weakness is the lack of promotion and infrastructure, and the strength is that the healing water can be used as a complementary treatment for a wide range of diseases. Finally, suggestions were made on the basis of the findings. First of all, the environment of healing water should be regulated, promotion should be made and accommodation facilities should be increased for long-term treatments.

Keywords: Balneotherapy, Complementary therapy, tourism, İspendere.

Giriş

Günümüzde yaşanan artan kirlilik, kentleşme, sağlıksız gıdalar gibi nedenlerden dolayı insanlar çok çeşitli hastalıklar ile karşı karşıya kalmaktadır. Sağlık kuruluşlarının bazı durumlarda bazı hastalara memnun edici düzeyde müdahale edememesi veya metalaşan tedavi yöntemleri kullanmasından dolayı insanlar tamamlayıcı tedavilere ihtiyaç duymaya başlamıştır. Bu ihtiyaç ise sağlık hizmeti sağlayanları, turizm işletmeleri, tatil yerleri ve belediyelerin artan eğilim talebini karşılamak için tamamlayıcı tedavi ürün ve hizmetleri geliştirmesine yol açmıştır.

Medikal Turizm Raporuna (2017) göre, yapılan ankete katılanların % 69'u sağlık amaçlı yurtdışına seyahat etmek istediğini belirtmiştir. Dünya genelinde sağlık turizmi hareketliliğe bakılacak olunursa Çin'in sağlık turizmi seyahat pazarı, 2015 yılında Güneydoğu

¹ Bu makale 19. Ulusal Turizm Kongresinde sunulan bildirinn genişletilmiş halidir.

* Dr, Adana Alparslan Türkeş Bilim ve Teknoloji Üniversitesi, İşletme Fakültesi, Turizm İşletmeciliği, topsakal.yunus@gmail.com

Asya, ABD ve Avrupa'da sağlık hizmeti arayan tahmini 500.000 hastayla birlikte büyümeye devam etmektedir (Medikal Turizm Raporu, 2017). Macaristan, Avrupa'da yıllık 1.8 milyona yakın sağlık turisti seyahat destinasyonlarından biridir fakat bunların çoğu dış bakımı için seyahat eden günlük ziyaretçilerdir. Tayland ise 1.5 milyondan fazla sağlık turistine ev sahipliği yapmaktadır (Ruggeri vd., 2015). Meksika, genel olarak Arizona, Teksas ve Kaliforniya'dan gelen yaklaşık 1 milyon sağlık turisti ile dünyada lider sağlık turizmi destinasyonlarından biridir (Patients Beyond Borders, 2012). Türkiye'ye sağlık turizmi için gelen turistlerin çoğunluğu SPA ve termal tesislerin ziyaretçileridir. Medikal turizmde genellikle hastalar saç ekimi ve estetik cerrahi, göz tedavisi, fizik tedavi ve hemodiyaliz için Türkiye'ye gelmektedir (İlker, 2012). Türkiye, kaynak zenginliği ve jeo-termal potansiyeli bakımından dünyanın en iyi 7 ülkesi arasındadır (Manavgat Ticaret ve Sanayi Odası, 2013). Türkiye 2023 yılına kadar 2 milyon uluslararası hsağlık turistini ülkeye çekerek sağlık turizminden 20 milyar ABD doları pay almayı hedeflemiştir (Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2007).

Balneoterapi termal suların içme ve banyo yapma amacıyla kullanılmasıdır (Speier, 2011). Balneoterapi, mineralli ve termal sular (şifalı sular), peloidler (şifalı çamurlar) ve gazlar gibi doğal unsurların banyo, içme ve inhalasyon (soluma) yöntemleriyle kullanılması ile yapılan bir tedavi yöntemidir (Karagülle, 2008). Balneoterapide kullanılan şifalı sular içerdikleri mineraller gibi unsurlardan dolayı çeşitli hastalıkların tamamlayıcısı olarak kullanılabilir. Ülkemiz tamamlayıcı tedavi kapsamında, özellikle termal turizmin alt bir hizmeti olarak değerlendiren balneoterapi bakımından oldukça bol miktarda kaynaklara ve merkezlere sahiptir. Bu merkezlerden biri Malatya destinasyonunda yer alan İspendere şifalı su merkezidir. İspendere şifalı suyu 2005 yılında Sağlık Bakanlığı tarafından tıbbi değerlendirmeye tutulmuş ve tamamlayıcı tedavi amaçlı kullanılabilir nitelikte olduğu belirtilmiştir. 2017 yılında ise Kültür ve Turizm Bakanlığı tarafından İspendere şifalı su bölgesine turizm merkezi yapılmaya başlanmıştır.

Çalışmanın amacı balneoterapi amaçlı kullanılan İspendere şifalı suyunun incelenmesi olarak belirlenmiştir. Bu kapsamda İspendere şifalı suyunun SWOT analizi gerçekleştirilmiştir. Gerçekleştirilen SWOT analizi göz önünde bulundurularak, İspendere şifalı suyunun tanıtımı, pazarlaması ve tamamlayıcı tedavide kullanılması için gerekli olan alt ve üst yapı ile ilgili önerilerde bulunulmuştur.

Sağlık Turizmi ve Balneoterapi

Denizaşırı ülkeleri tıbbi amaçlar için ziyaret etme olgusu uzun bir tarihe sahiptir. Tarih öncesi zamanlarda, hastalar kendi bölgelerinde bulunmayan tıbbi yardım almak için yurt dışına seyahat ederlerdi. Çetin'e (2011, s. 901) göre Türkler tarafından inşa edilen Türk hamamları ile kaplıca havuz teknolojisi eski zamanlarda tüm Avrupa'ya yayılmıştır. Tarih boyunca, birçok sağlık koşullarını tedavi etmek için yararlı özelliklere sahip su sağlayan doğal sıcak ve mineral kaynakların yakınında banyo tesisleri sık sık kurulmuştur. Çeşitli sıcaklıklarda bulunan jeotermal yaylar her zaman iyileştirici güçlerle ilişkilendirilir ve hem harici hem de dahili uygulamalar için kullanılır. Bu yaylar, iyileştirici yararlarının yanı sıra terapötik yararları için de tercih edilmektedir (Erfurt-Cooper ve Cooper, 2009). Doğal sıcak ve mineral su kaynakları, yeraltında dolaşırken, çevresindeki kaya ile etkileşimin neden olduğu ısı, basınç ve zamanla bileşiminde değişiklik geçiren su olarak tanımlanabilir (Erfurt-Cooper ve Cooper, 2009). Bu işlem sırasında, mineraller ana kayadan su içinde çözülür, bu daha sonra balneolojik işlem için faydalı kabul edilen mineraller ve metalik eser elementler ile zenginleştirilmiş olarak yüzeye geri döner.

Leavy ve Bergel (2003) tarafından hazırlanan SPA ansiklopedisi, doğal sıcak ve mineral su kaynaklarının terapatik tedavi değeri hakkında bilgiler vermektedir. Doğal sıcak ve

mineral su kaynakları olan ve olmayan çeşitli sağlık merkezleri ve SPA örnekleri, Avrupa, Asya ve Amerika'daki SPA endüstrisindeki güncel balneolojik tedavilere genel bir bakış sunmaktadır. Hall (2003) bu tartışmaya SPA ve sağlık turizmi konulu bir bölümde katkıda bulunmuş olmasına rağmen, katkısı eğlence, spor ve rekreasyonun bir tamamlayıcısı olarak sağlık turizminin büyümesine yöneliktir. Hall (2003) çalışmasında Birleşmiş Milletler Dünya Turizm Örgütü'nün (UNTWO) eski uzantısı olan Uluslararası Turizm Örgütleri Birliği'nin (IUTO) 1973 yılına kadar sağlık turizmini '...ülkenin doğal kaynaklarını, özellikle maden suyu ve iklimi kullanan sağlık tesislerinin sağlanması...' olarak tanımladığını ifade etmiştir.

Bir kişinin anavatanında tıbbi ürünlere veya hizmetlere erişimi çoğunlukla sınırlı, kısıtlanmış veya yasaklanmış olması, tıbbi nedenler ve sağlık turizmi nedeniyle yurtdışına seyahat etmeye itmektedir (Howze, 2007). Sağlık turistleri normal olarak, kendi ülkelerinde gereksiz masraflardan, zorunlu ameliyatlardan veya hayati tehlike koşullarından kaçınma eğilimindedir (MacReady, 2007). Seyahat çoğunlukla gelişmekte olan ülkelere yeterli tıbbi tedavi olanaklarına sahip olan daha gelişmiş ülkelere doğru olmaktadır (Milstein ve Smith, 2006). Medikal işlem öncesi, sırası ve sonrasında yaşanan gecikmeler ve gerekli bekleme süresi sağlık turizmini etkilemektedir (Morgan, 2010). Ayrıca, mahremiyet sebepleri de belirleyici bir faktör olabilmektedir (Horowitz ve Rosensweig, 2007). Öte yandan, gelişmiş ülkelerde sağlık maliyetlerinin artması, gelişmekte olan ülkelerdeki rakamlarda tıbbi turizm artışına neden olmuştur. Sınır ötesi hava ulaşım fırsatlarının artması ile dünya genelinde sağlık turizmini teşvik etmede rol oynamıştır (NaRanong ve NaRanong, 2011). Genel olarak, gelişmekte olan ülkelerdeki hastaları yurtdışındaki tıbbi tedavi tesislerini aramaya iten temel sebep doğrudan sigorta avantajı ve mali yetersizlikten de kaynaklanmaktadır (Horowitz ve Rosensweig, 2007).

Sağlık turizmi, Türkiye'deki kitle turizmine ek olarak, Türkiye için yeni fırsatlar yaratmıştır; çünkü sağlık turizmi, turizm ürünlerinin çeşitlendirilmesine katkıda bulunabilecek bir alternatiftir. Sağlık turizmini şu üç başlık altında inceleyebiliriz (Iordoche, Ciochina ve Roxana, 2013, s. 37);

- Doğa turizminden ve köy turizminden oluşan sağlık turizmi,
- SPA olarak sağlık turizmi ve rehabilitasyonları,
- Ameliyat ve tedavilerden oluşan medikal turizm.

Doğal ve mineral kaynaklara sağlık amacıyla dünya çapında seyahat etmek binlerce yıl öncesine dayanmaktadır (Erfurt-Cooper ve Cooper, 2009). Sağlık, rahatlama ve rekreasyon için doğal kaplıca ve mineral kaplıcaların kullanımı üzerine araştırmalar, termalizm (balneoloji ve hidroterapi) tıbbi bir tedavi olarak kabul edilmekte olan Avrupa ülkelerinde kaplıca ve mineralli suların tıbbi uygulamalarına odaklanmıştır (Becheri, 1989). Doğal ve mineral kaynakların doğrudan sağlık yararları üzerine yapılan çalışmalar, balneoloji ve hidroterapi dahil tıbbi amaçlar için jeotermal su kullanma geleneği (termalcilik) olan Almanya, Avusturya, Rusya, Fransa ve İsviçre gibi ülkelerde gerçekleştirilmiştir (Högl, 1980; Nahrstedt, 2004; Pratzel ve Schnizer, 1991). Terapötik değerler, insan vücudu üzerindeki yararlı etkileri ile bilinen ve çeşitli hastalık ve hastalıkların iyileşmesine yardımcı olan çeşitli mineraller ve metalik eser elementlerle doğrudan bağlantılıdır (McGeary, Plummer ve Carlson, 2001; Pesce, 2002). Bilim adamları, özellikle Avrupa ve Japonya'da, mineraller ve diğer elementler arasındaki bağlantı ve doğal sıcak ve mineral kaynakların potansiyel sağlık yararları ile ilgili uzun bir araştırma geçmişine sahiptir (Barbanov ve Disler, 1968; Ghersetich ve Lotti, 1996; Jordan, 1631; Parish ve Lotti, 1996).

Parish ve Lotti (1996) doğal sıcak ve mineral kaynak suyunda yıkanmanın, atopik dermatit ve sedef hastalığı gibi cilt hastalıklarının tedavisinde etkili bir yöntem olabileceğini düşünmektedir. Tıp uzmanları tarafından yürütülen ve rapor edilen klinik araştırmalar ve

kontrollü çalışmalar (örneğin, Bernstein, 1996; Ghersetich ve Lotti, 1996; Katsambas ve Antoniou, 1996; Oumeish, 1996; Vassileva, 1996) istenen iyileştirici etkilerin, mineral bileşenlerin ve metalik eser elementlerin emilim yoluyla doğrudan ilişkili olduğunu göstermiştir.

21. yüzyılın birçok sağlık beldesinde ve kaplıcalarında bedenle birlikte zihin ve ruh, daha geleneksel rehabilitasyon terapileri yanı sıra, yeni yaş tedavileri de dahil olmak üzere uyum yaratmadaki bütünsel bir yaklaşım kullanılarak gerçekleştirilmekteydi (Smith ve Kelly, 2006). Asya kökenli zihin, ruh ve beden terapileri, Avrupa balneolojisi ve hidroterapi (termalcilik) gelenekleri ile birleştirmiş ve iç içe geçmiştir (Bushell ve Sheldon, 2009). Avrupa ülkelerinde, sağlık merkezleri veya tıbbi SPA merkezlerinin pek çoğu (örneğin Almanya'daki Kurkliniks) hastaları, hastalık ve yaralanmalardan sonra insanları rehabilite etmek veya sağlıklarını iyileştirmek ve sürdürmek için en iyi şekilde hizmet veren termal banyo kürlerinden (balneoloji ve hidroterapi) faydalanmak için kurulmuştur.

Kralj, Eichinger ve Kralj (2009) Slovenya'daki Benedikt Bölgesi'nin jeolojik düzenini araştırmıştır. Yazarlar, mineralojik ve jeokimyasal çalışmalar yapmış ve jeotermal su ve kaynağının bileşimi, balneolojiye faydalı olup olmadığını ve iç kullanım için şişelenmiş maden suyunun taleplerinin karşılanıp karşılanmadığını belirlemek için analiz etmiştir. İncelenen su, Kralj vd. (2009) tarafından içmeye uygun olarak belirtilmiştir ve aynı zamanda balneolojinin yanı sıra şişeleme için uygun CO₂ bakımından zengin şifalı su olarak da tanımlanmıştır. Yazalar, uzun vadeli sürdürülebilir kullanım, kullanılan jeotermal kaynağın gelecekteki nesiller için korunması için, kullanılmış termal suyun yeniden enjeksiyonunu tavsiye etmiştir. Özellikle Avrupa ve Japonya'daki birçok bilim insanı, mineraller ve diğer elementler arasındaki bağlantı ve doğal sıcak ve mineral kaynakların potansiyel sağlık yararları konusunda araştırmalar yürütmüştür. Doğal olarak oluşan minerallerin, insan sağlığı için yararlı etkileri olduğu kabul edilmiştir, çünkü çeşitli sağlık koşullarının iyileşme sürecine yardımcı olabilmektedirler. Japon tıp araştırmacıları, balneoterapinin faydalarını, SPA terapisinin bronşiyal astımlı hastalar üzerindeki etkileri (Vu ve Mitsanobu, 2004), pulmoner amfizem vakalarında uzun süreli SPA terapisi (Mitsanobu vd., 2003), çok sıcak su kaynaklarında yıkanmanın etkileri (Shirakura ve Sugai, 1986) ve romatoid artrit hastaları (Nobunaga, Tatsukawa, Hironobu ve Yoshida, 1996) için araştırarak ortaya çıkarmıştır. Agishi ve Ohtsuka (1998) Japonya'daki balneoterapinin en temel özelliğinin kaplıca banyosuna dayandığını belirtmektedir. Yazarlar, günümüzün stresli toplumunda kaplıca banyosunun, kronik hastalıkların tedavisi için olduğu kadar ilaçla tedavi edilemeyen yaşam tarzı ile ilgili hastalıklarda da kullanılması gerektiğini öne sürmüştür. Agishi ve Ohtsuk'i (1998) beden ve zihin arasında bir denge oluşturmak için sağlığı korumak ve geliştirmek için balneoterapiyi kullanmayı önermektedir.

Literatür Taraması

Gürbüz ve Sandal (2003) Kahramanmaraş Ekinözü içme suyunun potansiyelini belirleyerek gerekli görülen planlama ve yatırımlar ile ilgili önerilerde bulunmak amacıyla araştırma gerçekleştirmiştir. Sonuç olarak içme suyu çevresinde atık ve kanalizasyon sistemlerinin uzaklaştırılması, banyo gibi alanların bilimsel ölçülerde hazırlanması ve doktor olan tesislerin yapılmasını önermişlerdir. Emekli (2004) termal turizmin gelişmesi için; öncelikle potansiyelin belirlenmesi, coğrafi dağılımın ortaya konması, turizmde yararlanılabilecek termal kaynakların saptanması hedefiyle Seferihisar'da bir araştırma yapmıştır. Termal su potansiyelinin çok zengin ve sayıca yeterli olduğunu belirlemiş; fakat termal suların çıktığı alanların bakımsız olmasının, termal suların yeterince değerlendirilememesinin ve yeterince tanıtım yapılmamasının Seferihisar'ın termal potansiyelini kullanamamasına neden olduğunu tespit etmiştir.

Usta ve Zaman (2015) Kızılcahamam ilçesinin termal kaynaklarının önemini belirlemek için bir çalışma yapmıştır. Termal sağlık turizmi kapsamında olan termal turizmden balneoterapi, inhalasyon uygulamaları, hidroterapi, spa, wellness, cilt ve içme kürleri gibi birbirinden farklı yararlanma yöntemleri mevcut iken, Kızılcahamam ilçesindeki mevcut kaynakları piknik alanı mantığından çıkarılıp bu yönde değerlendirilmesinin gerektiğini belirtmişlerdir. Sandal ve Karademir (2015) ise Kahramanmaraş Oniki Şubat ilçesinde yer alan Ilıca kaplıcasını coğrafi yönden incelenmek, bölgeye gelen ziyaretçilerin bölge ile ilgili düşüncelerini belirlemek ve bölgenin termal turizm potansiyelini ortaya çıkarmak amacıyla araştırma gerçekleştirmiştir. Araştırmada ziyaretçilerin %80'inin Ilıca bölgesinde alt yapı problemi olduğunu, %81'inin ise Ilıca'nın tanıtımının yeterince yapılmadığını ifade ettiği sonucuna ulaşmışlardır. Odabaşı ve Tekbaş (2015) farklı bir bakış açısıyla Van Gölü'nün tedavi amaçlı kullanılabilip kullanılamayacağı ile ilgili bir çalışma yapmıştır. Türkiye'de kaplıcalarda kullanılan termomineral suların hiç birinin bikarbonat içeriğinin Van Gölü kadar yüksek olmadığını belirlemiştir. Bikarbonatlı sular balneoterapi uygulamalarında banyo kürü olarak kullanılmaktadır. Ancak Van Gölü suyundan balneoterapi kapsamında faydalanabilmek için öncelikle talassoterapi (deniz tedavi) merkezlerine ihtiyacın olduğuna vurgu yapmıştır.

Ayık (2016) araştırmasında kaplıcaların tanıtılması, coğrafi özelliklerinin ortaya konulup tesislerin daha fazla bilinir kılınmasını amaç olarak belirlenmiştir. Veri olarak ise Tuzla İçmeleri'nin 2007-2014 yılları bazında oluşturduğu verilerinden yararlanmıştır. Sonuç olarak Avrupa ve diğer ülkelerle rekabet edilebilirlik seviyesi geliştirilmesi için şifalı suları yönünden zengin olan Türkiye'nin bu sularını işletebilecek nitelikli konaklama tesislerinin yapımını acilen gündemine alması gerektiğini önermiştir. Karademir vd. (2018) Ekinözü ilçesinde yer alan içmelerin coğrafi yapısını, termal potansiyelini araştırıp ortaya koyabilmek ve bölgeyi ziyaret edenlerin içmeler ile ilgili duygu ve düşüncelerini belirleyebilmek amacıyla araştırma gerçekleştirmiştir. Katılımcıların %80'e yakınının termal suyu içerek değerlendirmekte olduğunu, %80'e yakınının ise dost ve akraba tavsiyesi ile bölgeye geldiğini; fakat bölgenin tanıtımının yeterince yapılmadığını ifade etmişlerdir. Yukarıdaki çalışmaların sonuçları göz önünde bulundurularak ülkemizde şifalı suların yeterince değerlendirilemediği söylenebilir. Bunun başlıca sebeplerinin de tanıtım ile altyapı ve üstyapı eksikliği olduğu yapılan çalışmalarda belirtilmiştir.

Malatya İspendere Şifalı İçme Suyu

İspendere bölgesi Malatya şehrinin 20 km doğusunda olup, Malatya-Elazığ karayolu üzerinde Fırat Nehri üzerinde kurulu olan Karakaya baraj gölü ve yaklaşık 70 km²'lik bir alanı kapsamaktadır (Dumanlılar vd., 1999). Bölgede bulunan Kapıkaya volkanitleri, Şişman magmatitleri, Harabe Tepesi magmatitleri, Kuluşağı magmatitleri gibi özelliklerden dolayı bölge birçok coğrafya araştırmalarına (Yazgan, 1981; Turan vd., 1995) konu olmuştur.

İspendere şifalı suyu 840 metre rakımlı bir bölgeden çıkmaktadır. Toplam üç noktada su kaynağı bulunmaktadır. Bunlardan biri kaya içerisinde diğer ikisi ise dere içerisinde bulunmaktadır. Bu üçünün dışında akımı az olan başka kaynaklar da bulunmaktadır. Kaynakların yatağında demir birikimi olmaktadır (Güner ve Sever, 2000). İspendere şifalı su kaynaklarından görünüm Şekil 1'de gösterilmiştir.

Kaynaklardan çıkan şifalı suyun debisi kışın azalmaktayken, Mayıs-Ekim aylarında en yüksek seviyede olmaktadır (Güner ve Sever, 2000). T.C. Sağlık Bakanlığı Temel Sağlık Hizmetleri Genel Müdürlüğü tarafından 2005 yılında Tıbbi Değerlendirme kurulu tarafından İspendere şifalı suyunun balneolojik açıdan analizi yapılmıştır. Analiz raporuna göre 2295,683 mg/Lt toplam mineralizasyona sahip bikarbonatlı (1671,4 mg/Lt) kükürtlü (1.063

mg/Lt) karışık nitelikte termominarelli su özelliğindedir. Aynı rapora göre İspendere şifalı suyu tamamlayıcı ve yardımcı tedavi amaçlı olarak şu hastalıklar için kullanılabilir;

Şekil 1: İspendere şifalı su kaynaklarından görünüm (yazar tarafından çekilmiştir)

- Doktor kontrolünde ısıtılarak banyo uygulamaları şeklinde inflamatuvar (iltihaplı) romatizmal hastalıkların onik dönemlerinde,
- Banyo şeklinde libromiyalji sendromu (kas ağrısı) tedavisinde,
- Banyo şeklinde kronik bel ağrısı, osteoartrit (kireçlenme) gibi noninflamatuvar eklem hastalıklarının tedavisinde,
- Banyo şeklinde miyozit (kas iltihabı), tendinit (omuz, dirsek, bilek, diz, kalça ve ayak bileğinde oluşan iltihaplanma), travma (düşme, darp) gibi yumuşak doku hastalıklarının tedavisinde,
- Ortopedik operasyonlar, beyin ve sinir cerrahi sonrası uzun süreli hareketsiz kalma durumlarında mobilizasyon çalışmalarında,
- Kronik dönemdeki seçilmiş nörolojik rahatsızlıklarda,
- Spor yaralanmalarında,
- İçme kürü şeklinde bikarbonat içeriğinden dolayı mide-bağırsak sisteminin fonksiyonel rahatsızlıklarında,
- İçme kürü şeklinde seçilmiş üriner yol taşı olgularında taş tedavisinde.

İspendere bölgesinde bulunan 12 köyün ortaklığı ile Malatya İl Özel İdaresinin önderliğinde İspendere Şifalı İçmeceleri Birliği adı altında birlik kurulmuş ve tesislerin işletme hakkı İl Özel İdaresine verilmiştir. İl Özel İdaresi 1982 yılında motel türünde bir konaklama tesisi (8 oda, 30 yatak kapasiteli) hizmete açmıştır (Güner ve Sever, 2000). Bu tarihten itibaren çok bir gelişme kaydedilmemiş, sadece bölgesel düzeyde tanıtım yapılarak şifalı suyun adı duyurulmuştur. Yoğun dönemlerde konaklama tesisi yetersiz kaldığı için kamping alanları yapılmıştır. Motelle ait olan çay bahçesi, restoran, kamping alanları ve rekreasyon alanları mevcuttur. Banyo kürü için basit ve kullanışsız kabinler bulunmaktadır. Ulaşım Malatya şehir merkezinde toplu taşıma ile yapılabilmektedir. 2018 yılında İspendere

şifalı suyunun tamamlayıcı tedavide sağlık turizmi kapsamında değerlendirilmesi için Battalgazi Belediyesi tarafından projeye başlanmıştır. Proje kapsamında sondaj çalışmalarının yapılması ve tamamlayıcı tıp merkezi olarak tesis açılması planlanmıştır. Şuan tamamlayıcı tıp merkezi olarak tesis inşaatı devam etmektedir.

Yöntem

Çalışmanın amacına ulaşmak için öncelikle SWOT analizi gerçekleştirilmiştir. SWOT analizi pratik olması nedeniyle yaygın olarak kullanılmaktadır (Pickton ve Wright, 1998). SWOT analizi; stratejik bir plan geliştirilmesi aşamasında, sorun tanımlama ve çözüm oluşturulması aşamalarında, nicel verilerin yetersiz, bilgilerin kişilerin belleklerinde olduğu durumların analizinde kullanılmaktadır (Güngör ve Arslan, 2004). Bu çalışmada veri elde etmek için şu yöntemler kullanılmıştır;

- i.İspendere şifalı içme suyu ile ilgili 13 video izlenmiştir.
- ii.İspendere şifalı içme bölgesi ziyaret edilmiştir.
- iii.İlgili literatür taranmıştır.

Bulgular

Çalışmanın amacına ulaşmak için öncelikle SWOT analizi gerçekleştirilmiştir. SWOT analizi pratik olması nedeniyle yaygın olarak kullanılmaktadır (Pickton ve Wright, 1998). Çalışmada İspendere şifalı suyunun güçlü-zayıf yönleri ve fırsatları-tehditleri belirlenmiştir. Bu bağlamda sonuçlar şu şekildedir;

Güçlü Yönler:

- Malatya Uluslararası Havalimanının bulunması,
- Çevre illere yakın konumda bulunması,
- Toplu taşıma ile ulaşımın bulunması,
- İnönü Üniversitesi Turgut Özal Tıp Merkezinin İspendere şifalı su bölgesine 10 km uzaklıkta olması,
- İnönü Üniversitesi 50 odalı Kalegöl Uygulama Oteli'nin İspendere'ye 30 km uzaklıkta olup hizmet verebilme imkanı,
- Sağlık Bakanlığı'nca İspendere şifalı suyunun analizinin yapılmış olması.

Zayıf Yönler:

- Konaklama imkanlarının yetersiz olması,
- Günübürlük ziyaretçi sayısının fazla olması,
- Banyo kürü için altyapı-üstyapı bulunmaması,
- Ziyaretçi sayısının sürekli artmasına rağmen altyapı-üstyapının eski ve kullanışsız olması,
- Toplu taşıma hareket saatleri arasında uzun süre bulunması,
- Ziyaretçilerin genel olarak gelir düzeyinin düşük olması,
- Ziyaretçilerin genel olarak eğitim düzeyinin düşük olması,
- Şifalı su tesislerinde yetersiz ve kalifiye olmayan personellerin çalışması,
- Şifalı suyun çevresindeki temizlik sorunu,
- Çevre düzenlemesinin (ağaçlandırma, yol, kaldırım vb.) yetersiz olması,

- İl Özel İdarisi motelinin bakımsız ve yetersiz olması,
- Kamp alanlarının sayısının ve çevre düzenlemesinin yetersiz olması,
- Tanıtımın yetersiz olması,
- Sosyal faaliyet alanlarının yetersiz olması,
- Ziyaretçilere tedavinin sağlanabilmesi için şifalı suyun kullanımı ile ilgili bilgilendirmenin yapılmaması,
- Yön levhalarının eksikliği,
- Kapalı su havuzlarının olmaması,
- Şifalı suyun kaynak yerlerinin bakımsız olması.

Tehditler:

- Şifalı suyun kışın debisinin azalması,
- Kahramanmaraş gibi bazı çevre illerde kısmen benzer şifalı suların olması.

Fırsatlar:

- Battalgazi Belediyesi'nin İspendere Şifalı İçme projesinin ilk etabın 2018 yılı ilk çeyreğinde başlamış olması,
- Şifalı suyun kaynak debisinin artırılması için sondaj çalışmalarına başlanması,
- Tamamlayıcı tıp merkezi inşaatının başlaması,
- Malatya il merkezine yakın olması,
- Malatya kültür turizminin İspendere sağlık turizmi ile bütünleştirilebilme imkanı,
- Malatya gastronomi turizminin İspendere sağlık turizmi ile bütünleştirilebilme imkanı.

İspendere şifalı suyu swot analizi genel olarak değerlendirildiğinde sağlık turizmi tamamlayıcı tedavide potansiyele sahip olduğu görülmektedir.

Sonuç ve Tartışma

İspendere şifalı suyunun kullanım potansiyeli inceleyerek hem hastaların tamamlayıcı tedavi amaçlı kullanmasını hem de bölge için alternatif bir gelir kaynağı olmasını sağlamak amacıyla çalışmada İspendere şifalı suyunun SWOT analizi gerçekleştirilmiştir. Swot analizi sonuçları incelenince İspendere şifalı suyunun uluslararası havalimanına, üniversite hastanesine ve bazı otellere yakın olması gibi güçlü yönlere sahip olduğu söylenebilir. İspendere şifalı suyunun zayıf yönlerine bakılınca sonuçların Sandal ve Karademir'in (2015) Ilıca Kaplıcası ve Emekli'nin (2014) Seferihisar çalışmalarının sonuçlarıyla genel olarak benzer olduğu söylenebilir. Tanıtım eksikliği, banyo kür tesislerinin olmaması, çevre düzenlemesinin yetersiz olması, konaklama imkanının yetersiz olması önemli zayıf yönlerdir. Tehdit olarak en önemli tehdit şifalı suyun kışın debisinin azalmasıdır; fakat sondaj çalışması ile debinin artırılabilir olması aynı zamanda fırsattır.

Swot analizi göz önünde bulundurularak İspendere şifalı suyu için şu önerilerde bulunulmuştur;

- Öncelikle şifalı suyun çevresi düzenlenmelidir,
- Tanıtım yapılmalıdır,
- Konaklama imkanı artırılmalı,

- Banyo kürleri için banyo kabinleri veya havuz tesisleri kurulmalıdır,
- Yanlış kullanımı önlemek amacıyla şifalı su alanında doktor veya sağlık çalışanı bulundurulmalıdır,
- Yön levhaları eksiklikleri giderilmelidir,
- Debi artırımı için sondaj çalışmaları arttırılmalıdır.

Çalışmada swot analizi yöntemini uygulanmıştır. İspendere şifalı suyu alt yapı ve üst yapı çalışmaları bitirildikten sonra tesisleri ziyaret eden ve şifalı sudan faydalanan ziyaretçilerden anket veya mülakat yöntemiyle veri toplanarak daha detaylı bir çalışma gerçekleştirilebilir.

Extended Abstract

Human are faced with various diseases due to the increasing pollution, urbanization and unhealthy foods. In some cases, health care institutions cannot respond satisfactorily to some patients or use commodifying treatment methods. This need has led health care providers, tourism enterprises, holiday resorts and municipalities to develop complementary treatment products and services to meet the increasing trend demand. The aim of the study was to investigate the Ispendere healing water used for balneotherapy. In this context, SWOT analysis of Ispendere healing water was carried out. Recommendations were made regarding the infrastructure and superstructure required for the promotion, marketing and use of Ispendere healing water.

Ispendere healing water comes from an area of 840 meters altitude. There are three water sources in total. One of them is in the rock and the other two are in the creek. Other than these three, there are other sources with low flow. Iron deposits accumulate in the bed of resources (Güner and Sever, 2000). Balneological analysis of Ispendere healing water was conducted by the Medical Evaluation Board in 2005 by the R. T. Ministry of Health. According to the report Ispendere healing water can be used as a complementary and adjunctive treatment for the following diseases;

- Treatment of muscle pain in the form of bath,
- Treatment of noninflammatory diseases such as chronic low back pain and calcification in the form of bath,
- Treatment of soft tissue diseases such as muscle inflammation, tendinitis and trauma,
- Selected neurological disorders in chronic period,
- In sports injuries,
- Functional disorders of gastrointestinal system due to its bicarbonate content in the form of drinking cure,
- Treatment of urinary tract stones selected as drinking cure.

In this study, the strengths, weaknesses and opportunities and threats of Ispendere healing water were determined. In this context, the results are as follows;

Strenghts:

- Presence of Malatya International Airport,
- Being close to the surrounding provinces,
- Public transportation,
- The fact that Turgut Ozal Medical Center of Inonu University is 10 km away from Ispendere healing water area,
- İnönü University 50-room Kalegöl Application Hotel is 30 km away from Ispendere and provides service,

- Analysis of Ispendere healing water by the Ministry of Health.

Weaknesses:

- Inadequate accommodation facilities,
- The number of daily visitors is high,
- No infrastructure-superstructure for bath cure,
- Infrastructure-superstructure is old and unusable despite the increasing number of visitors,
- Long duration between public transportation departure times,
- Low income level of the visitors in general,
- Low level of education of the visitors in general,
- Inadequate and unqualified personnel working in healing water facilities,
- The cleaning problem around the healing water,
- Inadequate landscaping (afforestation, road, pavement, etc.),
- Provincial Special Administration motel is neglected and inadequate,
- Insufficient number of camp areas and environmental regulations,
- Insufficient publicity,
- Inadequate social activities,
- Not informing visitors about the use of healing water in order to provide treatment,
- Lack of direction signs,
- Lack of indoor water pools,
- Non-maintenance of the source of healing water.

Threats:

- Reduction of the flow rate of the healing water in winter,
- The presence of partially similar healing waters in some surrounding provinces such as Kahramanmaraş.

Opportunities:

- The first phase of Battalgazi Municipality's Ispendere Medical Drinking Project started in the first quarter of 2018,
- Initiation of drilling works to increase the source flow of healing water,
- Start of the construction of the complementary medical center,
- Being close to Malatya city center,
- Possibility of integrating Malatya cultural tourism with Ispendere health tourism,
- Possibility of integrating Malatya gastronomy tourism with Ispendere health tourism.

When it is evaluated in general, it is seen that it has potential in health tourism complementary treatment. In this study, the SWOT analysis of Ispendere healing water was carried out in order to ensure that both the patients use it as a complementary treatment and an alternative source of income for the region. When the results of the SWOT analysis are examined, it can be said that Ispendere healing water has strong points such as being close to the international airport, university hospital and some hotels. Lack of publicity, lack of bathroom curing facilities, inadequate environmental regulations and inadequate accommodation are important weaknesses. The most important threat is the decrease in the flow rate of the healing water in winter; but it is also an opportunity that the flow rate can be increased by drilling. Considering SWOT analysis, the following recommendations were made for Ispendere healing water;

- The environment of the healing water should be arranged first,
- Promotion should be made,
- Accommodation should be increased,

- Bath cabins or pool facilities should be installed for bath cures,
- There should be a doctor or health worker in the area of healing water to prevent misuse,
- Deficiencies in direction signs should be eliminated,
- Drilling operations should be increased for flow increase.

Kaynakça

- Agishi, Y. & Ohtsuka, Y. (1998). Present features of balneotherapy in Japan. *Global Environment Research*, 2, 177-185.
- Ayık, U. (2016). Türkiye’de alternatif turizm faaliyetlerinin gelişen bir kolu olarak kaplıcalar: Tuzla içmeler örneği. *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, 15(1), 149-169.
- Barbanov, L. N. & Disler, V. N. (1968) Principal regularities of the formation of nitrogenous thermal waters in the U.S.S.R. and some other countries. *Proceedings of Symposium II Genesis of Mineral and Thermal Water*, Prague: Academia.
- Becheri, E. (1989). From thermalism to health tourism. *Revue de Tourisme*, 4, 15-19.
- Bernstein, J. E. (1996). Dermatologic aspects of mineral water. *Clinics in Dermatology*, 14, 567-569.
- Bushell, R. & Sheldon, P. J. (2009). *Wellness and tourism: mind, body, spirit, place (innovation and tourism, connecting theory & practice)*. New York: Cognizant Communication Corp.
- Cetin, T. (2011). Termal turizm potansiyeli açısından Kozaklı, Nevşehir Kaplıcaları. *Turkish Studies*, 6(1), 899-924.
- Dumanlılar, H., Aydal, D. & Dumanlılar, Ö. (1999). İspendere (Malatya) yöresi sülfid mineralleşmelerinin jeolojisi, mineralojisi ve jeokimyası. *MTA Dergisi*, 121, 255-250.
- Emekli, G. (2004). Seferihisar’da termal turizm olanakları. *Dünden Yarına Seferihisar Sempozyumu, İzmir, 7-8 Ekim 2004*, 147-156.
- Erfurt-Cooper, P. & Cooper, M. (2009). *Health and wellness tourism: spas and hot springs*. Bristol, UK: Channel View Publications.
- Ghersetich, I. & Lotti, T.M. (1996). Immunologic aspects: immunology of mineral water spas. *Clinics in Dermatology*, 14(6), 563-566.
- Güner, İ. & Sever, R. (2000). Az bilinen bir içme: Malatya-Aşağıispendere içmeleri. *Türk Coğrafya Dergisi*, 35, 105-112.
- Güngör, S. & Arslan, M. (2004). Turizm ve rekreasyon stratejileri için SWOT analizi, görsel kalite değerlendirmesi, turizm tesislerinin beğenilirliği ve turizm tesisleri durum analizi uygulaması: Beyşehir ilçesi örneği. *S.Ü. Ziraat Fakültesi Dergisi*, 18(33), 68-72.
- Gürbüz, M. & Sandal, E.K. (2003). Ekinözü içmelerinde (Kahramanmaraş) sağlık turizmi. *Türk Coğrafya Dergisi*, 41, 23-40.
- Hall, C. M. (2003). Spa and health tourism. Hudson, S. (Ed.), *Sport & adventure tourism* (ss. 273-292). New York: Haworth Hospitality Press.
- Högl, O. (1980). *Die Mineral- und Heilquellen der Schweiz*. Bern, Switzerland and Stuttgart. Germany: Verlag Paul Haupt.

- Horowitz, M. D. & Rosensweig, J. A. (2007). Medical tourism - health care in the global economy. *The Physician Executive*, November–December, 24-30.
- Howze, K. S. (2007). Medical tourism: symptom or cure?. *Georgia Law Review*, 41(3), 1013-1051.
- Iordoche, C., Ciochina, I. & Roxana, P. (2013). Medical tourism-between the content and socio-economic development goals. *Development Strategies*, 1, 31-42.
- İlker, G. (2012). *Türkiye’de termal turizme yönelik hizmet veren konaklama işletmelerinde pazarlama karması elemanları: örnek bir alan araştırması*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- Jorden, E. (1631). *A discovrse of natvrall bathes and minerall waters*. London. UK: Printed by Thomas Harper. Reproduced and published by Theatrum Orbis Terrarum Ltd. Amsterdam 1971.
- Karademir, N., Sandal, E. K. & Urhan, F. B. (2018). Sağlık turizmi açısından Ekinözü içmeleri. *Turkish Studies*, 13(3), 409-432.
- Karagülle, Z. (2008). Hidroterapi, SPA, balneoterapi, talassoterapi. *Türkiye Klinikleri*, 28(6), 224-229.
- Katsambas, A. & Antoniou, C. (1996). Mineral water and spas in Greece. *Clinics in Dermatology*, 14(6), 615-618.
- Kralj, P., Eichinger, L. & Kralj, P. (2009). The Benedikt hydrothermal system (northeastern Slovenia). *Environmental Geology*, 58, 1653-1661.
- Kültür ve Turizm Bakanlığı (2007). *Türkiye turizm stratejisi (2023)*, Ankara.
- Leavy, H. R. & Bergel, R. R. (2003). *The spa encyclopaedia: a guide to treatments & their benefits for health & healing*. New York: Thomson Delmar Learning.
- MacReady, N. (2007). Developing countries court medical tourists. *The Lancet*, 369, 1849-1850.
- Manavgat Ticaret ve Sanayi Odası (2013). *Manavgat sağlık turizmi fırsatları raporu*. Erişim Tarihi: 12.10.2019, ww.matso.org.tr
- McGeary, D., Plummer, C. & Carlson, D. (2001). *Physical geology - earth revealed*. USA: McGraw Hill.
- Medikal Turizm Raporu (2015). *2015-2016 Annual report*. Erişim Tarihi: 12.10.2019, https://medicaltourismassociation.com/userfiles/files/GHR_M_0037_ANNUAL_REPORT.pdf
- Milstein, A. & Smith, M. (2006). America’s new refugees - seeking affordable surgery offshore. *New England Journal of Medicine*, 355, 1637-1640.
- Mitsanobu, F., Hosaki, Y., Ashida, K., Tsugeno, H., Okamoto, M., Nishida, N., & Tanizaki, Y. (2003). Long-term spa therapy prevents the progressive pathological changes of the lung in patients with pulmonary emphysema. *The Journal of the Japanese Society of Balneology, Climatology and Physical Medicine*, 66, 91-98.
- Morgan, D. (2010). *The growth of medical tourism*, OECD Observer, No 281.
- Nahrstedt, W. (2004) Wellness: A new perspective for leisure centers, health tourism and spas in Europe on the global health market. Weiermair, K. & Mathies, C. (Ed.) *The tourism*

- and leisure industry: shaping the future* (ss. 181-198). New York: Haworth Hospitality Press.
- NaRanong, A. & NaRanong, V. (2011). The effects of medical tourism: Thailand's experience. *Bulletin of the World Health Organization*, 89, 336-344.
- Nobunaga, M., Tatsukawa, K., Hironobu, I. & Yoshida, F. (1996). Balneotherapy for patients with rheumatoid arthritis. Agishi, Y. & Ohtsuka, Y. (Ed.) *New frontiers in health resort medicine*. Hokkaido University School of Medicine, Noboribetsu, Japan.
- Odabaşı, E. & Tekbaş, Ö. F. (2015). Van Gölü suyu tedavi amacıyla kullanılabilir mi?. *TAF Preventive Medicine Bulletin*, 14(1), 71-74.
- Oumeish, O.Y. (1996). Climatotherapy at the Dead Sea in Jordan. *Clinics in Dermatology*, 14(6), 659-664.
- Parish, L. C. & Lotti, T. M. (1996). Commentary. *Clinics in Dermatology*, 14(6), 547-548.
- Patients Beyond Borders (2013). *Medical tourism statistics & facts, 2013*. Erişim Tarihi: 12.10.2019, <http://www.patientsbeyondborders.com/medical-tourism-statistics-facts>
- Pesce, A. (2002). *Thermal spas: an economic development alternative along both sides of the Uruguay river*. GHC Bulletin, Oregon: Geo-Heat Center.
- Pickton, D. W. & Wright, S. (1998). What's swot in strategic analysis?. *Strategic Change*, 7(2), 101-109.
- Pratzel, H. G. & Schnizer, W. (1991). *Handbuch der Medizinischen Bäder - Indikationen – Anwendungen – Wirkungen*. Stuttgart. Germany: Karl F. Haug Verlag.
- Ruggeri, K., Zalis, L., Meurice, C.R., Hilton, I., Ly, T., Zupan, Z. & Hinrich S. (2015). Evidence on global medical travel. *Bulletin of the World Health Organization*, 93, 785-789.
- Sandal, E. K & Karademir, N. (2015.) Ilıca (Kahramanmaraş) kaplıcalarında termal turizm odaklı rekreasyon faaliyetleri. *Türk Coğrafya Dergisi*, 64, 39-50.
- Shirakura, T. & Sugai, Y. (1986). Effect of balneotherapy in high water temperature using hot spring water (Jikan-yu in Kusatsu, Japan) on platelet function. *International Journal of Biometeorology*, 30(4), 359-385.
- Smith, M. & Kelly, C. (2006). Wellness tourism. *Tourism Recreation Research*, 31(1), 1-4.
- Speier, A. R. (2011). Health tourism in a Czech health spa. *Anthropology and Medicine*, 18(1), 55-66.
- Turan, M, Aksoy E & Bingöl A. F. (1995). Doğu Toroslar'ın jeodinamik evriminin Elazığ civarındaki özellikleri. *Fırat Üniversitesi Fen ve Mühendislik Bilimleri Dergisi*, 7(2), 177-199.
- Usta, N. & Zaman, M. (2015). Kızılcahamam ilçesi turizminde termal kaynakların önemi. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 19(2), 187-208.
- Vassileva, S. (1996) Mineral water and spas in Bulgaria. *Clinics in Dermatology*, 14(6), 601-605.
- Vu, K. & Mitsunobu, F. (2004). Spa therapy for bronchial asthma: studies at the Misasa Medical Center. *Alternative ve Complementary Therapies*, 10(3), 144-150.
- Yazgan, E. (1981). Doğu Toros'larda etkin bir paleokita kenarı etüdü (Üst Kretase-Orta Eosen), Malatya-Elazığ, Doğu Anadolu. *Yerbilimleri*, 7, 83-104.

Arap Turistlerin Doğu Karadeniz Bölgesi'ne Ekonomik Katkılarını Belirlemeye Yönelik Bir Araştırma¹

A Study on Determining The Economic Contributions of Arab Tourists to The Eastern Black Sea Region

Ertuğrul DÜZGÜN*

Murat ÖDEMİŞ**

Öz

Araştırmanın amacı, Doğu Karadeniz Bölgesi için önemli bir değer olan Arap turistlerin bölge turizmine olan ekonomik katkılarını belirlemektir. Bu kapsamda Doğu Karadeniz Bölgesi'ne ağırlıklı olarak hangi Arap ülkelerinden turistlerin geldiği, bu turistlerin bölgeye yapmış oldukları seyahatlerin amaçları ve ortalama seyahat harcamaları belirlenmeye çalışılmıştır. Betimsel bir çalışma niteliğinde olan araştırmada ikincil verilerden faydalanılmıştır. Araştırma kapsamında temel olarak daha önce yayınlanan TÜİK, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Doğu Karadeniz Kalkınma Ajansı (DOKA), Dünya Bankası, UNWTO ve diğer yazılı kaynaklardan elde edilen verilerden faydalanılmıştır. Çalışma, Doğu Karadeniz Bölgesi'nde yıllar itibarıyla artan bir değer olan Arap turistlerin hangi alanlara yönelik harcamalarda bulunduğu belirlenmesi ve bölgedeki paydaşlar için yol haritası çizilmesi açısından özgün olarak değerlendirilebilir. Araştırma sonucunda Körfez ülkelerinin uluslararası turizm harcamaları, popüler seyahat noktaları, ortalama seyahat harcamaları ve en çok tercih ettikleri destinasyonlar da belirlenmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Arap Turist, Doğu Karadeniz Bölgesi, Ekonomik katkı

Abstract

The aim of the research is to determine the economic contributions to tourism in the region of Arab tourists, which is an important value for the Eastern Black Sea Region. In this context, it is tried to determine which Arab countries mainly tourists arrive to the Eastern Black Sea Region, the reasons why these tourists travel to the region and the average travel expenses. As method, the secondary data is used in the research which is a descriptive study. It is mainly benefited from TURKSTAT, Ministry of Culture and Tourism, Eastern Black Sea Development Agency (DOKA), IMF, UNWTO and other written sources in the scope of the research. The study can be evaluated originally in terms of determining which areas Arab tourists are spending in the Eastern Black Sea Region over the years, and drawing road maps for the stakeholders in the region. As a result of the research, it is also tried to determine the international tourism expenditures, popular travel points, average travel expenses and destination preferences of the Gulf countries.

Keywords: Arab Tourist, The Eastern Black Sea Region, Economic contribution

Giriş

Turizm sektörünün ülke ekonomilerinin gelişmesinde önemini giderek arttığı günümüzde turizm işletmeleri ve turistik destinasyonlar, ulusal ve uluslararası turizm pazarından daha fazla pay alabilmek amacıyla farklı turizm türlerine ve pazarlara yönelik girişimlerini artırmaktadırlar. Şahin vd.'ne (2012) göre ülkelerin, uluslararası turizm pazarından daha fazla pay alabilmek amacıyla; stratejik konumlarını, mevcut varlıklarını ve alternatif olanaklarını etkin bir şekilde belirlemeleri gerekir. Bu noktada Türk turizmi, uluslararası turizm pazarındaki payını artırabilmek amacıyla son yıllarda stratejik konumunu ve mevcut değerlerini göz önünde bulundurarak kültürel, tarihi, coğrafi ve dini açıdan güçlü bağlarının bulunduğu Arap pazarına yönelik girişimlerini artırmış durumdadır.

Türk turizminin geleceği açısından diğer pazarlarda yaşanan konjonktürel kayıpların telafi edilmesi, rakip ülkelere göre turist sayısının ve turizmden elde edilen gelirin artırılması, diğer ulusal turizm hedeflerine yaklaşılması gibi hedeflere ulaşılabilmesi oldukça önemlidir.

¹ Bu çalışma 23-24 Ekim 2017 tarihleri arasında düzenlenen DOKAP Bölgesi Uluslararası Turizm Sempozyumunda sunulan bildirinin genişletilmiş halidir.

* Dr.Öğr. Üyesi, Gümüşhane Üniversitesi, Turizm Fakültesi, duzugunertugrul@gmail.com

** Dr.Öğr. Üyesi, Gümüşhane Üniversitesi, Turizm Fakültesi, mrodemis@gmail.com

Ayrıca Arap ülkeleriyle söz konusu bağların güçlendirilmesi, Arap ülkeleri için önemi oldukça fazla olan doğal çekiciliğin merkezi durumundaki Doğu Karadeniz Bölgesi başta olmak üzere diğer bölgelerin ekonomik anlamda gelişmesinin ve diğer bölgelerle entegre olmasının sağlanması gibi hedeflere ulaşılabilmesi de önem arz etmektedir. Bu nedenle, Arap pazarının son yıllarda özellikle Doğu Karadeniz Bölgesi turizmi açısından önemi tartışılmaz hale gelmiştir. Söz konusu amaçlara ulaşılabilmesi anlamında; Arap turistlere yönelik turistik altyapı ve üstyapı yatırımlarının gerçekleştirilmesi, doğrudan ve dolaylı (halkla ilişkiler, diziler, sinemalar vb.) tanıtım kampanyalarının yürütülmesi ve Arap turistleri cezbedebilecek turistik çekiciliklerin oluşturulması (alışveriş merkezleri, doğal çekicilikler vb.) gibi girişimler Arap pazarının muhafaza edilmesinde ve daha da geliştirilmesinde önem arz etmektedir. Arap dünyasının hem coğrafi açıdan Türkiye'ye yakın olması, hem de bu pazarı cezbedebilecek çekicilik unsurlarının Türkiye coğrafyasında yeterince bulunması, herhangi bir girişime gerek kalmaksızın Türkiye'nin Araplar için önemli bir cazibe merkezi haline dönüşmesinde yeterli gibi gözükse de; yakın coğrafyada ikame ürünlere sahip çok sayıda rakip turistik destinasyonun bulunması ve politik, sosyo-kültürel, ekonomik, teknolojik nedenli konjonktürel değişimlerin yaşanması söz konusu girişimleri zorunlu hale getirmektedir.

Bu girişimlere kaynak oluşturabilmek ve Arap turistlerin özellikle Doğu Karadeniz Bölgesi'ne ekonomik katkılarını belirleyebilmek amacıyla, Türkiye'de gerçekleştirdikleri ziyaretlere ilişkin istatistiksel verilerin periyodik olarak izlenerek geleceğe dönük sağlıklı değerlendirmelerin ve tahminlerin yapılması önem arz etmektedir. Bu doğrultuda çalışmada, Arap turistlerin Türkiye'de gerçekleştirdikleri ziyaretlere ilişkin güncel istatistiksel verilerin derlenerek Doğu Karadeniz Bölgesi'ne ekonomik katkılarının belirlenmesi amaçlanmıştır. Söz konusu istatistiksel verilerin kapsamını Arap turistlerin harcama yaptıkları alanlar başta olmak üzere, Körfez ülkelerinin uluslararası turizm harcamaları, popüler seyahat noktaları, ortalama seyahat harcamaları ve en çok tercih ettikleri destinasyonlar oluşturmaktadır.

Bu doğrultuda araştırmanın ilk bölümünde ilgili literatür hakkında bilgiler verilmiş, ardından yöntemden bahsedilerek ikincil olarak toplanan veriler bulgular kısmında derlenmiştir. Sonrasında ise araştırma sonuçlarına yer verilerek araştırmacılara ve paydaşlara konuyla ilgili öneriler getirilmiştir.

Literatür Taraması

Son yıllarda Arap ülkelerinden (özellikle Suudi Arabistan, Birleşik Arap Emirlikleri, Kuveyt, Irak gibi ülkelerden) Doğu Karadeniz Bölgesi'ne gerçekleşen ziyaretlerde ciddi artışlar meydana gelmiştir (Günaydın vd., 2015, s. 38). Bu artışlarda Kültür ve Turizm Bakanlığı Tanıtım Genel Müdürlüğü'nün, TV dizilerinin ve Arap ülkelerinde faaliyet gösteren seyahat acentelerinin ve tur operatörlerinin katkısı büyüktür (Mengü, 2012, s. 106). Özellikle son dönemlerde Türk dizilerinin Arap toplumları üzerinde oluşturduğu etki ise oldukça fazladır (Deniz, 2010; Nuroğlu, 2013; Öztürk ve Atik, 2016; Ö. Güzel ve B. Güzel, 2017). Uydu kanallarının ve sosyal medya imkanlarının artması, bu etkinin büyümesinde büyük rol oynamıştır (Deniz, 2010, s. 51). Bu gibi etkenlerin, Arap ülkelerinin Türkiye'ye karşı olumlu olan algılarının (Salem, 2011; Yıldırım, 2014; Sarı ve Yıldırım, 2015) daha da iyileştirilmesinde önemli katkılar sağladığı söylenebilir.

Türkiye'nin Arap turistleri çekmesinde yeni ve değişik turizm türlerini geliştirebilme potansiyeline ve yeni pazarlara yönelik pazarlama faaliyetlerini gerçekleştirebilme yeteneğine sahip olmasının önemli bir payının olduğu söylenebilir (Bozok ve Köroğlu, 2007, s. 156). Diğer taraftan; Arap ülkelerinden Türkiye'ye yönelik ziyaretlerin daha da artırılmasında, Orta Doğu coğrafyasındaki politik istikrarın korunmasının ve barış ortamının tesis edilmesinin önemi büyüktür (Hacıoğlu ve Saylan, 2014, s. 80). Ancak Orta Doğu coğrafyasında politik

istikrar dönem dönem bozulsa dahi; ülkeleri birbirine yaklaştıran tarihi, kültürel ve dini bağlar ilişkilerin korunması ve geliştirilmesinde etkili olabilmektedir.

Özellikle son dönemlerde Orta Doğu'da yaşanan Arap baharının turizm üzerinde olumsuz etkilere yol açması beklenirken, ortaya çıkan olumsuz etki önemli boyutta gerçekleşmemiştir. Aksine, Türkiye'nin Arap ülkelere sergilediği ılımlı yaklaşım ya da yumuşak güç, Türkiye'nin bilinirliğini artırmış ve Arap ülkelerinin turistik tercihleri arasında yer almasını sağlamıştır (Akbaş ve Tuna, 2016, s. 95).

Türkiye'nin hedef pazarları arasında; Kuveyt, Katar, Birleşik Arap Emirlikleri, Bahreyn, Suudi Arabistan ve Umman gibi Orta Doğu körfez ülkeleri başta olmak üzere; Suriye, İran, Irak, Ürdün, Lübnan, Yemen, Libya, Mısır, Tunus, Fas ve Sudan gibi diğer Orta Doğu Arap ülkeleri yer almaktadır.

Söz konusu Arap ülkeleri, Türk turizmi açısından önemli ekonomik fırsatlar sunmaktadır. Özellikle körfez ülkeleri arasında yer alan Katar, Kuveyt ve Suudi Arabistan'da kişi başına düşen gelirin nisbi olarak diğer Arap ülkelere göre yüksek olduğu dikkate alındığında, bu ülkelerin Türkiye ve diğer rakip ülke destinasyonları açısından ayrı bir öneme sahip olduğu söylenebilir (Mengü, 2008, s. 117). Körfez ülkelerinin gelirlerinin yüksek olmasına bağlı olarak daha çok lüks tüketim ürünlerine yönelmeleri, bu ülkelerin turistik destinasyonlar açısından cazip olmasını sağlamıştır. Bu nedenle, Türkiye'nin hedef pazar olarak Körfez ülkelere çok daha fazla önem vermesi ve bu ülkelerin beklentilerine cevap verebilecek lüks turistik tüketim ürünlerine yönelik yatırımlarını daha da artırması gerekmektedir. Türkiye'nin 2023 turizm stratejilerini etkin bir şekilde gerçekleştirebilmesi ve hedeflerine ulaşabilmesi noktasında deniz, kum ve güneş turizmine göre daha fazla önem kazanmış olan alternatif turizm türleri (doğaya dayalı turizm ve alışveriş turizmi gibi), Arap turistlerin temel ilgi alanlarını oluşturan ve Türkiye destinasyonuna ve özellikle Doğu Karadeniz Bölgesi'ne en çok ekonomik katkıyı sağlayabilecek turizm türleri arasında yer almaktadır. Bu turizm türlerine yönelik yapılacak yatırımların niteliğinin ve niceliğinin artırılması, lüks tüketim beklentisi içerisindeki Körfez ülkelerinin Türkiye destinasyonuna olan ilgisinin daha da artırılmasında kritik öneme sahiptir. Diğer taraftan yapılacak yatırımların, turizm kaynaklarının sürdürülebilir ilkeler çerçevesinde kullanılmasına imkan tanınması sağlanmalıdır.

Trabzon özelinde yapılan bir çalışmada, Arap pazarı Türk halkı tarafından "çok para harcayan", "ekonomiye can verecek olan", Avrupa'ya göre tercih edilen" şeklinde algılanmaktadır (Bayram, 2016, s. 1697). Bu araştırma sonuçları, Arap pazarının genel olarak Trabzon halkı tarafından önemli bir gelir kaynağı olarak değerlendirildiğini göstermektedir. Ancak bu sonuçların olumlu yönleri kadar olumsuz yönlerinin de olabileceği unutulmamalıdır. Turizmin sürdürülebilir bir büyüme kaydedebilmesi için, özellikle lüks tüketim beklentisi içerisindeki Arap ülkelere kaliteli mal ve hizmet sunulması önem arz etmektedir. Yüksek fiyatla sunulan turistik ürünlerin Arap turistlerin ihtiyaç ve beklentilerini tam olarak karşılayıp karşılamadığına yönelik yapılacak araştırmalar, mevcut pazarın kaybedilmesinin önüne geçilmesi ve gerekli tedbirlerin alınması açısından önemlidir.

Literatürde Arap turistlere yönelik gerçekleştirilmiş olan çalışmalar incelendiğinde; son dönemlerde Orta Doğu Bölgesi'nde yaşanmakta olan Arap baharının bölgeye ekonomik yansımalarını inceleyen çalışmalar bulunmakla birlikte, Arap baharının turizme etkilerini konu alan çalışmalar da mevcuttur (M.Şahin ve Ö.Şahin, 2014; Hacıoğlu ve Saylan, 2014; Göçer ve Çınar, 2015). Ayrıca literatürde Arap turistlere yönelik olarak; islami turizm, inanç turizmi ve helal turizm gibi konuların incelendiği çok sayıda ulusal ve uluslararası çalışmaya rastlamak mümkündür (Din, 1989; Ap vd., 1991; Henderson, 2003; Timothy ve Iverson, 2006; Rimmawi ve Ibrahim, 2009; Zamani-Farahani ve Henderson, 2010; Bhuiyan vd., 2011;

Hamza, 2012; Okuyucu ve Somuncu, 2013; Tekin, 2014; Jafari ve Scott, 2014; Henderson, 2015; Boğan vd., 2016; Tekin ve Yılmaz, 2016).

Doğu Karadeniz Bölgesi ve Türkiye'nin diğer bölgeleri kapsamında Arap turistler açısından Türkiye'nin imajı, Arap turizminin mevcut durumu, Arap turizmi potansiyeli, Arap turizminin yerel halk üzerindeki etkileri ve Arap turistlere yönelik hizmet kalitesinin analizi gibi konularda gerçekleştirilmiş olan sınırlı sayıda çalışma bulunmaktadır. Bu çalışmalar ağırlıklı olarak Türkiye'nin Arap dünyası üzerinde ağırlığını hissettirmeye başladığı son dönemlere aittir (Mengü, 2008, 2012; Salem, 2011; Yıldırım, 2014; Sarı ve Yıldırım, 2015; Günaydın vd., 2015; Çeken vd., 2018; Tekin ve Demirel, 2018). Ayrıca literatürde; Arap turistlerin Türkiye destinasyonuna çekilmesinde, Türk dizi ve filmlerinin oynadığı rolü inceleyen çalışmaların da bulunduğu görülmektedir (Deniz, 2010; Nuroğlu, 2013; Öztürk ve Atik, 2016; Ö.Güzel ve B.Güzel, 2017). Bu çalışmaların bazılarının kapsam ve sonuçlarına kısaca değinilmesinde yarar görülmektedir. Mengü'nün (2012) çalışmasında Türkiye'nin uluslararası turist gelişleri bakımından mevcut durumu, Arap dünyasından dünyaya ve Türkiye'ye gelen turist sayıları ekonometrik yöntemlerle analiz edilmiştir. Sonuç olarak çalışmada; Arap dünyasından seyahat amaçlı turist çıkışlarının 40-55 milyon, gelirin ise 45-60 milyar dolar aralığında gerçekleşeceği öngörülmüştür. Türkiye'nin Arap dünyasına coğrafi yakınlığı ve turizm potansiyeli göz önüne alındığında ve uygun arz koşullarının oluşturulması, etkin strateji, politika ve önlemlerin hayata geçirilmesi halinde 2020 yılında 7-10 milyon kişi aralığında Arap turist Türkiye'yi ziyaret edeceği öngörülmüştür. Salem'in (2011) Arap dünyasında Türkiye'nin imajını değerlendirdiği çalışmasında; TESEV'in yapmış olduğu araştırmanın sonuçlarına göre bölgedeki mevcut ekonomik ve siyasi koşullara bağlı olarak Arap dünyasının Türkiye'ye yöneldiği belirtilmektedir. Ayrıca Türkiye genel itibariyle, Arap dünyasının gözünde olumlu bir imaja sahiptir. Sarı ve Yıldırım (2015) çalışmalarında, Orta Doğu turistlerin Rize Ayder Yaylasında bulunan yerel turizm işletmelerinin hedef pazarları içerisindeki yerini ve bu işletmelerin Orta Doğu turistlere yönelik algılarını incelemiştir. Sonuç olarak Orta Doğu pazarının işletmeler tarafından demografik, coğrafi, psikografik ve davranışsal olarak analiz edildiği, ancak demografik bölümlendirme kapsamında yer alan cinsiyet faktörü bakımından herhangi bir ayrıma gidilmediği ortaya çıkmıştır. Ayrıca ortaya çıkan sonuçlara göre işletmeler, Orta Doğu pazarını hedef pazarları olarak görmemektedir. Bu durumun ise, Orta Doğu turistlerin harcamalarının düşük olmasına neden olduğu belirtilmektedir. Tekin ve Demirel'in (2018) çalışmalarında, Kastamonu'nun Arap turist potansiyeli SWOT analizi ile incelenmiştir. Bu doğrultuda resmi kuruluşlardan elde edilen verilerden yararlanılarak Trabzon ili ile karşılaştırmalar yapılmıştır. Ortaya çıkan sonuçlara göre Kastamonu'nun güçlü yönleri; tarihi, kültürü, doğal güzellikleri ve inanç turizmi potansiyelidir. Zayıf yönleri ise, öncelikli olarak sosyal hayatın ve alışveriş alanlarının yetersiz olması olarak ifade edilmiştir. Çeken vd. (2018) ise çalışmalarında, Arap ülkelerinden gelen turistlerin etkilerine yönelik Sapanca yerel halkının algılarını belirlemeye çalışmışlardır. Ortaya çıkan sonuçlar değerlendirildiğinde, Arap turistlerin ziyaretleri Sapanca yerel halkı tarafından olumlu bir şekilde karşılanmamaktadır. Ayrıca çalışmanın sonuçlarına göre, Sapanca yerel halkı Arap turistlerin yararlarından çok zararlarının olduğunu belirtmişlerdir.

Yöntem

Çalışma betimsel bir araştırma olup, veri toplama tekniği olarak ikincil verilerden yararlanılmıştır. Büyüköztürk vd.'ne (2012, s. 22) göre betimsel araştırmalar, mevcut durumu mümkün olduğunca tam ve özenli bir şekilde tanımlamayı amaçlamaktadır. Diğer taraftan Unur'a (2004) göre turizmin ekonomik etkileri, çeşitli ekonomik modeller ve yöntemlerden yararlanılarak belirlenebilir. Bu yöntemler turizm ve seyahatle ilgili mevcut verilere ya da ikincil verilere dayanabilir. Turizmin yarattığı ekonomik etkilerin en önemli ayağını turist harcamaları oluşturmaktadır. Turist harcamalarının tespit edilmesinde ise birincil ve ikincil

verilerden yararlanılabilir. Bu çalışmada da, Arap turistlerin Doğu Karadeniz Bölgesi'ndeki ziyaretlerinden sağlanan ekonomik katkının ikincil verilere dayanılarak objektif olarak değerlendirilmesi amaçlanmıştır. Bu amaç doğrultusunda Arap ülkelerinin coğrafi dağılımları, ekonomik durumları, yurtdışı turizm harcamaları, popüler seyahat noktaları, dış turizm harcamaları, ülkemize gelen Arap turist sayıları, Körfez ülkelerinden gelen turistler ile toplam yabancı turistlerin karşılaştırması, Doğu Karadeniz Bölgesine gelen turist sayıları belirlenmiştir. Elde edilen verilerin Arap turistlere yönelik ekonomik harcamaları yansıttığı varsayılmıştır.

Çalışmada Arap turistlerin Doğu Karadeniz Bölgesi'ne ziyaretleri kapsamında; harcama alanları başta olmak üzere, uluslararası turizm harcamaları, popüler seyahat noktaları, ortalama seyahat harcamaları ve en çok tercih ettikleri destinasyonlara ilişkin güncel verilere ulaşılmaya çalışılmıştır. Bu amaca yönelik olarak; Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK), TC Kültür ve Turizm Bakanlığı, Türkiye Seyahat Acentaları Birliği (TÜRSAB), Dünya Turizm Örgütü (UNWTO), Dünya Bankası ve Doğu Karadeniz Kalkınma Ajansı'nın (DOKA) güncel verilerinden yararlanılmıştır. Ardından söz konusu ikincil veriler çalışmanın amaçları doğrultusunda yorumlanmış olup, Doğu Karadeniz Bölgesi'nde Arap turistlerin ziyaretlerinden sağlanan ekonomik katkının daha da artırılabilmesi için çözüm önerileri getirilmeye çalışılmıştır.

Bulgular

Her geçen gün gelişen ve değişen dünyada ülkeler turizmdeki pastadan alacakları payı artırmaya çalışmaktadırlar. Bunun içinde turistik ürün potansiyeli yüksek olan ülkeler zengin ülkeler için her zaman çekici olmuşlardır. Dünya Bankası ve Uluslararası Para Fonu'nun (IMF) 2016 yılı verilerine dayanarak dünyanın en zengin ülkelerinin sıralaması Tablo-1'de gösterilmiştir.

Tablo 1: Dünyanın en zengin ilk 10 ülkesi

Ülkeler	Gayrisafi Yurtiçi Hasıla (Kişi Başına Düşen)
Katar	146.011 dolar
Lüksemburg	94.167 dolar
Singapore	84,821 dolar
Brunei	80.335 dolar
Kuveyt	71.600 dolar
Norveç	67.619 dolar
Birleşik Arap Emirlikleri	67.201 dolar
Hong Kong	57.676 dolar
Amerika Birleşik Devletleri	57.045 dolar
İsviçre	56.815 dolar

Kaynak: Dünya Bankası ve IMF, 2016

İlk onda yer alamayan ancak dünyanın en zengin 25 ülke listesinde ise Suudi Arabistan, Bahreyn, Hollanda, İrlanda, Avustralya, Avusturya, İsveç, Almanya, Tayvan, Kanada, Danimarka, Umman, İzlanda, Belçika ve Fransa bulunmaktadır. Tablo 1'de de görüleceği üzere dünyanın en zengin ülkeleri listesinde çok sayıda Arap ülkesi (Katar, Kuveyt, B.A.E, Suudi Arabistan, Bahreyn) bulunmaktadır (Dünya Bankası, 2016; IMF, 2016).

Arap ülkeleri siyasi durumları ve ekonomik performansları bakımından coğrafi dağılımlarına göre üç gruba ayrılabilir (Tablo-2). Birinci grup Körfez Arap ülkeleri, ikinci grup Afrika Arap ülkeleri ve üçüncü grup ise Batı Asya/Orta Doğu Arap ülkeleridir.

Tablo 2: Arap ülkelerinin coğrafi dağılımı

1.GRUP	2.GRUP	3.GRUP
Körfez Ülkeleri	Afrika Ülkeleri	Batı Asya/Orta Doğu
Suudi Arabistan	Mısır	Suriye
Kuveyt	Cezayir	Irak
Katar	Tunus	Ürdün
B.A.E.	Fas	Lübnan
Bahreyn	Libya	Yemen
Umman	Tunus	Filistin
	Moritanya	
	Sudan	
	Cibuti	
	Komor	

Kaynak: DOKA Doğu Karadeniz Bölgesinde Arap turizmi mevcut durum ve gelişme stratejisi raporu, 2015, s. 2

Arap dünyasının gelir, nüfus ve ortalama yaşam gibi oranlarına bakıldığında yıllar itibariyle bir değişim içerisinde olduğu görülmektedir (Tablo 3). Genel olarak Arap dünyasına bakıldığında 2014-2016 yılları arasında giderek artan bir nüfus dikkat çekmektedir. Bununla beraber ortalama yaşamda da artış gözlenmektedir. Ancak dünyanın en zenginler listesinde çok sayıda ülke bulundurmasına rağmen toplam Gayrisafi Yurtiçi Hasılasına bakıldığında yıllar itibariyle azaldığı görülmektedir.

Tablo 3: Arap dünyasının ekonomik durumu

	2014	2015	2016
Toplam Nüfus	390.043.028	398.304.960	406.452.690
GSYİH (\$)	2.904 Trilyon	2.561 Trilyon	2.501 Trilyon
Tahmini yaşam süresi, (yıl)	70	71	-

Kaynak: Dünya Bankası, 2017

Bir ülkenin ekonomik büyüklüğünün belirlenmesindeki ölçütlerden biri olan gayrisafi yurtiçi hasılanın son dönemlerde düşmeye başlamış olması özellikle Arap coğrafyasındaki çalkantılı durumlardan kaynaklandığı söylenebilir. Dünya Bankası (2015) verilerine göre GSYİH Arap coğrafyasında 2009-2014 yılları arasında sürekli artış göstermiştir.

Özellikle dünya sıralamasında üst sıralarda bulunan Körfez ülkelerinin yurtdışına yönelik olarak yapılan turizm hareketlerine önemli harcamalar yaptıkları söylenebilir. Doğu Karadeniz Kalkınma Ajansının (2015, s. 7) Arap turistlere yönelik raporuna göre, Ortadoğu Bölgesi'ndeki Arapların turizm hareketinin %75'i halen bölge içi turizm olarak gerçekleşmektedir. Körfez ülkelerinin bölge dışı turist sayısının %60'nı, toplam dış harcamaların da %75'ini gerçekleştirdikleri bilinmektedir. Suudi Arabistan, BAE ve Kuveyt dışarıya en çok turist gönderen ana turist kaynakları iken, Katar ve Umman gelişen pazarlardır. Bahreyn ise bu listede çok az bir paya sahiptir.

Tablo 4: Körfez ülkelerinin yurtdışı turizm harcamaları (milyon \$)

ÜLKE	Harcamalar		
	2013	2014	2015
Suudi Arabistan	17.660	-	-
B.A. Emirlikleri	17.699	-	-
Katar	11.729	12.871	11.641
Umman	1.824	2.080	2.178
Kuveyt	10.567	12.280	13.148
Bahreyn	873	864	-

Kaynak: UNWTO, 2016

Birleşmiş Milletler Dünya Turizm Örgütü'nün (2016) verilerine göre, Körfez ülkelerinin yurtdışı harcamaları açısından (Tablo 4) toplam dünya turizm harcamaları

içerisinde önemli bir paya sahip oldukları görülmektedir. Özellikle Suudi Arabistan ve Birleşik Arap Emirliklerinin diğer Körfez ülkelerine oranla yüksek harcama yaptıkları söylenebilir. Göze çarpan diğer bir nokta ise Umman'ın uluslararası seyahatlere ayırdığı payın her geçen gün artıyor olmasıdır.

Tablo 5: Körfez ülkelerinin popüler seyahat noktaları

ÜLKE	Avrupa	Diğer
Suudi Arabistan	1.İsviçre, 2.Fransa, 3.Birleşik Krallık,4.Türkiye	1.Malezya, 2. Endonezya, 3.Singapur, 4.Fas
Kuveyt	1.Birleşik Krallık, 2.İsviçre, 3.Fransa,4.Almanya, 5.Türkiye	1.ABD, 2.Malezya, 3.Tayland
Katar	1.Birleşik Krallık, 2.Fransa, 3.İsviçre, 4.Almanya	1.ABD, 2.Malezya, 3.Tayland
Birleşik Arap Emirlikleri	1.Birleşik Krallık, 2.Fransa, 3.Almanya, 4.İtalya	1.Tayland, 2.Singapur, 3.Malezya
Bahreyn	1.Birleşik Krallık, 2.Almanya, 3.Fransa	1.ABD, 2.Hindistan, 3.Malezya
Umman	1.Birleşik Krallık, 2.Almanya, 3.Fransa	1.Hindistan, 2.Malezya

Kaynak: UNWTO, 2012'den aktaran DOKA, 2015, s. 8

Tablo5'te görüleceği üzere Körfez ülkelerinde yaşayan insanlar Ortadoğu ülkeleri hariç tutulduğunda daha çok Avrupa ve Asya-Pasifik ülkelerine seyahat etmektedirler. Ayrıca ABD de Körfez ülkelerindeki insanlar için önemli bir cazibe merkezi olmuştur. Ancak en büyük payın Avrupa'da olduğu söylenebilir. Avrupa içerisindeki ülkelere bakıldığında Birleşik Krallık'ın Suudi Arabistan haricinde tamamında en popüler ülke olduğu söylenebilir. Bununla birlikte Almanya, İsviçre, Fransa ve İtalya'nın da Avrupa'daki popüler alanlar olduğu görülmektedir. Özellikle Suudi Arabistan ve Kuveyt için Türkiye ise en fazla tercih edilen seyahat noktalarındandır.

Tablo 6: Suudi turistlerin dış turizmde yaptıkları harcamaların amaçlarına göre oranı

Seyahat Amaçları	Harcama Miktarı (Milyon \$)	Pay (%)
Konaklama	3.147	19.5
Yeme-İçme	2.542	15.7
Destinasyon içi ulaşım	1.352	8.4
Eğlence	4.409	27.3
Alışveriş	4.032	25
Diğerleri	0.669	4.1
Toplam	15.482	100

Kaynak: DOKA, 2015, s. 13

Suudi turistler özelinde Arap turistlerin gittikleri ülkelerde yapmış oldukları harcamalara bakıldığında (Tablo 6) en fazla harcamayı eğlence sektörüne yaptıkları görülmektedir. Bununla birlikte dikkat edilmesi gereken diğer bir harcama kaleminin ise alışveriş olduğu görülmektedir. Arap turistler yapmış oldukları harcamanın yarısından fazlasını eğlence ve alışverişe ayırmaktadır. Bunları ise konaklama ve yeme içme için yapmış oldukları harcamalar takip etmektedir.

Tablo 7: Körfez ülkelerinden ülkemize gelen turist sayıları

ÜLKELER	YILLAR		
	2014	2015	2016
B.A.EMİRLİĞİ	53 736	51 600	38 315
BAHREYN	24 305	32 476	41 505
KATAR	29 743	35 832	32 681
KUVEYT	133 128	174 486	179 938
S.ARABİSTAN	341 786	450 674	530 410
UMMAN	-	-	-

Kaynak: TÜRSAB turizm verileri, 2017

Türkiye Seyahat Acentaları Birliği'nin (2017) yayımlamış olduğu verilere bakıldığında, Körfez ülkelerinden ülkemize en fazla Suudi turistlerin geldiği görülmektedir. Onu ise Kuveytli turistler takip etmektedir. Umman'a ait veriler TÜRSAB tarafından yayımlanmadığı için boş bırakılmıştır. Körfez ülkeleri içerisinde en az turist dünyadaki GSYİH bakımından en zengin ülke olan Katar'dan gelmiştir. Diğer yandan Suudi Arabistan, Kuveyt ve Bahreyn'den gelen turist sayısında yıldan yıla artış gözlenirken Birleşik Arap Emirliklerinden gelen turist sayısının üç yılda giderek azalmış olması dikkat çekicidir.

Tablo 8: Körfez ülkelerinden gelen turistler ile toplam yabancı turistlerin karşılaştırması

2013	Turist Sayısı (Bin)	KişiBaşı Harcama (\$)	Toplam Harcama (Milyon \$)
Arap Turistler (Körfez)	418,6	3000*	1.256
Türkiye Toplam	33,824	749	25.322
Araplar/TR	1,23	4	4,96

Kaynak: Kültür ve Turizm Bakanlığı ve *piyasa verilerinden uyarlayan DOKA, 2015, s. 20

Yüksek gelir grubuna sahip olan Körfez ülkeleri diğer turistlere nazaran daha yüksek harcamalar yapmaktadır (Tablo 8). Türkiye'nin de hedef kitlesi arasında yer alan Körfez ülkelerinden gelen turistlerin yapmış ortalama harcama ülke bazında hesaplanan toplam yabancı turist harcama ortalamasının dört katına denk gelmektedir. Buradan hareketle lüks tüketim alışkanlığı olan Körfez ülkelerindeki Arapların turizm hizmetlerinden faydalanırlarken de bu alışkanlıklarını devam ettirdikleri söylenebilir.

Tablo 9: Trabzon iline gelen turist sayısı

YILLAR	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
YERLİ	1.185.531	1.214.565	1.356.054	976.678	1.889.250	1.737.069	1.190.299
YABANCI	250.519	290.842	313.030	350.157	260.800	453.074	575.795
TOPLAM	1.436.050	1.505.407	1.669.084	1.326.835	2.150.050	2.190.43	1.766.094

Kaynak: Trabzon İl Kültür Turizm Müdürlüğü, 2019

Trabzon İl Kültür Turizm Müdürlüğü (2019) bölgeye gelen turist sayılarının yıllar itibariyle takibini yapmaktadır. Son 7 yıllık dönem içerisinde belli yıllarda düşmeler olsa da genel olarak bölgeye gelen turist sayısındaki artış devam etmiştir (Tablo 9). Özellikle 2018 yılında Ortadoğu Turizm Seyahat Acenteleri Derneği Doğu Karadeniz Bölge Temsilciliği tarafından hedeflenen 500 bin turist sayısı aşılmıştır. Bölgeye iç pazardan gelen talebe bakıldığındaysa dalgalı bir seyir izlendiği görülmektedir.

Tablo 10: 2017-2018 yılları Trabzon havalimanına en fazla inen uçak sayıları

Gelinen Ülkeler	2017	2018
Suudi Arabistan	379	418
Almanya	227	269
Birleşik Arap Emirlikleri	132	248
Kuveyt	58	126
Bahreyn	0	50
Ürdün	0	7
Diğer	73	45
TOPLAM	869	1163

Kaynak: Trabzon İl Kültür Turizm Müdürlüğü, 2019

Doğu Karadeniz Bölgesine gelen Arap turistlerin sayısını belirlemeye yönelik net bilgiye ulaşılmasının zorluğuna rağmen Trabzon İl Kültür Turizm Müdürlüğü (2019) verilerine göre bölgenin en işlek havalimanı olan Trabzon Havalimanına iniş yapan uçakların hangi ülkelerden geldiği açıklanmıştır (Tablo 10). Bakıldığında son iki yıl içerisinde bölgeye en fazla Suudi Arabistan'dan uçak inişi gerçekleşmiştir. Trabzon Havalimanına en fazla iniş yapan uçakların geldikleri ülkeler incelendiğinde; ilk 6 ülke arasında yer alan 5 ülkenin Körfez ülkeleri, bir ülkenin ise bir Avrupa ülkesi (Almanya) olduğu görülmektedir.

Sonuç ve Öneriler

Ülkeler dünya üzerinde söz sahibi olmak için kendilerine gelir sağlamaya yönelik çalışmalar yürütürler. Bu çalışmalardan bir kısmı da turizm üzerinden gerçekleşmektedir. Dünyadaki birçok ülke kendilerine döviz getirisi sağlayan turizm pastasından daha büyük pay alma yarışı içersindedirler. Bu yüzden de turistik ürünlerini farklılaştırarak ülkelerindeki turizm faaliyetlerini geliştirmeye çalışırlar. Dünya nüfusunda ve uluslararası turizm pazarında büyük bir yere sahip olan Arap dünyası ülkemizin turizmden kaynaklı sağladığı gelire önemli katkılar sunmaktadırlar. Bölge turizmi için önemli bir potansiyel olan Arap dünyasının turizme ayırmış olduğu bütçeler de azınsanmayacak orandadır. Özellikle 11 Eylül saldırıları ve Amerika'nın Irak'ı işgali gibi durumlardan sonra Arap dünyası tatil tercihlerini şekillendirmek için yeni destinasyonlar aramaya başlamışlardır. Öncelikle bölge içindeki destinasyonlar sonrasında ise Orta Doğu'ya yakın bölgeler tercih edilmeye başlanmıştır. Bunda gerek geçmişten gelen tarihi ve kültürel etkiler gerek dini faktörler gerekse de coğrafi olarak bulunan durum etkili olmaktadır. Bu bakımdan Türkiye gibi hem Orta Doğu hemde Avrupa pazarına hitap eden destinasyonlar çekici ülkeler haline gelmişlerdir. Ancak turizmde henüz Arap pazarından alınan payın yetersiz olduğu söylenebilmektedir.

Büyük bir coğrafyayı kapsayan Arap dünyası ekonomik bakımından dünyanın en zengin ülkeler listesindeki birçok ülkeyi bünyesinde barındırmaktadır. Özellikle Katar, Kuveyt, Birleşik Arap Emirlikleri ve Suudi Arabistan gibi ülkeler dünyanın en fazla gayrisafi yurtiçi hasılaya sahip ülkeleri olmakla birlikte Arap dünyasında en çok uluslararası turizme harcama yapan ülkeler olarak bilinmektedir. Bahreyn ve Umman ile birlikte Körfez ülkeleri olarak anılan bu ülkeler Arap dünyasındaki diğer Afrika ve Batı Asya/Orta Doğu ülkelerinden ayrılmaktadır. Nüfus olarak da sürekli bir artış içerisinde olan Arap dünyası Türkiye için önemli bir pazardır.

Ülkemiz için bir potansiyel olan Körfez ülkelerinin yapmış oldukları seyahatlerde Türkiye'nin gereken yerde olmadığı Körfez ülkelerinin ağırlıklı olarak Avrupa ve Asya-Pasifik ülkelere yöneldikleri görülmektedir. Ülkemize ise ağırlıklı olarak Suudi Arabistan'dan ziyaretçiler gelirken uluslararası turizm harcamalarına en fazla payı ayıran ülkelerden olan Birleşik Arap Emirliklerinden gelen ziyaretçi sayısının giderek azalmış olması dikkat edilmesi gereken konulardan biridir.

Arap turistlerin dış turizmde yapmış oldukları harcamalara bakıldığında en çok eğlence ve alışveriş için harcama yaptıkları görülmektedir. Bu bakımdan Arap turistlerin bir bölgeyi tercih ederken dikkat ettikleri iki ana noktayı eğlence imkanlarının mevcut durumu ve alışveriş imkanlarının oluşturduğu söylenebilir. Diğer ülke vatandaşlarına nazaran ortalama dört kat daha fazla harcama yapan Körfez ülkelerinden gelen turistler alışmış oldukları lüks yaşam tarzlarını gitmiş oldukları ülkelerde de sürdürdükleri görülmektedir.

Doğu Karadeniz Bölgesi özelinde bakıldığında ise bölge gerek iç pazardan gerekse dış pazardan ilgi görmektedir. Arap turistlerin İstanbul'dan sonra en fazla tercih ettikleri destinasyon olan Doğu Karadeniz Bölgesi ağırladığı misafir sayısını her geçen gün artırmaktadır. Ancak özellikle bahar aylarında taşıma kapasitesinin üzerinde ziyaretçi ağırladığı için çeşitli aksaklıklar yaşanabilmektedir. Buradan hareketle bölgede koruma-kullanma dengesi gözetilerek yapılan planlamalarda taşıma kapasitesinin de gözetilmesi büyük önem taşımaktadır. Çünkü bölgeyi ziyaret eden kişi sayısı her geçen yıl artmakta ve ortaya koyulan hedefler sürekli olarak artırılmaktadır. Örnek vermek gerekirse 2010 yılında bölgeye gelen turist sayısı 90 binlerdeyken 2015 yılına gelindiğinde bu sayı 350 binlere ulaşmıştır. Yeni hedefler ise sürekli artan şekilde devam etmektedir. Konuyla ilgili olarak 2016 yılı turizm sezonu açılışında açıklamada bulunan Trabzon Büyükşehir Belediye Başkanı '2015 yılında Trabzon'un Arap turistlerden 1.3 milyar dolar gelir elde ettiğini' belirtmiştir.

Turizmin gerek ülke, gerekse destinasyon bazında sağlamış olduğu ekonomik katkılar azımsanmayacak ölçüdedir. Turizm bir destinasyonun kalkınması ve gelişmesi için bölgeye önemli miktarda gelir sağlamaktadır. Bu sayede bölge yeni yatırımlar yaparak mevcut potansiyelini artırabilmektedir. Artan potansiyel ve gelişmeler beraberinde yeni istihdamlar oluşturacak ve turizmden faydalanan paydaş sayısını da artabilecektir. Diğer yandan turizm fazladan gelir yaratacağından ekonomik olarak çarpan etkisi de oluşturmaktadır. Gelir sağlayıcı bir unsur olmasının yanı sıra bölgenin altyapısının gelişmesine ve üstyapısının dizayn edilmesinde de önemli etkileri olmaktadır. Çünkü turizmin gelişmeye başladığı bölgelerin sürdürülebilirliğini sağlayabilmesi için altyapının düzenlenmiş olması gerekmektedir. Turizm için en önemli belirleyicilerden olan çevrenin korunması ve iyileştirilmesi de bir destinasyonun gelişmesinde önem arz etmektedir. Bu gelişmeler sağlandığında bölgede ikamet eden yerel halk da önemli katkılar elde edecektir. Örneğin Türkiye gibi kültürel geçmişe sahip olan ülkelerdeki yöresel ürünlerin ihracatı hızlanacağından bölge ekonomisi desteklenebilecektir.

Türkiye'nin Araplara hem kültürel hem de coğrafi açıdan yakın olması ve yakın dönemde yaşanan birtakım olaylar Arapların turistik açıdan Türkiye'yi tercih etmesini sağlamıştır. Örneğin, 2001 yılında yaşanan 11 Eylül saldırılarından sonra İslam dünyasına karşı bir ön yargı oluşmaya başlamış ve ağırlıklı olarak Amerika ve Avrupa'ya giden Araplar bu ülkelerde gerek bürokratik gerekse toplumsal problemlerle karşılaşmışlardır. Ardından Amerika'nın Irak'ı işgal etmesi ile de gerilim tırmanmıştır. Bu durumdan önemli oranda etkilenen sektörlerden biri kuşkusuz dünya turizmi olmuştur. Araplar bu ülkeleri ziyaret etmekten vazgeçerek alternatif destinasyonlar belirlemeye çalışmışlardır. Öncelikle Dubai ve Mısır gibi Arap dünyasındaki yakın destinasyonlara yönelmeye başlamışlardır. Ancak 2010 yılında patlak veren Arap baharı ile Tunus, Mısır, Libya, Fas, Suriye gibi ülkelerdeki karışıklıklar Körfez ülkelerini buralardan uzak tutmuştur. Ardından rahat edebilmek için benzer kültürel değerlerin olduğu yeni destinasyonlar arayışına giren Körfez ülkeleri Türkiye gibi destinasyonlara yönelmişlerdir.

Araştırma kapsamında veri toplama noktasında belirli sıkıntılarla karşılaşmış, bunlarda araştırmanın kısıtlarını oluşturmuştur. Dünya Bankası ve Birleşmiş Milletler Dünya Turizm Örgütü ülkelere gelen ve ülkelere giden turist sayılarını ve yapılan harcamaları belirlemeye yönelik raporlar yayımlamaktadırlar. Ancak Körfez Bölgesi'ndeki ülkelerin veri yayınlama konusundaki tutucu yaklaşımları yüzünden ülke dışına çıkan net turist sayıları alınamamış ancak yayımlanmış oldukları verilerden yapmış oldukları harcama tutarları verilmeye çalışılmıştır. Diğer yandan Doğu Karadeniz Bölgesi'ne gelen turist sayısını ve harcamalarını belirlemeye yönelik net sayılara ulaşma güçlüğü'nün sebebi; Arap Turistlerin münferit hareket etmeleri, otel işletmeleri yerine apart veya ev kiralamayı tercih etmeleri gösterilebilir.

Çalışma kapsamında sektör temsilcilerine ve araştırmacılara yönelik çeşitli öneriler geliştirilmiştir. Türkiye'yi ve bölgeyi ziyaret eden Arap turistlere bakıldığında; daha çok Irak, Suriye ve Suudi Arabistan gibi ülkelere giriş yapıldığı söylenebilmektedir. Ancak Türkiye'yi ziyaret eden turistler arasında Körfez Bölgesi halklarının payı bunlara oranla çok azdır. Yüksek gelir grubunda olup yüksek harcama yapan ve Türkiye'nin hedef kitlesi arasında yer alan bu turistlerin sayısının artırılması ve Arap turistlere yönelik olarak yapılan tanıtım faaliyetlerinin bu bölgelerde yoğunlaşması önerilmektedir.

Petrol rezervlerinin sağlamış olduğu güç bakımından Körfez Bölgesindeki ülkelerin oluşturduğu İşbirliği Konseyi Bölgesi ile ticari ilişkileri geliştirebilmek adına, bu ülkelerin bölgeye yatırım yapmalarını sağlayıcı teşvikler sunulmalıdır. Örneğin Trabzon İl Kültür Turizm Müdürlüğü (2019) verilerine göre bölgeye gelen turistler; Trabzon'daki 99'u turizm işletme ve yatırım belgeli, 365'i belediye belgeli, 140'ı ise Uzungöl'deki tesislerden oluşan

toplam 604 tesiste yer alan 35 bin 581 yatakla ağırlandırlar. Yapılacak olan teşvik anlaşmalarıyla iş insanları bölgeye konaklama tesisi yatırımı yapmak için çekilebilir.

Arap turistlerin bölgede konaklama sürelerini artırmaya yönelik çeşitli yatırımlar da yapılmalıdır. Lüks yaşam tarzını benimsemiş olan Körfez ülkelerinin bölgede kalmasını sağlayabilmek için markalaşma sürecini tamamlamış olan kurumsal otellerin bölgeye çekilmesi sağlanmalıdır. Bununla birlikte Arap turistlerin en fazla harcama yaptıkları ve bölgenin en büyük eksiklerinden olan eğlence sektörünü geliştirmeye yönelik ciddi yatırımların yapılması gerekmektedir.

Yeşile ve maviye olan hayranlıkları ile bilinen Arap turistler için Doğu Karadeniz Bölgesi'ne çeşitli öneriler de getirilmiştir. Örneğin insanlara doğayı farklı bir şekilde gösterebilmek için Batum örneğinde olduğu gibi Botanik parklar oluşturulabilir. Bölgenin en büyük avantajı olmasına rağmen yeterince istifade edilemeyen Karadeniz'deki sahilleri ve adaları da içine alan birkaç rota belirlenebilir. Diğer yandan gerek Karadeniz gerekse buraya dökülen sularda profesyonel anlamda alternatif su sporlarının yapılacağı bir merkez oluşturulması önerilmektedir.

Ülkemizde ve Doğu Karadeniz Bölgesi'nde her geçen yıl artan Arap turist sayısı göz önüne alındığında araştırmacıların bu pazara yönelik çalışmalar yapmaları önerilmektedir. Örneğin bu çalışmada Arap turistlerin ekonomik yönden etkileri araştırılmaya çalışılmıştır. İleride yapılacak çalışmalarda diğer önemli unsurlar olan Arap turistlerin bölgeye olan sosyal ve çevresel etkilerinin sorgulandığı çalışmaların yapılması önerilmektedir.

Extended Abstract

In order to determine the economic contributions of the Arab tourists especially Eastern Black Sea Region, the future periodic monitoring of statistical data regarding the visit realized in Turkey, healthy-looking assessments and making predictions is important. The study in this direction, based on the current statistical data on realized visit of Arab tourists in Turkey, the Eastern Black Sea Region aimed to determine their economic contribution. The scope of the statistical data is the international tourism expenditures, popular travel destinations, average travel expenditures and the most preferred destinations of the Gulf countries, especially the areas where Arab tourists spend.

Within the scope of the visits of Arab tourists to the Eastern Black Sea Region; current data on international tourism expenditures, popular travel destinations, average travel expenditures and most preferred destinations have been tried to be reached. For this purpose; it has been benefited from the current data of Turkey Statistical Institute (TURKSTAT), Ministry of Culture and Tourism Ministry, Turkey Travel Agencies Association (TURSAB), the World Tourism Organization (UNWTO), the World Bank and the Eastern Black Sea Development Agency. Then, these secondary data were interpreted for the purposes of the study and solutions were proposed to increase the economic contribution from the visits of Arab tourists in the Eastern Black Sea Region.

According to the data of the United Nations World Tourism Organization (2016), it is seen that Gulf countries have an important share in total world tourism expenditures when they are examined in terms of foreign expenditures. In particular, it can be said that Saudi Arabia and the United Arab Emirates spend higher compared to other Gulf countries.

The people living in the Gulf countries are mostly traveling to Europe and Asia-Pacific countries except Middle East countries. The US has also been a major attraction for people in the Gulf countries. However, it can be said that the biggest share is in Europe. Looking at the countries within Europe, it can be said that the United Kingdom is the most popular country in all but Saudi Arabia. Germany, Switzerland, France and Italy are also

popular areas in Europe. In particular, Turkey is one of the most preferred travel destinations by Saudi Arabia and Kuwait.

Examining the expenditures made by the Arab tourists, it is seen that they spend the most in the entertainment sector. However, another spending item to be considered is shopping. Arab tourists spend more than half of their spending on entertainment and shopping. These are followed by their expenditures for accommodation and food and beverage.

According to the data of Turkey Travel Agencies Union (2017), it is seen that Saudi tourists were the most visiting tourists our country among the Gulf countries. It is followed by Kuwaiti tourists. Among the Gulf countries, the least tourists came from Qatar, the richest country in the world in terms of GDP. On the other hand, the number of tourists from Saudi Arabia, Kuwait and Bahrain has increased year-on-year, while the number of tourists from the United Arab Emirates has declined in three years.

Trabzon Provincial Directorate of Culture and Tourism (2019) monitors the number of tourists visiting the region by years. Although there has been a decline in the last 7 years, the number of tourists visiting the region has continued to increase. Particularly in 2018, the number of 500 thousand tourists targeted by the Eastern Black Sea Region Representative Office of the Middle East Tourism Travel Agencies Association has been exceeded. When the demand from the domestic market is analyzed, a fluctuating course is observed. In the last two years, the highest number of aircraft landing has been reached from Saudi Arabia. When the countries that have the most landings to Trabzon Airport are examined, it is seen that 5 countries which are among the first 6 countries are Gulf countries and one country is a European country (Germany).

The Eastern Black Sea Region attracts attention both the domestic and the foreign market. The Eastern Black Sea Region, which is the most preferred destination for Arab tourists after Istanbul, is increasing the number of guests it receives every day. However because of visitors's number is above carrying capacity especially in the spring months, it may be experienced various disruptions. From this point of view, it is of utmost importance that the carrying capacity is considered in the plans made considering the balance of protection and use in the region. Because the number of people visiting the region is increasing every year and the targets set are constantly growing. For example, while the number of tourists visiting the region in 2010 was 90 thousands, by 2015 this number reached 350 thousand. 'Mayor of Trabzon Metropolitan Municipality, who made a statement at the opening of the 2016 tourism season, stated that Trabzon earned 1.3 billion dollars from Arab tourists in 2015'.

When it looks at Arab tourists visiting Turkey and the area; it can be said that there are more countries from Iraq, Syria and Saudi Arabia. However, the share of people in the Gulf Region tourists visiting Turkey is very small compared to them. Increasing the these tourists' number that are high-income and high-spending and target mass of Turkey are recommended. In addition, promotional activities for Arab tourists should be increased.

In order to develop trade relations with the Cooperation Council Region formed by the countries in the Gulf Region in terms of the power provided by oil reserves, incentives should be provided for these countries to invest in the region. For example, according to the data of Trabzon Provincial Directorate of Culture and Tourism (2019), tourists coming to the region are entertained with 35 thousand 581 beds in a total of 604 facilities in Trabzon, 99 of which are licensed for tourism operation and investment, 365 of which are municipality certified and 140 of which are facilities in Uzungöl.

Kaynakça

- Akbaş, Z. & Tuna, H. (2016). Yumuşak güç olgusu ve turizm ilişkisi: Medikal turizm kapsamında Orta Doğu'dan gelen turistler üzerine bir değerlendirme. *Birey ve Toplum Sosyal Bilimler Dergisi*, 4(12), 73-106.
- Ap, J., Var, T. & Din, K. (1991). Malaysian perceptions of tourism. *Annals of Tourism Research*, 18(2), 321-323.
- Bayram, Y. (2016). Türk-Arap ilişkileri bağlamında türk toplumunda değişen arap imajının turizme yönelik haber çerçevelerinde temsili. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 9(43), 1683-1697.
- Bhuiyan, M. A. H., Siwar, C., Ismail, S. M. & Islam, R. (2011). Potentials of Islamic tourism: A case study of Malaysia on East Coast Economic Region. *Australian Journal of Basic and Applied Sciences*, 5(6), 1333-1340.
- Boğan, E., Batman, O. & Sarıışık, M. (2016). Helal turizmin kavramsal çerçevesi ve Türkiye'deki uygulamalar üzerine bir değerlendirme. *3rd International Congress of Tourism and Management Researches*, Antalya.
- Bozok, D. & Köroğlu, A. (2007). Akdeniz ülkelerine yönelik uluslararası turizm hareketleri. *Gazi Üniversitesi Ticaret ve Turizm Eğitim Fakültesi Dergisi*, (1), 146-157.
- Çeken, H., Yılmaz, Ö. Y. & Ertürk, N. (2018). Arap ülkelerinden gelen turistlerin etkilerine yönelik yerel halkın algısı: Sapanca örneği. *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 20(1), 401-414.
- Deniz, A. Ç. (2010). Gümüş dizisinin Arap kamuoyuna etkileri: bir sosyal medya incelemesi. *Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 5(3/1), 50-67.
- Din, K. H. (1989). Islam and tourism: patterns, issues, and options. *Annals of Tourism Research*, 16(4), 542-563.
- Doğu Karadeniz Kalkınma Ajansı (2015). *Doğu Karadeniz Bölgesinde Arap Turizmi: Mevcut durum ve gelişme stratejisi raporu*. Erişim Tarihi: 15.08.2017 http://www.doka.org.tr/TR/Yayinlar/Sektor-Raporlari-Serisi_Dogu-Karadeniz-Bolgesinde-Arap-Turizmi-Mevcut-Durum-ve-Gelisme-Stratejisi-Raporu .
- Dünya Bankası (2016). *World bank open data*. Erişim Tarihi: 01.12.2017 <https://data.worldbank.org/>
- Göçer, İ. & Çınar, S. (2015). Arap baharı'nın nedenleri, uluslararası ilişkiler boyutu ve Türkiye'nin dış ticaret ve turizm gelirlerine etkileri. *Kafkas Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 6(10), 51-68.
- Günaydın, İ., Peker, İ., Okan, T. & Akdu, U. (2015). *Arap turistlere yönelik hizmet kalitesinin analizi: Trabzon üzerine bir araştırma*. Gümüşhane: Gümüşhane Üniversitesi Yayınları.
- Güzel, Ö. & Güzel, B. (2017). The influence of films on destination attributes (das) for arabian tourists in Turkey. *International Journal of Business and Information*, 12(3), 209-242.
- Hacıoğlu, N. & Saylan, U. (2014). Arap Baharı'nın turizme yansımaları: Arap ülkeleri ve Türkiye. *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 17(32), 55-80.

- Hamza, I. M. (2012). Islamic tourism: exploring perceptions and possibilities in Egypt. *African Journal of Business and Economic Research*, 7(1), 85-98.
- Henderson, J. C. (2003). Managing tourism and islam in peninsular Malaysia. *Tourism Management*, 24(4), 447-456.
- Henderson, J. C. (2015). Islamic tourism reviewed. *Tourism Recreation Research*, 34(2), 207-211.
- Jafari, J. & Scott, N. (2014). Muslims world and its tourisms. *Annals of Tourism Research*, 44, 1-19.
- Mengü, C. (2008). *Orta Doğu turizm pazarının Türkiye açısından analizi*. (Yayımlanmamış doktora tezi). İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Anabilim Dalı, İstanbul.
- Mengü, C. (2012). Türkiye-Arap dünyası turizm ilişkilerinde durum ve beklentiler. *Orta Doğu Analiz*, 4(42), 102-112.
- Milliyet (2016). *Karadeniz’de Arap turist bereketi*. Erişim Tarihi: 29.11.2017 <http://www.milliyet.com.tr/karadeniz-de-arap-turist-bereketi-ekonomi-2262102/>
- Nuroğlu, E. (Aralık, 2013). Dizi Turizmi: Orta Doğu ve Balkanlar’dan gelen turistlerin Türkiye’ye ziyaret kararında Türk dizileri ne kadar etkili?, 5. *Uluslararası İstanbul İktisatçılar Zirvesi*, İstanbul.
- Okuyucu, A. and Somuncu, M. (9-12 May 2013). Türkiye’de inanç turizmi: bugünkü durum, sorunlar ve gelecek. *International Conference on Religious Tourism and Tolerance*, Konya.
- Ortadoğu Turizm Seyahat Acenteleri Derneği (2016). *Doğu Karadeniz Bölge Temsilciliği Başkanı Ziya Koç’un röportajı*. Erişim Tarihi: 01.11.2017 <https://www.haberler.com/dogu-karadeniz-de-hedef-2017-de-600-bin-arap-8920863-haberi/>
- Rimmawi, H. S. & Ibrahim, A. A. (2009). Culture and tourism in Saudi Arabia. *Journal of Cultural Geography*, 12(2), 93-98.
- Salem, P. (2011). *Arap dünyasında Türkiye’nin imajı, TESEV dış politika programı*. Erişim Tarihi: 01.12.2017 <https://www.tesev.org.tr/tr/research/arap-dunyasinda-turkiyenin-imaji/>
- Sarı, Y. & Yıldırım, G. (2015). Türkiye turizmi bağlamında Orta Doğu pazarı üzerine bir araştırma. *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 7(1), 382-403.
- Şahin, M. & Uysal, Ö. Şahin. (2014). Arap Baharı’nın Türkiye ekonomisine etkileri. *Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 12(23), 171-187.
- Şahin, M., Uysal, Ö. & Kuru, E. (2012). Türkiye turizm politikasının shift-share analizi. *Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 1(32), 95-122.
- Tekin, E. & Demirel, S. K. (2018). Kastamonu ilinin Arap turizm potansiyeli üzerinde bir SWOT analizi. *Uluslararası Türk Dünyası Turizm Araştırmaları Dergisi*, 3(1), 14-27.
- Tekin, Ö. A. (2014). İslami turizm: Dünya’daki ve Türkiye’deki genel durum üzerine bir inceleme. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 7(29), 750-766.
- Tekin, Ö. A. & Yılmaz, E. (2016). İslami turizm konseptinde hizmet veren konaklama işletmeleri üzerine bir araştırma. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 9(42), 2046-2058.

- Timothy, D. J., & Iverson, T. (2006). *Tourism and Islam: Considerations of culture and duty. Tourism, religion and spiritual journeys* (ss. 202-221). Routledge.
- Trabzon İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü (2019). *2017-2018 yılları (kıyaslamalı) Trabzon Havalimanına inen uçak sayıları*. Erişim Tarihi: 04.02.2019 <http://www.trabzonkulturturizm.gov.tr/>
- Trabzon İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü (2019). *Trabzon ili yerli ve yabancı ziyaretçi sayıları*. Erişim Tarihi: 04.02.2019 <http://www.trabzonkulturturizm.gov.tr/>
- Trabzon İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü (2019). *Trabzon turizm işletme, yatırım, belediye belgeli konaklama tesisi istatistikleri*. Erişim Tarihi: 18.02.2019 <http://www.trabzonkulturturizm.gov.tr/TR-164500/turizm-isletme-belgeli-konaklama-tesisleri.html>
- Uluslararası Para Fonu (2016). *IMF popular data*. Erişim Tarihi: 30.11.2017 <http://www.imf.org/en/Data>
- UNWTO (2016). *Statistics and tourism satellite account*. Erişim Tarihi: 02.11.2017 <http://statistics.unwto.org/content/outbound-tourism-data-calculated-basis-arrivals-data-destination-countries>.
- Yıldırım, G. (2014). *Türkiye turizmi bağlamında Orta Doğu pazarı: Rize bölgesi'nde bir uygulama*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Turizm İşletmeciliği Anabilim Dalı, Eskişehir.
- Zamani-Farahani, H. & Henderson, J. C. (2010). Islamic tourism and managing tourism development in islamic societies: the cases of Iran and Saudi Arabia. *International Journal of Tourism Research*, 12(1), 79-89.

HISTORY

1929 Ekonomik Krizi ve Dış Borç Politikası: Türkiye'den Yunanistan ve İran'a Senkronik Bir Bakış¹

The Foreign Debt Policy and the 1929 Economic Crisis: A Synchronic Look at Greece and Iran from Turkey

Murat YÜMLÜ*

Perihan ÜNLÜ SOYLU**

Öz

1929 Ekonomik Krizi özellikle gelişmiş sanayi ülkelerini etkilemiştir. Ancak hassas dengelere sahip, ekonomisi en küçük sarsıntılardan bile etkilenen az gelişmiş tarım ülkelerinin de bu Krizden fazlasıyla etkilendiği yadsınamaz. Kriz, başlıkta adı geçen bu üç ülkeyi benzer şekilde etkilemiştir. Tarım ürünlerinin fiyatının düşmesi, üreticinin bu durumdan olumsuz etkilenmesi, halkın alım gücünün azalması ve ihracatın daralması krizin Türkiye'ye de yansıdığı somut göstergeleridir. Bu çalışmada Türkiye'den bakıldığı zaman bu iki komşu ülkenin nasıl bir dış borç politikası uyguladığı eş zamanlı olarak ele alınmış ve uygulanan politikanın bu ülkeleri nasıl bir geleceğe taşıdığı gösterilmeye çalışılmıştır. Bu üç ülkenin hemen sonraki dönemini oluşturan dinamikleri, ağırlıklı olarak bu dönemde izlenen dış borç politikası şekillendirmiştir. Yakın Doğu'da coğrafi yakınlık ve tarihsel ortaklığın yanı sıra büyük devletlerin iktisadi ve politik manevra alanı içinde olması, bu üç ülkenin ele alınmasında rol oynayan faktörler olmuştur.

Anahtar Kelimeler:Devletçilik, Dış Borç Politikası, Türkiye, İran, Yunanistan, 1929 Ekonomik Krizi

Abstract

1929 Economic Crisis had especially affected the developed industrialized countries. Yet also, it cannot be ignored that the underdeveloped agricultural countries owning sensitive balances, had been going under the influence of the Crisis. The Crisis had affected these three countries in a similar way. The concrete indicators of the Crisis such as the price decreases of the agricultural products, the negative effects on the peasants, the decrease of the purchasing power, the deflation of the export capacity had been clear to display the effects in Turkey. This study aspired to examine how these two countries had applied the foreign debt policies simultaneously, and it also aimed to display how kind of a future was being prepared for these countries by the applied policies. The foreign debt policies of all of these three countries had been determinant with a large portion on the subsequent policies. The geographical closeness in the Near East, the historical commonalities along with these countries' geopolitical position open to the political and economic maneuvers of the imperialist powers had been the basic factors determining the selection of these countries.

Key Words:Statism, Foreign Debt Policy, Turkey, Iran, Greece, 1929 Economic Crisis

Giriş

Çalışmamız kapsamında ele alınan söz konusu üç ülke içinde, tarihsel ve toplumsal olarak erken uluslaşma dinamikleri açısından bakıldığında Yunanistan, Türkiye'ye ve İran'a göre, bu sürecin kurumlarını daha önce oluşturmaya başlamıştır. İran, Pers İmparatorluğu'na uzanan derin tarihsel köklere sahiptir. Yunanistan, merkezi Anadolu olmak üzere Bizans İmparatorluğu'nun ve kısmen Pontus'un tarihsel ve kültürel mirasını yüklenmiştir. Bu iki ülke yüzlerce yıl önce Büyük İskender'in siyasi projesinin ana unsurları olmuştur. Bununla birlikte Yunanistan ve Türkiye başta Fransız Devrimi olmak üzere Batı'daki gelişmelerden daha çok etkilenmiştir. Türkiye her ne kadar geç uluslaşmış bir ülke olsa da, Yunanistan ve İran'dan önce, Cumhuriyet rejimini ilan etmiş ve onu kalıcı hale getirmiştir. Batı'ya karşı iktisadi bağımlılık zincirlerinin atılması hedefinin yürütülmesi için zamana ihtiyaç duyulmasına rağmen çağdaş medeniyet seviyesini yakalamayı hedeflemiştir.

¹ Bu çalışma 29 Kasım-1 Aralık 2017 tarihleri arasında Ankara'da Ortadoğu Teknik Üniversitesi'nde düzenlenen 16. Ulusal Sosyal Bilimler Kongresi'nde sunulan bildirinin gözden geçirilmiş ve genişletilmiş metnidir.

* Öğr. Gör. Dr., Bartın Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bölümü, muratyumluhistory@gmail.com

** Dr., periuulusoylu@gmail.com

Bu kapsamda Türkiye dış borç politikasını kendi iradesiyle belirlemeyi amaçlamıştır. Dış borçlar ülke dışı kaynaklardan ödemeler dengesi açığını kapatmak amacıyla alınır. Az gelişmiş ülkelerin genellikle başvurdukları riskli bir gelir kaynağıdır. Uygun koşullarla alınmayan ve verimli bir şekilde harcanmayan dış borçlar en kötü gelir kaynağı olmuştur. Borçlanmanın hedef ve sorumluluklarını unutmak çok boyutlu sorunlar doğurmuştur. Devletler, iktisadi güvenirliklerine göre teminat göstererek ya da göstermeden borçlanabilirler. İşte Osmanlı Devleti'nin dış borçlanmasında ülkeyi iflasa sürükleyecek büyük teminatlar gösterilmiştir. 1838 yılında İngiltere ile yapılan ve sonrasında başka yabancı ülkeler için de geçerli hale gelen Ticaret Anlaşması, Osmanlı Devleti'nin uluslararası rekabet ve ticaret olanağını yok ederek onu dış borçlanma sürecine yöneltmiştir. (Yılmaz, 1996, s. 34). Çünkü 1850'lerde kurulup 1929'a kadar dünyanın önemli borsaları arasında sayılan Galata Borsası'nı çoğunlukla Musevi, Rum ve Ermeni azınlıklara ait işadamları oluşturmaktadır. Galata Bankerleri dış borçların komisyonculuğunu yapmıştır (Kazgan, 2005, ss. 12-13). Bunlar Avrupa ticaret kuruluşlarının ajanı gibi çalışmışlardır (Krüger, 1981, s. 32). Borçlanma politikasında Osmanlı Devleti'nin izlediği yol vergi kaynaklarının teminat olarak gösterilmesidir. 1854 yılında yapılan dış borçlanmada teminat Mısır vergileridir. Bundan sonra dış borçlanma, devletin kalıcı politikası haline gelmiştir. Yeni imtiyazlar verilerek 1874 yılında Osmanlı Bankası ile imzalanan borçlanma sözleşmesinde ise genel olarak devlet geliri karşılık gösterilmiştir (Yılmaz, 1996, ss. 46, 36, 44). Osmanlı Devleti 1875 yılında dış borçlar üzerindeki faiz ve anapara ödemelerini yapamayacağını ilan etmiştir. Devlet, ödenemeyen dış borçların siyasi müdahaleye yol açabileceğinden çekinerek 1881 yılında Osmanlı borç tahvillerinin Avrupalı sahipleri ile anlaşmıştır. Muharrem Kararnamesi çıkarılmıştır. Hemen ardından halkın devlete vereceği vergiye doğrudan el koyan Düyun-u Umumiye (Genel Borçlar) İdaresi kurulmuştur (Ünlü Soylu, 2015, s. 239). 1914-1918 yılları arasında süren Birinci Dünya Savaşı sırasında Genel Borçlar İdaresi (GBİ) kendisine bırakılan yerlerdeki gelirleri toplamayı sürdürürken Osmanlı Devleti yanında yer almayan devletlere ait kuponlar ödenmemiştir (Yılmaz, 1996, ss. 67, 70). Milli Mücadele döneminde GBİ'nin denetlediği gelir miktarı azalmıştır (Tekeli ve İlkin, 1997, s. 165). Milli Mücadele başarıyla sonuçlandıktan sonra sıra, Düyun-u Umumiye Örgütü'nün idaresindeki dış borçların çözümlenmesine gelmiştir. Genç Cumhuriyet hem Osmanlı borçlarını yüklenmek hem de para ve kredi sorunlarına yeni bir dış ilişkiler matriksi içinde çare bulmak zorunda kalmıştır. Çünkü önceden dış borçlanmanın yapıldığı uluslararası piyasalar artık Türkiye'ye kapanmıştır (Tekeli ve İlkin, 1997, ss. 162-163). Osmanlı borçları 1923 yılında Lozan'da, Osmanlı Devleti'nden ayrılan ülkeler arasında paylaşılır. Ancak İngiltere, Yunanistan, Fransa ve Türkiye bu düzenlemeye, Milletler Cemiyeti aracılığıyla itiraz eder. 1925 yılı Haziranı'nda borçların para biriminin, ilgili devletler arasında yapılacak görüşmelerle belirlenmesine karar verilir (Özdemir, 2009, ss. 112-115).

Yunanistan'ın dış borçlanması, "Bağımsızlık Borçlanması" adı altında, 1820'li yıllarda, henüz ülke kuruluş sürecindeyken başlamıştır. Borçlanma karşılığında gümrük, balıkçılık ve tuz üretiminin geliri teminat olarak gösterilmiş ve İngiliz bankerleri "miri" arazilerin gelirleri ile ilgili idare komisyonu kurmuştur. Rasyonel bir borçlanma gerçekleştiremeyen Yunanlı yöneticiler kısa sürede ülkeyi dış borçlarını ödeyemez duruma düşürmüştür. Büyük Güçler ve Yunanistan arasındaki borç çıkmazı palyatif önlemlerle revize edilse de yapısal bir çözüm sağlanamamıştır. Yunanistan sürekli olarak mali iflasın eşiğinde salınmıştır. On dokuzuncu yüzyılın son çeyreğine gelindiğinde ülkede Düyun-u Umumiye ve Reji idareleri vardır. Borçlanmalara karşılık nerdeyse ülkenin tüm liman ve gümrük vergileri teminat olarak gösterilmiştir. Devletin tuz, petrol, kibrit, oyun kağıdı, sigara kağıdı, zımpara gibi tüm tekel gelirlerinin toplanması ve idaresi, Rejiye bırakılmıştır (Tayfur, 2012, ss. 185-186). Yaklaşık 350 bin Yunanlı, Yunanistan'ın ulusal çıkarlarla bağdaşmayan dış borç politikası nedeniyle 1890-1914 yılları arasında yurt dışına göçmek zorunda kalmıştır.

Yunanistan 1897 yılında Osmanlı tarafından ağır bir yenilgiye uğratılmıştır. Bu yenilgiyle birlikte ülkede bir iç hesaplaşma başlamıştır. Kimi aydınlar ülkenin geleceğinin –belirli ölçüde abartılı görünse de– Osmanlı Türkleri ile bir tür ortak yönetimden geçtiğini düşünmüştür (Clogg, 1997, s. 93). Yunanistan'ın iflası ile ilgili ortak politikanın belirlenmesine karar veren Büyük Güçler arasında 1890 yılından itibaren Almanya da katılmıştır. 1916 yılında askeri harcamalar için başlayan bir sonraki dış borçlanma döneminde Amerika, İngiltere ve Fransa, Yunanistan'a yüksek miktarda kredi vermekten çekinmemiştir. Ancak, 1922 yılında yaşanan Anadolu (Küçük Asya) felaketinin ardından 1927 yılında yapılan borç ödeme anlaşmalarına kadar Avrupa para piyasalarının kapıları Yunanistan'a kapanmıştır (Tayfur, 2012, ss. 187-188).²

İran'da on sekizinci yüzyılın sonlarında kabilevi güç dengeleri sonucunda ortaya çıkan Kacar Hanedanlığı, devlet-toplum ilişkilerinde, ulemayla paylaştığı otoriteden de yararlanarak emperyalist Britanya ve Çarlık Rusya'sının etkilerini bertaraf etmeye çalışmıştır. Bu dönemde az sayıda da olsa Avrupa'ya öğrenci gönderilerek Batı'nın yenilikleri takip edilmeye çalışılmıştır. Askeri yenilgiler sonrasında refleksif bir savunma anlayışına sahip başarısız reformlar, on dokuzuncu yüzyıl boyunca sürmüştür. Aynı dönemde Çarlık Rusyası'na karşı askeri yenilgilere uğranılmış ve Britanya'nın iktisadi nüfuzu hızla artmıştır. Ardından bu ülkelere verilen diplomatik imtiyazlar ve ticari kapitülasyonlar gelmiştir. Ekonomik nüfuz, geleneksel el sanatlarının dayandığı üretim sisteminin rekabet gücünü ortadan kaldırmış ve çarpıcı sosyal hareketliliklere neden olmuştur (Abrahamian, 1982, ss. 51-52). On dokuzuncu yüzyılın ortalarında yaklaşık olarak 6,3 milyon nüfusu (Abrahamian, 1982, s. 12) barındıran İran'da bu yüzyılın temel parametreleri, dünya ekonomik sistemiyle bütünleşme, kapsamlı ya da parçalı modernleşme hareketleri ve ekonomik imtiyazlar karşısında ulema, tüccarlar, entelektüeller ve esnaf kesiminin tepkilerini uyumlulaştırma çabaları olmuştur. Tütün Ayaklanması buna bir örnektir. İran Şahı'nın 1890 yılında, Tütün Rejisi'ni bir İngiliz şirketine vermesi, tütün tüccarları tarafından örgütlenen ayaklanmaya yol açmıştır. Geniş bir tabana ulaşan Ayaklanma sonucunda Şah anlaşmayı feshetmek zorunda kalmıştır (Tabriz, 2004, ss. 64-65). İran'ın izlediği kapitülasyonist politikanın doğal uzantısı olan dış borçlanma, on dokuzuncu yüzyıldan yirminci yüzyıla miras kalan önemli bir sorundur. İran üzerindeki ekonomik imtiyaz arayışları, Britanya ve Çarlık Rusyası arasındaki şiddetli rekabete konu olmuştur. Bu şartlarda İran'ın izlediği dış borç politikası, ağır vergilendirmeyi gerektirmiş ve pazar esnafının protestolarına yönelik otoriter idare anlayışını doğurmuştur. Bu otoriter yönetim, Tütün Ayaklanması'nın attığı tohumlarla etkisini arttırmıştır.

Osmanlı ve Çarlık Rusyası'ndaki hareketlerden de etkilenilmiş ve 1905 yılından sonra İran'da kısa bir meşrutî dönem yaşanmıştır. Meşrutiyet öncesinde maliyenin düzenlenmesi için görevlendirilen Belçikalı uzman Naus'un ardından, 1911'de Amerikalı uzman W. Morgan Schuster görevlendirilmiştir. Schuster'in kısa süreli görevi döneminde İran'da anayasal rejim çoktan krize girmiştir. Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı, Alman, Rus ve İngiliz kuvvetlerinin istilasına uğrayan İran'da salgın hastalıklar ve kıtlık nedeniyle yüzbinlerce insan ölmüştür. Savaş yıllarında karşılığı sağlanamayan dış borç miktarı yüksek seviyeye ulaşmıştır. İktisat tarihçisi Issawi (1978, s. 130), yirminci yüzyılın ilk çeyreğinde az gelişmiş bir ülke görüntüsü veren İran'ın finansal zorluk içinde olduğunu ve aşırı bir dış borç yüküne sahip olduğunu belirtir. 1920'lerde, İran ve Rusya arasında Çarlık dönemi borçlarının

²Balkan Savaşları sırasında Yunanistan'a katılan yeni toprakların nüfus çeşitliliği, Birinci Dünya Savaşı'nın doğurduğu sonuçlar ile birleşerek daha da karmaşık hale gelmiştir. Bu durum Londra'da basılmış “*İki kıta beş denizde Büyük Yunanistan*” haritası ile simgelenen Megali İdea düşüncesini zayıflatıcı bir etki yaratmıştır. Tüm bunların sonucunda 1 Kasım 1920 seçimlerini “*Küçük fakat saygın Yunanistan*” isteyen taraf kazanmıştır. Buna rağmen Megali İdea düşüncesi İngiltere'nin de teşvikiyle pratiğe dökülmüş ve sonuç hayal kırıklığı ve felaket olmuştur. Büyük Yunanistan hayaliyle silahlanmaya ayrılan yüklü bütçe nedeniyle de aşırı dış borçlanmaya gidilmiştir. Katlanarak artan dış borçlar Yunanistan'ı fakirleştirmiştir (Demiröz, 2007, s. 23-27).

silindiği 1921 Antlaşmasıyla birlikte, İran dış borç rejimini denetlemeye çalışmış, üçüncü güç politikası ışığında Amerikan teknik desteğine başvurmuştur. Amerikalı uzman Arthur C. Millspaugh yaklaşık beş yıl süre ile İran'da hazine gelirlerinin düzenlenmesi görevini üstlenmiştir. 1925'te Kacar Hanedanlığı sonlandırılmış ve Pehlevi hanedanlığı adı altında yeni bir "anayasal" monarşi kurulmuştur. 1928 yılında yeni gümrük tarifelerinin ve medeni kanunun kabul edilmesiyle birlikte kapitülasyonlar kaldırılmış ve Merkez Bankası kurulmuştur.

İşte bu çalışmada sözü edilen tarihsel perspektiften bir değerlendirmeye üç ülkenin 1929 Krizinde nasıl bir dış borç politikası izlediği ya da izlemek zorunda kaldığı irdelenmeye çalışılmıştır. Çalışmada, Türkiye'den bakıldığı zaman bu iki komşu ülkenin nasıl bir dış borç politikası uyguladığı eşzamanlı olarak ele alınmış ve uygulanan politikanın bu ülkeleri nasıl bir geleceğe taşıdığı incelenmiştir. Bu üç ülkenin hemen sonraki dönemini oluşturan iktisadi dinamikleri, ağırlıklı olarak kriz döneminde izlenen dış borç politikası şekillendirmiştir. Coğrafi yakınlık ve tarihsel ortaklığın yanısıra büyük devletlerin iktisadi ve politik manevra alanı içinde olması, bu üç ülkenin ele alınmasında rol oynayan faktörler olmuştur.

1929 Dünya Krizi ve Dış Borç Politikası:Türkiye

Cumhuriyetin ilk on yılında, yeniden inşa sürecinde olan Türkiye ekonomisi, dünya ekonomisine ve onun her türlü etkisine açıktı (Sönmez, 2004, s. 14). Çünkü Lozan Andlaşması ile kapitülasyonlar kaldırılmış ancak 1916 tarihli gümrük tarifesinin beş yıl süre ile uygulanması kararlaştırılmıştı (Toprak, 1967, s. 93). İkinci on yılda Cumhuriyeti kuranlar, 1929 Krizi'nin etkisiyle, dış faktörlerden görece korunma ve yeni Cumhuriyetin ekonomisine yön verebilme olanağı buldular. Günün koşullarına göre, demiryolları ile anayurdu örme, temel sanayileri kurma bu on yılda mümkün oldu. "Devletçilik" ilkesinin öne çıktığı bu dönem, ulusal sermaye birikimini yaratmaya dönük bir perspektife sahipti (Sönmez, 2004, s. 14).

Lozan'dan sonra, Osmanlı borçları ile ilgili Türk ve Fransızlar arasında başlayan görüşmeler 1928 yılında Paris'te yapılan sözleşme ile sonuçlandı (Yılmaz, 1996, s. 288). Buna göre ödeme 1929 yılı ikinci yarısında başlayacaktı (TBMMZC, 1.12.1928, s. 8). Aynı yıl ortaya çıkan Dünya Krizi, Türkiye ekonomisinde etkisini hissettirmeye başladı ve borç ödemesinde sorun yaşandı. Türkiye bu yıla kadar dış ticaretini düzenleme yetkisinden yoksun bir ülkeydi. Lozan'ın kısıtının kalkarak Tarife Kanunu'nun yürürlüğe girmesiyle birlikte "bırakınız yapınlar bırakınız geçsinler" döneminden, korumanın etkinleştiği bir döneme geçildi. Devletçiliğin temelleri korumacı politikalarla atıldı (Balkanlı, 2002, ss. 147-148).

1929 Dünya İktisat Krizi döneminde Türkiye ekonomisi uluslararası ticaretten çok tarım üretimine dayanıyordu. Bununla birlikte genç Cumhuriyet gümrük esaretinden yeni kurtulmuş kamu harcamaları fazla olan ve kalkınmaya çalışan yoksul bir ülkeydi. Bu açıdan Krizin etkisi hiç de küçümsenecek ölçüde değildi. Tarım ürünlerinin fiyatının düşmesi, üreticinin ve Ziraat Bankası'nın bu durumdan olumsuz etkilenmesi, halkın alım gücünün azalması, krizin Türkiye'ye de yansıdığına göstergeleri oldu. Özellikle 1929 yılı sonunda daha güçlü bir şekilde hissedilmeye başlanan krize karşı Türk Hükümeti, ithalat vergilerini arttırdı, ithal mallar için kotalar ve yasaklar getirdi. Üretimin artırılması hedeflendi (Akşam Gazetesi, 30 Haziran ve 5 Aralık 1929). Paris Sözleşmesi uyarınca Türk Hükümeti 1930 yılından önce ödemede bulundu. Fakat 1929 yılı sonunda baş gösteren döviz sıkıntısı onu zor durumda bıraktı (Yılmaz, 1996, s. 237). Dünya Krizi'nin, borç taksitlerinin ödenmesi üzerinde iki olumsuz etkisi vardı. İlki ülkedeki iş hacmi, istihdam ve devlet gelirlerinin azalmasıydı. Diğeri, ihracattaki daralma nedeniyle dış borç ödeme gücünün düşmesiydi (Kuyucak, 10 Haziran 1944, s. 2).

Krizin de etkisiyle Türk Hükümeti 1928 yılı Paris Sözleşmesi'nin gereklerini yerine getirmede sorun yaşadı. Sözleşmenin uygulanması, ekonomik gelişmeyi engelleyecekti (Akşam, 9 Kasım 1930). İktisadi durum, Osmanlı borçlarının revizyonunu zorunlu kılıyordu. Türkiye, çağdaş bir dünya ülkesi olma mücadelesi veriyordu. Bu mücadele, Osmanlı'dan kalan borçlara bir de Krizin eklenmesiyle, daha güç bir hal almıştı. Ülkenin sorunları dünyanın sorunlarından bağımsız değildi. Bu kötü durumun asıl sorumluları Birinci Dünya Savaşı'na yol açanlardı. Osmanlı borçları sorunu çözülürken bütün bunlar dikkate alınmalıydı (Cumhuriyet Gazetesi, 20 Mart 1930). Bu dönemde iktisadi parola "İktisat Planı" olarak belirlendi (Cumhuriyet Gazetesi, 20 Kânunusani 1930). Savunmaya ve ülkenin birliğini korumaya yönelik zorunlu askeri harcamalar yapılmaktaydı. Doğu'da düzen bu sayede sağlandı. Bu durum dünyaya da mesaj niteliğindedeydi (Tekeli ve İlkin, 2013, s. 93-94). Yine başta sıtmayla mücadele olmak üzere sağlık harcamalarına büyük pay ayrılmaktaydı (Akşam Gazetesi, 4 Aralık 1929). Bu durumda genç Cumhuriyet belirlediği iktisat politikasından ödün vermezken kendisini uluslararası alanda savunmaktan da geri kalmadı. Bu durum Osmanlı Borçlar Meclisi ile Türk Hükümeti arasında anlaşmazlığa yol açtı.

1930 Martı'nda, Ankara'da bulunan Osmanlı Borçlar Meclisi üyelerinin iktisadi incelemeleri sürüyordu. Türkiye iktisadiyatı kötü durumdaydı. Yunan basınında, memurların maaşlarının verilemediği bildiriliyordu (BCA, 30.10..0.0, 136.977..19).³ Bu dönemde Times muhabiri, Düyun-u Umumiye Meclisi'nin tekrar kurulması gerektiğini yazıyordu (Cumhuriyet Gazetesi, 2 Nisan 1930, s. 2). 3 Nisan 1930 tarihli Vossische Zeitung'a göre Türkiye'nin iki aydır gizli tuttuğu gerçek sonunda ortaya çıkmıştı. Türkiye şiddetli bir iktisadi krizin etkisindeydi. Haber "Kemal'in en müşkül mücadelesi: İktisadi istiklâl" başlığıyla veriliyordu. Buna göre Ankara, Türk iktisadiyatına hiçbir şekilde Batı müdahalesini kabul etmemektedir. Sultanlardan kalma borçlar, birkaç yıllık kısmi bir moratoryumla çözülebilirdi. Oysa Paris'teki alacaklı temsilcileri farklı düşünüyordu. Kısmi moratoryum çözüm değildi. Sorunun çözümü, güçlü bir teminat karşılığında verilecek olan yabancı kredilerde yatmaktaydı. Türk Hükümeti ise bağımsızlığını tehlikeye düşüreceği endişesi ile böyle bir çözümü reddediyordu. Avrupa gözünü Türk Hükümeti'nin parasının istikrarını sağlama çabasına ve belirsiz banka projesine dikmişti. Gazete, verdiği söze rağmen şahsi hukuka saldırı demek olan bu politikaları sürdürürse Türk Hükümeti'nin, yabancı ülkelerin protestosuyla karşılaşacağından emin görünmekteydi. Gazete eleştiri oklarını Türk Hükümeti'nin uyguladığı politikalara çeviriyordu. Bu politikalar, Türkiye'nin tarım ülkesi olması gerektiği konusundaki ortak düşüncüyü bozmuştu. Birçokları "Rus tesiri altında, memleketi ecnebi mamulâtından kurtaracak olan bir sanayi programı" hayaline kapılmıştı (BCA, 30.10..0.0, 133.959..5, ss. 1-3). Görüldüğü gibi anlaşmazlıkların kökeninde, Türk Hükümeti'nin ödeme sorunundan ziyade siyasi nedenler vardı (Krüger, 1981, s. 35). Aslında tepki çeken şey, genç Cumhuriyetin dış borç politikasını şekillendiren iktisadi politikasıydı.

Zamanı gelen dış borçların ödenebilmesi, paranın istikrarının sağlanmasına, bu da Merkez Bankası'nın kurulmasına bağlıydı. Cumhuriyet yöneticileri konuyla ilgili yabancı uzmanlara danıştıysa da çeşitli imtiyaz talepleri ve Osmanlı borçlarının çözümü hakkında yersiz tavsiyelerin gündeme gelmesi yüzünden bu görüşler önemsenmedi (Aysan, 2013, ss. 235-237). 1930 yılında kurulan Merkez Bankası ertesi yıl faaliyete geçebildi. Hükümet ilk adımda kaynağı kibrit ve çakmak tekel işletmesini bir Amerikan şirketine devri karşılığında aldığı on milyon dolarlık kredi ile karşıladı (Kuruç, 2012, ss. 288-289). Merkez Bankası'nın kurulması Osmanlı borçlarının çözümü konusunda, Türk Hükümeti'nin elini güçlendiren bir girişim oldu. Banka'nın hükümetten bağımsız olması, onun dünya finans sermayesi karşısında güçlü olması demektir. Bu süreç, denk bütçe, dış borçtan ve devalüasyondan sakınma politikaları ile desteklenmiştir (Kuruç, 2012, ss. 289-295).

³Belgede Atina'da çıkan 31 Mart 1930 tarihli *Katimerini* gazetesinde çıkan haber verilmektedir.

Bu dönemde Büyük Güçler Türkiye'yi dikkatle izliyordu. Borç geri ödemesinin yapılıp yapılmayacağı, iktisadi politikasının ne olacağı, imtiyaz elde edilip edilmeyeceği başlıca merak konuları arasındaydı. Times muhabirinin gözü kulağı Ankara'daydı (Times, 11 Şubat 1930, s. 14). Ülkenin içinde bulunduğu durumdan yararlanmak isteyenleri, İstatistik Eski Umum Müdürü M. K. Jakar (Jacquart) uyarıyordu. Türkiye'nin iktisadi geleceğine ilişkin imtiyaz benzeri tarzların artık geçerliliğinin olmadığını belirten Jakar ülkenin geleceğini, sadece inkılap adamlarının belirleyebileceğine dikkat çekiyordu (Cumhuriyet, 4 Mart 1930, s. 1). Jakar'ın bu görüşleri Lozan'da çıkan bir dergide yayınladığı "Türkiye'nin İktisadi Atisi" adlı yazıda yer alıyordu. İnkılap adamlarının "memleketin mukadderatını ellerine aldığını ve bunun büyük bir tebeddül olduğunu" söyleyen Jakar'ın bakış açısıyla Türkiye'nin iktisadi bağımlılık zincirlerini kırıp attığı, bağımsızlık ülküsü yolunda ilerlenen büyük bir inkılap devri yaşadığını "ecnebi sermayedarlar" da anlamalıydılar. (Cumhuriyet, 4 Mart 1930, s. 1). Dış borç ödemeleri konusundaki bu baskı ve ısrarlar, Meclis'te de tepkiyle karşılanıyordu. Antalya Milletvekili Rasih Bey'in "Eski esaret zincirlerini vurmak için fırsat mı bekliyorlar. Yağma yok. İkinci İstiklal harbine hazırız" sitemi alkışlarla karşılanıyordu. Denizli Milletvekili Mazhar Müfit "Garp Kapitalistleri Türk Kanını daha mı emecekler" diyordu. Eski borçlar kabul edilmişti. Ülkenin gücü yettiği ölçüde ödenecekti. Durum bundan ibaretti (TBMMZC, 15.VII.1931, ss. 111-112).

Türk tarafı ile Osmanlı Borçlarını ele alan Meclis arasında hararetini hiç kaybetmeyen ve yıllar süren görüşmeler 1933 yılı ortasına doğru nihai bir anlaşmaya ulaştı (Cumhuriyet, 28 Mayıs 1933). Bu sürecin sonunda Türk tarafının görüşü kabul edildi (Erkin, 1987, s. 32). Osmanlı Borçları çözümlendikten sonra bile Türk Hükümeti'nin dış borçlanmaya gitmeyen, öz kaynaklarına yönelen iktisadi politikası eleştirilmekte ve denk bütçe çabası küçümsenmekteydi (BCA, Fon Kodu: 30..10.0.0, Yer No:137.979..8).⁴ Cumhuriyet kadroları eski dış borçlar sorununu, ne pahasına olursa olsun ödemek ya da moratoryuma gitmek gibi uçlarda ele almadı. Sorun zorluydu, soğukkanlılık ve sabır gerektiriyordu. Dış borç sorununu çözerken iktisadi bağımsızlığından ödün verilmedi. Ülke bu süreçte sanayileşme kararlılığını, savunma, demiryolu ve sağlık harcamalarını sürdürdü. Bu bilgiler ışığında 1920'lerin sonlarından 1930'lu yıllara uzanan bu süreç, dış borçlanmanın hangi koşullarda yapılacağına dair önemli veriler sunan tarihsel bir kesit oldu (Ünlü Soylu, 2015, s. 258).

Kriz ve Dış Borçlar: Yunanistan

Yunanistan'ın 1922 yılında Anadolu'da aldığı ve Küçük Asya Felaketi olarak adlandırılan yenilgi, onun politik ve ekonomik açıdan çalkantılı bir döneme girmesinde etkili oldu. Sonrasında 1923 yılı başında Türkiye ile Yunanistan arasında Nüfus Mübadelesi Anlaşması imzalandı. Türkiye'ye göç 1924 yılının ilk sekiz ayında gerçekleşirken, Yunanistan'a göç 1927 yılına kadar sürdü (Demiröz, 2007, s.30; Wachtel, 2008, s. 95). Yunanistan, göç sürecinde üye olması nedeniyle Milletler Cemiyeti'nin idari ve mali yardımını aldı. Mübadelede, Amerikan Yakındoğu Yardım Misyonu, Karma Komisyon gibi kuruluşlar çalıştı (Toynbee, 2000, s. 10). Başkanlığını Amerikalı bir uzmanın yürüttüğü Sığınmacı Yerleştirme Komisyonu bu amaçla pek de iyi olmayan koşullarda dış borçlanmada bulundu (Clogg, 1997, s. 134). Küçük Asya Felaketi'nin ardından yaşanan bu sarsıcı değişiklik Venizelos'un iktidara geleceği 1928 yılına kadar ülkeyi yalnızlaştırırken siyasi ve iktisadi istikrarsızlığa neden oldu (Demiröz, 2007, ss. 35-36). Yunanistan'da her ne kadar 1924 yılında Monarşi kaldırılmış olsa da çift meclis sisteminin işlediği bir anayasa cumhuriyeti 1927 yılına kadar kurumlaşamadı (Clogg, 1997, s. 134). Bu dramatik dönem ve hemen sonrası aynı zamanda ulusal üretimin ve işçi sayısının artmasına, yol yapımına, liman onarımına, tarımsal çalışmalara, endüstri alanında bazı gelişmelere, deniz ticaret filosu

⁴ Belgede 28 Aralık 1933 tarihli *Financial Times* gazetesinde yayımlanan yazıya yer verilmektedir.

tonajının artışına tanıklık ediyordu. Ancak söz konusu refahtan küçük bir azınlık yararlanıyordu. Ülke ekonomisi dış borçlanmaya ve yabancı sermayeye dayanmaktaydı (Svoronos, 1988, s. 96-97).⁵

Aşırı düzeyde yeniden borçlanma Venizelos'un iktidara geldiği 1928 yılında başladı (Tayfur, 2012, s. 188). Bu dönemde İtalya ile dostluk, Arnavutluk ile ticaret anlaşmaları imzalandı. SSCB ile Ticaret ve Denizcilik Anlaşmaları yapıldı. Türkiye ile Balkan Paketi'ne varacak dostça ilişkiler kuruldu (Akşin ve Fırat, 1993, s. 117). Bu diplomatik başarılar Yunanistan'ın uluslararası durumunu güçlendirmiş, onu rahat bir şekilde dış borçlanma yapabilir hale getirmişti. Ancak Venizelos, uzun vadede hesapsız bir dış borçlanmanın bedelinin ağır olabileceğini öngörmekte yetersiz kaldı. Bu öngörüsüzlüğe bir de 1929 Dünya İktisat Krizi eklendi. Kriz Yunanistan'ın turuncgiller, tütün, zeytin, zeytinyağı gibi başlıca ihraç ürünlerine olan talepte keskin bir düşüş yaşanmasına yol açtı. Bir diğer gelir kaynağı olan turizm de Kriz'den aynı şekilde etkilendi. Kesintisiz dış borç alımı bütçe açığını büyütüyor ve Kriz'in şiddetini dayanılmaz hale getiriyordu. Tipik bir on dokuzuncu yüzyıl romantik milliyetçisi olan Venizelos, Kriz karşısında donanımsızdı ve iktisadi olayları anlamaktan uzaktı (Stavrianos, 2000, s. 666). 1931 yılı sonbaharında naif bir şekilde, Avrupa'nın nasılsa krize bir çare bulacağına ve Yunanistan'a yardım elini uzatacağına inanıyordu (Tayfur, 2012, s. 188). 1932 yılında, tarihinin en fazla borçlanmaya gittiği dönemini yaşayan Yunanistan (Demiröz, 2007, s. 32) tekrar politik istikrarsızlığa doğru hızla yol almaktaydı. Bu arada eleştiriler sadece Venizelos'u değil Cumhuriyet rejimini de hedef alıyordu. Kralcı güçlerin popülaritesi gittikçe artmaktaydı (Jelavich, 1985, s. 177).

1932 yılı başında Venizelos'un borç ödemelerini askıya alması ve yeni borç talebinde bulunması, Yunanistan'ın iflasın eşliğinde olduğunu gösteriyordu. Milletler Cemiyeti Finansal Komisyonu, Yunanistan'ın bu zor durumdan kurtulmak için çaba harcamadığını söylüyordu. Fransızlar ise yeniden borç alabilmek için ülkede okulların kapatılmasını ve kamu görevlilerinin maaşlarında yüzde yirmi kesintiye gidilmesini öneriyordu (Tayfur, 2012, s. 188). Venizelos 1932 yılı Nisan ayında ülke ekonomisinin can sıkıcı durumda olduğunu ifade etmekteydi. Aynı ayın ortasında toplanan Milletler Cemiyeti'nin önemli gündem maddeleri arasında Yunanistan'ın dış borçları da vardı. Toplantıda Milletler Cemiyeti Finansal Komisyonu ile Yunan Hükümet yetkilileri arasında hararetli tartışmalar yapıldı. Yunan Hükümeti dış borçlarla ilgili destek istiyordu. Bu talep, Finansal Komisyon'un önerdiği koşullara bağlı olarak kabul edildi. Buna göre Yunanistan'a tekrar borç verilecek ve Merkez Bankası'na yüklü bir tutar aktarılacaktı. Finansal Komisyon ayrıca Bulgaristan ile sıkı ekonomik ilişkilere girilmesini tavsiye ediyordu (BCA, 30.10..0.0, 222.497..21).⁶ Taraflar arasında süren bu görüşmeler 1932 yılı sonuna doğru bir sonuca ulaşacaktı.

Yunan Maliye Bakanı 1932 yılı Eylül ayında bir süredir Londra'da bulunmaktaydı. Bakan ve yabancı dış borç tahvil sahiplerinin temsilcileri arasında görüşmeler yapılmıyordu. Taraflar arasında 13 Eylül'de anlaşmaya varıldı. Anlaşma, 1922-1923 Yunan Mali Yılı'na dair olup 31 Mart 1933 tarihinde son bulması gereken dış borç faiz ödemeleri ile ilgiliydi. Yunanistan'ın borç bonolarının büyük bölümü İngiliz hamillerin elinde bulunmaktaydı. Yunan temsilciler, Anlaşmanın imzalanması dolayısıyla yapılan açıklamada, Yunanistan'ın içinde bulunduğu ekonomik zorluğa dikkat çekmekteydiler. Buna göre Yunan Hükümeti, hamillere karşı olan sözünü olanağı ölçüsünde yerine getirmek istek ve kararlılığı içindeydi. Yunanistan, dış borçlarını bütünüyle tanıyordu. Ancak dış borç faizlerini ödeyebilecek durumda değildi. 1932-33 mali yılı döneminde, zamanı gelen faiz ödemelerinin ancak yüzde otuz kadar küçük bir bölümü yapılabilirdi. Bununla birlikte 1933 yılı sonunda bu ödemenin

⁵Venizelos'un iktidarının ilk yılı aynı zamanda Yunan Merkez Bankası'nın çalışmaya başladığı zamana rastlar (Svoronos, 1988, s.96-97).

⁶ Belgede *Financial Times* gazetesinin 17 Nisan 1932 tarihli nüshasında yayımlanan haber yer almaktadır.

yapılıp yapılamayacağına ilişkin Yunanistan'ın iktisadi durumunu incelemek üzere tarafların tekrar biraraya gelmesi kararlaştırıldı. Londra mali çevreleri anlaşmadan memnun kalmıştı. *Financial Times*'da yayımlanan makalede 1912 yılından beri sürekli savaş halinde olmasına rağmen Yunanistan'ın şimdiye kadar ödemelerine sadık ve saygın bir borçlu ülke olduğu yazılmaktaydı. Buna göre Yunanistan'ın sıkıntılı durumu Dünya Krizi'nden kaynaklanmaktaydı. *Times* ise anlaşmayı akılcı bir hareket olarak nitilemekte ve Yunanistan'ın, zor durumda olmasına rağmen borçlarını ödemekten vazgeçmemesini takdirle karşılamaktaydı. Bir ülkenin borçlarını ödememesi saygınlığını zedeleyici bir durumdu (BCA, 30.10.0.0, 255.715..17).⁷ Hamiller ve temsilcileri, borç ödemelerinin peşindeydi. Soruna ilişkin uysal, ödün verici ve teslimiyetçi bir politika izleyen Yunanistan'ı takdir etmekten geri durmuyorlardı.

Tüm bu yaşananlar Venizelos döneminin kapanması anlamına gelmekle birlikte ülkenin yeni bir çalkantılı döneme girdiğinin de işaretlerini veriyordu. 1922 yılından beri birikimli olarak artan dış borçlar 1932 yılında çıkmaza girdi. Zaten hassas olan ve Eleftherios Venizelos'un iktidara geldiği 1928 yılından itibaren görece bir denge durumuna kavuşan iktisadi ve politik durum, yeniden ve derinden sarsıldı. 1932 yılında yaşanan bu dış borç krizi ve sonrasında Venizelos'un iktidardan düşmesi ile sarsılan iktisadi ve politik durum iyice eksenden kaydı. Askeri Komite'nin kurulması, yapılan seçimlerden sonra General Pilastiras'ın darbesi, Venizelos'a karşı yapılan suikast girişimi gibi olaylarla demokrasi yara aldı. General Kondilis 1935 yılında Venizelos yanlılarınca yapılan darbe girişimini engelleyerek iktidara geçti. 1924 yılında Cumhuriyetin ilanı ile sürgün edilen Kral II. Georgios, Yunanistan'a dönerek 1935 yılında tekrar tahta geçti. II. Georgios Yunanistan Kralı Konstantinos'un büyük oğluydu. Monarşiye dönüş, 1936 yılında başlayan Metaksas diktatörlüğünün önünü açtı. Anayasa'nın tasfiye edildiği bu dönemde muhalefet susturuldu, dış borçlanma sürdürüldü ve iktisadi bağımlılık daha da arttı (Svoronos, 1988, ss. 94-98).

Kriz ve Dış Borçlar: İran

1920'li yıllarda İran, merkezîyetçilik ve adem-i merkezîyetçilik, ekonomik bağımsızlık, finansal yönetim konusunda yabancı uzman heyetlerinin desteği, ekonomik imtiyazların belirlenmesi ve siyasal rejim türünde pek çok tartışmaya sahne oldu. Bu dönemde 1926'da kurulan Pehlevi hanedanlığının ilk yıllarında görev yapan saray bürokrasinin ekonomi politikaları temel belirleyici oldu. Yabancı sermayeye yönelik politikanın biçimlenmesinde hızlı sanayileşme, kentleşme ve kurumsallaşma arayışları etkili olurken, dış borç konusunda bütçe denkliği ilkesine uygun olarak hareket edilmesi gerektiği öngörüldü. İran'da 1920'li ve 1930'lu yılların ekonomik formasyonu anti-kapitülasyonist anlayışa dayalı, yabancı desteğinden yararlanılmaya devam edilen ve *İngiliz-İran Petrol Şirketi*'nin (APOC) imtiyazlarının sorgulanmaya başladığı bir politikaya dayandırıldı. Dönemin temel özelliği, otoriter modernleşme programının toplumsal formasyonla yaşadığı çekişme karşılığında, siyasal muhalefetin unsurlarını oluşturan merkezkaç yönetime dayalı aşiret konfederasyonlarının etkisizleştirildiği, ordunun ve bürokrasinin güçlendirildiği, eğitim, sağlık, hukuk, ekonomi ve siyasal alanlarda çağdaşlaşma arayışının bocalamalara rağmen sürdürülmesiydi. Merkezileşme ve modernleşme bu dönemin öne çıkan dinamiklerini oluşturdu. 1920'li yılların ortasında ülkenin batı komşusu Türkiye'den esen rüzgârlara dayanan, Cumhuriyet rejimine geçilmesine yönelik arayışlar sonuçsuz kaldı. İran'da bu dönemde kısa süre de olsa Cumhuriyet rejimi tartışmaları yapıldı. Rıza Han'ın yerleşik siyasi kadrolarla kurduğu yatıştırma, bastırma ve modernleşme eksenli politikaları yeni bir hanedanın ortaya çıkışına neden oldu. 1926'da kurulan Pehlevi hanedanlığı Fars milliyetçiliği

⁷ Belgede *Times* gazetesinin 22 Kasım 1932 tarihli nüshasında yayımlanan haber ve makalenin yanısıra *Financial Times*'da yer alan yorum verilmektedir.

anlayışını vurgularken tarihsel tezlerle ülkenin Aryan karakterini vurguladı. Bu dönemin iktisadi anlayışı, devlet kapitalizminin yavaş yavaş yükselişe geçmesiyle birlikte temelde modernleşme alanındaki reformlarla desteklenen ve çay ve şeker gibi temel tüketim maddelerinin gelirlerine endekslenen bir ulaşım ve ticaret politikasına dayanıyordu.

Charles Issawi'nin belirttiği gibi 1914 sonrasında kimi kriz dönemleriyle birlikte İran'da hızlı ekonomik gelişme ve toplumsal ilerleme dinamiği ortaya çıktı. Bu açıdan 1929 Dünya ekonomik krizi on dokuzuncu yüzyılda da ele alınan korumacılık meselesini gündeme getirmişti. 1925-1941 yılları arasında İran'da modern devletin ortaya çıkışı bir önceki yüzyıldan beri kesintiler yaşayan modernleşme arayışında yeni bir dönüm noktası sayılabilir. Rıza Şah Pehlevi döneminin en önemli başarısını "büyük bir sıçrama" (*big push*) şeklinde değerlendiren Issawi, bu adımların temelinde kapitülasyonların kaldırılması ve İran'ın geri kalmışlığını tetikleyen ticaret anlaşmalarının feshedilmesi olduğunu vurgulamaktaydı (Issawi, 1978, s. 131). Mali ve finansal yönden otonominin ve ekonomik bağımsızlığın tesisi konularında atılacak adımlar için Pehlevi hanedanlığının erken dönemi öncesinde başvurulmuş yabancı uzman desteği tekrar gündeme geliyordu. Böylelikle, Meşrutiyet döneminde ABD'li ekonomi uzmanı Morgan Schuster ya da Belçikalı ekonomi uzmanı Naus örneklerinin hatırlandığı ABD'li uzman Arthur C. Millspaugh dönemiyle birlikte mali sistemin modernleştirilmesi gerçekleştirilmişti. Böylece devletin harcama kalemleri efektif bir biçimde kontrol edilmişti. 1922 yılında başlayıp, yaklaşık beş yıl sonra sona eren Millspaugh dönemi bir anlamda Rıza Han'ın İran siyasal hayatında yükseliş döneminin mali koordinatörlüğünü karşılamıştı. Bu dönemin mali şeffaflık konusundaki ulusal ve modern devlet bilinci sayesinde 1922 yılında 229 milyon riyal düzeyinde seyreden kamu gelirleri 1931 yılında 400 milyon düzeyine kadar yükseldi. Bu politikayla birlikte yaklaşık on yıllık dönemde önemli düzeyde bir bütçe açığının kapatılması, aynı zamanda küçük de olsa bir bütçe fazlasının yaratılması mümkün oldu. 1938'de 1,376 000 riyal düzeyine erişen kamu gelirleri, 1941 yılına gelindiğinde 3.200 000 riyal düzeyine kadar yükseldi (Issawi, 1978, s. 132). Buna karşılık kamu gelirlerinin önemli bir kısmının savunmaya ayrılması politikası devam etti. 1920'lerden 1930'ların sonlarına kadar bu oran yüzde 50 düzeyinden yüzde 26 düzeyine kadar gerilemişti. Bütçeden savunmaya ayrılan payın iki Dünya Savaşı arası dönemin anlayışından bağımsız olarak değerlendirilemeyeceği düşünüldüğünde, kamu işleri ve toplumsal hizmetler konusunda bütçe gelirlerinden ayrılan payın yüzde 30 düzeyine kadar yükselmesini Pehlevi hanedanlığının ilk yılları açısından çarpıcı bir sonuç olarak değerlendirmek mümkündür. Bu dönem, Millspaugh'un görev yaptığı dönem ve sonrasında birlikte düşünüldüğünde bir kısım kısıtlılıklara rağmen mali disiplin arayışından uzaklaşmama çalışılan ve öz kaynaklar politikasının imkânlarının araştırıldığı bir dönem sayılabilir. Fakat kuruluş sürecinde Pehlevi hanedanlığının politikalarının merkezinde yer alan merkezîyetçiliğin ekonomik ve politik boyutu güvenlik politikaları ekseninde bütçe harcamalarını etkilemekteydi.

İki savaş arası dönemde İran ekonomisindeki gelişmeler bankacılık, dış ticaret, sanayi ve tarım sektörlerindeki yatırımların yanında, ulaştırma ağının genişletilmesine de dayanıyordu. Bu amaçla 1931'de dış ticaret rejimi tekel altına alındı ve 1936'dan itibaren döviz kontrolü uygulaması getirildi. (Issawi, 1971, s. 377) Aynı zamanda Merkez Bankası'nın kuruluşu (1927) ve bu bankaya para basma yetkisinin verilmesiyle (1932) birlikte 1914 sonrasında kullanılan gümüş para esasından 1930'da çıkarılan yasayla altın para esasına geçildi. Buna karşılık gümüş paranın değer kaybı sonrasında altın para uygulaması başarılı olamadı. Yerine Merkez Bankası'nın (Bank-e Melli)'nin emisyonu beş kat arttıracığı yeni bir dönem başladı (Issawi, 1971, s. 377).

Finansal alanda 1930'da gümüş para yerine altın para esasının benimsendiği bir yasa çıkarıldı. Buna karşılık Dünya Ekonomik Krizi ve gümüşün fiyat düşüşü dolayısıyla kâğıt

para uygulaması benimsendi. Bu açıdan da önem taşıyan bir karar 1931 yılında alındı. Kacarlar döneminde kurulan ve Britanya'ya ait olan İmparatorluk Bankası'nın yanı sıra 1927 yılında *İran Milli Bankası (Bank-e Melli-ye Iran)* kuruldu. Bu bankanın ilk direktörü Weimar Almanya'sından davet edilen ve daha önce Bulgaristan Milli Bankası direktörlüğü görevini yürüten *Kurt Lindenblatt* oldu. (Bostock, Jones, 1989, s. 33) Bu banka 1931 yılında çıkarılan bir yasayla İmparatorluk Bankası yerine para basma yetkisini aldı. Bankanın kurulduğu dönem 1929 Dünya Ekonomik Krizi'nin yıkıcı etkilerinin görüldüğü bir dönem olduğu kadar, finansman ve kredi beklentilerinin karşılanmasında yaşanan güçlüklerle birlikte zorlu bir geçiş dönemi idi. 1932'de yolsuzluk ve kredi politikasındaki usulsüz iddiaları sonrasında Rıza Şah Pehlevi İran Merkez Bankası için soruşturma talimatı verdi. Bu soruşturma sonucunda Lindenblatt görevinden azledildi, bankanın önde gelen yöneticilerinden Alman uzman Vogel bir süre önce gittiği Beyrut'ta intihar etti. Bütün bu süreç İran'da Pehlevi rejiminin kuruluşu döneminde Saray Nazırı olarak görev yapan Teymurtaş'ın yolsuzluklarla ilgili yargılanması ve birkaç ay sonra hapiste hayatını kaybetmesiyle devam ediyordu. Teymurtaş'ın tasfiye edildiği 1933 sonrasında Merkez Bankası'nın başına getirilen General Amir Khosrovi, İran'da Ordu Bankası'nın başına getirilmesi sonrasında bankacılık yönetiminin başına getirilen rejimin bürokratik temsilcileri arasında dikkati çekmekteydi. (Bostock, Jones, 1989, s. 34) Sonuçta, 1930'larda Merkez Bankası, daha katı bir yönetimle dikkat çekmeye başlamış ve karma ekonomik model kapsamında devletin yatırım projeleri desteklenmişti. I. Sanayi Planı örneğinde görüldüğü gibi, İran da sanayi, ulaşım ve haberleşme alt yapısını geliştirdiği 1930'lu yıllar boyunca iki savaş arası dönemin çevre ekonomisi ölçeğini aşmak üzere yatırım projelerine yöneldi. Bağımlılığın iktisadi ve dış politika bağlamındaki karşılığını örneklemesi açısından 1920'lerde ve 1930'larda yapılan geçici ticaret antlaşmalarına rağmen Pehlevi rejiminin hedefi SSCB'nin dış ticaret rejimindeki payının azaltılması yönündeydi. SSCB'nin dış ticaret rejimindeki payı 1930'larda yüzde 40'lar düzeyinden yüzde 1 düzeyine kadar geriledi. (Savory, 1970, s. 606) Bunun için Nazi Almanya'sının payının artacağı bir dış politika çizgisi benimsendi.

Son olarak İran'da dış ticaret ve kambiyo rejimine bakıldığında, dış ticaret başlığında 1931 yılında tekel uygulamasına ve 1936 yılında döviz kontrolü uygulamasına geçildiği belirtilebilir. İran, 1929 Dünya Ekonomik Krizi'ni temel tüketim maddelerinin üretimi konusunda ihracata dayalı beklentileri düşen çevre ülkeler kategorisinde yaşadı. Temel ihraç ürünlerinin fiyat düşüşleri dolayısıyla artan dış ticaret açığına karşı alınan önlemlerin başında tekel uygulaması ve döviz kontrolü yer aldı (Issawi, 1978, ss. 132-133).

1927'de başlatılan ve yaklaşık on bir yıllık dönemde tamamlanan Trans-İran Demiryolu projesinin-1941'de ülke işgal edildiğinde Tebriz ve Meşhed hatları yarıda kalmış olmasına karşılık, öz kaynaklara dayanan yurtsever bir proje olarak geliştirilmesi amaçlandı. Bu projede sınırlı da olsa, sanayi atılımlarında yabancı sermaye desteğine başvurulmadı. Böylece petrol gelirlerinin askeri harcamalara ayrıldığı, dış ticaretin dengelenmeye çalışıldığı, buna yönelik önlemlerin alındığı, tüketim ürünlerinden alınan vergilerle yürütülen bir kalkınma programında sanayi alt yapısı geliştirildi. Ulaştırma ağı ülkenin temel ulaşım ve ticaret anlayışına uygun biçimde genişletildi. Bu durum vergi politikası açısından da erken dönem Pehlevi rejiminin toplumsal kesimler üzerindeki etkilerinin dikkatle değerlendirilmesini gerektirmekteydi.

Sonuç

Ülkelerin geleceğine yön veren ve çok parametrelili bir sürecin ürünü olan dış borç politikası, üç ülkede de 1929 Dünya İktisat Krizi ile sınanmıştır. Söz konusu tarihsel perspektife göre bu üç ülkede 19. yüzyılda başlayan dış borçlanma, iktisadi politikanın yapısal parametresi haline gelmiştir. Türkiye bu parametreyi iktisadi politikasının reddedilen bir unsuru haline getirmiş ve bu konuda kendi koşullarını koyan ilkeli bir politika izlemiştir.

Ayrıca bu politikadan, Cumhuriyetin varlığını ve bütünlüğünü uluslararası alanda kabul ettirmeye yarayan bir araç olarak yararlanmıştır. Osmanlı'dan miras kalan “dış borçsuz yaşanmaz” ilkesi, “sadece dış borç ile yaşanmaz” düşüncesi ile tersine çevrilmiştir. Büyük teminatlar karşılığında verilmek istenen krediler kabul edilmemiştir. 1929 Krizinde izlenen dış borç politikası, ülke içinde devletçiliğe yönelmeyi, bağımsız bir dış politika izlemeyi, sanayileşmeye yönelmeyi ve iç politik istikrarın korunmasını destekleyici olmuştur. Kriz fırsata çevrilmiştir.

Uzun bir aradan sonra siyasi istikrarın yakalandığı Venizelos döneminde Yunanistan, sağladığı uluslararası güvenle tekrar borçlanabilmiştir. Venizelos, Büyük Güçlere bağımlı olmayan bir dış politika izlemeyi amaçlamıştır. Ancak 1929 Krizinin tetiklediği başarısız dış borç politikası yüzünden ne bağımsız dış politika izleme ne de siyasi istikrar dönemi uzun sürmüştür; Yunanistan tekrar diktatörlük ve mali iflas ile karşı karşıya kalmıştır. Bu iflasın kökeninde ulusal sorunun odağının kaydırılması yatmaktadır. Şöyle ki ulusal sorunun odağına akılcı bir dış borçlanma politikası koyulmamıştır. Bunun yerine, Büyük Yunanistan hayalinden vazgeçilmeyerek Büyük Güçlere bağımlı irrasyonel bir dış borç politikası izlenmiştir. Felaketle sonuçlanan ve kalıcı izler bırakan Büyük Yunanistan macerası etkisini, yıllar sonra dünya krizi ile birleşerek göstermiştir. 1922-23 yıllarında alınan yüksek miktardaki dış borçların faizi 1932 yılında ödenememiştir. Tüm bunlar sonraki dönemi etkileyecek ve Yunanistan'ın iktisadi ve siyasi rotası değişecektir.

İran'da 1928'de kapitülasyonların kaldırılması ile 1929'da gelişmekte olan ülkeleri sarsmaya başlayan Kriz olgusunun etkileri sonucunda korumacı politikaların yükselişi aynı dönemde gerçekleşmiştir. Ancak uzun yıllar sürmüş olan kapitülasyonlar ve henüz sonlanmayan imtiyazlar 1929 İktisadi Krizine karşı İran'ın direncini zayıflatmıştır. Bu da İran'ın dış borç politikasına egemen olamamasına yol açtığı gibi modernizasyon sürecini de etkilemiştir.

Merkez Bankası'nın kurulduğu bu dönemde Pesaran'ın belirttiği şekliyle devalüasyon kararının yarattığı belirsizlikler tarımsal ürünlerin fiyatının düşmesi yanı sıra döviz kontrol uygulamasının başlatılmasıyla sonuçlanmıştır. 1930 yılının Şubat ayında başlayan döviz kontrolüyle birlikte Dış Ticaret Tekel Yasası uygulamaya konulmuştur. Ancak alınan önlemler yetersiz kalmış, dış ticaret rejiminde tekel uygulaması üretim faaliyetlerinin geliştirilmesine yönelik bir çerçevede genişletilmiştir. 1935'te kurulan on yedi şirket aracılığıyla hükümet ihracatın yüzde 49'luk kısmını, ithalatın yüzde 33'lük kısmını doğrudan ya da dolaylı olarak kontrol eder hale gelmiştir (Pesaran, 1997, ss. 143-156). İran'da planlama açısından deneyim kazanılan 1929 sonrası dönemin birikiminden hem II. Dünya Savaşı döneminde, hem de 1945 sonrasında yararlanılmıştır. Ancak 1933 yılında, koşullarında iyileştirmeler yapılsa da, İngiltere ile yapılan ve 1954 yılına kadar sürecek olan 49 yıllık petrol imtiyazı sözleşmesi İran'ın ekonomik bağımsızlığını tehdit etmeye devam etmiştir. Bu şartlar altında Rıza Şah'ın anti-kapitülasyonist politikası ve sanayileşme atılımları, tam olarak karşılığını bulamamıştır. Bu süreçte dengelerin tamamen İran'ın lehine olmamasında hem 19. yüzyıldan kalan bakiyenin etkilerinin, hem de iki savaş arası dönemde sürdürülen merkeziyetçi modernleşme programının sınırlılıklarının etkilerinin bulunduğu görülmektedir. Türkiye, İran ve Yunanistan karşılaştırmasında rejim krizi yaşayan Yunanistan'daki dalgalanmalara, dış ticaret ve borç dengelerindeki savrulmalara karşılık, İran'ın daha avantajlı konumu dikkati çekmiştir. İran'ın Mısır ve Türkiye'yle karşılaştırıldığı kalkınma göstergeleri incelemesine göre 1925'ten 1938 yılına kadar demiryolları alanında ciddi bir sıçrama yaşadığı görülmektedir. 250 kilometrelik demiryolu ağının 1700 kilometre düzeyine çıkarılması elbetteki ülkenin sadece stratejik hedefleriyle sınırlı değildir. Ülkenin gelişmişlik indeksinde önceki yüzyıldan kalan modernleşme hamlelerinin yetersizliği Mısır ve Türkiye karşılaştırmasında açıkça görülmektedir. (Yümlü, 2017, ss. 111-117) Ekonomik kalkınma

vizyonu ile refah ve barış vizyonu birbirlerini beslemektedir. Türkiye'den esinlenen bu örneklerin arkasında Rıza Şah Pehlevi'nin 1934 yılındaki Türkiye'ye ziyaretinin etkileri de görülmektedir. Türkiye açısından bakıldığında, diğer iki ülkenin Yakındoğu'da sağlamaya çalıştığı bağımsızlık idealinin model ülkesi olarak Türkiye'nin merkezi konumunun dayanak noktası açık bir şekilde görülmektedir. Yunanistan ve Türkiye 1930'larda İtalyan revizyonizminin etkilerinin yoğunlaştığı dönemde Balkan Paktı çatısı altında buluşurken, Türkiye ve İran da Yakındoğu'da İtalyan revizyonizminin tehditkarlığına karşı Sadabad Paktı'nda buluşmuşlardır. Siyasal konjonktürün elverişli görünmediği koşullarda Türkiye dışborç politikasının başarılı yönetimiyle İran ve Yunanistan'a göre daha avantajlı konumda yer almıştır.

Extended Abstract

As a case of comparative study, the article aspired to focus on three Near Eastern countries including Turkey, Greece and Iran. A close scrutiny on these countries prove the fact that the economic growth patterns differed since the mid-19th century. Greece had won its independence in the first half of 19th century. Iran had been under the rising influence and the pressure of big powers as Turkey which had also been under the destructive attacks of Great Game rivalry. Turkey had experienced the semi-colonisation processes under the tutelage of the General Directorate of Ottoman Public Debts since the last quarter of the 19th century. Although the Ottoman Empire had not lost its full level of sovereignty, the course of economic administration had been under the heavy attacks of imperialism by which the stronger countries had been asserting pressure on the economic administration of the Ottoman State. The last quarter of the 19th century had served as a period of prelude to the Ottoman economic deterioration and Greece had started to lose its path by falling into the dependency circles. Iran's adaptation to the economic concession treaties had caused the rise of an anti-concessionary movement that had gathered the variant social groups. The 1890 Concession that aspired to give the economic privilege of tobacco cultivation to a British entrepreneurship accelerated the rise of political unrest that boosted the demands for economic independence and the protection of national rights. Although there had been some similarities among the Near Eastern countries, Greece and Turkey had been more advantageous than Iran in terms of adapting to the contemporary financial administration methods. What defined the advantage of these countries in comparison with Iran could be assessed from the angle of early integration skills and politics to the modernisation processes. Despite the fact that the domestic discussions over the main features of West-oriented modernisation had started to overwhelm the main agenda in all of these three countries, the application to the foreign expertise had become inevitable. A close examination on the nature of foreign expertise that had been applied in the late decades of the 19th century in Greece and Turkey proved that it had been a new arrangement for Iranian financial administration. As Belgian financial expert Joseph Naus started as the first foreign expert to arrange the financial affairs and customs in Qajar Iran, the European encroachment in Iranian domestic affairs was a matter of discussion in the intellectual circles. The Ottoman Empire had experienced the process of foreign expertise under the auspices of General Directorate of Public Debts. The debts continued to form a heavy burden for the new modern Turkish state in the 1920s. Thus, one of the urgently-called issues on the national agenda of Republic of Turkey covered the fair distribution of Ottoman public debts. The management of public debts, both as a problem and experience, gave an impetus to national understanding of Ottoman-Turkish intellectuals. On the other side, Greece and Iran had shared a different path of dependency where Turkey could find a new route to build up its economic independence by its own. 1929 Economic Crisis shaped the clash of economic policies in all of these three countries. Turkey's integration to the policy of Etatism converged with the goals of pursuing an independent foreign policy, the

orientation to the industrialisation and the protection of domestic political stability. Briefly, considering the Turkish example, the economic crisis of 1929 had been turned into an opportunity. Turkey, after gaining its independence that sourced from a National War of Independence, acted decisively to restrain the pressure of foreign powers and designed its credit and loan policy with a strong emphasis on the economic independence. The Greek example proved the fact that aside from the economic dependencies and the treaties for credit and loans, the political stability had been a key factor to boost the strength of the national economy. Although the foundation of Central Banks coincided with each other during the late 1920s, Iran and Greece could not avoid from the pressure of foreign powers. Greece had stayed on the verge of military interventions and the Greek financial administration could not prove a strong, successful record. Meanwhile, the foundation dates of Central Banks in Greece, Iran and Turkey had proved the quest of all these countries to obtain an independent status and aspiration to eradicate the foreign interventionism. Though, this was not totally compatible with the economic realities in the Near East, the growing popularity of economic independence converged with the nationalist goals. Iran, after a decade of centralisation under the administration of Reza Khan/Reza Shah Pahlavi, continued to rise on the new Pahlavi dynasty. The main features of agenda that set the goals for the Iranian administration in the 1930s had been the centralization, modernisation and the economic quest for proliferating the national independence. The ties had been set to a healthy bond to decrease the portion of APOC's oil revenue shares. 1933 Agreement was an element of political propaganda. Turkey's tenth anniversary perspective was applauded by the first, new Industrial Plan that aspired to overcome the country's dependencies to the basic goods of consumption. Building a mill meant to stay away from the foreign loans as Iran aspired to pursue the same path. The example of Iran's Trans-Caspian Railway was a unique example which could not carry Iran to a multivariational, independent level. Greece and Iran experienced the foreign invasion and occupations in 1941 during the heyday of WWII. Turkey's opportunities and the diplomacy for stability had been the advantageous features of the country along with the credit and loan policy during the interwar period.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

Başbakanlık Cumhuriyet Arşiv (BCA) Belgeleri

BCA, Fon Kodu:30.10..0.0, Yer No:136.977..19, Tarih:12.04.1930.

BCA, Fon Kodu:30.10..0.0, Yer No:222.497..21, Tarih:21.05.1932.

BCA, Fon Kodu:30.10..0.0, Yer No:255.715..17, Tarih:23.08.1932

BCA, Fon Kodu: 30..10.0.0, Yer No:137.979..8, Tarih:3.02.1934

BCA, Fon Kodu: 30..10.0.0, Yer No:137.979..8, Tarih:3.02.1934

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi (TBMMZC)

TBMMZC, Cilt:6, Devre:III, İctima Senesi:II, Onuncu İnikad, Tarih:1.12.1928.

TBMMZC, Cilt:3, Dördüncü Devre, Fevkalâde İctima, Yirmi Sekizinci İnikad, 15.VII.1931.

Gazeteler

“*Borçlar İtilafnamesi Bugün Büyük M. Meclisinde Müzakere Edilecek*”, *Cumhuriyet*, 28 Mayıs 1933.

“Eski Borçlar”, *Akşam*, 9 Kasım (Teşrinisani) 1930.

Kuyucak, H. A. (1944, 10 Haziran). *Osmanlı imparatorluğundan kalan harici borçların tasfiyesi – II.Vakit Gazetesi*, 2.

“*Turkey Foreign Debts*”, *Times*[London, England], 11 February (Şubat) 1930.

“*Türkiye Bir Müstemleke Memleketi Değildir*”, *Cumhuriyet*, 4 Mart 1930.

Akşam, 30 Haziran 1929.

Akşam, 4 Aralık (Kânunuevvel) 1929.

Akşam, 5 Aralık (Kânunuevvel) 1929.

Cumhuriyet, 2 Nisan 1930.

Cumhuriyet, 20 Mart 1930.

Cumhuriyet, 20 Ocak (Kânunusani) 1930.

Cumhuriyet, 28 Mayıs 1933.

Kitaplar

Abrahamian, E. (1982). *Iran between two revolutions*. Princeton & New Jersey: Princeton University Press.

Akşin, S. & Fırat, M. (1993). İki savaş arası dönemde Balkanlar. Ortadoğu ve Balkan İncelemeleri Vakfı (OBİV) (Eds), *Balkanlar*, 97-125. İstanbul: Ortadoğu ve Balkan İncelemeleri Vakfı.

Aysan, M.A. (2013). *Atatürk dönemi ekonomi politikaları*. İstanbul: Minval Yayınları.

Balkanlı, A.O. (2002). *Türkiye’de ekonomik gelişme ve kriz*. İstanbul: Filiz Yayınları.

Bostock, F., Jones G. (1989). *Planning and power in Iran: Ebtehaj and economic development under the Shah*. London: Routledge.

Clogg, R. (1997). *Modern Yunanistan tarihi*.(D. Şendil, Çev.) İstanbul: İletişim Yayınları.

Demirözü, D. (2007). *Savaştan barışa giden yol: Atatürk-Venizelos dönemi Türkiye-Yunanistan ilişkileri*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Erkin, F. C. (1987). *Dışişlerinde 34 yıl anılar-yorumlar*, c. I, Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Issawi, C. (1971). *The economic history of Iran, 1800-1914*. Issawi. C.(Ed.) Chicago & London: The University of Chicago Press.

Issawi, C. (1978). The Iranian economy 1925-1975: fifty years of economic development.In George Lenczowski (Eds), *Iran under the Pahlavis*,129–166: Stanford: Hoover Institution.

Jelawich, B. (1985). *History of The Balkans twentieth century*, v. 2, Cambridge: Cambridge University Press.

Kazgan, H. (2005). *Galata bankerleri*, c. I, Ankara: Orion.

Kruger, K. (1981). *Kemalist Türkiye ve Ortadoğu*.(N. Önel, Çev.)Ankara: Altın Yayınevi.

Kuruç, B. (2012). *Mustafa Kemal döneminde ekonomi: büyük devletler ve Türkiye*, 2. baskı, İstanbul: Bilgi Yayınevi.

Majd , M. G. (2016). *Iran under the Allied occupation in World War II: the bridge of victory&A Land of Famine*. Lanham: University Press of America.

Özdemir, B. (2009). *Osmanlı Devleti Dış Borçları*. Ankara: Ankara Ticaret Odası Yayını.

- Pesaran, M. H. (1997). The Iranian Economy During the Pahlavi Era, In Ehsan Yarshater (eds), *Encyclopaedia Iranica*, v. viii, fascicle 2, Economy V-Education XX., 143-156: Costa Mesa: CA, Mazda Publishers
- Savory, R. M. (1970). Modern Persia. In P.M. Holt, Ann K.S Lambton, Bernard Lewis (Eds), *Cambridge History of Islam*, v. I B, 595-626: Cambridge: Cambridge University Press.
- Sönmez, M. (2004). *Türkiye Ekonomisinin 80 Yılı*. İstanbul: İstanbul Ticaret Odası.
- Stavrianos, L. S. (2000). *The Balkans Since 1453*. Malaysia: C. Hurst & Co. Publishers.
- Svoronos, N. (1988). *Çağdaş Hellen Tarihine Bakış*. (P. Abacı, Çev.) İstanbul: Belge.
- Tekeli, İ. & İlkin S. (1997). *Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası: Para ve Kredi Sisteminin Oluşumunda Bir Aşama*. Ankara: TC Merkez Bankası.
- Tekeli, İ. & İlkin S. (2013). *Dış Siyaseti ve Askeri Stratejileriyle İkinci Dünya Savaşı Türkiye'si* (c. I). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Toprak, V. (1967). *Dış Ticaret ve Gümrük Politikası*. Ankara: Sevinç, 1967.
- Toynbee, A. J. (2000). *Türkiye III Bir Devletin Yeniden Doğuşu*. (K. Yargıcı, Çev.) Ankara: Yeni Gün.
- Wachtel, A. B. (2008). *The Balkans in World History*. New York: Oxford University.
- Yılmaz, F. (1996). *Devlet Borçlanması ve Osmanlıdan Cumhuriyete dış borçlar*. İstanbul: Birleşik.

Makaleler

- Tayfur, M. F. (2012). *Yunanistan'ın mali-finansal krizi: tarih kaç kez tekerrür eder?*. *Mülkiye*, c. xxxvi, 274, 183-190.
- Ünlü Soylu, P. (2015). Osmanlı borçlarının çözüm süreci üzerine iktisadi politik bir değerlendirme. *Tarih Okulu Dergisi*, xxi, 237-262.

Diğer Kaynaklar

Yayımlanmamış yüksek lisans/doktora tezleri

- Alam Tabriz, A. (2000). *Aydınların, dini lider ve esnafın İran'ın yakın dönem toplumsal hareketlerindeki ve devrimlerindeki rollerinin incelenmesi*. (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Yümlü, M. (2017). *The Reformation of the political opposition in Iran (1926-1946)*. (Basılmamış Doktora Tezi), Ortadoğu Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Kırım Hanlığı'nda Kölelerin İstihdam Alanları (17. Yüzyılın İkinci Yarısı)¹

Employment Area of Slaves in Crimean Khanate (Second Half of the 17th Century)

Zeynep ÖZDEM KÖSE*

Faruk SÖYLEMEZ**

Öz

Karadeniz'in kuzey sahasında yer alan Kırım Hanlığı 15.-18. yüzyıllar boyunca Osmanlı Devleti için önemli bir köle kaynağı durumunda olmuştur. Kırım; Rus, Ukrayn, Boşnak, Leh, Nemçe, Macar, Gürcü ve Çerkez kökenli kölelerin toplanma mahallidir. Hanlık bu köleleri ihraç ettiği gibi kendi sosyal ve ekonomik düzeni için hanlığın merkezi Bahçesaray ve diğer çeşitli şehirlerinde istihdam da etmiştir. 17. yüzyılın ikinci yarısında Bahçesaray'da köleler toplumun büyük bir kısmını oluşturmaktadır.

Bu çalışmada, bu kölelerin hanlık içinde istihdam edildiği alanlar incelenmiştir. Araştırma için Kırım'ın Osmanlı Devleti'ne bağlı olduğu hanlık dönemini anlatan çeşitli kaynak eserler ile 17. yüzyılın ikinci yarısına ait Kırım Hanlığı Kadı Sicilleri'ne öncelik verilmiştir. Sicillerdeki kölelerle ilgili dava örnekleri ve çeşitli tereke kayıtları değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kölelik, Kırım Hanlığı, İstihdam, Sicil.

Abstract

Crimean Khanate in northern area of Black Sea became the important slave source for Ottoman Empire between 15th and 18th centuries. Crimea is a location where Russian, Ukrainian, Bosnian, Polish, Nemce, Hungarian, Georgian and Circassian were getting together. As well as Khanate took this slaves, employed them in Bahçesaray, center of Khanate, and surround for own social and ecomical order. In the second half of the 17th century, slaves in Bahçeşehir consisted of the greater part of society.

In this study, the fields that slaves were employed in Khanate were examined. For the research, various source works that includes Khanate period when Crimea depended to Ottoman Empire and Crimean Khanate Kadi Records which belong to second half of 17th century were prioritized. Case samples in Records related to slaves and various legacy records were evaluated.

Keywords: Slavery, Crimean Khanate, Employment, Record.

Giriş

Hür olmayan kişiye esir, tutsak ya da köle denilmektedir. Her türlü girişimin insan gücüne dayandığı zamanlarda yaşamış bütün toplumlarda kölelere ve yaşanan bölgenin konumuna göre sürekli ve düzenli bir köle akışına rastlanılmıştır. Köle kaynağı; savaşlar, çeşitli akınlar ile ticaretinin yapıldığı esir pazarları olmuştur. Esir ticaretinin artışıyla birlikte kölelik, özellikle Afrika'dan, Kafkaslardan ve Kuzey steplerinden getirilip satılan kimseleri niteleyen bir kavram haline gelmiştir.¹ Ortaçağ İslam dünyasında ticari mallar nâtik (konuşur ve canlı) ve sâmit (konuşmaz ve cansız) olarak ikiye ayrılmış ve nâtik mal denilince köleler anlaşılmıştır. Kısaca, çeşitli hukuki statüsü belirlenmiş ola köle, sahibinin tasarrufunda alınıp satılabilen, hibe edilebilen, kiralanabilen, mirasa, tek ve müşterek mülkiyete konu olabilen emtiadandır (Sak, 1989, s. 176).

Kölelik ilk çağlardan beri neredeyse bütün toplumlarda görülmüştür. Eski Mısır ve Yakındoğu'da varlıkları bilinen köleler, genellikle savaş esirleri, komşu kabile ve topluluklardan kaçırılan insanlar, aileleri tarafından satılan çocuklar ile borçlarına karşılık köleliğe geçirilenlerden oluşmaktadır (Aydın, Hamidullah ve Engin, 2003, s. 237). Asurlular, Hintliler ve

¹ Bu çalışma yazarın "Kırım Hanlığı'nda Kölelik (1648-1699)" adlı doktora çalışmasından türetilmiştir.

* Öğr. Gör. Dr., Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bölüm Başkanlığı, zeynepozdem@mu.edu.tr.

** Prof. Dr., Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, fsoylemez@ksu.edu.tr.

¹ Köle kavramı ve köleliğe ilişkin uygulamalar hakkında genel bilgiler için bkz. M. Akif Aydın, Muhammed Hamidullah, Nihat Engin, "Köle", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. XXVI, Ankara 2003, s. 237-248.

Çinliler de köleliğe yabancı değildir. Eski Yunan ve Roma'da sayıları hayli fazla olan kölelerin kaynağı çoğunlukla savaşlarda elde edilen esirlerdir. Kölelik Orta Asya Türkleri ve cahiliye devri Arap topluluklarında da hayli yaygındır (Ekin, 2010, s. 25).

İnsanlık tarihi kadar eski olan kölelik olgusu Osmanlı Devleti'nde de İslam hukukunun ön gördüğü kurallar dahilinde devam ettirilmiştir. İslam hukukunun köleliğe getirdiği en önemli yenilik, kölelik kaynaklarını azaltması ve köle azat edilmesini teşvik etmesi sayesinde kısa süre zarfında azat edilen kölelerin hürler sınıfında yer alarak toplumla bütünleşmesini sağlaması olmuştur².

Karadeniz'in kuzey sahasına hakim, Osmanlı Devleti'ne bağlı Kırım Hanlığı da bu kurallar dahilinde köleliği yaşatmıştır. Hanlığı bu konuda hususi kılan bulunduğu sahanın köle kaynağı durumunda olmasıdır. Kırım; Rus, Ukrayn, Boşnak, Leh, Nemçe, Macar, Gürcü ve Çerkez kökenli kölelerin toplanma mahallidir. Hanlığın ekonomik gelirinin büyük kısmını ihraç ettiği köleler oluşturmaktadır. Aynı zamanda bu köleleri hanlığın ihtiyaç duyduğu sosyal ve ekonomik alanlarda istihdam etmiştir.

Bu çalışmada kölelerin istihdam edildiği bu alanlar siciller ışığında örneklerle anlatılacaktır. Böylece 17. yüzyılın Kırım'ında yaşayan kölelerin sosyal ve ekonomik hayattaki rolünün açığa çıkmasına katkıda bulunulacaktır. Yöntem olarak sicillerden örneklerle hareket edilmesinin nedeni hem kaynakların ana kaynak oluşudur hem de istatistiki verilerle konuyu anlatmak yerine, kölelerin hukuken bir meta da olsalar insan olma vasıflarını ön plana çıkararak, hayatın içinden örneklerle konunun daha iyi anlaşılabilmesini sağlamaktır.

Kölelerin İstihdam Edildiği Alanlar

Kırım Yarımadası coğrafi özellikleri ve iklimi açısından üretime elverişli bir bölgeydi. Kırım'ın güney ve iç kesimleri çeşitli akarsularla beslendiğinden bağlar ve bahçelerle çevriliydi. Yarımadanın kuzeyindeki bozkırlar ise hayvansal ürünler ve tahıl üretimi için çok elverişliydi. Bu coğrafya adeta İstanbul'un tahıl ambarı konumundaydı. Ayrıca kuzeyin hayvansal ürünleri de Osmanlı başkentine gönderiliyordu. Kırım'daki kabile aristokrasisi bu ihtiyaca cevap vermek için bozkırlarda hayvancılık yaptıkları gibi tarımla da uğraşıyorlardı. Üretim ise köle emeğine dayanmaktaydı (Yağcı, 2006, s. 22). Aynı zamanda Kırım Tatarları sürekli seferlerde, akınlarda olduklarından memleketlerinde, tarla ve bahçelerinde, evlerinde çalışacak kölelere fazlasıyla muhtaç durumdaydılar. Kırımlı esnaf, dükkanında yardımcı olarak kölelerinden istifade ediyor, onlarla anlaşmalar yaparak hür bir çırağın yapacağı işten daha fazla iş ve kalite sağlıyordu. Kırım esnafı dışında, ülke içinde ticaret yapan ya da dışarıya ticarete giden tüccar da kölelerinden faydalanıyordu. Kırım tüccarı yarımada içinde Karasubazar, Bahçesaray, Kefe, Gözleve, Taman, Kerç; Karadeniz bölgesinde Akkirman, Kuşan, İsmail, Çerkezlerin yaşadığı bölge ile Kırım ve Karadeniz sahili dışında İstanbul, Tokat, Erzurum, Halep ve Musul arasında mekik dokuyordu. Kısacası şehirlerde üretim ve ticaret yapan, büyük ve çeşitli çarşı, pazar ve hanlar kurmuş olan, bozkırlarda tarım ve hayvancılıkla uğraşan, sürekli ekip biçen ve daima akınlara giden hareketli Kırım halkı için köleler vazgeçilmez bir unsurdu. Bu nedenle ekonomik gücü olan herkes köle satın almakta, bu köleleri tarım, hayvancılık, zanaat, ticaret, değirmencilik ve çeşitli ev işlerinde istihdam etmekteydi.

² Y. Hakan Erdem, İslam hukukunun getirdiği yenilikle Doğu ve Batı dünyasının köleliğe bakışını açıklarken Batı'daki kölelik sistemin kapalı, Doğu'dakinin ise açık olduğunu ifade etmiştir. Kapalı sistemde amaç köleliğin nesiller boyu devam ettirilmesi iken açık sistemde hedef buna engel olmak ve kısa sürede kölelerin hürler sınıfına katılarak toplumla bütünleşmelerini sağlamaktır. Açık kölelik, sistemi devam ettirmek için sürekli ve düzenli bir şekilde yeni köleler getirilmektedir. Sistemi devam ettirmek için gerekli doğal sonuç da sürekli ve düzenli bir şekilde yeni kölelerin getirilmesidir. Bkz. Y. Hakan Erdem, "Mağdurlar Vadisi Osmanlı ve Osmanlı İmparatorluğunda Kölelik", *Virgöl*, S. 93 (Mart), İstanbul 2006, s. 14-15.

Evliya Çelebi 17. yüzyılın ikinci yarısında (1666-1667) Kırım'a yaptığı ziyareti sırasında Kırım'da hayli kabarık bir köle nüfusundan bahisle çok fazla köle olduğuna vurgu yapmaktadır (Evliya Çelebi, 2003, s. 229). Evliya Çelebi'nin belirttiğine göre yine bu tarihte Kırım'da yüz bin kadar asker taifesi vardı. Hanlar sefere çıkacak olduklarında yetmiş-seksen bini hanla sefere gidiyorlardı. Altı yüz bin olarak belirlenen kazak köleler de serbestçe dağlarda, tarlalarda geziyorlardı. Evliya Çelebi bunların hepsinin Müslüman olmadığını, nasıl böyle serbestçe dolaşıp da firar etmediklerini merak etmişti. Aslında bütün Kırım askeri han ile sefere gittiklerinde, Kırım'ın bütün Nogay ve Badrak karıları Kırım'da atlanıp bellerine kılıç ve sadak bağlayıp kazaklarıyla beraber bağlara, dağlara ve tarlalara gidip ziraat ediyorlar ve ehilleri seferden geldiklerinde hazır mahsul buluyorlardı (Evliya Çelebi, 2003, s. 16). Kısacası Kırım'ın erkekleri seferde olduğunda onların işlerine köleleri bakıyordu. İsteselerdi bütün Kırım askeri seferde iken toplu bir şekilde firar etmek için çabalayabilirlerdi. Ancak bu yönde herhangi bir teşebbüsün olmayışı buna lüzum görmeyecek kadar rahat yaşadıklarının da göstergesi olsa gerekti.

Köleler erkek ve kadın oluşlarına göre güçlerinin yeteceği ve becerebildikleri alanlarda istihdam olunuyorlardı. Dolayısıyla dükkanda çırak olmak, ticaret yapmak, evlerin ya da konakların koruyuculuğunu üstlenmek, tarlada, bağda çalışmak, değirmencilik yapmak daha çok erkek kölelerin; evlerde hizmetçi olmak, çocuk bakıcılığı yapmak, dükkanda, çarşıda, pazarda, tarlada ya da değirmende kadınların yapabileceği ufak-tefek işleri üstlenmek kadın kölelerin istihdam alanını oluşturmaktaydı.

1578 yılında iki kez Kırım'a elçi olarak gönderilen, Polonya Kralı Stefan Batoriy'in elçisi, Polonya asilzadesi Martin Bronevskiy dokuz aylık bir süre zarfında burada gördüklerini kaleme almıştı. Bronevskiy, Macar, Rus ve Moldovan milletinden olan kölelerin tarla işlediğini, tezek hazırladığını, kuyu kazdığını ve sürüleri otlattığını not etmişti (Bronevskiy, 1970, s. 47-48).

Hanlığın 1769'daki Ukrayna seferinde akıncı birlikleri sürüler ve tutsaklarla orduya katılmışlardı (Baron De Tott, 1976, s. 207).

Hayvancılık (Çobanlık-Yılkıcılık)

Çobanlık sicillerde çok sık karşılaşılan istihdam alanlarından biridir. Hayvan sahibi olan kişilerin hemen hemen hepsinin terekisinde çobana rastlanılmıştır. Bunların köle olduğu, kişilere ait mal dökümü anlamına gelen terekelerde *Rüstem nam çoban*, *Kenan nam çoban* şeklinde altlarına değerlerinin de yazılarak kaydedilmiş olmalarından anlaşılmaktadır. Özellikle köylerde hayvancılık yoğun olarak yapılıyordu. Mirzaların hayvan sürüleri vardı. Bunlar koyun, keçi, sığır, dana, öküz ve atlardan oluşuyordu. Bu hayvanların bakımı için çobana ihtiyaç duyuluyordu. Hatta atların özel bakıcıları vardı. Onlara da yılkıcı denilmekteydi. Örneğin Sivritaş Karyesi'nde sakin Mehmet Ali Ağa'nın köleleri sayılırken çobanın haricinde *yılkıcı köle* ayrıyeten belirtilmişti.

Mehmet Ali Ağa varlıklı biriydi. Evleri, bağları, bahçeleri, tarlaları; 15'i erkek, 12'si kadın, 3'ü çocuktan oluşan toplam otuz kölesi vardı. Bunlar içerisinde iki çoban bulunuyordu. Çünkü atları, aygırları, öküzleri, yetmiş oğlaklı yüz yetmiş adet keçisi mevcuttu. Çobanlardan birinin adı Dilaver'di. İki çoban da 90 guruş değerindeydi. Köleler içerisinde papuccu Dilaver'in değeri 120 guruş olarak belirtilmişti. Diğerleri de 50, 60, 30, 45 guruş arasında seyrediyordu. Mehmet Ali Ağa'nın köleleri içerisinde çobanların değerinin yüksek olduğu görülmek-

tedir. Yılıkcının değeri de 60 guruştur. İstihdam alanı doğrudan belirtilen bir diğer köle bahçeci Rıdvan'dı. Onun da değeri 75 guruştur³.

Çobanlar arasında en çok kullanılan isimler Dilaver, Rüstem, Rıdvan ve Kenan'dı. Bunların haricinde Ahmet, Devletgeldi, Cankul, Hüseyin, Muzaffer, Yakup, Nasuh isimleriyle de karşılaşılmıştır⁴. Bu durum elbette ki çobanlarda sadece bu isimlerin kullanıldığı anlamına gelmemektedir.

Cennethan binti Canbik'in orta boylu, koyun gözlü, bıyıklı, kumral sakallı, düz burunlu, Boğdan asıllı, Devletgeldi bin Abdullah isminde Müslüman bir çobanı vardı. Onunla mükatebe anlaşması yapmıştı. Bu anlaşmaya göre çoban, üç yüz koyun verdiği takdirde azat olacaktı. 270 koyun vermiş ve 30 koyunu kalmıştı. Bu durumda bi'l-fiil azattı (KŞS, 4, s. 72b/3). Kölelerle mükatebe anlaşması yapılırken kölenin istihdam edildiği alana dikkat edilmekteydi. Devletgeldi bin Abdullah bir çoban olduğu için ondan koyun talep edilmişti. Başka bir mükatebe anlaşmasında da Rıdvan adlı kazak, bin koyunlu bir çobana yardımcı olacaktı. (KŞS, 9, s. 46a/3). Salacık'tan Ömer Çelebi bin Hacı Ali'nin de alçak boylu, sakallı, gök gözlü, yüzünde benekleri olan, Müslüman bir çoban gulamı vardı. Kenan bin Abdullah adlı bu çoban bir yıl boyunca Ömer Çelebi'nin koyunlarını gütmüş ve ona yirmi altın nakit vermişti. Ömer Çelebi bu çalışkan çobanını Allah rızası için azat etmişti (KŞS, 4, s. 73b/2).

Bazan talihsizlikler ya da kötü hadiseler de yaşanıyordu. Örneğin Nasuh bin Abdullah adlı mükateb çobanının başına gelenler bunlardan biriydi. Haksız yere darp edilmiş, bıçaklanmış ve başı yarılmıştı. Diyetini almak için kadıya müracaat etmişti. Neyse ki suçlular tespit edilmiş ve gereğinin yapılması noktasında karar alınmıştı (KŞS, 10, s. 115a/1). Hüseyin bin Abdullah ise ihanetle suçlanıyordu. Kendisine açılan davada şöyle konuşmaya başlamıştı: “Çoban idim, mezburanın (Devlet Gazi ve Zülkadir'in) koyunlarını güder idim”. Hiyanet etmediğine dair yemin ediyor ve kurtuluyordu (*halâsı kayd*) (KŞS, 3b, s. 27a/3). Cankul bin Abdullah isimli Müslüman çoban da mağdur bir durumdaydı. Sahibi Kutlugazi vefat ettikten sonra varisi olan oğlu onu sahiplenmeye çalışıyordu. Halbuki o efendisi tarafından vefatından kırk gün evvel azat edilmişti. Kadı huzurunda bunu tasdik edince hürriyetine tamamen kavuşmuştu (KŞS, 3b, s. 24a/2). Boğdan isimli mükateb çoban ise suçluydu. Nur Mehmet bin Yahşi Sait'in bir gözü kör bir boz atı vardı, onu kaybetmişti. Nur Mehmet'in ve şahitlerin iddiasına göre Boğdan adlı çoban, atı çalıp binip gitmişti. Çobanın tazminiyle yani sebep olduğu zararı ödemesiyle hükm olunmuştu (KŞS, 15, s. 69a/1).

İslam anlayışı hakim olduktan sonra Müslüman toplumlarda köleye bakışın farklılaştığı, İslamın asırlardır topluma mal olmuş köleliği kaldırmasa da azalması için her türlü fırsat değerlendirildiği bilinmektedir. Azat etmeyi teşvik ve azat olanların toplumla uyumunu sağlama buna güzel bir örnektir. Köle sahibi köleye ilişkin haklardan dolayı köleden daha çetin şartlara uymak zorundaydı. Örneğin köleye iyi muamele etmeli, ona evladı gibi bakmalıydı. Ancak köle de hukuken efendisinin malı durumundaydı. Efendisinden izinsiz bir şey yapamaz, kitabet uygulaması hariç mal-mülk edinemezdi. Kazandıkları efendisi içindi. Ama efendisi de onu yedirir, içirir ve giydirirdi. Onunla tıpkı evladı gibi ilgilenirdi. İşte bu davada efendisinden izinsiz işler çeviren bir çoban köle ile bu yaptıklarına karşılık onu tıpkı yaramaz evlat gibi *hayırsız* diye nitelendiren bir efendi ile karşılaşılmaktadır. Mustafa bin Mehmet, Ahmet bin Mehmet Halife'ye dava açmıştı. Dava konusu on beş adet koyundu. Mesele ise Mustafa'nın anlatımıyla şöyle gelişmişti: “*Yakub nam hayırsız gulam benden otuz beş koyun*

³ Mehmet Ali Ağa, Kırım'da çok ender rastlanılan bir şeklide iki evlilik yapmıştı. İsmihan ve Melekşah adlarında iki zevcesi, üç de oğlu vardı. Mehmet Ali Ağa'nın terekesi için bkz. KŞS, 22, s. 62a, 63a/2-b.

⁴KŞS, 10, s. 115a/1, 18b/2; 9, s. 46a/3; 3b, s. 27a/3, 24a/2; 4, s. 72b/3, 54a, 35a/2 gibi örnekleri artırmak mümkündür.

alub benim haberim olmadan varub işbu Ahmed ile ortak olub bunun onbeş koyununu dahi itlaf idüb benim müllk-i koyunlarımı işbu Ahmed'e virmiş. Hâlâ koyunlarımı bunun yedinde buldum, taleb iderim". Bu beyanın ardından mahkeme Ahmet'e sorduğunda, koyunun senin olduğunu bilmem, bana kendi koyunum deyu verdi, diye cevap verince Mustafa'dan şahit istenmişti. Şahitler, Yakup'un işbu Ahmet'e virdiği koyunu bilürüz, işbu Mustafa'nın mülk-i hâlisidir, diye ifade vermiş ve yemin etmişlerdi. Şehadetleri kabul edilmiş ve dava bu şekilde kaydedilmişti (KŞS, 4, s. 54a/4). Sicillerdeki diğer dava örneklerinden hareketle Ahmet'in onbeş koyunu Mustafa'ya vermek zorunda olduğunu çıkarmak mümkündür. Ancak köleye başka bir ceza uygulanmış mıdır bilinmez. Muhtemelen sahibi tarafından işlerini sadakatle yapması noktasında cezalandırılmış olunmalıydı.

Sicillerde sadece bir davada kadın bir çobana rastlanılmıştır. Burada *raiye-i bakar olan cariye* ifadesi geçmektedir. Yani sığır çobanlığı yapan bir cariyeden bahsedilmektedir. Hanlık köylerinden birinde yaşayan Hacı Arslan Mirza'nın cariyesi olan bu çoban, Hacı Arslan Mirza'nın ifadesine göre, sebepsiz yere (*bi-vech*) Kara Ahmet ve Abdulğani tarafından darp edilmiş ve bu darp nedeniyle de ölmüştü. Onlar bu durumu inkar ediyorlardı. Hacı Arslan'ın iki şahidi vardı ve şöyle demişlerdi: "*İşbu Hacı Mirza'nın râiye-i bakar olan cariyesini naime iken kamçı ile darp edip kaldırdık diye mezburan Kara Ahmet ve Abdulğani'nin ikrarına şahitleriz. Kamçı ile hangi azasına darbını bilmeyiz, işitmedik ve ol darbından ne lazım geldiğini bilmeyiz*". Ancak kadını bu şahitlerin şahitliklerini kabul etmemiş ve bahsi geçen iki kişi hâlas olmuş yani kurtulmuştu (KŞS, 22, s. 58a/1). Anlaşılan deliller ve ifadeler yetersizdi. Çoban kızın kim tarafından öldürüldüğü meçhul kalmıştı.

Bağda-Bahçede Çalışmak ya da Tarla İşçiliği

Kırım; bağları, bahçeleri, bostanları, yemişleri, tarlaları, suları ve kuzeyde bozkırları bol bir coğrafya olduğu için bu toprakları işleyecek insan gücüne ihtiyaç vardı. Bu ihtiyaç büyük oranda kölelerle karşılanıyordu. Beylerin ve mirzaların topraklarını çoğunlukla köleler işliyordu. Romen tarihçilerinden İon İ. Nistor'un Tatarlar hakkında şunları yazdığı belirtilmiştir:

Tatarlar yüzyıllar boyunca Moldova'ya ve Polonya'ya yaptıkları ani akınlar sırasında aldıkları esirleri kendi ülkelerine götürüp tarlalarında çalıştırmışlar ve bir kısmını Yakınoğu'nun esir pazarlarında satmışlardır. Hele 1475 tarihinde Osmanlı Türkleri ile yaptıkları himaye ve ittifak anlaşmasından sonra daha da kuvvetlenen ve cesaretlenen Tatarlar, akıl ve hayallerinden çıkaramadıkları Moldova'nın zenginliklerinden yararlanmayı kendileri için gaye edinmişlerdir. Polonyalıların Karadeniz'e inmek için yaptıkları saldırıları, Kazakların yağma maksadıyla Moldova'ya yönelttikleri akınları durdurma hususunda Osmanlılara en etkin yardımcıları Tatarlar sağlamışlardır. (Ülküsal, 1980, s. 37)

Sicillerdeki davalardan birinde Avaz bin Murat, Kaplan isimli bir şahsı dava etmişti. Dava konusu kaçmayı alışkanlık haline getirmiş bir abd-i âbıktı. Avaz söze şöyle başlamıştı: "*Dört aydır benim İvan nam abd-i âbıkımı istihdâm idüb istediğimde vermiyor, taleb iderim*". Kendisinden sorulduğunda Kaplan da şöyle ifade vermişti: "*Orağa gönderdim, hizmetinden kaçtı*". Bunun üzerine, hem suçlu hem güçlü bir edayla hareket eden Kaplan zımâniyle emr olunmuştu. Yani kölenin değeri neyse onu Avaz'a ödeyecekti. Aynı zamanda kölenin değerinin ne olduğunun belirlenmesi adına kıymetin ısbata tevkiif olunmuştu. Burada orağa göndermek ifadesinin tarlada çalışmak olduğu net bir şekilde anlaşılmaktadır (KŞS, 4, s. 38a/3). Gözlevli Murtaza'nın Nehr-i Elma yakınlarındaki bir köyde toprağı vardı. On altı yıl önce kölesi kazak Yanuş ile bir anlaşma yapmıştı. Yanuş, bu toprağı üzüm çubuklarıyla doldurduktan sonra, onu azat edecekti (KŞS, 22, s. 50a/1, 51b/7).

Terekelerde çoban kazak, değirmenci kazak gibi bahçeci kazak ifadesine de sıklıkla rastlanılmıştır. Bunlar bahçe işleriyle uğraşan kölelerdir. Örneğin Topal Ali'nin 37, 5 guruş

değerinde böyle bir kazağı vardı (KŞS, 22, s. 37a). Yukarıda da belirtildiği gibi Sivritaş Karyesi'nden Mehmet Ali Ağa'nın da 75 guruş değerinde bahçeci Rıdvan diye kayıtlı bir kölesi vardı (KŞS, 22, s. 61a/1). Esengeldi bin Abdullah, İvan isimli kazağı için, üç gün kütük kazsın, dördüncü gün azat olsun, diye şart koşmuştu (KŞS, 13, s. 5b/2). Demek ki kütük kazmak zor bir işti. Aydın isimli zımmi de Pavli adındaki Macar kazağını, sekiz bin dip bağı yetiştirmek üzere mükateb eylemişti (KŞS, 15, s. 53a/2). Kastedilen şey üzüm bağı olsa gerekti ve zor bir işti. Dikkat edileceği üzere bu zor işler için kazak kölelerden istifade ediliyordu.

Mirza Mehmet Bik, kölelerinden birine bir mezrasını, yedi yıllık tasarruf hakkıyla ödünç olarak vermişti. Böylece bu arazi âtil kalmayacaktı. O da hür olan oğlu Asitab bin Abdullah'a ödünç olarak vermişti. Aradan zaman geçmiş, Asitab da babası da ölmüştü. Mezranın tasarruf hakkı bitmişti; ancak burası Asitab'ın küçük çocuklarında görünüyordu. Mirza Mehmet Bik'in oğlu Şahtimur Mirza, küçük çocukların valideleri Arslan Bike binti Bikkul hatundan bu mezrayı talep etmek zorunda kalmıştı ve bu durumun şahitleri de vardı (KŞS, 4, s. 45a/4). Burada görüldüğü üzere işletilmek üzere mezraa bir köleye belli bir seneliğine ödünç olarak verilmişti.

Perviz bin Abdullah da İlyas veledi Evrahim'in kölesiydi. Efendisi onunla senede yirmi beş filori vermek üzere mükatebe yapmıştı; ancak daha sonra Perviz bunu ödemekten aciz olduğunu beyan edince onu Fahu'l-âyân Selim Şah Bik'e satmıştı. Yeni efendisi de onunla hizmete dayalı bir mükatebe anlaşmasına varmıştı: Selim Şah Bik'in hudutlarını belirttiği çayırını tamir etmek üzere azat olacaktı (KŞS, 3a, s. 59b/1).

Esnaf Çıracılığı

Kırım esnafı bol bir memleketti. Çörekçi-börekçi, habbaz (ekmekçi), saka, bozacı (maksımacı), meyhaneci, kahveci, çorbacı, kebabçı, bakkal, elmacı, attar, tütüncü (dühancı) kasap, kazancı, kalaycı, eskici, çilingir, demirci, bakırcı, yaycı, seyyaf, tüfenkçi, lüleci, nalçacı, kürekçi, çömlekçi, keresteci, sandıkçı, kayıkçı, sarrac, debbağ, sahtiyancı, keçeci, sıvacı, boyacı, safrancı, mumcu, sabuncu, kuyumcu, terzi (heyyat), düğmeci, çıkırıkçı, çizmeci, ayakkabıcı (haffaf, papuççu), kalpakçı, kürkçü, bezzaz, hallac (pamuk işleyen), kazzaz (ipek işleyen), dellal, berber, arabacı bunlar arasındaydı. Kaynağını tasavvufa dayalı fütüvvetten alan esnaf teşekkülleri ve mesleklerini icra ettikleri yerler 17. yüzyıldan itibaren lonca olarak adlandırılmaktaydı (Kal'a, 2003, s. 211). Buna göre herhangi bir iş kolunun belirli bir alanında uzmanlaşmış, mal ve hizmet üreten her esnaf ve tacirin bir loncası⁵ teşekkül etmişti. Bunlar Acem Tâifesi, Kazancıyân, Bezzâziyân gibi adlarla anılıyordu.

Bu zanaatkarlar ve imalatçılar kaliteli ürün ortaya çıkarmak ve nitelikli işçi yetiştirmek üzere köleleri istihdam ediyorlardı. Köle iş gücünün hür iş gücü karşısındaki üstün yanları yeterince açıktı. Köleler, özgür olmadıkları için efendilerinin talimatlarını özgür bir çırağa göre daha özenle yerine getirmek zorundaydılar. Aynı zamanda köle sahipleri, azat yöntemlerinden mükatebe sözleşmesi sayesinde kölenin işi isteksiz yapmasının da önüne geçmekte ve köle işgücünün hür işgücüne göre daha üretken olmasını sağlamaktaydı. Mükatebe anlaşması ile eksiksiz bir eğitimden geçmiş işçiler olarak azatlılar ya nitelikli işçi olarak çalışmaya devam ediyor ya da kendi işlerini kuruyorlardı (Erdem, 2013, s. 31).

Kırım sicillerindeki çeşitli dava örneklerinde ve terekelerde esnaf köle kayıtları geçmektedir. Örneğin eski Kilercibaşı Hüseyin Ağa'nın, orta boylu, kumral sakallı, bıyıklı, beyaz benizli, koyun gözlü, Boğdan asıllı Müslüman kölesi Ahmet bin Abdullah berber kazak diye

⁵ 17.-18. yüzyıllara ait kadı sicillerinden hareketle Osmanlı loncalarını Kudüs örneğiyle anlatan detaylı bir çalışma için bkz. Amnon Cohen, *Osmanlı Kudüs'ünde Loncalar*, Çev. Nurettin Elhüseyni-Zekeriya Kurşun, İstanbul 2003. Ayrıca bkz. Dror Ze'evi, *Kudüs 17. Yüzyılda Bir Osmanlı Sancağında Toplum ve Ekonomi*, Çev. Serpil Çağlayan, İstanbul 2000.

kayıtlıydı (KŞS, 9, s. 50a/1). Yine başka bir yerde berberde çalışan iki kazaktan bahsedilmekteydi. Bunlar Füdur (?) ile onun kiraladığı İvan isimli kazaktı. Füdur (?)'un işleri çok yoğun olmalıydı ki kendisine yardımcı olması amacıyla başka birisinin kölesini, aylığı bir altına kiralamıştı. Tabii ki ayda bir vereceği altın İvan'ın efendisine aitti. Aradan beş ay geçmiş, Füdur (?), toplam üç altın ödemişti. Efendinin iki altın alacağı vardı. Bu nedenle kadıya müracaat etmişti. Füdur (?), İvan'ın yanında üç ay durduğunu, sonra kendisinden gittiğini beyan etmişti; fakat şahitler böyle söylemiyorlardı. Füdur (?)'un minvâl-i muharrer üzere icareye tuttuğuna ve beş ay işbu kazak işbu Füdur (?) ile berberde olduğuna bizler şahidiz, diyorlardı. Bu durumda Füdur (?) kalan iki altını da ödemek zorundaydı (KŞS, 9, s. 56b/1).

Kürkçülük yapan köleler vardı. Bunlar da çoğunlukla *kürkçü kazak* diye kaydedilmişti. Şahin adlı kürkçü ustası talihsiz ve üzücü bir olay yaşamıştı. Fährü'l-ayan Hacı Hüseyin Bölükbaşı'nın Bahçesaray'daki dükkanını kiralamış olan Şahin ustanın yanında çalışan kürkçü kazak, dükkanda, kendi kuşağı ile asılı bir halde bulunmuştu. Azasından çıkan bir kan ya da taze bıçak yarası (*cirahat*) olmadığı tespit edilmişti. Anlaşılan o ki bu bir intihar vakasıydı (KŞS, 10, s. 79b/3).

Haffaf Ustası Ramazan'ın yanında çalıştırdığı çıraklardan biri Rus asıllı, Müslüman köle Şahbaz'dı. Onu tedbir yöntemi ile azat edeceğini şu şekilde belirtmişti: "*İşbu evsaf ile mevsuf olan Şahbaz nam oğlanım kendim vefatımdan kırk gün mukaddem azattır*". Ramazan Usta kölesi için *oğlanım* ifadesini kullanmıştı (KŞS, 16, s. 69b/1).

Belgelerde özellikle değirmenci kazak ifadesi çok sık geçmektedir (KŞS, 13, s. 9b). Buradan değirmencilik işinin köleler için önemli bir istihdam alanı olduğunu çıkarmak mümkündür. Bu iş için özellikle de kuvvetli kazaklar tercih ediliyordu. Çünkü değirmencilik kuvvet ve ustalık gerektiren bir işti. Diğer alanlarda olduğu gibi bu zanaat da nesilden nesile aktarılabilir isteniyordu. Buna güzel bir örnek Habibe Bikeç adlı hatunun yaptığıydı. Habibe Bikeç, Kaytas adlı değirmenci kazağını azat etmeden önce onunla bir anlaşma yapmıştı ve o da bunu kabul etmişti. Habibe azat şartını şöyle açıklamıştı: "*İşbu Kaytas, Hürmüz nam ve Mevlüt nam küçük karındaşlarına değirmencilik talim eylesin. Mezburan Hürmüz ve Mevlüt değirmen bina etmeğe ve değirmen ustalığına kadir olduğu vakitte işbu Kaytas azat olsun*" (KŞS, 21, s. 26b/6). Ayrıca buradan değirmenci kazakların, işlerinin ustası haline geldikleri ve azat olduktan sonra da kendi işlerini kurabilecek bir konuma ulaştıkları anlaşılmaktadır.

Değirmenci kazaklar adeta değirmenle bütünleşmişlerdi ki değirmenle birlikte anılıyorlar ve değirmenle birlikte satılıyor, hibe ya da vakfediliyorlardı. Örneğin bir mescit için vakfedilen bir çayırdan ve vakfedilen mallardan şöyle bahsediliyordu: "...*işbu hudut ile mahdut olan çayırı değirmeni ile ve kazağı ve cümle âlâtı ile karyede kendim bina ettiğim mescide vakf olsun...*" Görüldüğü üzere vakfedilen çayır, üzerindeki değirmeni ve değirmene ait parçaları –ki köle de buna dahildi- ile birlikte anılıyordu (KŞS, 13, s. 59a/3, 59b/1). Murat Mirza; üç göz değirmenini, değirmen yanında olan bahçe ve etrafında yer alan hudutları belli çayırılık yerini, Peder nam kazak, Kutlıkız nam cariye, Kahraman nam düge⁶ ve Mahidevran

⁶ Genç bekar kız anlamına gelen düge kelimesi, daha önce Kırım'ın Karasubazar şehri üzerine yapılan iki çalışmada da döke olarak belirtilmiştir. Kırım sicilleri üzerine yapılan diğer çalışmalara bakıldığında faklılıklar ortaya çıkmaktadır. Bir doktora çalışmasında bu kelime düke (devge) şeklinde vermiştir. Sicillerin transkripsiyonu ile ilgili iki çalışmada ise bu kelime bazı yerlerde düge, bazı yerlerde ise düke olarak belirtilmiş ve bu nedenle tam bir bütünlük sağlanamamıştır. Evliya Çelebi'nin seyahatnamesinde ise bu kelime devke, devge ve defke şeklinde verilmiştir. Evliya, Tatar dilindeki bazı kelimelerin ne anlama geldiğini açıklarken bu kelimenin kız anlamına geldiğini belirtmiştir. Anadolu'da kadınlar ata benzetildiği gibi genç kızlar da düge ve kısrağa benzetilmektedir. Gençliği geçmiş kadın kölelere yaşlanmış dişi koyun anlamına gelen marya denildiği gibi, genç ve doğurmamış inek anlamına gelen düge kelimesi de genç kız durumundaki köleler için kullanılmıştır. Tüm bunlar dikkate alındığında bu çalışmada varılan sonuç köleler için de genç kız anlamına gelen bu kelimenin düge olarak okunmasının daha doğru olacağıdır. Bkz. Zeynep Özdem, *Kırım Karasubazar'da Sosyo-Ekonomik Hayat*

nam kız olmak üzere dört kölesini de vakf edip mülkünden ihraç etmişti. Aynı belgede bu sayılan mülkleri kasten şu ifade yer alıyordu: “*Arz-ı mahdûd ile değirmen-i merkûme cemîan levâzım ve levâhıkıyla ..*” Burada değirmende yer alan kazan vs. alet edavat kastedildiği gibi, yukarıda adları geçen ve bir daha zikredilmeyen, muhtemelen burada istihdam edilmiş olan köleler de kastediliyordu. Burada doğrudan değirmenci kazak ya da değirmenci köle ifadesi geçmese de bu köleler değirmenle birlikte vakfedildiğine göre değirmene vâkif kişiler olmaydılar (KŞS, 22, s. 75b/3). Merhum Cennetmekan Kırım Giray Sultan Hazretleri ailesinden merhume İsmihan’ın vasiyeti bir türbe ve kurbunda bir mekteb bina edilmesiydi. İnşa edilecek bu müesseselerden mektep için üç göz değirmenini, bir değirmenci kazağı zevcesi ve iki evladıyla vakfetmişti. Bu vakfa vakfedilen değirmenci kazak ve ailesinin değirmenle bütünleşmiş olduğu açıkça anlaşılmaktadır (KŞS, 4, s. 64a/3). Sicivut Karyesi’nden merhum Murtaza Bik de hayatta iken, üç değirmenini, bahçesi, değirmen kazanı ve değirmenci kazağıyla birlikte küçük oğlu Can Mirza’ya hibe etmişti (KŞS, 22, s. 57b/3).

Bunlardan başka terekelerde kayıtlı olan papuccu çura⁷, habbaz çura gibi ifadeler diğer esnaf çırağı çeşidine örnektir (KŞS, 22, s. 71b/4; 15, s. 47b/3). Örneğin Şaban Akay, Kenan isimli habbaz çurasıyla 170 guruşluk bir mükatebe anlaşması yapmıştı. Yetmiş guruşunu almış geriye yüz guruşu kalmıştı (KŞS, 15, s. 47b/3). Bunu da ödedikten sonra Kenan azat olacak ve belki de kendi ekmekçi dükkanını açma fırsatını elde edecekti.

Arabacılık ya da yol hizmeti de esnaf teşekkülleri içerisinde yer alıyordu. Bu işler için özellikle atlar kullanılıyordu. Kırım’da en bol bulunan hayvan atı. Arap, Tatar, Kafkas ve diğer Asya cinsleri atlar mevcuttu. Bunlar güzel, süratli ve orta büyüklükteydiler (Bronevskiy, 1970, s. 56). İbn Battûta bu bölgede kendi ülkesindeki koyun sürüsü gibi at sürüsü olduğundan bahsederken yetiştirilenlerden çoğunun Hindistan’a gönderildiğini, her at kervanının altı binden az ya da çok attan oluştuğunu, her tüccarın 200 civarında atı bulunup, her 50 at için bir sürücü tuttuklarını yazmaktaydı (İbn Battûta, 2004, s. 470). Makbul cinsten olmayanları veya binmedikleri atları arabaya koşmakta ve yük taşımada kullanmaktaydılar (Bronevskiy, 1970, s. 56-57). Örneğin Arap atları bu işe uygundu. Kafkas atlarını daha çok savaşlarda kullanıyorlardı (Baron De Tott, 1976, s. 193). Ancak yük taşımada atların dışında öküzlerden de istifade ediliyordu (Bronevskiy, 1970, s. 57).

At ya da arabasına sahip olmayanlar herhangi bir işleri için ya da bir yerden bir yere gidip gelmek için bunları arabacı esnafından kiralyıyorlardı. Bazan de bir ahabından emaneten alıp geri teslim ediyorlardı. Örneğin Kefeli Sarkiz veledi Sefer, Karasu’dan Kerç’e gitmek için Arabacı Kırkor veledi Avenes’ten iki at kiralamıştı. Üç defa gidip gelecekti. O günün tarifesiyle bir gidiş geliş uygulanan tarife 4 altındı (KŞS, 25, s. 109b/6). Bazan belirlenen sürenin aşılması ya da kiralanın hayvana zarar gelmesi gibi aksilikler de yaşanıyordu. Kaluk (?) adlı zımmi Akmesic’e gidip gelmeğe iki günlüğüne 100 akçe ücret ile bir alaşa kiralamıştı. Ancak altı gün geçtikten sonra dönebilmişti. 50 akçe daha ödemek zorunda kalmıştı (KŞS, 33, s. 37b/2). Yafi (?) adlı şahıs da on üç günlüğüne kiralandığı bargiri on beş gün sonra gözünü kör etmiş bir halde getirmişti (KŞS, 33, s. 35b/3) ! Karasu’nun Cami-i Kebir Mahallesi’nden Mûşa veledi Deli İsak adlı Yahudi, Acem Mahallesi’nden Seyyid Abdulveli bin Sey-

(17. Yüzyıl Sonlarından 18. Yüzyıl Ortalarına Kadar), Ankara 2010, s. 88, 90, 102; Nuri Kavak, “Kırım’ın Karasu Kazası 1683-1744 (Şeriyeye Sicillerine Göre)”, Doktora Tezi, Ankara 2008, s. 220-221; Ömer Bıyık, “Osmanlı Yönetiminde Kırım (1600-1774)”, Doktora Tezi, Ege Üniveristesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2007, s. 92-93; Dilek Çelik, “67 A 90 Nolu Ve 1017-1022 (1608-1613) Tarihli Kırım Hanlığı Kadiasker Defteri (Tahlil ve Transkripsiyon)”, Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya 2011, s. 154, 211, 221, 241, 244; Fırat Yaşa, “67 A 90 Numaralı (Dördüncü Cilt), 1061-1062 Tarihli Kadiasker Defteri’ne Göre Kırım’da Sosyal Ve Ekonomik Hayat”, Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya 2014, s. 14, 26, 102, 112, 117 ; Evliya Çelebi, *age*, VII, s. 244; Evliya Çelebi, *age*, VIII, s. 15.

⁷ Çura, erkek köleler için kullanılan bir tabirdir. Çora diye de ifade edilebilmektedir.

yid Hacı'dan Subaşı'na (Karasubaşı denilen yer olmalı) diye bir alaşasını 30 akçeye kiralamıştı. Fakat başka bir köye gitmiş ve dönüp gelirken atın ayağı kırılmış ve gezecek hali kalmamıştı. Seyyid Abdulveli bu atı zamanında üç altına (360 akçe) satın almıştı. Muslihûn tavassutuyla Mûşa'nın zarar karşılığında 300 akçe ödemesine karar kılınarak sulh olunmuştu (KŞS, 25, s. 29b/5).

Bu arabacılık faaliyetini yürüten esnaf içerisinde görev yapan, mal sahibine yardımcı olan köleler mevcuttu. Örneğin Bahçesaray'dan Recep, Akmescit'e bir at kiraya vermişti. Abdullah adlı kazağı onu alıp getirecekti. Recep'in ifadesine göre, Abdullah adlı kazağı onu alıp gelirken atın üzerine binmiş ve onu vurup helak eylemişti. Abdullah ise atın üzerine binmediğine ve onu helak edici bir şey yapmadığına dair yemin etmiş ve halas olmuştu (KŞS, 13, s. 26a/2). Orta boylu, kumral kaşlı, koyun gözlü, Gürcü asıllı, İvan adlı kazakla sahibinin vasisi şöyle bir anlaşma yapmıştı: İvan altı sene hizmete tabi olacaktı. Vasi Mehmet Ali'ye ve dolayısıyla küçük efendisine her sene on altı altın bir gurus ödeyecekti. Bu altı senede toplam yüz altın demektir. Tabii bu parayı kazanması için mükatebe anlaşması gereğince İvan'a bir istihdam alanı oluşturmak gerekiyordu. Mehmet Ali bunun için bu kazağın eline iki öküz ile bir araba vermişti (KŞS, 10, s. 114b/1).⁸

Bunların haricinde hamamlarda, erkek ve kadın bölümüne göre, dellaklık ve dellakelik yapan erkek ve kadın köleler vardı. Bunlar hamamda müşterileri yıkayıp keseleyen kimselerdi (Devellioğlu, 2008, s. 173). Mahallelerdeki halk hamamlarında⁹ çalıştıkları gibi, mirzaların ya da beylerin saraylarındaki özel hamamlarda da istihdam ediliyorlardı. Örneğin Kutluşah Mirza'nın bunlardan sadece birine örnektir. Şirin Köyü sakinlerinden bir Şirin mirzası olan Kutluşah Mirza'nın kışlada, bahçelerle çevrili biri beş yüz gurus değerinde iki sarayı, arazileri, bahçesiyle birlikte altı göz değirmeni ve buralarda istihdam olunmuş bahçeci, değirmenci, çoban, kilerci ile birlikte Abıhayat ve Handan adlarında iki dellake kölesi vardı (KŞS, 22, s. 66a).¹⁰

Yukarıda görüldüğü üzere köleler berber, habbaz, kürkçü, papuccu, değirmenci, kilerci, dellak, dellake, arabacı, kürekçi, demirci, sabancı, çörekçi gibi daha da çeşitlendirilmesi mümkün çeşitli esnaf teşekküllerinde istihdam edilmekteydiler. Genel olarak da bu kölelerle mükatebe anlaşması yapılmaktaydı. Bu sayede azat olduktan sonra kendi işlerini kurma imkan ve becerisine de sahip oluyor ve bu şekilde toplumdaki hür insanlar arasında yerlerini alıyorlardı.

Ticari İşler

Kırımlı tüccarlar ve Kırım'a ticaret amacıyla dışarıdan gelenler ticaret işlerinde ya da kurdukları ortaklıklarda kölelerinden istifade ediyorlardı. Kırımlı tüccarlar başka diyarlara ticarete gittiklerinde buradaki işlerini kölelerine emanet edebiliyorlardı.

Kırım'a dışarıdan gelenlerin biri, müste'men Keryal (?) veledi Yorgi'ydi. Yanında kazak köleleri vardı ve anlaşılan onlarla mükatebe anlaşması yapmıştı. Çünkü burada serbestçe ekmeğini kazanmanın peşine düşmüşlerdi. Örneğin bunlardan Yorgi adlı kazak, bir müddet

⁸ Daha 14. yüzyılda iki ya da daha fazla at, öküz ya da deve ile çekilen dört tekerlekli arabaların üstlerinin keçe ya da çadır bezinden örtülü, kafesli pencerelere sahip bir tarzda, uzun yolculuklara dayanıklı olduğunu İbn Battuta'dan öğrenmek mümkündür. Bkz. Battuta, *age*, s. 465.

⁹ Örneğin Bahçesaray'da meşhur iki büyük hamam vardı. Bunlardan biri Mehmed Giray Han tarafından yaptırılmış olan Hamam-ı Kebir; diğeri Sahib Giray Han tarafından yaptırılmış Hamam-ı Atik'ti. Bkz. KŞS, 21, s. 85b/4, 84a/6; 22, s. 39a/4.

¹⁰ Kutluşah Mirza'nın bir eşi, dört oğlu ve üç kızı vardı. Kutluşah Mirza hayatta iken kızlarından biri kaybolmuştu. Daha sonra Rumeli'de bulundu ve babasının mirasından o da payını alma hakkını elde etti Bkz. KŞS, 22, s. 65b/2.

başka bir tacirin yanında ücretli işçi olarak çalışmış ve hatta alacak-verecek davaları dahi gündeme gelmişti. Öyle ki Yorgi, efendisi Keryal (?)'e borçlanmış ve borcunu ödeyemediği için hapse bile girmişti. Onun durumunu izah için Eski Yeniçeri Serdari Sefer Beşe ve Ramazan Odabaşı kadıya kadar gitmişler; Yorgi'nin bir bezirgân yanında gezen ve eline ancak nafaka ve kisvesine yetecek miktarda para geçen bir köle olduğunu, üstelik şimdi hâlâ ağası olan bezirgânın Öteyaka (Anadolu)'da olması sebebiyle bir akçeye ve bir habbeye kâdir olmadığını yani iflas etmiş bir halde bulunduğunu açıklamışlardı (KŞS, 25, s. 106b/5, 107a/7, 107a/8, 107b/2). Yine muhtemelen mükateb bir köle olan, Rus asıllı, Hacı Yusuf bin Abdullah isimli gulam, Osmancık Kazası'ndan ticaret yoluyla Gözleve'ye gelmiş ve burada ikamet etmeye başlamıştı. Ancak bir müddet sonra burada vefat etmişti. Bunun üzerine varisi olup olmadığı araştırıldığında, Osmancık Kazası kalesi muhafızlarından Hacı Veli ibn Dizdar Hacı Ali'nin kölesi olduğu tespit edilmişti (KŞS, 10, s. 43b). Anlaşılan Dizdar Hacı Ali, bu kölesiyle mükatebe yapmış ve onu Kırım'a ticarete yollamıştı.

Vilayet-i Anadolu'da Bolu Sancağı'nın Safranborlusu Kasabası'nın Çeşme Mahallesi'nden Mehmet Efendi ibn İlyas Efendi Vilayet-i Kırım'a *bi-tariki't-ticâret dâhil olmuştu* yani Kırım'a ticaret maksadıyla gelmişti. Mehmet Efendi'nin yanında, Anadolu'dan gelirken mi getirdiği yoksa Kırım'dan mı satın aldığı bilinmeyen bir de kölesi (*abd-i memlûkû*) vardı. Dilaver isimli bu köle Kırım'dayken Akmescit Kasabası'nda vefat etmişti. Yanında para vs. bir takım emtia da mevcuttu. Ancak sahipsiz sanılan bu kölenin malları merhum Kırım Giray Sultan tarafından beytül mâle zabt ve kabz olunmuştu. Bu arada Sultan Kırım Giray vefat etmişti. Mehmet Efendi'nin varisleri olan küçük yetimlerinden, onların vasisi yoluyla, dava açılmış ve bu mallar istenmişti. Dilaver'in Mehmet Efendi'nin kölesi olduğuna dair şahitler dinlenildikten sonra gereği yapılmıştı (KŞS, 4, s. 45a/3).

Bu örneklerden Anadolu'dan Kırım'a ticarete gelindiği, kölelerin bu işlemlerde yardımcı eleman olarak kullanıldığı açıkça anlaşılmaktadır. Ayrıca sahipsiz insanların terekelerinin nasıl değerlendirildiği konusunda da bilgi sahibi olunmaktadır¹¹. Ölen kölenin mallarının da sahibine geçtiği net bir şekilde görülmektedir. Çünkü ticaret yapan köle, efendisi adına çalışıyordu.

Hizmetçilik

Ev işlerinde kadınlara yardımcı olan köleler vardı. Örneğin Ayşe binti Abdurrahman adlı kadının *câriye-i hâdimesi* (kadın hizmetçi) bunlardan biriydi. Zevci Ahmet Seyyit'in malından infak için mahkemeye müracaat etmiş ve şöyle demişti: "*Zevcim Ahmed Seyyid malından kendim ile câriye-i hâdimeme infak muradımdır*". Bunun üzerine mahkemeden günlük dokuzar akçe takdir olunmuştu (KŞS, 4, s. 30b/1). Görüldüğü üzere evin hizmetçisi durumundaki cariye için de günlük nafaka bağlanmıştı. Çünkü o da Ayşe ile birlikte oturuyordu. Ayşe ona yediğinden yediriyor, giydiğinden giydirmeye çalışıyordu. Üstelik kocasının yokluğunda bu cariye ona can yoldaşlığı da yapıyordu.

Kadınlar kocalarının yanlarında olmadıkları durumlarda bu şekilde mahkemeye müracaat edip sonra geri ödemek kaydıyla, nafaka talep edebiliyorlardı. Muhtemelen Ayşe'nin kocası ya sefere gitmiş, ya başka yere ticarete çıkmış ya da kaybolmuştu. Bu gibi nedenlerle ve epey müddet kocasından haber alamayan kadınlar böyle bir yola müracaat etmek zorunda kalıyorlardı. Örneğin bunlardan bir başkası Karasu'nun Sadık Efendi Mahallesi'nden Nasrani Naz Bike idi. Kocası kendisini terk edip gideli yedi yıl olmuştu. Nafaka ve kisveye ihtiyacı

¹¹Mirasçısı olmayan herkesin malı devlet hazinesine aktarılıyordu. Örneğin başka bir şehirden *alâ tariki't-ticaret Vilâyet-i Kırım'a dahil olub* belde-i Bahçesaray'da mord olan bir zimminin malı (50 guruş) Bahçesaray'da beytülmal tarafından zabt olunmuştu. Daha sonra mirasçısı olarak validesinin çıkması üzerine beş guruş öşür olarak alındıktan sonra 45 guruş ona teslim edilmişti. Bkz. KŞS, 4, s. 48b/1.

olduğundan, kıbel-i şer' den kifayet miktarı akçe karz ve takdir olunmasını istiyordu. Günlüğü altı akçe olarak tespit edilmişti (KŞS, 47, s. 38b/3). Hatta bu nedenle boşanma talebinde bulunan kadınlar bile vardı. Örneğin yine Karasu'nun Şeyh Recep Efendi Mahallesi'nden Mahbube adlı hatun her defasında onu bırakıp giden kocasından yana muzdarip olduğu için en sonunda kadıya müracaat etmek zorunda kalmıştı. “*Ya beni boşasın yahut beni bırakıp gitmesin*”, diyordu. Kocasını onu bir daha bırakıp kaçarsa iradesi kendi elinde olacaktı (KŞS, 33, s. 80a/3). Bu gibi örnekleri artırmak mümkündür.

Hizmetçi köle deyince kadın köle akla gelmektedir; ancak ev işlerinde özellikle bağlı-bahçeli büyük evlerin avlu ya da bahçe işlerinde erkek kölelerden de istifade ediliyordu. Örneğin Caniş Mirza'nın Devletgeldi isimli kölesi bunlardan biriydi. Üstelik bu köle, taşınmalı su sisteminin olduğu bu yüzyıllarda, yine suya gönderildiği bir gün firar eylemişti. Daha sonra bulunacak ve sahibine teslim edilecekti (KŞS, 4, s. 25a/4, 25b/3).

18. yüzyıl başında İstanbul'a gelen, İngiliz asilzadesi ve diplomat eşi Lady Montagu o dönemin yönetenler kesimindeki evlere konuk olmuştu. Genel anlamda Kırım'daki mirzaların evlerinde bulunan hizmetçi kadınların da evlerde misafirlere hizmet babında aynı tarz işler yaptıklarını görebilmek açısından örnek olabileceği düşüncesiyle onun İstanbul'daki gözlemleri aşağıda belirtilmiştir. Montagu şunları söylüyordu:

Yemekten sonra kahve ve buhur verildi. Bu, gösterilen saygıyı ifade edermiş. İki cariye diz çöküp saçlarına, elbiselerime ve mendilime kokular serptiler. Bir müddet sonra hanımları onlara gitar çalmalarını ve oynamalarını emretti. Emri hemen yerine getirdiler. Hanımefendi onları oyuna pek fazla alıştırmadığı için acemi olduklarını söyleyerek özür diledi. (Lady Montagu, s. 77)

Başka bir evde gördükleri de şunlardı:

Örgülü saçları topuklarına kadar inen, iki sıra halinde dizilmiş cariyeler, odanın içinde su perilesini andıran, minderin alt başına dizilmiş yirmi kadar genç cariye, bunların içerisinde gitara benzer çalgılarla gayet içli havalar çalıp türkü söyleyenler, oynayanlar, oyun bittikten sonra odaya girip ellerindeki gümüş buhurdanla havayı anber, sarı sabır vs. kokuyla donatan dört sarışın cariye vb. (Lady Montagu, ss. 78-81)

Yine Montagu Sultan Mustafa'nın kızkardeşi Hafize Sultan'ı ziyareti sırasında gördüklerini şöyle anlatıyordu:

Bahçede gezinmemizi istediği zaman cariyeler hemen bir kakum kaplı kıymetli bir kürk getirdiler...Otuz yakın cariye vardı. İçlerinden on tanesi seçme idi. Bunların en büyüğü yedi yaşında idi. Bu küçük kız çocuklarının hepsi de çok güzel giyinmişlerdi. Sultanı eğlendirenler bunlardır herhalde. Kendisine oldukça pahalıya mal oluyorlar. Bu yaşta bir kızı yüz İngiliz lirasından aşağıya alamaz. Kıvrık saçlarını hep çiçekten yapılmış çelenklerle süslemişlerdi. Bunlar onların başlıkları. Sırmalı kumaştan elbiseler giymişler. Diz çökerek sultana kahve ikram ediyorlar, elini yıkaması için su getiriyorlar. Yaşlı cariyelerin başlıca görevleri arasında bu küçük kızların yetiştirilmesi ve nakış öğrenmesi var. Hanımlarına öz evlatları gibi büyük bir titizlikle hizmet etmeleri gerekiyor. (Lady Montagu, ss. 114-115)

Beyoğlu'nun o günkü portresini çizerken de o günden önemli ipuçları veriyordu:

Sonunda hiçbir dili öğrenemeyeceğim. Bulduğum yer Babil Kulesi'ne benziyor. Beyoğlu'nda Türkçe, Rumca, Yahudice, Ermenice, Arapça, Acemce, Rusça, İslavca, Ulahça, Almanca, Felemenkce, Fransızca, İngilizce, İtalyanca ve Macarca konuşuluyor. Bu da beni bir hayli sıkıyor. Subaylar Arap, oda hizmeti yapan kızlar Rus, uşaklarım İngiliz, Fransız, Alman, çocuğumun süt ninesi Ermeni, yarım düzine de Rum hizmetçim var...Üç dört yaşında çocuklardan bile İtalyanca, Fransızca, Rumca, Türkçe ve Rusça konuşanlar var. Sütineler ekseriya Moskof olduğu için Rusçayı öğretiyorlar. Bütün bunlara inanamazsınız; ama hakikat. Memlekette en fazla dikkat çeken şey de bence budur. Fransızca ve İtalyancayı yarım yamalak konuşup da kendilerini dâhi zanneden İngiliz kadınları bunları görürlerse kahrolurlar. (Lady Montagu, s. 121)

Çocuk Bakıcılığı

Bu işte istihdam edilen köleler kadınlardı. Örneğin Devlet adlı hatun, Nasta adlı cariye-yi seferde şehit düşen kocasından gelen yetmiş altın ganimet malının bir kısmı ile üç küçük çocuğunun bakımına yardım etmesi için satın almıştı. Hatta kızını evlendirirken de bu cariye-yi ona yardımcı olması adına kızıyla göndermişti (KŞS, 25, s. 114b/3).

Annesini kaybetmiş küçük çocukların bakımında da kölelerden istifade ediliyordu. Örneğin Bahçesaray'ın Cami-i Kebir Mahallesi sakinlerinden Hacı Kurt'un küçük oğlu Salih bunlardan biriydi. Salih önce annesini ardından da babasını kaybetmişti. Babasından ona bir cariye miras kalmıştı. Salih küçük yaşta olduğu için Mehmet Efendi bin Ali adlı kişi onun vasisi olarak tayin edilmişti. Vasi küçük çocuğun mallarının tasarrufundan da sorumluydu. Neticede köle de hukuki olarak bir mal konumundaydı. Salih'e ve cariyesine, vasi elinde olan maldan nafaka olarak günlük beşer sîm-i hânî belirlenmişti. Bu cariye, annesiz ve babasız kalmış bu çocuğun yeme, içme gibi gündelik ihtiyaçları ve bakımında ona yardımcı olacaktı (KŞS, 8, s. 8b/4).

Ümmüveledlik (İstilad Olma Durumu)

Sicillerde efendileriyle cinsel münasebette bulunan cariyeleri tanımlayan bazı terimler geçmektedir. Bunlar istifraş, istilad ve odalık terimleridir. Aslında üçü de hemen hemen aynı anlama gelmektedir. Bu terimlerin sözlük anlamlarına bakılacak olunursa; istifraş, yatağa alma, beraber yatma, cinsel münasebette bulunma, odalık alma ve odalık yapma anlamlarını taşırken istilad, çocuk isteme ve doğurtma demektir (Devellioğlu, 2008, ss. 456-459). Odalık da istifraş edilen, yani yatak hizmetinde kullanılan cariye, şeklinde tanımlanmıştır (Sertoğlu, 1986, s. 240).

Erkek efendiler, bekar ve kendi cariyesi olmak kaydıyla, cariyeleriyle cinsel münasebette bulunabiliyorlardı. Eğer böyle bir durumda cariye çocuk doğurursa ümmüveled statüsüne yükseliyordu. Bu statü efendisi öldüğü zaman onu doğrudan özgür kılıyordu. Doğan çocuk ise doğuştan hür kabul ediliyordu. Efendi, mükateb cariyesini istifraş edemezdi. Çünkü mükateb köleler yarı azatlı sayılıyorlardı (Aydın vd., 2003, ss. 239-243). Efendileriyle yaptıkları anlaşmanın içeriğine göre belirli bir süre onlara hizmet ettikten sonra özgürlüklerine kavuşuyorlardı.

Cariyeleriyle istifraş yolunu tercih eden efendilere ve dolayısıyla ümmüveledlik durumuna belgelerde sıklıkla rastlanılmıştır. Örneğin Arslan Ağa, cariyesi ile istifraş münasebetinde bulunanlardan biriydi. Hatta böyle bir münasebet yaşadığı iki cariyesi vardı. Her iki cariyesinden de çocuk dünyaya gelmişti. Topal Kutlu adlı cariyesinden Şahgazi ve Mustafa isminde iki oğlu; Şemsimah'tan da Saime adında bir kız çocuğu olmuştu. Arslan Ağa vefat ettikten sonra varislerden biri onları sahiplenmeye kalkınca, kadıya müracaat ederek şahitler eşliğinde, Arslan Ağa'nın çocukları olduklarını ispat etmişlerdi. İspatları Arslan Ağa'nın hayatta ve kemal-i akılda iken onları yanına çağırıp söyledikleri idi: "*Şahgazi ve Mustafa sulbi oğlumdur, cariye-i memlukemden mütevellitlerdir ve Saime binti sulbiyemdir. Memlukem Şemsimah'tan mütevellidedir*" (KŞS, 22, s. 83b/2). Böyle bir ilişkinin kölelerin hürriyeti açısından olumlu bir yanı vardı. Arslan Ağa'nın vefatıyla Topal Kutlu ve Şemsimah cariyeler özgürlüğüne kavuşurken Şahgazi, Mustafa ve Saime doğuştan hür kabul ediliyorlardı.

Gülizman binti Abdullah da merhum Hacı Mustafa'nın ümmüveledi idi. Efendisi Hacı Mustafa'dan Mehmet isminde bir çocuk dünyaya getirmiş ve ümmüveled statüsüne kavuşmuştu. Dolayısıyla Mehmet doğuştan hür bir çocukken efendisinin vefatından sonra Gülizman da özgürlüğüne kavuşmuştu. Ancak çok geçmeden küçük oğlu Mehmet de vefat etmişti. Bunun üzerine babasından çocuğa düşen mirastan belli bir miktarını almaya hak kazanmıştı

(KŞS, 4, s. 49b/3-4). İslam Mirza ibn İlyas Ağa ise Mahidevran adındaki odalık cariyesini başka bir cariyesi ile birlikte Allah rızası için azat etmişti (KŞS, 22, s. 96b/3).

Hür erkekler kendi cariyeleriyle evlenemiyorlardı. Başkalarının cariyeleriyle ise kendi cariyeleriyle olduğu gibi cinsel münasebette bulunamazlardı. Başkalarının cariyeleriyle, efendilerinin iznini aldıktan sonra evlenebiliyorlardı. Böyle bir durumda da cariyeden çocuk doğarsa köle statüsünde dünyaya gelmiş oluyordu. Çünkü anne köle konumunda idi ve kölelik statüsü anneden devam etmekteydi (Aydın vd., 2003, s. 240). Ancak bu durum şöyle değişebilirdi: Hür erkek başkasının cariyesini satın alır, onu azat ettikten sonra onunla evlenirse doğan çocuk da doğrudan hür sayılırdı. Ya da efendi konumundaki kişi kendi cariyesini azat edip onunla evlenirse de aynı sonuç ortaya çıkardı. Aslında her iki durumda da efendi, kendi cariyesini azat etmiş ve onunla evlenmiş oluyordu. Bu tarz uygulamalar vardı. Örneğin böyle bir uygulamayı yaşatanlardan biri Vasil adlı zımmi idi. Uzun boylu, ak yüzlü, kara kaşlı, kara gözlü, Rus asıllı bir gayrimüslim cariyeyi başka birinden yetmiş altına satın almış, onu azat etmiş ve sonra da onunla nikâhlanmıştı. Böylece bu Rus kız hem bir eş sahibi olmuş hem de hürriyetini elde etmişti (KŞS, 10, s. 10a/3, b/1). Çocukları da dünyaya gelirse hür olacaklardı. Abdulkerim Çelebi de Belkıs adlı kölesini önce azat etmiş, sonra onunla evlenmişti (KŞS, 21, s. 65a/7).

Kadın efendilere gelince, hukuken hür bir kadın kendi rızası ile erkek bir köle ile evlenebilirdi. Ama kadın efendinin kendi kölesi ile cinsel münasebeti yasaktı (Aydın vd., 2003, s. 240). Kadın efendilerin kendi kölesi ya da herhangi bir köleyle evlenmeyi tercih ettiği bir örneğe ise belgelerde rastlanılmamıştır. Hatta kayıtlardan birinde bir köleyle evli olmanın verdiği durumdan rahatsız olunması örneğiyle karşılaşmıştır. Devlet Tarhan adlı kadın, nasıl olduğu bilinmez; ama evlendiği kişi hakkında yeterince bilgi sahibi olamadan evlenmiş olmalıydı ki boşanmak zorunda kalmıştı. Kadı huzurunda verdiği ifadeye göre, zevcesi Ali'ye bir köle olduğunu bilmeden varmıştı ve haklarından feragat ederek ondan ayrılıyordu (KŞS, 33, s. 76b/2).

Bazı hür erkeklerin, eşlerinin olan cariyelerle istifraş yoluna giderek aslında zinaya teşebbüs etmiş olduklarına da rastlanılmıştır. Örneğin bunlardan biri Hüseyin bin Hasan adlı şahıstır. Hüseyin bin Hasan vaktiyle zevcesi için ve zevcesinin parasıyla ona Nasta adında bir cariyeye satın almıştı. Ancak sonradan onu kendisine odalık edip evlat doğurtup onu zevcesine vermemişti. Bu durumu kendi içlerinde çözemedikleri ve iş içinden çıkılmaz bir hal aldığı için Hüseyin'in zevcesi kadıya müracaat etmiş ve olanları bir bir anlatmıştı. Ancak Hüseyin o cariyeyi eşi için değil kendisi için satın aldığı, eşine bir miktar borcu olduğunu, bir kısmını ödediğini ve kalanını da ödeyeceğini, belirtiyordu. Adeta zevcesinin bu davayı borç için açmış olduğunu söylemeye çalışıyordu. Ancak zevcesi bu cariyenin, kendi parasıyla kendisi için alındığını tekrarlıyordu. Üstelik şahitleri de vardı. Bu durumda Hüseyin'in yalan söylediği ortaya çıkmıştı (KŞS, 9, s. 72a/1, 73b/3). Anlaşılan o ki Hüseyin karısı için aldığı bu cariyeye göz koymuş, zinaya bulaşmış, üstelik bu ilişkiden bir de çocuk dünyaya gelmişti. Ve bu işin sonu boşanmaya kadar gitmişti. Hüseyin bin Hasan davayı açarak, nafakasından fariğ olmak ve bana dört altın vermek üzere benden boş olsun, diyordu. Zevcesi ise karşılığında, eğer cariyeden, evden ve ev metaindan dava etmezse, diye şart koşarak boşanmayı kabul ediyordu. Hüseyin bu şartları kabul etmek zorunda kalmıştı. Bu şartlar dahilinde, aralarındaki eski bütün davalardan vaz geçerek boşanıyorlardı (KŞS, 9, s. 72a/2).

Tataroğlu Ahmet Ağa da Nesli Bike ile evliydi. Muzaffer Ağa'dan iki esir satın alıp getirip zevcesine vermişti (*ikbaz ve teslim eyler*). Sonraki yıllarda Nesli Bike ile ayrılmışlar ve bu ayrılıktan sonra, bir köle ile ilgili olarak mahkemenin yolunu tutmuşlardı. Nesli Bike'nin sahip olduğu kölelerden biri olan Gülnaz adlı cariyeye-i memlukenin Ahmet Ağa'dan bir oğlu dünyaya gelmişti: Sefer Gazi. Bu, belgede Sefer Gazi'nin ağzıyla şöyle anlatılıyordu: “*Vali-*

dem Gülnaz, Ahmed Ağa'nın cariyeye-i memlukesi idi. İstilad edüb (çocuk istemek) beni doğurdu". Ahmet Ağa da Sefer Gazi'nin kendi oğlu olduğunu iddia ediyordu. Bu durumda Gülnaz da ümmüveled oluyordu. Ancak şahitler eşliğinde teyit edilen durum biraz farklıydı: Gülnaz, Sefer Gazi doğmadan önce Nesli Bike'ye hibe edilmişti. Dolayısıyla Nesli Bike'nin mülküydü ve ümmüveled olamazdı. Sefer Gazi de Ahmet Ağa'nın zinadan meydana gelmiş oğluydu; ancak o da -annesinin Nesli Bike'nin kölesi olmasından dolayı- Nesli Bike'nin kölesiydi. Çünkü Ahmet Ağa'nın kendisinin olmayan bir cariyeye münasebetinden dünyaya gelmişti (KŞS, 4, s. 57a/2). Gülnaz'ın ümmüveled, Sefer Gazi'nin de hür bir insan olabilmesi için Nesli Bike'nin bu ilişkiyi kabul etmiş ve bunun karşılığı ne ise onu istemiş olması gerekirdi. Ancak davadan böyle bir sonuç çıkmamaktadır. Bu durumda eski kocası Ahmet Ağa ve cariyesi Gülnaz zina suçunu işlemiş oluyordular.

Eldeki bazı örneklerde kocalardan bazılarının, eşlerinin izni olmak şartıyla, eşlerinin bekar cariyeleriyle münasebet kurdukları anlaşılmaktadır. Ömer Seyyit Ağa bu örneklerden biridir. Ömer Seyyit, Gülüm Bikeç adlı bir kadınla evliydi ve Gülüm Bikeç'in bir cariyesi vardı. Ömer Seyyit Ağa, Gülüm Bikeç'in izniyle bu cariyeyi istilad etmiş ve bu istilattan bir çocuk dünyaya gelmişti: Hamza Seyyit. Hamza Seyyit nesep davası açarak Ömer Seyyit oğlu olduğunu kadı huzurunda tasdik ettirmişti. Ömer Seyyit'in kendisine, oğlum, dediğini ve yaşananları Gülüm Bikeç'in tasdik ettiğini söylemişti. Hamza Seyyit'in bu nesebi tasdik ettirmesinin çok önemli bir nedeni vardı: Hür bir insan olarak dünyaya gelmişti ve özgürlüğüne gölge düşsün istemiyordu (KŞS, 22, s. 76a/1). Karasu'nun Şor Mahallesi'nde yaşayan dört çocuk sahibi İmam Hacı Yahya ile karısı Ziyade arasında da böyle bir durum yaşanmıştı. Ziyade, Kutlukız adlı cariyesini kendi eliyle kocasına vermişti. Bu cariyeye efendisinden bir çocuk dünyaya getirmişti ve artık ümmüveleddi. Bir nevi müdebbire olarak da düşünülebilir. Çünkü Kutlukız, Hacı Yahya ölene kadar hür sayılmamaktaydı. Recep adı konulan çocuk, doğuştan özgür durumdaydı; ancak Recep'i de ileride farklı şeyler beklemekteydi. Büyümüş delikanlı çağına gelmişti ve bu sıralarda Ziyade de vefat etmişti. Onun terekesinde, onun mülkü (gulam) olarak gösterilmesi üzerine, Recep mahkemeye müracaat etmişti. Annesi Kutlukız Recep'e hamileyken mahallede meydana gelenleri şahitlerle anlatarak özgür olduğunu ispatlamak zorunda kalacaktı. Vaktiyle mahalle halkı durumu yanlış anlamışlar ve "*İmam Hacı Yahya zevcesinin câriyesine varub zinâ eylemiş. Zânî imamın bize imâmeti lazım değildir!*" diyerek azlini istemişlerdi. Durumun Ziyade ve Hacı Yahya tarafından anlatılması üzerine teskin olmuşlardı. İşte o günlere şahit olanlar sayesinde Recep ümmüveledden doğma hür bir kişi olduğunu ispatlayabilmişti (KŞS, 25, s. 115b/2).

Zevcesinin cariyesini istilad eden kocaya örnek olacak bir başka dava daha vardır. Nasıl ki yukarıdaki iki örnekte görüldüğü üzere, zevce kendi cariyesinin kocasıyla birlikte olmasına izin verdiğinde durum meşru hale geliyor idiyse, burada da koca zevcesinin cariyesiyle birlikte olduktan sonra, zevce kendi rızasıyla –örneğin o cariyeyi kocasının başka bir kölesiyle takas ederek- anlaşırsa durum hukuki açıdan meşrulaşyordu. Örneği incelersek; Bayteke adlı kişi babasından bir cariyeye hususunda davacıydı. Bu cariyeye babasının bir seferden getirip daha küçükken annesine hibe ve teslim ettiği köle idi. Bu çocuk büyüdü ve bir genç kız oldu. Hatta üç çocuk dünyaya getirdi. Bu sırada Bayteke'nin annesi vefat etti. Bundan sonra Bayteke annesinin olan bu cariyeye ve üç çocuğunu sahiplenmişti. Daha doğrusu annesinden ona intikal etmişti; ancak babası onları almak istiyor ve kendisinin olduğunu söylüyordu. Bu durumu da şuna dayandırıyor: "*Mezbure Mari nam cariyeyi hâl-i hayatında işbu Bayteke'nin validesi olan zevceme hibe ve teslim edip cariyeye-i merkume onun mülkü olduğu gerçek; lakin ben ol cariyeyi istilad ve istifraş etmişimdir, ol ecilden İvan nam bir çura ile cariyeye-i mezbureyi, mezbure zevcim bana mübadele eyleyip mezbure Mari nam cariyeye benim mülk-i müşteram olmuştur*". Adamdan şahit istendiğinde şahidi olmadığını belirtmişti. Bu durumda üç evladiyla birlikte bu cariyeye Bayteke'nin merhum annesinin terekesinden sayılmış, dolayısıyla Bayte-

ke'ye kalmıştı (KŞS, 20, s. 56b/6). Babanın şahitleri olsaydı ve bu cariyenin onun olduğuna karar kılınsaydı da bizim açımızdan sonuç değişmeyecekti. Önemli olan husus, babanın mahkeme huzurunda, eşinin bu durum karşısında, bu cariyeye ile bir çurayı takas ettiğini söylemesi, bu ilişkinin bu takas haliyle meşru karşılandığının ortaya çıkmasıdır.

Genel bir sonuca varılacak olursa şunları söylemek mümkündür: Erkek efendi sadece kendi bekâr cariyesini istifraş (istilad) edebiliyordu. Ancak zevcelerinin cariyeleriyle cinsel münasebete girip zina suçuna bulaşan erkekler de vardı. Böyle durumlarda zevcelerinin izni olursa durum meşru hale dönüşebiliyordu. Tabii ki burada izinden kasıt artık o kadının o cariyeden vazgeçmesi anlamına geliyordu. Kendiliğinden hibe eder ya da kölesi karşılığında bir talebi olurdu. Bunların haricinde herhangi bir cariyeye böyle bir münasebet kurulduğunda durum zinaya yani suça dönüşüyordu. Bu gibi hallerde yukarıdaki Hüseyin bin Hasan ve Tataroğlu Ahmet Ağa örneklerinde görüldüğü üzere aile bağları kopuyor, ilişki kurulan cariyeye ve bu ilişkiden dünyaya gelen çocuk da hürriyet hakları açısından mağduriyet yaşıyordu.

Lady Montaqu, yine saray hanımları, beyleri ve cariyelerine ilişkin bahislerinin birinde şöyle diyordu:

Hanımlar cariyelerinin hakimidir, bunlar çok genç ve güzel olsalar bile eşler asla yan bakamazlar. Türkler'de şeriat dört kadınla evlenmeye izin veriyor, ama kibar erkekler bu izinden istifade etmiyorlar. Kadınlar ihanete asla tahammül etmezler....Tanıdığım kibarlar arasında, sadece defterdarın birkaç cariyesi var. Bunlar selamlığın bir kısmında oturuyorlar. Çünkü bir hanıma hizmet etmek üzere alınan cariyeler tamamen o hanımın hakimiyeti altına giriyorlar.. (Lady Montaqu, ss. 54-55)

Vakfedilen Köleler

Belgelerde vakfedilmiş kölelerle ilgili dört adet kayda rastlanılmıştır. Üç kayıta vakfedilen kölenin, değirmenle birlikte vakfedilen değirmenci kazak (köle) olduğu tespit edilmiştir. Hatta varsa ailesi ile ya da birlikte çalıştığı köle arkadaşlarıyla beraber vakfedildiği de gözlemlenmiştir. Burada maksat, değirmen işini bilen işin ehli insanların, aynı değirmenin faaliyetlerini devam ettirmesini sağlamaktır. Yukarıda esnaf çıraklığı yapan köleleri anlatırken de bir vesileyle bahsedilmiş olan vakıf kölelerine ve vakıflara bakılacak olursa şunları söylemek mümkündür:

İlk vakıf merhum Cennetmekan Kırım Giray Sultan Hazretleri ailesinden gelen merhume İsmihan'ın vasiyeti üzerine inşa edilecek olan bir türbe ve onun hemen yakınındaki bir mektep binasıdır. İsmihan Hatun inşa edilecek bu müesseselerden mektep için üç göz değirmenini, bir değirmenci kazağı zevcesi ve iki evladıyla birlikte vakfetmiştir. Vakfedilen bu mallar terekesinden ihraç edilecektir. Bu işlerle ilgilenen vekil aynı zamanda evkafın tevliyeti görevine de tayin edilmiştir. Böylece hem bir vakfın kuruluşuna hem de bu vakfa vakfedilmiş bir köle ve ailesine şahit olunmaktadır (KŞS, 4, s. 64a/3).

İkinci vakıf kaydı Hacı Can Abdullah'ın kendi köyünde kendisinin bina ettiği bir mescitle ilgilidir. Hastalandığı sırada, ölmeden önce, bir çayırını üzerinde değirmeni, kazağı ve cümle âlâtı ile bu mescide vakfetmiş ve kendi ifadesiyle şöyle demiştir: "...işbu hudut ile mahdut olan çayırı değirmeni ile ve kazağı ve cümle âlâtı ile karyede kendim bina ettiğim mescide vakf olsun..." Görüldüğü üzere vakfedilen çayır, üzerindeki değirmeni ve değirmene ait parçaları –ki köle de buna dahildir- ile dile getirilmiştir.

Hacı Can Abdullah'ın kızları Habibe, Fatma, Nurcihan, Fercihan ve Züleyha babalarının vefatından sonra bu işle ilgilenmişlerdir. Babalarının toplam mal varlığı 570 altın değerindedir. Vakfedilen bu çayır, üzerindeki değirmen, değirmenle ilgili aletler ve değirmenci kazağı ile toplam 300 altın yapmaktadır. Bunlar terekeden ihraç edilerek vakfedilmiştir. Babalarından kendilerine geriye 270 altın değerindeki mal varlığı kalmıştır (KŞS, 13, s. 59a/3, 59b/1).

Üçüncü vakıf da bir akarattır. Ancak belgede hangi vakfin akaratı olduğu noktasında bir işaret bulunmamaktadır. Çünkü vakfin kuruluşunu anlatan bir kayıt değil, bu akaratla ilgili açılmış bir davadır. Murat Mirza, Salgır'da olan üç göz değirmenini, değirmen yanında olan bahçe ve etrafında yer alan hudutları belli çayırılık yerini, Peder nam kazak, Kutlukız nam cariye, Kahraman nam düge ve Mahidevran nam kız olmak üzere dört kölesini de vakfedip mülkünden ihraç etmiştir. Aynı belgede bu sayılan mülkleri kasten şu ifade yer almaktadır: "*Arz-ı mahdud ile değirmen-i merkume cemian levazım ve levahıkıyla ..*" Burada değirmende yer alan kazan vs. alet edavat kastedildiği gibi, yukarıda adları geçen ve bir daha zikredilmeyen, değirmen işleriyle ilgili olarak istihdam edilmiş olan kölelerin hepsi kastedilmektedir (KŞS, 22, s. 75b/3).

Dördüncü kayıta Bahçesaray'ın varlıklı isimlerinden bir olan Hüseyin Gazi Ağa ibn Hacı Sübhan'ın vakıf malları bulunmaktadır. Hüseyin Gazi Ağa'nın çeşitli büyüklükte ve sayıda evleri, 12 göz değirmeni, 29 kölesi mevcuttur. Bu varlığa nazaran, Kırım aile yapısı göz önüne alındığında yedi erkek, bir kız çocuğu olmak üzere kabarık bir hane nüfusuna da sahiptir. Hüseyin Gazi Ağa'nın vefatındaki toplam mal varlığı 6472 esedi guruşa tekabül etmekte olup bunun 718 esedi guruşluk kısmını vakfetmiştir. Vefatından sonra bunlar vakf için terekesinden çıkarılmıştır. Bu mallar arasında köleler de mevcuttur. Vakfedilen mallar şunlardır: Üç göz değirmen ki bir kıta bahçesiyle ve mezradaki hissesiyle, değirmenci kazak, Kara İvan kazak, çoban, bir baytal, bir kuzulu koyun (KŞS, 26, s. 79a, 80a-b, 86b/3). Görüldüğü üzere değirmenlerini vakfederken değirmenci kazağını, koyunlarını vakfederken de çobanını onlarla birlikte vakfetmiştir.

Sonuç

Kırım Hanlığı bulunduğu bölge ve hanlığın dayandığı akın politikaları gereği zengin bir köle kaynağı konumunda olmuştur. Bu köleler başta başkent İstanbul olmak üzere Osmanlı Devleti'nin çeşitli noktalarına ihraç edildiği gibi hanlık içinde merkez Bahçesaray ile Karasubazar, Akmescit, Eski Kırım (Solhat), Gözleve, Şeyheli, Karakurt, Şirin, Ferahkirman (Or), Dibtarhan gibi diğer hanlık kazalarında istihdam da edilmiştir. Dolayısıyla köleler hanlık nüfusunun büyük bir kısmını oluşturmuştur. Ancak İslam hukukunun köleliğe getirdiği düzenlemeler dahilinde kısa sürede azat edildikten sonra toplumdaki hürler sınıfına dahil edilmişlerdir. Belirli bir süre zarfında onların yerini akınlardan elde edilen yeni köleler almaktadır.

Kölelerin hanlık içinde istihdam edildiği alanlar Kırım'ı anlatan çeşitli kaynak eserler ve hanlığa ait şeriyye sicilleri incelenerek ortaya konulmaya çalışılmıştır. Elde edilen neticeler doğrultusunda hanlık kölelerinin tarım, hayvancılık, zanaat ve ticarete dayalı ekonomi politikaları doğrultusunda çobanlık, yılkıcılık, tarla işçiliği, bağda, bahçede, bostanda çalışma, çeşitli esnaf çıraklıkları, ticari işler, ev hizmetçiliği, çocuk bakıcılığı alanlarında istihdam edildikleri tespit edilmiştir. Ayrıca hanlığın sosyal politikalarından olan vakıf müessesesi içinde yer alarak özellikle değirmenci kölelerin değirmenle birlikte vakfedilmesi örneklerine rastlanılmıştır. Ümmüveledlik ise o günün dünyasında köle hukuku bağlamında normal karşılanan bir durumdur ve bu sayede kadın kölelere hürriyetin yolu açıldığı gibi bu köle kadınlardan doğan çocuklar da doğuştan özgür olarak kabul edilmişlerdir.

Hanlık istihdam ettiği köleler sayesinde hem sosyal ve ekonomik hayatın çeşitli alanlarında gerekli insan gücü ihtiyacını karşılamış hem de bu kölelere hürriyetlerini elde ettiklerinde, hayatlarının kalan kısmında, uzmanlaştıkları alanlarda kolaylıkla yaşamlarını idame ettirebilecekleri ortamları doğurmuştur. Örneğin bir zamanlar köle olarak çalışan bir habbaz çırağı ustalaştıktan sonra kendi ekmekçi dükkânını açabilmiş ya da ustalık gerektiren değirmencilik işi nesilden nesile aktarılabilmiştir.

Extended Abstract

The Crimean Khanate, which is located on the northern coast of the Black Sea in Eastern Europe, was a vassal state of the Ottoman Empire throughout the 15th and 18th centuries. The Crimean Khanate was an important source of slaves for the Ottoman Empire. Because, the Crimean Khanate was the gathering place of slaves of Russian, Ukrainian, Bosniak, Polish, Austrian, Hungarian, Georgian and Circassian origin. However, The Crimeans frequently mounted raids into the Danubian principalities, Poland-Lithuania, and Muscovy to enslave people. Thus, they captured many slaves as a result of various raids and exported these slaves to the important port cities of the Ottoman Empire, in particular, Istanbul. The Crimean Khanate also for its social and economic order. employed these slaves in its cities such as Şeyheli, Karakurt, Şirin, Ferahkırman (Or) and Dibtarhan. At this point, this study deals with the areas where slaves were employed in the Crimean Khanate based on 17th-century historical sources, in particular, the court records (*kadı sicilleri*) of the second half of the 17th century. This study examines examples of cases related to slaves in the court records and various inheritance registers (*tereke kayıtları*). These court records contain invaluable material on this subject.

The court records are among the most important sources available for the social, economic and cultural history of the Crimean Khanate. Because, it can be said that the previous studies on the Crimean Khanate were mostly dependent on traveler notes, ambassador reports or various memories. The court records were started to use for the first time as a historical sources in 1996. Thus, this court records made a great contribution to the historical studies. This study tries to reveal the role of the slaves in social and economic life, in the Crimea of the 17th century. Even though slaves were a commodity legally, this study focuses on human side and daily life of slaves based on the court records.

The sources such as the notes of travelers who had been in Crimea for various purposes, articles and books also were used in this study. The most important of these travelers are Martin Bronevsky, Evliya Çelebi, and Baron de Tott. Bronevsky was sent twice as an ambassador to the Crimea by the king of Poland in 1578. Bronevsky lived nine months in the Crimean Khanate and he reported to the king all that he had seen and heard in that process. Evliya Çelebi is one of the most celebrated Ottoman travelers, who journeyed for more than 40 years throughout the territories of the Ottoman Empire and adjacent lands. He had been in Crimea 12 times between 1641-1657 years. He gives detailed information with her unique witty style about the Crimean cities, where he stayed for months. Baron de Tott, who had been in the khanate as consul of the French government in the 18th century (1767-1769), also gives significant information about the Crimean Khanate. In particular, because he participated as an observer in the winter attack launched by the khanate on Ukraine in 1769, he gives significant information about the. army structure, combat technique and prisoners of this war.

To conclude, slaves were employed in various fields based on their sexualities and abilities. In line with the *Crimean Khanate's* economic policy based on agriculture and animal husbandry, slaves were employed in the fields of the shepherd, commercial affairs, housekeeping and childcare. They also worked in gardens, farms and mills.

There were many craftsmen and merchants the Crimean Khanate. Artisans and manufacturers employed slaves to produce quality products and train qualified workers. Slave labor had more advantages than free labor. Since slaves were not free, they had to follow their master's instructions more carefully than a free apprentice. At the same time, the slaves' owners generally made a "liberation agreement (*mükâtebe*)" with these slaves. After the slaves were freed, they also had the opportunity and skill to start their own businesses. This situation mo-

tivated slaves, and thus slave labor became more productive than the free labor. Also, Islam's approach to slavery added the idea that freedom was the natural state of affairs for human beings and in line with this it limited the opportunities to enslave people, commended the freeing of slaves and regulated the way slaves. Therefore, many “liberation agreement (*mükâtebe*)” were determined among records. These slaves worked in jobs such as barber, furrier, shoemaker, miller, storekeeper, paddler, bath attendant and iron Smith.

In addition, slaves took part in the foundation (*waqf*) institution which is one of the khanate's social policies. In particular, many examples of donating of miller slaves with the mill were determined in the documents. Slave owners in *the* Crimean Khanate could even have children from their concubine (*cariye*). The documents show that certain rights of concubines and of their children were to some extent protected in the framework of Islamic law. In the Ottoman Empire, if a concubine has a child from her master she assumed the title “*mother of the child (ümmü'l-veled)*”. And this child even though born of a concubine, was considered free. As a result of the giving the birth to the child, the mother would gain her freedom after the death of her master, instead of becoming property of her master's successors. On the other hand, childless and unfreed slaves and concubines would be inherited like other property.

In short, the Crimean Khanate was largely dependent on slave labor in order to meet the need for the workforce and increase the profits of enterprises. Therefore, for the Crimean Khanate slavery was a means of great monetary gain and an element of important economic activity. However, slaves could become a party of the Crimean society in the aftermath of their emancipation, the nature of their new status presents a new sociological issue..

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

KSSŞ: Kırım Hanlığı Şerhiye Sicilleri, Cilt/Defter No: 3a, 3b, 4, 8, 9, 10, 13, 15, 16, 21, 22, 25, 33, 47, Mikrofilm, İsmail Gaspıralı Kütüphanesi: Simferopol-Kırım.

Kaynak Eserler

Bronevskiy, M. (1970). *Kırım*. (K. Ortaylı, Çev.) Ankara: Ege Matbaası Yayınları.

Evliya Çelebi. (2003). *Evliya Çelebi seyahatnamesi*, VII-VIII. (Y. Dağlı-S. A. Kahraman-R. Dankoff, Haz.) İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

İbn Battûta Tancî. (2004). *İbn Battûta seyahatnâmesi*, I. (A. S. Aykut, Çev.) İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Montagu, M. (Tarihsiz). *Türkiye mektupları (1717-1718)*. (A. Kurutluoğlu, Çev.) İstanbul: Tercüman 1001 Temel Eser Yayınları.

Tott, B. (1976). *Türkler ve Tatarlara dâir hâtıralar*. (M. R. Uzmen, Çev.) [İstanbul]: Tercüman 1001 Temel Eser Yayınları.

Araştırma ve İncelemeler

Aydın, M. A., Hamidullah, M. & Engin, N. (2003). Köle. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 27, 237-248.

Bıyık, Ö. (2007). *Osmanlı yönetiminde Kırım (1600-1774)*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Ege Üniversitesi, İzmir.

Cohen, A. (2003). *Osmanlı Kudüs'ünde loncalar*. (N. Elhüseyni-Z. Kurşun, Çev.) İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

- Çelik, D. (2011). *67 A 90 nolu ve 1017-1022 (1608-1613) tarihli Kırım Hanlığı kadiasker defteri (tahlil ve transkripsiyon)*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Sakarya Üniversitesi, Sakarya.
- Devellioğlu, F. (2008). *Osmanlıca-Türkçe ansiklopedik lügat*. Ankara: Aydın Kitabevi Yayınları.
- Erdem, Y. H. (2013). *Osmanlıda köleliğin sonu 1800-1909*. (B. Tırnakçı, Çev.) İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Fisher, A. (2009). *Kırım Tatarları*. (E. B. Özbilen, Çev.) İstanbul: Selenge Yayınları.
- Güneş Yağcı, Z. (2006, Kış). 16. yüzyılda Kırım'da köle ticareti. *Karadeniz Araştırmaları Balkan, Kafkas, Doğu Avrupa ve Anadolu İncelemeleri Dergisi*, 8, 12-30.
- Kal'a, A. (2003). Lonca. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 27, 211-212.
- Kavak, N. (2008). *Kırım'ın Karasu kazası 1683-1744 (şerhiye sicillerine göre)* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Gazi Üniversitesi, Ankara.
- Özdem, Z. (2010). *Kırım Karasubazar'da sosyo-ekonomik hayat (17. yüzyıl sonlarından 18. yüzyıl ortalarına kadar)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Sertoğlu, M. (1986). *Osmanlı tarih lügati*. İstanbul: Enderun Kitabevi Yayınları.
- Şen, Ö. (2007). *Osmanlı'da köle olmak*. İstanbul: Kapı Yayınları.
- Ülküsal, M. (1980). *Kırım Türk-Tatarları (dünü-bugünü-yarını)*. İstanbul: Baha Matbaası Yayınları.
- Yaşa, F. (2014). *67 A 90 numaralı (dördüncü cilt), 1061-1062 tarihli kadiasker defterine göre Kırım'da sosyal ve ekonomik hayat*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Sakarya Üniversitesi, Sakarya.
- Ze'evi, D. (2000). *Kudüs 17. yüzyılda bir Osmanlı sancağında toplum ve ekonomi*. (S. Çağlayan, Çev.) İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

TURKISH LITERATURE

Edigey Destanında Dinî-Mitolojik Motifler Religious-Mythology Motifs in Edigey Saga

Gumru ŞEHİRİYAR*

Öz

Çoğunlukla halk edebiyatının, özellikle de destanların kökeninde mitolojik motifler dayanmaktadır. Kazak, Tatar, Başkurt, Karakalpak, Nogay vb. Türk halklarının kahramanlık destanları arasında kendine özgü bir yere sahip olan Edigey Destanı tarihi bir destandır. Ama buna rağmen burada mitolojik motifler de zengindir. Destan insanlığın en eski dönemlerdeki tasavvurlarını yansıtmaktadır. Burada kafatası ve kut motifi, Peri kızından doğma, Albastı, Kara Tiyin Alp simgesi vb. bu gibi motifler destanın ana hattını oluşturmaktadır.

Destan Edigey'in sağlığında oluşmuştur. Tarihten de bellidir ki, Edigey'in hayatında İslâm dini ve din hocaları özel bir yere sahiptirler. Hatta destanda onun dinî inançları özellikle vurgulanmıştır. Edigey Destanında Beytullah, Ahiret, Cennet, Cehennem, Azrail, Cebrail, kefenlemek, yıkayıp gömmek gibi dinî motifler de yer almaktadır.

Bu motifler destanın arkaik kökenlere sahip olduğunun göstergesidir. Makalede Edigey Destanındaki sözü edilen dinî-mitolojik motifler ele alınmıştır.

Anahtar kelimeler: kafatası, Albastı, Ahiret, Cennet, Cehennem, Azrail, Cebrail

Abstract

Folk literature, especially saga, is based on mythological motifs and elements. The Kazakh, Tatar, Bashkir, Karakalpak, Nogai, etc. Edigey saga, which occupies a special place among the heroic epics of the Turkish peoples, is a historical story. But even here mythology is rich in motifs and elements. Epic reflects the imagination of mankind in the earliest periods. It depicts the motif of a skull and Kuta, born Fairy, Albasty, Kara Tiyin Alp, and so on, such motifs and elements constitute the main feature of the epic.

Epic has been formed in Edigey's health. From history it is clear that in the life of Edige, Islamic and religious teachers have a special place. Even the epic is particularly emphasized in his religious beliefs. Edigey saga includes religious motifs and elements such as Baitullah, Akhirah, Paradise, Hell, Azrael, Gabriel, Shroud, Ablutions for the Dead and etc.

These motifs and elements indicate that the saga has an archaic origin. And therefore, the article will discuss the motives and elements of religious mythology in Edigey saga.

Key words: skull, Albastı, Akhirah, Paradise, Hell, Azrael, Gabriel

Giriş

Türkler tarih boyunca at üzerinde, kılıç elinde devlet kurmayı başaran bir halk olmuştur. Aralarından her hangi birini seçerek bir kahramanda görmek istedikleri özellikleri o kişiyle özdeşleştirmişler; bu kahramanı mitler yahut efsanelerle sarıp sarmalayarak kendi ideallerine dönüştürmüşler ve onun ardınca gitmişlerdir. Böylece onun için türküler yakmış, destanlar söylemişlerdir. Edigey de böylesi kahramanlardandır. Tizenhauzen (1884, s. 434), İbn Arabşah'ın daha Edigey hayattayken onunla ilgili efsaneleri, türkülerini, destanları dinlediğini aktarmaktadır.

Edigey'in hayatını destanlaştıran halk düşüncesi onun sıradan biri olmayışını, olağanüstü güçlere sahip oluşunu öne çıkarmak için arkaik düşüncedeki mitolojik kaynaklardan yararlanmıştı. Edigey'e atfedilen mitolojik özellikler âdeta bir genetik kodlama haline gelmiş, bu genetik kodlar miras yoluyla onun evlatları ve torunlarına da geçerek onların hâkimiyetlerini güçlendirmiştir.

Klaus (2010, s. 363), mitlerin eski dönemlerde gerçekleştiğine ve fiziksel dünyanın Tanrılar, hayvanlar ve kültürel kahramanlar tarafından yaratılışını anlattığına dikkat çekmektedir. Edigey de bu kültürel kahramanlardan biridir. Bu tür kahramanların doğumları sıradışı, olağanüstü olur. Bulyakova (2014, s. 30), bir kahramanın dünyaya gelişindeki olağanüstülüğü "Batırın yüksek hedeflere ilişkin düşünceleri bir çok destanın girişindeki bu dünyaya sihirli gelişinde, doğum bölümünde yansımıştır" sözleriyle ifade etmektedir. Lord

* Doktora Öğrencisi, Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi, Folklor Enstitüsü, Dede Korkut Anabilim Dalı, nevayi-qumru@rambler.ru.

Raglan (2006) da geleneksel kahraman kalıbını çıkardığı çalışmasının ikinci maddesinde “Kahramanın anne rahmine düşme şartlarının sıradışı olduğunu” belirtmektedir. İslâmî dönem destan kahramanının olağanüstü doğumunda mitolojik unsurların yanısıra dinî itikatlarında önemli olduğu görülür. Edigey destanının Kazak, Tatar, Başkurt, Karakalpak, Nogay varyantlarında dini ve mitolojik unsurları değerlendirdiğimiz çalışmada destan kahramanı Edigey’in kişiliği üzerine araştırma yaparken onun mitik özellikleri yanında İslâm ve şariat kanunlarına ne kadar bağlı biri olduğu da görülmektedir. Bu durum destanın, kahramanın hayatta olduğu dönemlerde olduğu tezini onaylayan bir husustur. Edigey destanındaki mitolojik ve dini motifler aşağıda incelenmiştir.

Destanda Mitolojik Motifler

Edigey Destanının mitolojiye bağlılığı onun başlangıcından sonuna kadar izlenir. Zira destanın kahramanı Edigey, olağanüstü bir şekilde dünyaya gelmiş, ölümlükten bile kafası kesildikten sonra yüzünü güneşin doğduğu tarafa tutarak beddua etmiş ve onun (kesik kafanın) bedduası tutmuştur. Destanda çok sayıda mitolojik simgeler vardır.

Kuru kafa: Kuru kafa “ruhun içinde bulunduğu inanılan yer”dir (Hançerlioğlu, 2000, s. 235). Bu motif masallarda daha yaygındır. Edigey Destanında da “Edigey beyin bu kuru kafatasından – aksuyekden (han, bey soyuna ait olduğuna işaret ediyor – G.Ş.) geldiği söyleniyor” (Edige, 2016, s. 71).

Destanın bir çok varyantları kuru kafatası motifi ile başlamaktadır:

Fakir bir çoban koyunlarını otlatırken karşısına bir kuru kafatası çıkar. Çoban dikkatle kafatasına bakar. Kuru kafatasının altında birşeyler yazıyordu. Okuma-yazma bilmediğinden kafatasını alıp evinin yakınındaki köyde okumayı bilen birinin yanına götürdü. Kafatasının üzerinde: “Ben ölmüşüm, öldükten sonra da kırk kişi öldüreceyim” sözleri yazıyordu. Çoban bu sözlere şaşırır. Kafatasını alıp evine geldi, onu çekiçle ezdi, sonra toplayıp bir yükün arasına koydu. Çoban koyunları otarmaya giderken kızı yükün arasından bağlamayı aldı. Orada sadece beyaz un vardı. Kız dilini vurup unu yaladı. Tadı yoktu, ama kız bu undan hamile kaldı. Zamanı gelince bu kız bir oğlan doğurdu. O da hızla büyüdü. Bu çocuğa Barkaya ismini verdiler. O çok akıllı, yiğit bir çocuktur (Kahramanlık Salnamesi, 2017/1, s. 170).

Kuru kafatası motifi Türk halk edebiyatında çok yaygın bir motiftir. Bu motife Aslı ile Kerem Destanında da rastgelinmektedir. Burada Kerem kuru kafatasıyla konuşmaktadır:

...Kerem gözünü yere sataştı. Gördü ki, uçulub-dağılmış köhne bir kabirin içinde bir kuru kelle (kafatası – G.Ş.) var. Kerem eğilip kelleni götürdü, tozunu silip temizledi, o taraf bu tarafına bakıp dedi: – Sofi lele, bu kuru kelleni görürsen mi? Bir zaman bu da bizim gibi insanmış. Bir zaman olacak, biz de bele olacağız (Aslı-Kerem, 2005, s. 77-78).

Edigey Destanında kuru kafatası konuşmuyor ama alnına yazılanlar gelecekte haber vermektedir. Burada ise:

...Kerem sözünü bitirir-bitirmez kelle dile geldi, dedi:
Dinle deyim, gelen-keçen halımı,
Bir zaman dünyada men de var idim.
Bir şah idim, bela geldi başıma,
Bütün asırlara yadigar idim... (Aslı-Kerem, 2005, s. 77-78).

Sonra “kuru kelle sözünü tamam eyleyen gibi dıgırlana-dıgırlana gedip yine girdi kabire, yok oldu. Keremgil yollarını devam ettiler” (Aslı-Kerem, 2005, s. 79). S.Rzasoy, “Kelle Kerem gibi kaosa geçmek isteyen, zira geçitten geçemeyip ölen şaman-kahramanın kellesidir” (Rzasoy, 2015, s. 213) diyor. Bu, Edigey Destanındaki kuru kafanın önceki görünümünün izahı olabilir. Çünkü “Han kırk vezirini de dar ağacında asıp öldürdü” ifadesi, yani *kırk vezirin öldürülmesi* kuru kafanın alnına yazılan “ölenden sonra da kırk kişi öldürüceğim” (Kahramanlık salnamesi, 2017/1, s. 170) sözlerini onaylıyor. Destanın Tatar varyantının sonunda düşmanlar Edigey’in kafasını keser ve onun kafası yere düştükten sonra

yüzünü gündeoğan tarafa tutar ve onlara beddua eder. Bedduası tutar ve İdil kan gölüne döner.

Peri kızından doğma: Destanda Edigey'in kişiliği ile ilgili mitolojik ve geneolojik motifler tarihi olaylardan daha fazla gösterilmektedir. Edigey'in atalarının (Anşıbay, Baba Tuklas Şaşlı Aziz, Barkaya, Kutlukaya) tarihi kişiliğe sahip olmaları bir gerçektir, zira onların hepsi Peri kızı ile evlenmiştir. İnsanoğlunun Peri ile evliliği mitolojik tahayyülde kaosla kozmozun birleşimidir. Bu birleşim yeni bir hayatın doğması ile sonuçlanır ve kaosla kosmos çok ince bir sınırla birbirinden ayrılır. O sınır destanda Peri kızlarının hepsinin dört aydan sonra insanoğlundan hamile kalmasıdır ki, bu da kaosla kosmosu birbirinden ayıran niteliktir. Konunun başka bir ilginç yönü de destanda kahramanların daima nehrin, çeşmenin veya gölün kenarında görüşmeleridir. Peri kızları doğurdukları çocukları tek ağacın altına koyarlar. Kazak varyantı Meulimniyaz-Edige Destanında ise kahramanla peri çayın kenarında, Hayat ağacının altında görüşüp ayrılırlar. Bibayşa Nurdauletova, bu varyantaki peri kızı ile evlenme hadisesini şöyle yanıtlar:

Dünyanın mitolojik anlamlandırmalarındaki çelişkili vakalardan biri olarak görmekte ve Meulimniyaz sıradan bir kişi olarak kabul edilecekse Peri kızının gök yüzünün sakini olduğunu düşünmek gerekir (2016, s. 415-420).

Destanın Tatar varyantında Edigey'in bir periden doğması aşağıdaki gibidir:

Periden aldığı kadını,
Beşikte yatan yavrusu.
Onu da bırakıp giden
Periden olan yavrusu (Edige Destanı, 1998, s. 41).

Albastı: Destanın bir çok varyantında Albastı'dan bahsedilmektedir: Kahraman Albastı'nın eşini öldürdüğü için onunla evlenmek zorunda kalır veya onun kızına aşık olur ve evlenir.

Türkiye Türkleri Albastıya "Alkarısı", Tuvalar "Albıs", Altaylılar "Almıs", Yakutlar "Albas", Kırgızlar, Kazaklar ve Tatarlar ise "Albastı" veya "Albaslı" demektedirler. Azerbaycan folklorunda ise bu varlık "Al arvadı", "Hal arvadı", "Hal nenesi", "Hal" isimleriyle anılmaktadır. İnanca göre, Albastı'yı öldürmek olmaz, aksi takdirde onu öldüren kişinin hayatında çok ağır facialar meydana gelecektir. Bu Albastı'yı öldürenin cezasıdır. İlk mitolojik düşüncede "Albastı hayırsever, od-alevle, ocak ilahesiydi ve zaman geçdikçe Albastı da arkaik mahiyetini değişerek olumsuz imgeye çevrilmiştir" (Şehriyar, 2016). Bu konuda Edigey Destanında Albastı kendi arkaik mahiyetini koruyabilmiştir.

Destanın Nogay varyantında Edigey, Albastı'nın kızı ile Kutlu Kaya'nın oğludur. Burada Albastı insanlara zarar vermez, onlarla birlikte yaşar, evlenir, soyunu devam ettirir. Edigey'e kadar onun ecdadları Peri, Cin veya Albastıları sevmiş, bütün şartları kabul ederek onlarla evlenmişlerdir. Edigey ise bir kaç defa evlenmesine rağmen, her defasında sıradan bir insanla aile kurmuş ve mucizevi doğuş onunla sona ermiştir. Yalnız Kazak varyantlarının birinde Toktamış'ın askerleri tarafından Edigey'in yenilgi anında Mıskal Peri onu kanatlarına alıp otluğun içinde saklar. Toktamış'ın askerlerinden saklanmayı başaran Edigey, Mıskal Peri ile evlenir ve ondan Nuralı Han isimli oğlu olur (Mırza Edige Batır, 1999, s. 117-130).

Edigey ile ilgili küçük bir rivayette şöyle denir:

Edige Küçük Zelençuk nehrinin yakınlığında Kart-Keşa gölette büyük bir ağacın altında güzel bir kızın oturduğunu görür ve yüreyi çarpar. Kız ondan ağacın tepesine daha önceleri kimsenin alamadığı eti almasını ister. Batır ağaca çıkar, eti götürür, kızartır ve yer. Kahramanlığına, gücüne ve güzelliğine hayran kalan kız ona aşık olur. Gençler evlenirler. Kız önceden onu kolunun altına bakmamasını söyler. Günlerden bir gün Edigey tesadüfen bu yasağı bozar ve kızın kolunun altında delik, o delikten de karısının iç organlarını görür. O saat onun Albastı olduğunu anlar. Karısı üzülerek onu terkeder. Giderken de ona bir oğul doğuracağını söyler (Kereytov, 1980, s. 123).

Bu Edigey'e bağlı onlarca rivayetlerden yalnız bir tanesidir.

Destanda Edigey annesi ile hiç bir zaman karşılaşmaz. Savaşlarda, karşısına çıkan zorluklarda her zaman yalnız başınadır. Yalnız Kara Tiyin Alp ile savaşırken rakibini öldürdükten sonra onun Peri annesinden olan kardeşi olduğunu öğrenir. Bizce, bu, destanın girişinde gösterildiği gibi Cinin, Perinin, Albastının kendilerini insandan koruya bilmemeleridir. Biri çok yalvarmasına rağmen elbiselerini insanın elinden alamamış, o biri insana aşık olmuş, başka birisinde ise “bakma” dediği yerlerine bakarak onunla bağladığı evlilik yeminini bozmuştur. Arkaik düşüncede Albastı, Cin, Peri kendini insanlardan koruyamıyordu. Buna rağmen hiç biri insandan çocuk dünyaya getirmemek için ona itiraz etmemiştir. Hatta dört aylık “zindan” hayatını bir insanla geçirip rahminde çocukla Hayat ağaçının zirvesine çıkan Peri kızı da 120 gün vaktinin olduğunu önceden biliyordu, yine de insandan hamile kalmıştı (Meulımnıyaz-Edigey). Bütün bunlarla bağlı olarak, annesinin zor durumda iken Edigey'in yardımına gelmemesi Albastı'nın kendisini insanoğlundan koruyamaması ile ilgili olmalıdır.

Destanın Nogay varyantında Albastı erkek suretinde de karşımıza çıkmaktadır. Genellikle, Nogaylar arasında derlenen folklor örnekleri arasında az da olsa erkek Albastı simgesine rastgelmektedir. O, Kir Köylek şeklinde adlandırılır. Çok uzun boylu, korkunç görünüşe sahiptir ve çok az hallerde insanlara görünür. İ. Kapeyev (2012, s. 66) erkek Albastı simgesinin Arnaut olduğunu yazar. Kalmıklarda ise bu Albastı'nın eri Demir Töş'tür (Mifi, 2008, s. 47).

Kara Tiyin Alp: Destanda Kara Tiyin Alp (Kazak varyantında Kabandin Alp, Nogay varyantında Kara Tiyin Alıp, Tatar varyantında Kabardı Alıp, Karakalpak varyantında Alıp Baba Kara Tiyin) simgesi de dikkat çekicidir. Bu, bir nevi Dede Korkut'ta Tepegöz'ün prototipidir. Aslında Edigey ile Kara Tiyin Alp'ın ilişkileri de Basat ile Tepegöz'ü hatırlatır. Edigey ile Kara Tiyin Alp her ikisi Peri kızından dünyaya gelmişlerdir. Edigey bundan habersiz halde Şatemir Han'ın kızını onun elinden kurtarmaya gider. Orada kız Edigey'e Kara Tiyin Alp'ı öldürmesini söyler. Onu kılıç kesmemektedir. Kız, onun kolunun altından öldürülebileceğini söyler. Edigey de Kara Tiyin Alp'ın kolunun altına kılıcını vurur. İnilti ile uykudan uyanan Kara Tiyin Alp, “Sen ne yaptın? Ben senin Periden olan ağabeyinim” der.

Peri kızı ile evlenme motifini Tepegöz ile Kara Tiyin Alp üzerinden yorumlayan Yaşar Kalafat bu konuda şu tespitlerde bulunmuştur:

Türk destanlarında çeşitli kuruluş ve görünüşlerde olsalar da daima mevcuttur. Türklerin ataları yaz ve kış İlahlarının kızları ile evlenip onlardan töremişlerdir. Oğuz Kağan ışıktan inen kız ile, Dede Korkut'ta baş çoban Konur Koca ise Peri kızı ile evlenmiştir. Doğan çocuklar bazen Edige gibi erdemli ve yararlı yiğit olurken bazen de Tepegöz ve Kara Tiyin Alp gibi soyuna düşman kesilirler. (Kalafat, 2003, s. 352)

Kut: Destanda “kut” ifadesi de çok sık kullanılmaktadır. Bu kelime sözlükte “Hayat, baht, talih; saadet, mutluluk; yürek, kalp, gönül; yiğidlik, cesurluk, mertlik (Altayca); can, ruh; ruhlu olmak; sağlam olmak” gibi anlamlarda verilmektedir (Sovremenniy, 1871, s. 69-70). J. P. Roux (2011, s. 90; 1999, s. 39) ise, “Adeta ‘servet’, ‘şans’ gibi çevirilen ‘kut’ kelimesinin asıl anlamı çok tartışmalıdır. Bazı metinlerde ‘kut’ aynı zamanda ‘yarlık’ (tanrısal buyruk) ve ‘şans’ (ülüg) ile birlikte; bazı metinlerde ise bu anlamları yanında ‘Tengrinin gücü’ anlamıyla geçmektedir.” demektedir ve kelimeyi “İnsana gelen ve onun dahiline yerleşen hissin ona ait olmayan özel bir güç olduğu anlaşılır: bu, bir tür yaşam iliksiridir. Hayati bir güç, uzun ömrün bedelsiz dayanağıdır. O olmadan insan yaşayamaz” şeklinde yorumlamaktadır. M. Kaşğari'nin (2006, s. 147) Divan'ında kelimeyle ilgili olarak ‘kutaldı er; adam kutlu, bahtlı oldu’, ‘bunun aslı kut oldudur’ şeklinde bir kayıt mevcuttur. Sözüün “baht, zenginlik, rızık” anlamları da vardır (Drevnetyurkskiy, 1969, s. 471).

Destanın Başkurt varyantında kut, Kıpçak Bey'e Ural Batır ile Yayık Batır'dan geçen bir güçtür:

Ural, Yayık batırın
Kutunu yaydığı nesilden
İgid olub doğmuş er,
Bir uruğa baş olub,
Ovcunun altında el tutup,
Şanı yürüyen Kıpçak bey! (Zaripov, 1994, s. 48-49)

Tatar varyantında Kin Canbay Toktamış Hanı kut olarak kabul eder:

Tokmak yeveli doruya
Harda mindin, Noradın?
Dokuz parçalı zirehimi
Harda geydin, Noradın?
Coşkun kısrak südü idi,
Sakit yurda kut idi,
Toktamış gibi Hanımı,
Onu ne etdin, Noradın? (Edigey Destanı, 1998, s. 146-147)

Yine aynı varyantta hanımı, Toktamış Han'a Kobogil (Edigey)'in kutunun kendisinin kutundan fazla olduğunu söylemesi üzerine, Toktamış Han Cengiz Han soyundan geldiği için kendi kutunun daha fazla olduğunu söyler. Karısı Toktamış Han'a der:

Dağda yatıp taya bakmış,
Kırda yatıp koyuna bakmış,
İlkıçından bey olmuş,
Hükümdar olmuş Kobogil
Ağça ağaçdan sert imiş,
Küreyi senden geniş imiş,
Kutu senden kutlu imiş.

Toktamış ise karısına şöyle cevap verir:

Ağça ağaçdan katı olduğunda,
Olduğunda, ay olduğunda
Ruhu benden katı olmaz.
Küreyi benden geniş olmaz.
Küreyi benden geniş olsa,
Kutu benden kutlu olmaz.
Cengizden olan zatıma
Kul Kobogil ten olmaz (Edigey Destanı, 1998, s. 54-55).

Tatar varyantında Timur Han av kuşu Kara Laçın Tüklü Ayağı Toktamış Handan ister. Toktamış Han onun bu isteğini reddettikten sonra o, kuşcu Kutlukaya'dan onların yumurtalarını alır. Kutlukaya'nın Kara Laçın Tüklü Ayağın yumurtalarını Toktamış Han'a verdiğini anlayan Timur Han onu cezalandırmak için huzuruna çağırır ve der:

Hay Kutlukaya, Kutlukaya!
Yüzü kutsuz Kutlukaya!
Devr kimin devridir?
Toktamış Han'ın devridir!
Zaman kimin zamanı?
Toktamış Hanın zamanı! (Edigey Destanı, 1998, s. 39)

Hükümdarlık alameti sandığı kuşunun başkasına verilmesi Toktamış Han'ı o kadar etkiler ki, o der:

“Aslım Cengiz deyil mi?
Benden devletin gitdiğini
Senden bahtın gitdiğini
Açıkca de” der (Edigey Destanı, 1998, s. 39).

Kara Laçın Tüklü Ayağı özünün kutu sayan Toktamış uğurun, bahtın ondan yüz çevirdiğini düşünür. “Eski Türk dünya görüşünde kutsal sayılan ‘kut’un uçmak, konmak gibi özellikleri onu mücerred bir kuşla ilişkilendirildiğini gösterir” (Bogenbayev, 2014, s. 74). Destanın Nogay varyantında Edigeý:

“Kuyruğu uzun ak sungar,
Han eyem,
Kuş verse de, sevinmerem,
Kutsuz olaram sonra” der (Kahramanlık salnamesi, 2017/1, s. 170).

Genellikle, destanın Nogay varyantında kuta yüksek değer verilir. Kahraman der:

Han eyem beni
Çağırda da, gitmerem.
Öz elim Taykandan sonra,
Arazisi büyük boz Ordaya
İnib meslehet vermerem.
Tövbem kutsuz olar sonra.
...Eteyi altın, kolu altın,
Han eyem benim,
Don verse de, geyinmerem,
Çiyim kutsuz olar sonra,
...Asli araptan artık,
Han eyem benim,
At verse de, minmerem,
Avım kutsuz olar sonra...
Madyanımdan madyan ayırıp verse de,
Madyan kımızı içmerem,
Ağzım kutsuz olar sonra (Kahramanlık salnamesi, 2017/1, s. 170; Nogaydın Kırk Batırı, 1991, s. 36-

37).

Edigeý’in dilinden söylenen bu mısralardan da görüldüğü gibi kut, Nogaylarda ve genel olarak Türk halklarında çok önemli bir yere sahiptir.

Destanda Dinî Motifler

Edigeý, özel hayatında İslâm geleneklerine, şariat kanunlarına uyduğundan dolayı bu onunla ilgili destana da yansımıştır. Destanın bütün varyantları İslâmî motifler yönünden zengindir.

Hızır: Hemen her varyantta Hızır simgesi karşımıza çıkmaktadır. Kahramanlar zor anlarında Hızır peygamberi çağırır. O, “bütün umutların, çarelerin tükendiği anda yardıma çağrılan ve geleceğine mutlaka inanılan, sonsuz güçte sahip semavi bir kurtarıcıdır” (Ocak, 2007, s. 107). Başkurt varyantında:

Yüz yıldan çok yaşayan,
Canı, kemiği yorgun düşen,
Azı dişi dökülen,
Dişleri bir-bir düşenden sonra,
Hızır toplayıp bir ipeye
Onları sıra-sıra bağlamış (Zaripov, 1994, s. 120).

Tatar varyantında:

Yolunda toz olalım,
Yol duasını edelim;
Yoldaşın Hızır olsun,
Bela senden uzak olsun (Edigeý Destanı, 1998, s. 95).

Buna rağmen P.N.Boratav (1984, s. 89, s. 241), “İdige Destanında Hızır’ın rolü elin diğer uluları gibi çok küçüktür.” Kazak varyantında “İdige’nin hamileri olan Azrail, Cebrail,

Ömer, Osman, Ebubekir, Azrat Ali Baba, Muhammed isimli pirlere hikâyede çok az rastlanıyor.” demektedir.

İslâm motifi: Edigey Destanında İslâm motifi daha belirgin şekilde görülmektedir. Nogay varyantında İslâm motifi ana hattı oluşturmaktadır. Burada Edigey kendini aşağıdaki gibi sunar:

Eziz cüme gününde
Ben dünyaya gelmişem.
Gözümü açan günden,
Hayır işler görmüşem.
İlk günden beline alan ben,
Nurdan oğlun alan ben,
Kudretli kitabı elime alıp,
Kulhuvellah demişem.
Arap kitabını elime alıp,
Alimlerin dediyini
Ben yeniden demişem (Kahramanlık salnamesi, 2017/2, s. 182-183).

“Nurdan oğlun” kelimesi Edigey’in oğlu Nuradin’e işaret eder. “Kudretli kitab” veya “Arap kitabı” sözleri ile ise Kuran kastedilmektedir. Destanın Tatar varyantında Edigey oğlu Nuradin’e kırgınlığını aşağıdaki gibi dile getirir:

Zaman sona yetince,
Azrail adlı bir Melek
Göyden özü haber verince,
Ak kefen sarılıb,
Erşe çıkacak atanı
Sen kovaladın mirze oğlum! (Edigey Destanı, 1998, s. 165)

Görüldüğü üzere Azrail, Melek, ak (beyaz) kefen kelimeleri İslâmi terimlerdir ve destanda şiirsel dille kullanılmıştır. Hatta varyantlardan birinde Edigey’in vezirinin ismi Ali’dir (Meulimniyaz-Edige, 1999, s. 280). Kırgız varyantında ku kuşu elbiseli Peri kızı uçup giderken eşi Şaştazı’ya şöyle der: “Ben senin oğlunu dokuz yolun ayırıcında bırakacağım. Onu altı gün Azrail yedirecek, yedi gün Kavriil (Cebrail – G.Ş.)... Kırk gün onun kaygusuna Kıdırata kalıcak. Onun sırt kemiğinde Azrail’in mühürü, alnında ise Kavriil’in mühürü olacak” (http://www.rusnauka.com/36_PWMN_2014/Istoria/2_181303.doc.htm).

Destanda İslâm motifleri araştırıldığı zaman ortaya çıkan diğer ilginç sloganlardan biri de Edigey’in dilinden Toktamış’a söylediği sözlerdir:

Özün ölsen, ben seni
Ak kefenler, iyi yuyup gömerem.
Olsa, böyle yaparım.
Olmazsa, Kudayıma
Olması için ne yaparım? (Kahramanlık salnamesi, 2017/2, s. 172-173)

Destanda şariatın kanunları listeleniyor ve kahraman düşman karşısında olsa da, ona uymağa çalışıyor. Burada ölmüş birini Müslüman geleneği ile yıkayıp kefenlemekten söz ediliyor. Kuday kelimesi Huda, Tanrı, Allah anlamına gelmektedir. A. Sikaliyev (1991) bu kelimeyi “kut veya Huday Türk mitolojisinde baş Allaktır” şeklinde izah etmektedir. N. Baskakov (1958, s. 35) bu kelimenin Taciklerden veya Farslardan Nogaylara geçtiğini belirtmektedir. Nogaylar ise, “Kuday, göğün yedinci katında yaşar ve Allahın 99 isminden biridir” (Zulpukarova, 2016, s. 92) demektedirler. Bu kavram destanın bir çok yerinde defalarca tekrarlanmaktadır.

Destanın başka bir yerinde babası ile arasındaki tartışmadam bahseden Nuradin onun sözünden çıkarsa tövbe ederek üç defa Beytullah’ı dolanacağını belirtir:

Bu arada iki gözüün kızarsa,

Ku kuşutek tüklerini tökersen,
Kutas boynum incelder,
Yaşlananda koca atamı kovuramsa,
Allahın sevimli evi Beytullahı
Üç defa dolanıp tövbe etsem, yorulmaram (Kahramanlık salnamesi, 2017/2, s. 186).

Destanda kutsal topraklarda mesken salarak secde etmekten de bahsedilmektedir:

Ben yıravam, yıravam,
Bereketli yerde yatak kuraram.
Dayım benim,
Kara yırav gelende
Ben secdeye duraram (Kahramanlık salnamesi, 2017/1, s. 172).

Destanda Ahiret günü, Cennet ve Cehennem kelimeleri de dikkatçektir. Edigey'in babasının ve kendinin yerini soranda yırav Toktamış Hana kızar, onu öldürmek istemesine rağmen ahiret gününde Cennetle müjdeleneceğinden korkar:

Seni görüb dözmürem,
Öldüre de bilmirem,
Öldürsem, benim günüm karadı.
Ahiret evine varmaram.
Cennet evine girmerem.
Cennetin lap hömetli yerinde olmaram (Kahramanlık salnamesi, 2017/1, s. 176).

Halk arasında sıkça kullanılan bir deyim vardır: “Allah kendime versin”. Bu deyim de diğer örneklerdeki gibi destanın yayıldığı alanlarda İslâm'ın tezahürünü anlatır:

Atamdan kalan
Ak kürevke demir donu,
Allah kendime veren gün
Götürüp giyindim ben (Kahramanlık salnamesi, 2017/1, s. 176).

Burada “kürevke” kelimesi eski Rusya'da padişahların omuzlarına attıkları mücevherlerle bezetilmiş elbise anlamındadır.

Destanın özellikle “Meulimniyaz-Edige” varyantı dinî motiflerin daha zengin olduğu varyantıdır. Pir, Murid, Şeytan, Ahiret, Azrail, Cebrail, Zikir, Tövbe, Nur, Dua gibi dinî terminolojinin daha fazla olması bu varyantı diğerlerinden farklı yapmaktadır. Destanda Meulimniyaz evlenmemeye ve dünya malından, nimetlerinden, sefahatdan uzak Şeyh Şaşlı Aziz'in yanında kalarak onun 105 Müridinden biri olmaya yemin eder. Günlerin bir gün gördüğü bir rüyadan sonra yeminini bozar. Sonunda yeminini bozduğu için pişman olur. Dua ederek ecdadı Ömer Baba'yı çağırır ve der ki, “Baba Tuktu Şaşlı Azizi kendinin manevi destekçisi hesap ederek altı gün Melek Azrail'e, yedi gün Melek Cebrail'e dua etmiştir. Ömer ve Ospan'ın (Osman) ecdadı Aziret Ali'nin desteyine güvenerek manevi öğretmeni Muhammed'e dua etmiştir. Mekke şehrini ziyaret etmiştir. Üç defa kutsal mekanı dolanarak suçlarından arınmıştır.” Uykusunda beyaz çalmalı bir kişinin duasını kabul ettiğini görür. Diğer Kazak varyantlarında bu motif yoktur. Bununla ilgili Bibayşa Nurdauletova şunları yazıyor:

Destanın Kazakistan'ın Batıdan derlenmiş varyantlarında (Murın jirau) bu şekilde Müslüman (İslâm – G.Ş.) motifleri mevcut değildir. Biz, bu özelliklerin yorumunu dinî motiflerin ilk versiyonda yokluğunda değil, belirli koşulların etkisi altında, sonraki devirlerde metinden çıkarıldığını düşünüyoruz (Nurdauletova, 2016, s. 420).

Beytullah, Tövbe, Secde, Ahiret, Cennet, Cehennem, Azrail vb. kelimelerin destanda kullanılması ise normaldir. Çünkü Edigey, İslâm dini Nogaylar, Tatarlar arasında yayıldıktan sonraki devirde yaşamıştır. Bu destanın da İslâm'ın yayılmaya başladığı devirlerde olduğundan o terminolojinin destanda kullanılması hiç de şaşırtıcı değildir. Çünkü tarihi bilgiler ve destanlarda görüldüğü üzere kahramanların düşmanlara karşı zaferinden sonra âdeta düşman tarafı İslâm'ı kabul etmiştir.

Sonuç

Edigey Destanı; Tatar, Nogay, Kazak, Başkurt vb. Türk halklarının yüzyıllara dayanan tarihini, bakış açısını, manevi dünyasını, örf ve geleneklerini, güncel sorunlarını, arzu ve heyecanlarını yansıtır. Son derece şiirsel anlatımı bu destanı Tatar, Nogay, Kazak ve Başkurt edebiyatının zirvesine taşımıştır. Motifler, simgeler, küçük ayrıntılar, olayların dizisi ve gelişmesi farklı olsa bile tüm Türk halklarında bu destan aynı bir ana hatta sahiptir. Bununla birlikte, bazı simgeler Türk halklarının ortak kültürünün temsilcileridir. Örneğin Baba Tukti Şaştı Aziz, Sıbıra yırav vb.

Edigey Destanını eleştirirken oradaki dini ve mitolojik motifleri de ele almak, araştırmak önemlidir. Çünkü destan kahramanın dedesi, babası ve kendisi bir Peri kızından, Albastı'dan veya Cinler padişahının kızından vb. dünyaya gelmişlerdir. Bu olay destanın girişinde gerçekleşmiş ve ondan sonraki olaylar bu sıradışı, olağanüstü doğumun mucizesinden kaynaklanmış, kahramana güç vermiş ve kahraman diğerlerinden seçilmiştir. Kahraman yurdunun koruyucusuna çevrilmiş ve kötülüklerle savaşmıştır.

Destanda mitolojik motiflerin ana hatt oluşturması İslâm'i motiflerin yer almaması anlamına gelmez. İslâm motifleri destanı baştan sona kadar takip eder. Burada mitik anlamdaki olaylar bazen dinsel boyuta da dönüşüm yapabilmektedir. Örneğin, Edigey Peri kızından olan ağabeyi Kara Tiyin Alp'ı öldürdükten sonra onu yıkayıp, kefenleyip gömer. Bir başka örnekte Edigey'in oğlu Nuradin babasını yurdundan kovduğu için Beytullah'ı üç defa dolanıp tövbe eder. Bu ve benzeri örnekler destandaki İslâmi motiflerin zenginliğinin göstergesidir. Destanda mitolojik motifler kadar İslâm motiflerinin de olması aslında destanın oluştuğu dönemlerdeki insanların olaylara bakış açılarını da göstermektedir. Bununla birlikte Ediger Destanının tümüyle arkaik kökenlerini koruduğu söylenebilir.

Extended Abstract

Folk literature, especially saga, is based on mythological motifs and elements. The Kazakh, Tatar, Bashkir, Karakalpak, Nogai, etc. Edigey saga, which occupies a special place among the heroic epics of the Turkish peoples, is a historical story. But even here mythology is rich in motifs and elements. Epic reflects the imagination of mankind in the earliest periods. It depicts the motif of a skull and Kuta, born Fairy, Albasty, Kara Tiyin Alp, and so on, such motifs and elements constitute the main feature of the epic. Even the hero of the saga Edigey was born supernaturally, and at the time of his death, his head was cut off, and later he cursed while turned his face towards the rising sun, and his curse came true. Many variants of the saga begin with the motif of a skull.

The word "qut" is also often used in the Edigey saga. This motif is found in almost every variant. In the Bashkir version of the saga, "qut" is a force that passes through from Ural Batyr and Yayyk Batyr to Qipchaq bey. In the Tatar version, Kin accepts Canbay Khan as "qut" or when the his wife says that Edigey's qut is much more than his, he responds his is more because he comes from Chingiz Khan family. In another Tatar version, Timur khan wants hunting bird Kara Lachin Tuklu Ayagh from Tokhtamish Khan. But when the Tokhtamish khan refuses this request, he take their eggs from the birdman Kutlukaya. Giving of the bird which is the sign of sovereignty irritates Tokhtamish Khan says that the "qut" is gone from him. Tokhtamish who thinks that Kara Lachin Tuklu Ayagh is his "qut" thinks success turned away from him.

The mythological and genealogical motifs of Edigey's personality are shown more clearly than historical events. Edigey's grandfathers are known to have a historical identity, but all of them are married to a daughter of Peri. Here, all of the Pari girls were pregnant four months later. Another interesting point is that in the saga, the heroes meet regularly at the edge

of a river, spring or lake. Peri girls were putting babies single under the tree. Even in the Tatar version of the saga, its talking about leaving Edige under the tree by Peri mother. The Kazakh version in the Maulimniyaz-Edige saga the hero and peri breaks up near the river, under the Tree of Life.

In the Nogay version of the Edige epic, the image of Albasti has a special place. All of the Nogay variants have the image of Albasti. It also preserves the ancient roots of the saga.

In the nogay version of the saga, Edige is the son of the daughter of Albasti and Kutlu Kaya. In the saga, Albasti does not harm people, lives with them, gets married, and continues their marriage. Before Edige, his ancestors loved Peri, Gin, or Albasti, and accepted all conditions and married them. Even nogay version of Edige saga, Albasti appears as male, which distinguishes this version of the saga from others.

In the saga, alp mythology image of Kara Tiy is also noteworthy. This image comes up with different names in different versions of Edige's epic. In Kazakh version as Kabandin Alp, in nogay version as Kara Tiyin Alip, in Tatar version as Kabandin Alip, in the Karakalpak version as Alip Baba Kara Tiyin. This is a kind of prototype of Tapagoz in Dede Gorgud. In fact, the relationship between Edige and Kara Tiyin Alip is reminiscent of Basat and Tapagoz. Like a Tapagoz, a sword does not sink into it.

The mythological features of the epigraphic Edige epoch, which are formed by such motives, reveal its more archaic directions.

Epic has been formed in Edige's health. From history it is clear that in the life of Edige, Islamic and religious teachers have a special place. Even the epic is particularly emphasized in his religious beliefs. Edige saga includes religious motifs and elements such as Baitullah, Akhirah, Paradise, Hell, Azrael, Gabriel, Shroud, Ablutions for the Dead and etc.

In the Nogay version of the saga, the Islamic motive is the main line. Here Edige says that he is the one who borns on dear friday, takes powerful book and says gulhuvallah, and takes arabian book, listens to scientists. Elsewhere in the same version of the saga, Nuradin, talks about of the conflict between his father, says that if he disobeys, he will repent and return to the Beytullah three times. In this version of the Edige saga, there is also the word Kuday, meaning God, which reflects the ancient beliefs of the nogays.

In the Tatar version of the saga, he expresses his frustration with Nuradi, to the son of Edige, and talks about Azrayil which is angel, and about white shroud. Among the Kazakh versions of the Saga, one of the most noteworthy versions of the mythological and Islamic motives is the "Maulimniyaz-Edige". While the mythological motifs in the Mulimniyaz-Edige variant are replicated in other variants, it is an option that is more rich in religious motives. The peculiarity of Islamic religious terminology such as pir, murid, devil, the hereafter, Azrail, Gabrail, remembrance, repentance, light, prayer is what distinguishes this option from others.

In Edige's epic, along with the traditional wise man's motif, the image of Khidir or Khidir is also included. In almost every variant, the image of Khidir appears. The heroes calls Khidir Peyghambar for help in times of distress. In Khidir version of saga, refers to the physical creation of the Prophet Khizr, a characteristic of the wise. In the Tatar version, he is always mentioned when praying for the heroes.

Thus, we can say that the richness of mythological images reflects the archaic roots of the Edige saga, while Islamic motives are more closely related to traditions. And therefore, the article will discuss the motives and elements of religious mythology in Edige saga.

Kaynakça

- Aslı-Kerem Dastanı (2005). *Azerbaycan dastanları I-V*, II cilt (tertib edenler: Ahundov E., Tehmasib M.H. (1966). Yeniden işleyib neşre hazırlayanlar: Ceferli E., İsmayilov H., Ahundova S. Tekmilleştirilmiş II neşri. Bakı: Çırag, 5-118
- Baskakov, H. A. (1958). *Алтайский язык* (введение в изучение алтайского языка и его диалектов), Москва: Изд-во АН СССР, 115 стр.
- Bogenbayev N., & Calmirza A. (2014). Eski Türk dünya görüşündeki “kut” ve “karga” kavramları. *Millî Folklor*, 103, 69-79.
- Boratav P. N. (1984). *Köroğlu destanı*. İstanbul: Adam Yayıncılık.
- Bulyakova G. (2014). Булякова Г., Латыпова Р. Мотив волшебного рождения батыров в эпосах тюркских народов. Вестник Челябинского государственного университета, № 10 (339). Филология. Искусствоведение. Вып. 90, стр.30-32.
- Drevnetyurkskiy S. (1969). *Древнетюркский словарь*, Ленинград: Наука.
- Edige (2016). *Эдиге: Ногайская эпическая поэма*, под ред. Н.Х.Суюновой. М., Наука, 2016, 512 с.
- Edigey Destanı (1998). *Edigey Destanı*. (R. Sulti haz.), Ankara: Türksoy Yayınları.
- Hançerlioğlu, O. (2000). *Dünya inançları*, İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Kahramanlık salnamesi (2017/1). *Edigey dastanı-I (Noqay variantı)*, 158-179.
- Kahramanlık salnamesi (2017/2). *Edigey dastanı-II (Noqay variantı)*, 182-183.
- Kalafat, Y. (2003). Edige destanında olağanüstü tipler, *Selcuk Universitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, Prof. Dr. Ahmet Bican Ercilasuna Armağan*, 13, 345-352.
- Karayev, İ. S. (2012). Капаев И.С. *Ногайские мифы, легенды и поверья: опыт мифологического словаря*. Москва: Голос-Пресс, 424 стр.
- Kaşğari, M. (2006). *Divanü Luğat-it-Türk II c.*, Bakı: Ozan, 147.
- Kereytov, R. H. (1980). Мифологические персонажи традиционных верований ногайцев, *Советская этнография*, №2.
- Klaus S. (2010). Heroes in virtual space. *Studiens Ethnological Croatia*. 22, 361-391, Zagreb.
- Meulimniyaz-Edige (1999). Меулимнияз-Едиге (Нұртуған нұсқасы). «Едиге батыр» жыры. / Оқылыққа қосымша / Жинаған, құрастырып баспаға дайындаған О.Емірелқызы. Ы.Алтинсарин атындағы Қазақтың білім академиясының Республикалық баспа кабинеті, 363 бет., 166-289.
- Mifi N. M. (2008). *Энциклопедия. Электронное издание*, Москва: Издательство «Советская Энциклопедия», 2008, 1147 стр.
- Mirza Edige Batır (1999). *Мырза Едиге батыр* (Е.Диваев нұсқасы). «Едиге батыр» жыры. / Оқылыққа қосымша / Жинаған, құрастырып баспаға дайындаған О.Емірелқызы. Ы.Алтинсарин атындағы Қазақтың білім академиясының Республикалық баспа кабинеті, 363 бет., 117-130.
- Nogaydın kırk batırı (1991). Ногайдың kırк баытири, *Эдиге*, Махачкала, 17-52.
- Nurdauletova, V. (2016). Мифологические аспекты эпоса «Маулимнияз – Едиге» // Эдиге: Ногайская эпическая поэма / под ред. Н.Х.Суюновой; Карачаево-Черкесский институт гуманитарных исследований при Правительстве КЧР. – Москва, Наука, 512 с.

-
- Ocak A.Y. (2007). *İslâm-Türk inançlarında Hızır yahut Hızır-İlyas kültü*, İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Raglan, L. (2006). *Geleneksel kahraman* (M. Ekici çev.), Halkbiliminde Kuramlar ve Yaklaşımlar-1, Ankara: Geleneksel Yayıncılık.
- Roux, J. P. (1999). *Altay Türklerinde Ölüm* (A. Kazancıgil çev.). İstanbul: Kabalcı Yayınları.
- Roux, J. P. (2011). *Eski Türk Mitolojisi* (M. Y. Sağlam çev.). Ankara: Bilge Su.
- Rzasoy, S. (2015). *Azerbaycan dastanlarında şaman kahraman arketipi (Aslı-Kerem ve Dede Korkut)*, Bakı: Elm ve Tehsil.
- Sikalıyev, A. (1991). *Урало-алтайская мифология: Символ и архетип*, Новосибирск: Наука.
- Sovremenniy, S. (1871). *турско-татарских наречий* (Л. Будагов сост.), II том, Петербург: Санкт.
- Şehriyar, G. (2006). Mitolojik hal obrazı, *Hazar gazetesi*, 15 aprel 2006.
- Tizenhauzen B. G. (1884). Сборник материалов, относящийся к истории Золотой орды, *Извлечение из сочинений арабских, т.1*, Петербург: Санкт.
- Zarırova N. (1994). Изгеукей менен моразым, *Башкорт халык ижады. 7 томлык, 5 том*, Уфа: Башкортостан Китап нешриете.
- Zulpukarova Э. М., Seferbekov R. İ. (2016). Из мифологии, фольклора и обрядовой культуры ногайцев: синкретизм традиционных верований и ислама, *Исламоведение*, т.7, № 3, стр.85-102.
- Тюркская сказка о Идыге
http://www.rusnauka.com/36_PWMN_2014/Istoria/2_181303.doc.htm
-

COMMUNICATIONS

Sağlık İletişiminde Kamu Spotu Kullanımı: Sigara Karşıtı Kamu Spotlarını Kültürel Göstergelerle Okumak

Using Public Service Announcements (Psa's) In Health Communication: Reading Anti Cigarette Psa's By The Indicators

İlknur DOĞU ÖZTÜRK*

Öz

İletişimin alt dalı olarak ortaya çıkan ve gelişen sağlık iletişimi, sağlık okuryazarlığından ilaç kullanımına, beslenme alışkanlıklarından spor yapmaya kadar sağlıkla ilgili neredeyse her konuda gerçekleştirilen tüm iletişim uygulamalarını kapsamaktadır. Belirli alışkanlıkları edindirmeye, bazı eylemlerden uzak tutmaya, sağlık konusunda bilinçlendirmeye ve doğru davranışları öğretmeye odaklanılan bu iletişim uygulamalarında kamu spotu kullanımının ön plana çıktığı görülmektedir. Son yıllarda, kamu kurumları ve sivil toplum kuruluşları tarafından kamu yararına yönelik olarak faydalı bilgi iletme, farkındalık yaratma gibi amaçlarla kamu spotlarının kullanımı yaygınlaşmaktadır. Bu bağlamda bu çalışmada öncelikle, sağlık iletişimi kavramı açıklanmış ve kamu spotlarının kullanımı ele alınmıştır. 2008 yılından itibaren Türkiye’de devlet politikası olarak sigarayı bıraktırma yönünde çok önemli yasal düzenlemeler yapılmasından hareketle araştırma kapsamı, Sağlık Bakanlığı’nın yayınladığı sigara kullanımı karşıtı kamu spotlarıyla sınırlanmıştır. İki farklı sigara karşıtı kampanya kapsamında yayınlanan toplam yedi kamu spotu göstergebilimsel çözümleme yöntemiyle incelenerek, sigarayı bırakmaya ikna etmek için anlamın nasıl düzenlendiği ve aktarıldığı sorularına yanıt aranmıştır. Araştırma sonucunda, göstergelerle okuması yapılan altı kamu spotunda korku duygusuna seslendirildiği, ikinci kampanyanın son yayınlanan kamu spotunda strateji değiştirilerek sigarayı bırakmaya teşvik edecek olumlu sonuçlara odaklanıldığı anlaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Sağlık İletişimi, Kamu Spotu, Göstergibilim, İletişim.

Abstract

Health communication which emerges as a sub-branch of communication encompasses all communication practices in almost all health related subjects, from health literacy to drug use, from eating habits to sports. In these communication practices which focus on making certain habits, keeping them away from certain actions, raising awareness about health and teaching correct behaviors, it is seen that public service announcement has become prominent. In recent years, the use of public service announcement (PSA) has become widespread by public institutions and non-governmental organizations for the purpose of providing useful information and raising awareness on the grounds of public interest. In this context, the concept of health communication was explained and the use of public service announcement (PSA) as communication application was discussed in this study. From 2008, very important legal studies have been carried out to stop smoking as state policy. Total of seven public spots published within the scope of two different anti-cigarette anti-smoking campaigns were examined by the semiotic analysis method and answers were asked about how the meaning was regulated and transferred to convince them to quit smoking. As a result of the research, it was understood that the six public spots read by the indicators were addressed to the feeling of fear, in the recently published public service announcement of the second campaign the strategy has been changed by focusing on positive results that would encourage quitting smoking.

Keywords: Health Communication, Public Service Announcement, Semiotics, Communication.

Giriş

Sigara, sağlığı etkileyen temel faktörler arasında bireysel/ailevi durumlar ve yaşam tarzı kategorisinde etki unsuru olarak yer almakta (Samuel-Scott, 2001’den akt. Sabırcan, 2017), bağımlılık yaratan bir ürün olarak, sağlık sorunlarının önemli nedenleri arasında değerlendirilmektedir. Kitle iletişim araçlarıyla kuşatıldığımız toplum yapısı içerisinde bağımlılıklarla mücadelede, pek çok farklı alanla birlikte sağlık konularıyla ilgili olarak da kitlelere mesaj gönderiminde, televizyon, radyo gibi geleneksel medya araçları ve sosyal ağlar gibi yeni medya araçlarından yoğun bir biçimde yararlanılmaktadır.

* Dr.Öğr. Üyesi, Doğuş Üniversitesi, Meslek Yüksekokulu, Halkla İlişkiler ve Tanıtım Programı, iozturk@dogus.edu.tr

Bireyleri sağlıkla ilgili konularda etkileyebilmek için en önemli unsur olarak kitle iletişimi araç ve ortamlarından yararlanılan sağlık iletişimi ön plana çıkmaktadır. Bu durum, kitle iletişimine tarih perspektifinden yaklaşıldığında, etki konulu araştırmaların bir yansıması olarak yorumlanabilmektedir. İlk olarak, kitle iletişim araçlarının çok güçlü etkisi olduğu bulgusuna ulaşılan çeşitli araştırmalar gerçekleştirilmiş daha sonra bu etkinin sınırlı olduğu farklı araştırmacılar tarafından tespit edilmiştir (Güngör, 2011). Güçlü etki anlayışının hâkim olmasıyla, özellikle sadece tüketim sağlama hedefiyle kullanılan bir iletişim biçimi olmayıp, aynı zamanda kültürel-sosyal semboller ileten, politik-toplumsal hareketlere destek veren iletişim uygulaması halini alan reklam iletişiminden yoğun biçimde yararlanılmaya başlanmıştır. Ticari kar odaklı kurumların ürün ve markalarını tanıtmak, işlevleriyle ilgili bilgilendirmek ve hatırlatmak gibi amaçlarla yararlandığı reklamlar, kamu kurumları tarafından da kullanılmaya başlanmıştır.

Resmi kurumlar, medyanın etki gücünden yararlanmak isteyerek, görsel ve işitsel işaretlerden oluşan, ticari olmayan reklamlar olarak ifade etmemiz mümkün olan; kamuoyuna duyuru yapmak, bilgilendirmek, bilinç kazandırmak, davranışları değiştirmek ve iyi bir alışkanlığı benimsemeye ikna etmek gibi amaçlarla kamu yararını gözetken hizmet ve çalışmalar kapsamında kamu spotlarından yararlanmaya başlamıştır.

“Sosyal fikirlerin kabulünü artıracak programların tasarlanması, uygulanması ve kontrol edilmesi şeklinde bir sosyal pazarlama aracı” (Gençoğlu vd., 2017) ve “sosyal reklam” (Yaman-Göçkan, 2015) olarak da kavramsallaştırılan kamu spotlarının hedef kitle üzerinde ikna etkisi sağlama hedefi, içeriğin önem kazanmasına yol açmaktadır. Sağlık iletişimi kapsamında, sağlık ile ilişkili konuların neredeyse tümünde yayınlanan kamu spotlarının içeriği; görseller, kelimeler, müzik, slogan gibi görüntüsel ve işitsel unsurlardan meydana gelmektedir. Bu unsurlar, görünen düzenlemeleri ile birlikte kaynak ve izlerkitle arasında bir bağ kurmayı da sağlayan yananamlara sahiptir.

Sigara kullananları etkileme ve bırakmaya ikna etme odaklı kampanyalarda sigara karşıtı kamu spotu kullanımını ikna teorileri kapsamında ele alan Bator ve Cialdini (2000) bireylerin belirli bir davranışa bağlılık hissettiklerinde uzun süren tutum değişikliğinin gerçekleştiğini belirtmiş, psikolojik ikna kuramlarının tutum değiştirmek amacıyla kullanıldığını vurgulamıştır. Jolani vd. (2017) de sağlık konulu radyo reklamlarını inceledikleri araştırmada göstergebilimsel analiz ile kamu spotlarında ünlü kullanımını ele almış ve ünlü ile konunun uyuşmasının bir etkisi olabileceği ortaya koymuştur. Ayrıca araştırma kamu spotlarının en önemli belirtilerinin dil katmanına gerçekleştiğini ifade etmiştir. Buna göre kodlar ve mesajlar dil yardımıyla oluşturulmaktadır. Shankar (2003) ise, Gürcistan’da sigara kamu spotlarına yönelik gerçekleştirdiği araştırma ile kamu spotlarında mesajın nasıl inşa edildiği sorusuna yanıt aramış, spotların içeriğinde sigara şirketlerinin çalışmaları ve nikotin bağımlılığı gibi etkenler yerine bireylerin sigaraya yaklaşımının ele alınmasını eleştirirken, ortak bir kültürün var olmasının mesajların algılanmasını sağladığını belirtmiştir.

Reklamların ikna etme işlevine yönelik gerçekleştirilen kamu spotlarıyla ilgili Türkçe literatür taraması sonucunda, kamu spotlarının göstergebilimsel çözümleme yönteminden yararlanılarak incelendiği bir literatürün meydana geldiği görülmüştür. Sağlık iletişiminde korku öğesini sigara paketleri üzerindeki görseller üzerinden inceleyen Ardıç Çobaner (2013) görsellerdeki korku öğesinin “sağlık” ve “sağlıklı olma” mitleri ile sağlık-hastalık, hayat-ölüm, kadınlık-erkeklik, gençlik-yaşlılık gibi karşıtlıklarla pekiştirilerek farklı düzeylerde kullanıldığını ortaya koymuştur. Göçmen ve Ayvaz (2017) tarafından gerçekleştirilen araştırmayla da eğitici ve öğretici nitelikleri olan kamu spotlarının, toplumun sağlık konularında belirli davranışlara gönüllü olmasını sağlamayı hedeflediği tespit edilmiştir. Buna göre Sağlık Bakanlığı, duygusal, rasyonel ve ahlaki kodları ön plana çıkararak bireyleri işbirliğine davet etmektedir. Tanyeri Mazıcı ve Çakı (2018) ise “Adolf Hitler’in Korku

Çekiciliği Bağlamında Kamu Spotu Reklamlarında Kullanımı” adlı çalışmalarında Hitler’in korku ögesi olarak kullanımını Barthes’ın düzanlam ve yananlam kavramları ışığında ele almıştır. Hitler’in kitlelere Türkiye’de olumlu Almanya’da ise olumsuz olarak sunulduğu sonucuna ulaşılmış; bu farklılığında temelinde kültürün yer aldığı şeklinde yorumlanmıştır. Tanyıldızı ve Acar (2019) tarafından yapılan “Sigara Bağımlılığıyla Mücadelede Kamu Spotlarının Kullanımı: Sigarayı Bırak Hayatı Bırakma Kamu Spotlarının Göstergebilimsel Çözümlemesi” başlıklı çalışmada yine Barthes’ın düzanlam ve yananlam kavramlarından yararlanılmıştır. Araştırma kapsamında, sigara gösterilmeden, sigara ve zararlarına karşı hem uyarıcı hem de eğitici mesajların verilerek zararlarına karşı farkındalık yaratmaya katkı sağlandığı sonucuna ulaşılmıştır. Bu çalışmalarla aynı analiz yönteminden yararlanılmasıyla benzeşen bu araştırma ise aynı kurumun farklı tarihlerde gerçekleştirdiği sigara karşıtı iki kampanya kapsamında TV’de yayınlanan tüm reklamları incelemesi, strateji değişikliklerini tespit etmesiyle daha önce yapılan araştırmalardan farklılaşmaktadır.

Sağlık alanında izler kitlede yaratılmak istenen ikna etkisine yönelik olarak değerlendirilebilmesi için görsel ve dilsel unsurların gerçek anlamları yanında yan anlamların göstergebilim yönteminden yararlanılarak incelenmesi gerekmektedir. Bu doğrultuda araştırmanın amacı, sağlık iletişimi alanında sigara karşıtı tema ile oluşturulan kamu spotlarında yer alan göstergelerin neler olduğunu sorgulamak, kampanya mesajlarında ön plana çıkarılan unsurları ve başvuru duyusal çekicilikleri belirlemektir. Çalışma, sigara karşıtı kamu spotlarının detaylı analiz edilmesi yardımıyla mesajın içeriğinde yararlanılan motivasyon unsurlarının tespit edilmesi yönüyle önem taşımaktadır. Bu açıdan araştırmada ortaya koyulan tespitler, gelecek çalışmalarda farklı örneklemelerden elde edilen bulgularla karşılaştırılabilecek ve daha sonra yapılacak çalışmalara da katkıda bulunacaktır. Araştırma kapsamında, Sağlık Bakanlığı’nın web sitesinde yer alan “*Sigara Pişmanlıktır*”[†] ve “*Sigarayı Bırak Hayatı Bırakma*”[‡] sloganlı kamu spotları tüm görsel ve işitsel unsurlarıyla, düzanlam ve yananlam boyutlarıyla incelenmiş, göstergelerin hedef kitleye mesajı iletmede kullanım stratejileri ortaya koyulmuştur. Ayrıca belirli aralıklara yapılan sigara karşıtı kampanyalardaki farklılıklar ve benzerlikler tespit edilerek tartışılmıştır.

Sağlık İletişimi ve İletişim Uygulaması Olarak Kamu Spotları

Dünya Sağlık Örgütü (1998, s. 1) tarafından “bireylerin fiziksel, ruhsal ve sosyal yönden tam bir iyilik içerisinde olma durumu” olarak tanımlanan temel insan haklarından sağlık, bazı unsurlardan olumsuz yönde etkilenecek bozulduğunda toplumsal ve ekonomik sorunlar yaratmaktadır. Bu nedenle, toplumdaki bireylerin sağlıklarının korunması ve sağlıklı kalmasını sağlamayı amaçlayan sağlık sistemi içerisinde bilinçlendirmek, eğitmek, farkındalık yaratmak gibi çeşitli amaçlarla gerçekleştirilen iletişim faaliyetleri, sağlık ile iletişimin bir kesişim alanı olarak sağlık iletişimini ortaya çıkarmıştır.

Temel olarak insan sağlığı, insanların içinde buldukları çevrede gerçekleştirdikleri aktivitelere ve bunları yönetmede gösterdikleri yeteneğe bağlıdır. Bu sürecin yönetiminde ve sağlığın geliştirilmesini amaçlayan faaliyetlerde etkileşimli iletişim uygulamalarına başvurularak (Schiavo 2007, s. 5) toplum ikna edilerek istenilen davranışlara yönlendirilmek istenmektedir. Bu yaklaşımla sağlık iletişimi, sağlık konusuyla ilgili birey ya da grupların sağlıkla ilgili belirli gruplara dair yapmış olduğu iletişim şekli (Okay, 2012, s. 11) olarak tanımlanmaktadır.

Sağlık iletişimi faaliyetleri, “iletişimin hastalık ve sağlığı tanımlamada oynadığı role dikkat çekmek ve sağlık ile sağlık hizmetlerinin sunumu üzerindeki etkisini incelemek”

[†] 2011 yılında yayınlanmıştır.

[‡] 2017 yılında yayınlanmıştır.

(Lederman, 2010'dan akt. Çınarlı, 2015, s. 108) ve "sağlık bilinci aşlamak" (Avcı ve Sönmez, 2013, s. 120) gibi olumlu yönde değişimler yaratmak isteğiyle farklı düzeylerde gerçekleştirilmektedir. Sağlık personelinin birbirleriyle, hasta ve hasta yakınlarıyla aralarındaki yüzyüze iletişimi kapsarken kişilerarası düzeyde gerçekleşen sağlık iletişimi (Okay, 2012), sağlığın geliştirilmesi dâhilinde bireylerin sağlık enformasyonunu aramalarını ve kullanmalarını, kamu sağlığı mesajlarının tasarlanmasını, risk iletişimini, bireylerin sağlığın korunması ile ilgili sistemlere nasıl ulaşacağını ve sağlık enformasyon sistemlerini içermektedir. Sağlık iletişimi dâhilinde ayrıca sağlık okuryazarlığını, sağlıkla ilgili siyasalar ve sağlık politikalarının oluşturulmasında birey-hasta katılımını, sağlık hakları ile ilgili iletişimi de dahil etmek gerekmektedir (Çınarlı, 2015). Birey ve toplum düzeyinde sağlığın korunması, sağlık bilinci kazandırılması ve geliştirilmesine katkıda bulunan kitle iletişim araçları geniş kitlelere erişim olanağı sağlayarak önem taşımaktadır. Medyada sağlık iletişimi, doğrudan bilgi aktarılan haber, belgesel, sağlık programları ya da programlar yoluyla üretilen medya içeriği (Çınarlı, 2008, s. 101) ya da sağlık kampanyaları kapsamında reklam gibi uygulamalarla gerçekleştirilmektedir (Avcı ve Avşar, 2014, s. 183). İyimser bir yaklaşımla sağlık konusunda bilinç kazandırma ve ikna etme; eleştirel bir yaklaşımla iktidarın sağlık politikalarını ve ideolojisini benimsetme aracı olarak sağlık iletişimi kampanyaları kapsamında kamu spotlarından kitlesel düzeyde yararlanılmaktadır. Kamu hizmeti niteliği taşımasından dolayı "kamu" ve kısa süreli yayınlardan oluşması nedeniyle de "spot" terimleri bir araya getirilerek adlandırılan (Künüçen, 1988, s. 4) kamu spotları, en uzun 45 en kısa 10 saniye olarak hazırlanmaktadır. Kamu spotları, kamu kurum ve kuruluşları ile dernek ve vakıf gibi sivil toplum kuruluşlarınca hazırlanan veya hazırlatılan, Radyo ve Televizyon Üst Kurulu tarafından yayınlanmasında kamu yararı olduğuna karar verilen bilgilendirici ve eğitici nitelikteki film ve sesler ile alt bantlarıdır. Kamu spotlarının yayınlanması için gerçek kişiler adına başvuru yapılamamaktadır ve bir kurum için yılda en fazla üç kamu spotu yayınlanmasını tavsiye edebilmektedir (RTÜK, 2018). Yayınlanması tavsiye edilen kamu spotları için kitle iletişim araçlarına ödeme yapılmamaktadır.

ABD'de 1938'de kurulan "Public Relations Films" adlı firmanın çektiği; karşıdan karşıya geçmek, hastalıkların yayılmasını önlemek, trafik kurallarına uymak, oy kullanmak gibi konularda mesajlar içeren filmler dünyadaki ilk kamu spotu örnekleri olarak ifade edilmektedir (Çakar, 2017, ss. 79-80). Medya savunuculuğu yapmaya yönelik araçlar olarak kabul edilen (Sezgin, 2008, s. 157) kamu spotları, ilk çalışmalarda, sigarayı bırakma, şiddeti azaltma ve AIDS önleme (Martiniuk vd., 2010) gibi sağlık sorunlarını konu edinmiştir. Daha sonra bu konulara diğer hastalıklar, içki, uyuşturucu gibi zararlı alışkanlıklarla mücadele, çevre sorunları, eğitim gibi konular eklenerek uygulama alanı genişlemiştir (Babacan, 2008, s. 32). İzlerkitlede düşünce ve davranış değişikliği yaratma hedefiyle ve kamuya faydalı olmak için TV ve radyo formatlarında hazırlanan (Bilis, 2014, s. 351) kamu spotlarının Türkiye'deki ilk örnekleri 1927 yılında radyo anonslarıyla verilmiştir. Televizyonda yayınlanan ilk spotlar ise 1981 yılında (Bilgiç, 2016, s. 27) "*Bir alışveriş bir fiş*", "*Sel gider iz bırakır*" ve "*Trafik canavarı olmayın*" gibi kamu spotları olmuştur (Aytekin, 2016, s. 252). 2018 yılındaki kamu spotu yayınlanma durumuna bakıldığında Aralık ayında, Radyo Televizyon Üst Kurulu tarafından 57 kamu spotunun 2019 yılı içerisinde televizyonlarda yayınlanması için tavsiye kararı verildiği görülmektedir (RTÜK, 2018).

Kitlesel düzeyde sağlık iletişim uygulaması olan kamu spotları, Okay (2012, s. 119) tarafından geniş bir sosyal pazarlama projesinin parçaları olarak konumlandırılmakta, Okay, iletişimden, ticari pazarlama fikirlerini sosyal ve sağlıkla ilgili sorunları çözmeye yardımcı olacak şekilde sağlık alanında yararlanıldığını belirtmektedir. Türkiye'de kamu spotları, sıklıkla bir olay, durum, etkinlik ya da organizasyonu tanıtmak, bağış, çevre, güvenlik, vatandaşlık görevi, eğitim, sağlık, trafik, çocuklar ve bağımlılık temalarını içermektedir. Bu

konulardaki kamu spotlarının neredeyse yarısında teşvik etmeye odaklanılmakta (Özbük ve Öz, 2017), bilinçlendirmek temel amaç olarak dikkat çekmektedir. Buna göre sağlık sistemindeki devlet kurumları kamu spotlarını, sağlık politikalarını, çalışmalarını duyurmak ve kamuoyunun dikkatini çekmek gerekçeleriyle yayınlamaktadır. Bu gerekçeler, kamu spotlarının sosyal pazarlama kapsamındaki diğer iletişim kanalları ve halkla ilişkiler faaliyetleriyle entegre biçimde planlanıp uygulanması ile toplumun dönemselsel olarak değişen ihtiyaçlarının dikkate alınmasını (Bütün vd., 2018), orijinal, yenilikçi olmasını, izleyici ile bağ kurmasını ve güçlü bir program kalitesini gerektirmektedir (Bical ve Yılmaz, 2012, s. 51). Ayrıca dikkat çekebilmek için duygusal etkisi olacak mesajlar verilmesi (Pustu 2017, ss. 322-325), kurgunun iyi planlanması, görsel efekt ve renklerin doğru kullanılması, ses, müziğe özen gösterilerek, sadelik ve çarpıcı iletiler konularında titiz çalışılmalıdır (Bütün vd., 2018, s. 288).

Kamu spotlarının, toplumun ihtiyaçlarını karşılamak ve gündelik yaşamının sürdürülmesini sağlamak amacıyla kamu yararına yönelik olarak yayımlandığı (Sezer ve Sert, 2014; Aytekin, 2016; Akova, 2017; Bütün vd., 2018) görüşü yaygındır. Bu spotların içeriğindeyse belirli davranışların terk edilmesi ve kazanılması beklentisi ile toplumsal değerler, gelenekler, kültürel unsurlardan oluşan görsel ve işitsel semboller ve işaretlerle özel bir iletişim dili yaratılarak yer almaktadır. Sağlık iletişimde, kamu spotu uygulamalarında, metin ve görüntü ile ileti oluşturulmakta, hedef kitle tarafından da anlamlandırılmaktadır. Kod ve göstergelerin neler olduğu, nasıl yaratıldığı, düz ve yan anlamların neler olduğu göstergebilim yöntemiyle incelenmektedir.

“Sigara Pişmanlıktır” Ve “Sigarayı Bırak Hayatı Bırakma” Kamu Spotlarının Göstergebilimsel Çözümlemesi

Sağlık alanında gerçekleşen bir iletişim sürecinin etkili biçimde gerçekleşebilmesi büyük önem taşımaktadır. Sağlık Bakanlığı, daha sağlıklı bir toplum için karşısında durduğu ürüne yönelik sağlık kampanyaları kapsamında ikna etmeye yönelik sigara karşıtı bir içerikle kamu spotu kullanımına başvurmaktadır. Belirli bir grubu hedef alan kamu spotlarının oluşturulması, sigara içenlerin –özellikle çocukları olanların– bırakma yönünde inanç ve düşüncesinin güçlenmesinin etkili yolları arasında kabul edilmektedir (Netemeyer vd. 2005, s. 1062).

İletişim sürecinde rol alan tüm unsurların doğru kullanılması gerekliliği ön plana çıkmakta, mesajı oluşturan unsurların çözümlenmesinin istenilen etkiyi elde edebilmeye katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Bu doğrultu da çalışmanın amacı, Sağlık Bakanlığı tarafından hedef kitleye ulaşmak ve tutum değişikliği yaratmak amacıyla 2011 yılından itibaren yararlanılan sigara karşıtı kamu spotlarında ön plana çıkarılan dilsel ve görüntüsel göstergeleri düz ve yan anlamlarıyla belirlemektir. Araştırma, sağlık iletişim uygulaması olarak kullanımına başvuru olan iki farklı kampanyanın kamu spotlarında strateji değişikliklerine yönelik bulgulara ulaşması ve daha sonra yapılabilecek kamu spotu çalışmalarına yönelik öneriler getirmesi açısından önem taşımaktadır.

İki ya da daha fazla taraf arasında anlamların paylaşım alanı olan iletişim sürecinde, insanların giyiminden konuşmasına beden dilinden kullandıkları eşyalara kadar neredeyse her unsurun anlam ürettiği düşünülünce, göstergebilimin sanat, mimari, kitle iletişimi gibi pek çok bilim ve disiplinde çözümlene olanağı sağlayan bir teknik olarak benimsenmesi kaçınılmaz olarak görülmektedir. Sağlık iletişimi alanında da anlamların taşıyıcısı olarak gerek dil, gerek eylem, gerekse fiziksel sembollerle aktarılan ve yüklenenler çözümlenmeyi bekleyen konular olarak yer almaktadır. Araştırma kapsamında “Sigara Pişmanlıktır ve Sigarayı Bırak Hayatı Bırakma kamu spotlarının olumsuz mesajlarla korku duygusuna seslenerek ikna etmeye odaklandığı” hipotezi sınanmıştır. Sağlık Bakanlığı web sitesinde yer alan sigara kullanımı karşıtı kamu spotları, göstergebilimsel çözümlene yöntemi ile biçimsel ve içerik açısından analiz edilmiştir.

Göstergenin bütün diğer gösterenler ve gösterilenler ile ilişkilerinin toplamı (Batı, 2013, s. 93) olan anlamlandırma süreci, anlamın “metinler” de (filmler, televizyon izlenceleri ve diğer sanat ürünleri) nasıl düzenlediğiyle ilgilenirken göstergelerin ne olduğu ve nasıl işlev gördüğünü ele almayı gerektirmektedir (Asa Berger, 1996, s. 11). Kaynak ile alıcı arasındaki ilişkiyi anlamaya yardım eden göstergelerden bir ileti yaratılması (Fiske, 2003, s. 61), televizyonda, radyoda ya da gazete, dergi gibi basılı araçlarda yayınlanması, reklam iletişim uygulaması sonrası çözümleme içinde mesajın içerisinde yer alan unsurların incelenmesini gerektirmektedir.

Temel ilgi alanı göstergeler olan göstergebilimin çalışma alanları; gösterge çeşitleri, anlam taşıma yollarının araştırılmasını içeren göstergenin kendisi, içinde göstergelerin düzenlendiği kodlar ve sistemler ile kodların ve sistemlerin içinde işlediği kültür şeklinde üç grupta toplanmaktadır (Fiske, 1996, s. 62). Her türlü yapısal etkinliğin, gözlemlenen konuların bir taslağını yaratmaya yönelik tasarısına uygun olarak, dil dışındaki anlamlama dizgelerinin işleyişini belirleyip ortaya koymak amaçlanmaktadır. Bu süreçte temel ilke ise dilbilimden kaynaklanan belirginlik ilkesi olmaktadır. Buna göre, çözümleme sonrası tespitlerin hangi düzeyde anlamlandırmaya etkide bulunduğu tespit edilebilecektir (Barthes, 2005, ss. 87-88).

Bu araştırma kapsamında “anlamaların izler kitleye nasıl yansıtıldığı sorgulamak” (Parsa ve Parsa, 2013, s. 1) amacıyla kullanımına başvurulmuş göstergebilimsel çözümleme sırasında, Pierce ve Saussure’nin izinden giden Roland Barthes’in düzanlam (dénotation) ve yananlam (connotation) kavramlarından yararlanılmıştır. Fatma Erkman (2005, ss. 120-122)’a göre; bir reklam çalışmasında zihinde beliren ilk kavram göstergenin düz anlamıdır. Görüntü ve metinlerde bir ortaklık ön koşulu gerektiren bu kavrayış yalnızca göstergelerin düzanlamını değil aynı zamanda ikinci anlamları olan yananlamın birlikte olmasını gerektirir. Böylece reklam gibi medya üretimlerinde renkler, sesler, görüntüler, söylenen kelimeler ve slogan yananlamda kavranan toplumsal değerleri içerdiğinden önem kazanarak algılanmaktadır. Düzanlam ile dışsal gerçekliği işaret eden, gösteren ile gösterilen arasında kurulan ilişkiyi içermektedir. Bu tarz düz anlam, işaret edilenin herkes tarafından net ve değişmez olan anlamını yansıtmaktadır. Yan anlam ise okurun duygu veya heyecanlarının göstergeye karışmasıyla oluşan etkileşimi ifade eden içselleştirilmiş, “insansal yanlılığı” içermektedir. Düzanlam ve yan anlam aynı anda işlevsellik kazanmaktadır (Lazar, 2001, ss. 46-47). Ancak yananlam, düzanlamı nasıl kaplarsa kaplasın onu tüketmemekte, düzanlamdan geriye her zaman bir şeyler kalmaktadır (Barthes, 2005, s. 85).

Bu noktada, Saussure’nin “gösteren-gösterilen” kavramları, Pierce’ın ifade ettiği ikon (görüntüsel gösterge), belirti, simge ile birlikte diyalogların incelenmesinde Barthes başta olmak üzere birçok göstergebilimcinin kullandığı düzanlam ve yananlam kavramlarından hareket edilerek anlamsal çözümleme yapılmıştır. İncelenen kamu spotları, Sağlık Bakanlığı’nın web sitesinden bilgisayara indirilerek kaydedilmiştir. Her bir sahne ses, müzik, dış ses, nesne, görüntü, renk gibi unsurlar gösterge, gösteren ve gösterilen unsurları ile ilişkilendirilerek anlamlandırmaya yönelik ele alınmıştır. Okurun deneyim ve bilgisinin dahil ederek anlamlandırmayı gerçekleştirdiği (Tekinalp ve Uzun, 2013, s. 142) dikkate alınmıştır. Bu çözümleme çalışmasında sağlık kapsamındaki konularda yayınlanan kamu spotu reklamlarında kullanılan kültürel göstergeler ve görüntüsel göstergeler ile birlikte kullanılan reklam çekicilikleri de tespit edilmiştir.[§] Bireylerin, herhangi bir konu ya da ürüne ilgisi ve yaklaşımları, üyesi oldukları toplumlarda yerleşik olan kültüre bağlı olarak şekillenmekte ve kültüre yansıyan cinsellik, mizah, korku, öfke ya da hüzn gibi duygular, ürüne, hizmete, ele alınan konuya yönelik bir çekicilik unsuru olarak

[§] Sağlık Bakanlığı’nın web sitesinde kamu spotları sayfasında yer alıp radyoda yayınlanan sigara karşıtı kamu spotları kapsam dışında tutulmuştur.

değerlendirilmektedir. Bu duyguların kullanımı ile yaratılan reklam çekicilikleri ile toplumda belirgin ve hedeflenen yönde bir değişim yaratabilmek için hedef kitlenin fiziksel, psikolojik, toplumsal gereksinimlerine ulaşmak hedeflenmektedir. Reklam çekiciliği unsuru, Sağlık Bakanlığı'nın kamu spotu çalışmalarında stratejisindeki değişimin izini sürmenin en önemli kaynağı olmuştur.

“Sigara Pişmanlıktır” Kamu Spotlarının Betimsel Özellikleri

Çalışmada ilk olarak Sağlık Bakanlığı tarafından toplumun sağlığına katkıda bulunarak bireylerin yaşam kalitesini yükseltmek amacıyla kurulan “Sigara Bırakma ve Danışma Hattı 171”^{**} hizmetini duyurmak için 2011 yılında yayınlanan “*Sigara Pişmanlıktır*” sloganlı kamu spotları incelenmiştir.

Kampanya kapsamında sırasıyla, 51, 42, 43 ve 41 saniye süren dört kamu spotunda anlatı kişileri, akciğer ve gırtlak kanseri, Koah ve Koah Amfizem hastalıklarıyla mücadele eden gerçek kişilerden seçilmiştir. Kamu spotlarında dört ana karakter, sigara ile ilgili deneyimlerini ve bir ana karakterin eşi olan yan karakter ise eşinin sigara kullanımı ile ilgili duygularını birinci tekil şahıs kullanarak izler kitleye aktarmaktadır. Ana karakterler sigara kullanma deneyimleri sonrasında hastalandıklarını anlatırken, yan karakter bu duruma ilişkin duygularını aktararak yakınları sigara kullanan izlerkitleye seslenmektedir. Bu sırada isimleri yaşları ve hastalık bilgileri siyah renkte ekrana yansımaktadır. Çekim mekanı olarak, reklamda rol alan kişilerin kullanmak zorunda oldukları tıbbi cihazların yer aldığı, ev ve hastane odası gibi iç mekanların tercih edildiği görülmektedir.

Reklam gibi iletişim uygulamalarında diğer bir unsur ve gösterge müziktir. Araştırmalar insanların müzikli reklamdaki argümanları, müzik kullanılmayan reklamlara oranlara daha ikna edici bulduklarını göstermektedir (Elden ve Bakır, 2010, ss. 96-97). Dört reklam filminde de dramatik etkiyi artırıcı işitsel unsur olarak Nick Cave ve Warris Ellis'e ait “Falling” parçasından yararlanılmıştır. Müzik gibi renkler bir iletişim diline sahiptir. Kamu spotu reklam filmlerindeki renk göstergeleri de kampanya bütünlüğünü koruyacak şekilde kasvetli renk tonları gri, siyah, beyaz seçilmiştir. Kasvetli renk tonları içinde en canlı renk kullanımı çengel tümcenin ve logonun geldiği kısımlarda gerçekleşmiştir. Böylece renklerin dilinden de yararlanılarak hedef kitleye yönelik mesajların bütünlük olması sağlanmıştır.

Kampanyanın ilk üç reklam filminin finalinde dış ses tarafından da seslendirilen “Sigara pişmanlıktır” sloganı ekranda siyah fon üzerinde beyaz renkte yazı karakterleri gelecek şekilde yer almaktadır. Daha sonra ilk reklam filminde ekran beyaz olduğunda koyu gri renkte tasarlanan “Sigara Bırakma Hattı 171” yazısı ekrana yansımaktadır. Bu grilik kampanyanın devam filmlerinde mavi olmaktadır ve bir değişiklik yapılarak “Yeni bir başlangıç için” sloganının da eklendiği görülmektedir. Tüm kamu spotlarında, Sağlık Bakanlığı logosu, kampanyaya sahip çıktığını ve adeta imzasını attığını gösterir biçimde en son karede görünerek reklamı sonlandırmaktadır.

Çizgi ve resimle yapılan işaretler olan ve sözcük içermeyen amblem ile bir ürünün, hizmetin harf ve resimlerle sembolleştirilmesi olan logo aynı çağrışımları yapmaktadır. Sağlık Bakanlığı'nın sosyal hizmet amaçlı kurulan telefon hattının tanıtıldığı bu kamu spotu reklam kampanyasında amblem ve logo ile birlikte gülen yüz emoji^{††} de kullanılmaktadır. Burada

^{**} 2010 yılının ekim ayında Sağlık Bakanlığı tarafından faaliyete geçirilen Alo 171 Sigara Bırakma Danışma Hattı 2010'dan bu yana 26 milyon 149 bin kişi tarafından aranmıştır (Habertürk, 2018).

^{††} İlk olarak 1990'ların sonunda Japonya'da yaratılan (Davis ve Edberg, 2012), dijital dünyada temel bir özellik haline gelen emoji kelimesi İngilizce ‘emotion’ yani duygu ve ‘icon’ yani ikon (görüntüsel gösterge) kelimelerinden meydana gelmiştir (Çeken vd., 2017, s. 93). İngilizcede yüz ifadesini belirten ikonlar manasında

sorun ortaya konularak çözüm önerisi olarak da hedef kitleye sigarayı bırakmaya çağırısı yapılmaktadır.

Dört reklam filminde de dramatik unsuru arttırıcı düşük hızda ilerleyen, yakın plan çekimlerle bir anlatım söz konusudur. Zaman zaman ekranda flu olma ve netlik verme gibi görüntü değişimleri ve çekim tekniklerden yararlanılmıştır. Kamu spotlarında, anlatı kişilerinin konuşmalarından oluşan seslerle birlikte, sağlık iletişimi kampanyasının müziği ve reklam filmlerinin finallerinde sloganı seslendiren dış ses de yer almış, son karede “Sigara Pişmanlıktır” ve “Yeni Bir Başlangıç İçin” sloganları, görüntüleri destekleyen bir mesaj iletecek biçimde kullanılmıştır. Son karede Alo 171 Sigarayı Bırakma Hattı’nın bilgisi paylaşılarak başka bir kaynağa yönlendirme yapılmıştır.

“Sigara Pişmanlıktır” Kamu Spotlarının Göstergibilimsel Çözümleme ve Bulgular

Tablo 1: “Sigara pişmanlıktır” kamu spotlarının göstergibilimsel çözümlemesi

GÖSTERGE	GÖSTEREN				GÖSTERİLEN			
	1	2	3	4	1	2	3	4
İnsan	Erkek	Kadın	Erkek	Erkek	Yalnızlık			
Mekan	Ev	Ev	Hastane	Hastane	Sosyal hayattan kopmak Yalnızlık			
Nesne	Konuşma Cihazı Fotoğraf	Fotoğraf, Oksijen tüpü	Serum	Oksijen maskesi	Bağımlılık			
Müzik	Dram				Korku			
logo	Yazı				ALO 171 Sigara Bırakma Danışma Hattı			
Slogan	“Sigara Pişmanlıktır”				Çaresizlik ve korku			
Renk	Koyu renkler ve Gri				Karamsarlık			

“Sigara Pişmanlıktır” kamu spotlarının göstergibilimsel çözümlemesini Hedef kitle üzerinde reklamın etkisini arttırmak için kampanyanın birinci, üçüncü ve dördüncü kamu spotlarında insan göstergesinin *göstereni* olarak erkek karakterden yararlanılmıştır. Yalnızca kampanyanın ikinci kamu spotunda *gösteren* olarak kadın karakter kullanımına başvurulmuştur. İnsan göstergeleri değerlendirildiğinde, sadece bir reklam filminde ana karakterin kadın olması, araştırmacı tarafından toplumsal cinsiyet kavramı ile ilişkilendirilerek, Kellner (1992) tarafından gerçekleştirilen, sigaranın reklamlarda daha erkeksi bir ürün olarak kodlandığı yönünde bulgular ortaya koyan geçmiş tarihli bir araştırmayı (akt. Dumanlı, 2011) doğrular bir kullanım olarak yorumlanmıştır. Ancak bu yorumlama, hem Kellner’in kültürün değişmesi ile kadın ve erkek imgesinin değişimini ortaya koyduğu daha yeni tarihli başka araştırmaları hem de sigaranın kadınlar tarafından içilmesini sağlayabilmek için eşitlikçi bir ürün olarak konumlandırma stratejisinin benimsendiğine ilişkin örneklerle ters düşmektedir. Burada Fiske (1996, s. 68) tarafından yapılan bir göstergenin diğer göstergelerle olasılık dâhilinde olan ancak gerçekleşmeyen ilişkisiyle ilgilendiği ve böylece öne çıkarıldığı ifadesi ile

kullanılmaktadır. Emojiler, anlamı, fiziksel bir nesneye örneğin gülen bir yüze grafiksel benzerlik ile iletmektedir (Annamalai ve Abdul Salam, 2017, s. 91).

bağ kurulması ve tartışmanın derinleştirilmesi mümkündür. Fiske'e göre bir göstergenin anlamını diğer göstergelerden nasıl ayırt edildiği belirlenir. Saussure ise göstergelerin ilişkisine değeri ve anlamı değerlerin belirlediğini belirtir (Fiske, 1996, ss. 68-69).

Dört kamu spotunda da ana karakterler gerçek yaşamında uzun yıllar sigara kullanmış, yarattığı hastalık sorunuyla mücadele eden, şöhretli olmayan sıradan kişilerdir. Reklamda sunulan imgeler ile izlerkitlede o imgelere sahip olma, o imgeler gibi davranma isteği yaratmak amaçlandığı yorumuna bağlı olarak kamu spotlarında gerçek karakter kullanılarak onlar ile empati kurulmasını sağlama ve onların benimsediği davranıştan uzak durulmasını sağlama beklentisi tespit edilmiştir.

Anlatı karakterleri, sağlıklarını kaybettikleri anlaşılacak şekilde Larenjektomi (konuşma cihazı), oksijen tüpü, oksijen maskesi, serum gibi cihazları kullanırken görülmekte; “*Bir nefes için neleri feda etmezdim. Ama geç kaldım. Çok çok geç kaldım*”, “*Zararlı olduğunu bildiğimiz halde rahatsızlık hissetmediğimiz için içtik. Geç kalmışım biraz, ciğerler bittikten sonra bırakmışım*”, “*Az içiyorum zarar olmaz diye hiç kendinizi avutmayın*” gibi sözlerle uzun yıllar süren sigara kullanma deneyimlerinin sonuçlarını ve pişmanlıklarını izlerkitle ile paylaşmaktadır. Kamu spotlarındaki tüm anlatı kişilerinin, üzgün, sessiz duruşları, uzaklara dalan bakışları ve yavaş hareket eden bedenleri, karamsarlık ve çaresizlik olarak yorumlanmaktadır. Bazı sahnelerde okuyucu^{††} ile doğrudan göz teması kuran karakter, iletinin hedefiyle etkileşimli bir durum yaratmaktadır (Batı, 2010, s. 118). Buna göre, kamu spotundaki tüm ana ve yan karakterler konuşmalarında zaman zaman kameraya bakarak izleyici ile göz teması kurmakta, inandırıcılığı arttıracak bir etkiyi yaratmak hedeflenmektedir. İnsan göstergesi ile sigaranın zararlarının canlı kanıtı olarak sigaranın sağlığı bozduğu, sigara kullanıcısı hedef kitleye gösterilmektedir. Sınırlı sayıda karakter kullanılarak, yalnızlık, sosyal yaşamdan uzaklaşma ve aile gibi sağlıklı birlikte kaybedilen diğer önemli değerlere seslenilmektedir.

Kamu spotlarında mekan göstergesi olarak ana karakterlerin evleri ya da tedavi gördükleri hastane odaları tercih edilmiştir. Yalnızca ilk kamu spotunda konuşma gücü çeken ve Larenjektomi cihazı kullanmak zorunda olan karakterin ev dışında deniz kenarında açık bir yerde sahnesi bulunmaktadır. Ev ve hastanede görüntülenen anlatı kişilerinin hastalıkları *gösterilirken* hastalıklarının sonucunda sosyal yaşamdan uzaklaştıkları, sağlık sorunlarının dışarı çıkmalarına ve sosyalleşmelerine engel olduğu yan anlam olarak aktarılmaktadır. Tüm bunlar hedef kitleye yalnızlık ve pişmanlık hissettiklerini de göstermenin aracı olmaktadır.

Kamu spotlarında nesne göstergesi olarak incelenen, konuşma cihazı, serum hortumu, oksijen tüpü ve oksijen maskesi düz anlamları ile tıbbi tedavi amaçlı gereken cihazlardır. Ancak bu nesnelere, başkaları ile sözlü iletişim kurmak ve rahat nefes almak için onlara duyulan bağımlılığı, birilerinin bakımına muhtaç olduğu da anlaşılmaktadır. Ayrıca ev içerisindeki detay çekimlerde gösterge nesnesi olarak fotoğraflardan da yararlanıldığı görülmektedir. Fotoğraflar, kişilerin sağlıklı günlere duyduğu günlere özlemi ifade etmektedir. Tüm nesnelere okuyucuya kamu spotu reklam filmindeki gerçek kişi ile empati yapma ve sigara yüzünden ölümle mücadele ettiklerini anlatabilmeyi amaçlamaktadır. Böylece sigara kullanımından vazgeçilmediği sürece sigaranın ileride yaratabileceği olumsuzluklar somutlaştırılmaktadır.

Diğer renklerin ve görüntüsel işaretlerin görünür olmasını sağlayan beyaz aynı zamanda temizlik sembolüdür. Bu nedenle hastaneler, tıbbi kurumlar beyazı çok kullanmaktadır. Reklamda mavi renk kullanımıyla huzur ve sakinlik simgelenmektedir. Toplumsal açıdan ise mavi otoriteyi temsil eder. Örneğin; gece mavisi ile simgeleşen sigara markası Parliament'in

^{††} Göstergebilim ‘alıcı’ terimi yerine (fotoğrafta ve resimde bile) ‘okur’ terimini tercih eder (Fiske, 1996, s. 62).

ismi parlamentodan gelmektedir (Tutar ve Yılmaz, 2002, s. 65). Mavi renk ile hedef kitleye otorite ve sağlık gibi kavramların çağrışımlarını yaptırılmaktadır. Ayrıca son spot içerisinde mavi renkteki slogan kullanılarak karamsarlık ve korku yüklü reklamda hedef kitleye bu korku ile birlikte birde çözüm sunulmaktadır.

Reklam iletişimi özelliklerinden yararlanan kamu spotlarında duygusal içeriği güçlendirilmesi, mesajın akılda kalıcılığını ve dramatik etkiyi arttırmak amaçlarıyla renklerin karakteristik özellikleri ile birlikte müzikten de yararlanılmıştır. Kampanyanın dört kamu spotunda da görüntüsel ve dilsel göstergeler ile birlikte müzik, renk ve slogan yardımıyla izleyicide korku yaratmanın amaçlandığı sigara ile sağlıksız bir hayat arasında çağrışımsal bir alan oluşturulduğu görülmüştür.

“*Sigara Pişmanlıktır*” kamu spotlarının kullanımına başvurduğu duygusal çekiciliğin ne olduğu sorusuna da çalışma içerisinde yanıt aranmıştır. Kamu spotu reklam filmlerinde, anlamlandırmayı güçlendirmek için anlatı kişilerinin günlük yaşantısında sürekli kullanmak zorunda olduğu nesnelere, ekranda görünen -hastalıkları yaş ve isim gibi bilgileri içeren-yazılardan, sağlıklı günleri hatırlatan fotoğraflardan, korku duygusu için pekiştirici unsurlar olarak ve korkutucu tehditler içerecek bir kurgu meydana getirebilmek için yararlanılmıştır. Anlatı kişileri, “*Sigaraya Ortaokuldayken başladım*”, “*Her şey o bir tek sigara ile başladı*”, “*Zararlı olduğunu bildiğimiz halde rahatsızlık hissetmediğimiz için içtik*”, “*Az içiyorum zarar olmaz diye hiç kendinizi avutmayın*” sözleriyle, seslendikleri izlerkitle içerisinde yer alan sigara kullanıcılarını aynı duruma düşme korkusuyla kendilerini reklamdaki kişiyle özdeşleştirmeye yönlendirmektedir. Böylece temel duygulardan korku duygusuna seslenilmekte olduğu, korku çekiciliğinden yararlanılarak ikna etmenin hedeflendiği çıkarımında bulunmaktadır.

Korku çekiciliği ile reklamı yapılan ürün/hizmetin veya önerilen davranışın benimsenmesiyle önlenebilecek, hafifletilecek ya da çözümü gerçekleştirilecek problem sunularak, sağlık alanında sık kullanılmaktadır (Benet vd., 1993, s.46). Bu doğrultuda, kamu spotlarından, sağlık ile birlikte trafik kurallarına uymanın önemine dikkat çekmek ve çevre koruma konusunda bilinçlendirmek amaçlarıyla yoğun biçimde yararlanılmaktadır (Tanyeri Mazıcı ve Çakı, 2018, s. 290). Çevredeki bir tehditle uyarılan insan beyninin savunma duygusu olan (Panksepp, 1998, ss. 207-208) korku insanların karar alma süreçlerinde etkili olması nedeniyle reklamlarda kullanımına sık başvuru (Dillard ve Anderson, 2004, s. 909) korku çekiciliği ise temel olarak, sözlü ve sözsüz araçlar (mesaj, müzik, ses efekti, görüntü, sembol vb.) aracılığıyla bir bireyin ya da topluluğun karşılaşabileceği mevcut ve potansiyel tehlike ve tehditleri göstererek korku ya da endişe duyguları yaratmayı amaçlayan ve bunlara yönelik çözüm yolu önererek bir kişiyi ya da bir topluluğu belirli bir davranışı gerçekleştirmeye ya da belirli bir davranışı gerçekleştirmekten kaçınmaya iten çekicilik türüdür (Ateş, 2016, s. 87). Pazarlama alanında kullanımına başvurulmadan önce, 20. yüzyılın başlarında propaganda disiplini olarak kullanılan (Tanyeri Mazıcı ve Çakı, 2018, s. 290) korku, Johnson-Cartee ve Copeland (1997) tarafından geleceğe ilişkin “potansiyel korku çekiciliği” ve “geçmişle ilgili korku çekiciliği” olarak ikiye ayrılmaktadır (akt. Balcı, 2007, s. 80).

Kampanya kapsamında ilk kamu spotunun son saniyelerinde anlatı kişisi olan Mehmet Nuhoğlu; reklam filmi boyunca konuşmasını sağlayan cihazı boğazından çıkarıp “*Sen çok güzel konuşuyorsun*” demekte ancak sözleri güçlülükte anlaşılacak ve bu nedenle izlerkitleye yardımcı olmak için ekranda bu cümle alt yazı olarak gösterilmektedir. Gösteren olarak ana karakter, sağlıklı bireyler için sıradan ve doğal olan bir eylemin, kendisi için güçlülüğünü ve sağlığı kaybettiğinde en sıradan şeylerin bile ne kadar önem kazandığının mesajını vermektedir. Aynı zamanda sağlığın önemine dikkat çekilirken potansiyel korku çekiciliği türünde sağlıktan olma korkusuna seslenilmektedir.

“Sigarayı Bırak Hayatı Bırakma” Kamu Spotlarının Betimsel Özellikleri

Çalışma kapsamında, “*Sigara Pişmanlıktır*” sloganlı sağlık kampanyasından tam 6 yıl sonra 2017 yılında yayınlanan, sigara kullanıcılarını harekete geçirerek birakabilirsin.org web sitesine yönlendirmeyi amaçlayan “*Sigarayı Bırak Hayatı Bırakma*” kamu spotları da incelenmiştir. Sağlık Bakanlığı ve Yeşilay Derneği işbirliği ile gerçekleştirilen kampanyanın kamu spotları 39, 37 ve 43 saniye sürmektedir.

Kampanya kapsamında yayınlanan üç kamu spotunda da henüz sağlık sorunu yaşamamış sigara kullanıcılarıyla daha önce sigara kullandıkları için sağlık sorunları yaşayan karakterleri canlandıran oyuncular yer almaktadır. Elini cebine atmasından çantasında bir şey aramasından ya da elindeki kül tablasından, birazdan sigara içeceği okuyucu tarafından tahmin edilen, henüz sigara nedeniyle bir sağlık sorunu yaşamamış bireyleri temsil eden kurmaca karakterler kullanmaya devam etme gerekçelerini aktarmaktadır. Kendisi ya da yakınları sağlığını sigara bağımlılığı sonucunda yitirmiş kurmaca karakterler ise hastalıklarının sonucunda yaşadıkları fiziksel ve duygusal değişiklikleri ifade etmektedir.

“*Sigarayı Bırak Hayatı Bırakma*” sloganlı tüm kamu spotlarında günlük yaşamdan kareler yansıtılırken arka fonda doğal ses kullanılmış zaman zaman yükselen müzik ile de dramatik etki yaratılmaya çalışılmıştır. Kamu spotlarında, anlatı karakterlerinin hikayelerinin aktarıldığı sahnelerde dramatik etkiyi artırıcı renk göstergelerinin kullanımı tercih edilmemiştir. Ancak “*Sigarayı Bırak Hayatı Bırakma*” sloganının ekranda yer aldığı son karelerde renk unsurları dikkat çekmektedir. Sloganın “*Sigarayı Bırak*” kısmı dikkat çekiciliği ile bilinen, gençlik ve canlılığın rengi olan (Akgül ve Güneş, 2015) sarı renk kullanıldığı görülürken, “*Hayatı Bırakma*” kısmı zıtlıkları vurgulayacak ve diğer renklerin fark edilmesini sağlayacak biçimde beyaz renk tercih edilmiştir. Daha sonra ekranda kamu hizmeti olarak sigarayı bırakmak isteyen hedef kitleye yönelik olarak, sarı renk kullanılarak dikkat çekilmek istenen “birakabilirsin.org” yazısı yer almakta ve kampanya ile ilgili detaylı bilgi almak isteyenler kampanya web sitesine yönlendirilmektedir.

Kampanyanın üç kamu spotunda da mesaj, olumlu ve olumsuz deneyimler üzerinden zıtlıklar yaratılarak kurgulanmıştır. İkili karşıtlıklar Levi-Strauss tarafından dildeki kategoriler sistemi içinde anlam yaratmanın özü ve kategoriler inşa etmenin temeli olarak ifade edilmektedir. Bu kategoriler tek başına var olamamaktadır ve her kategori karşıtı varsa anlamlı olabilmektedir (Fiske, 1996, ss. 152-153). Her bir spot içerisinde dört tane olmak üzere karakterlerin dil ve görüntüsel göstergeleri yardımıyla toplam on iki zıtlık izleyiciye aktarılmıştır. Kamu spotu reklam filmlerinin tümünde, anlamlandırmayı güçlendirmek için hastalık-sağlık, pişmanlık-memnuniyet, ümit-karamsarlık temel karşıtlıklar olarak ele alınmıştır. Günlük yaşam pratikleri içerisinde çok sık karşılaşılan sigarayı bırakmama gerekçelerinin bu ikili zıtlıkların temel dayanağı olduğu görülmüştür. Zıtlıkların sağlık konularında yoğunlaştığı ve “sigara pişmanlıktır” sloganlı kampanya benzeri bir anlayışla, deneyimler üzerine temellenen bir mesaj gönderiminin benimsendiği görülmektedir.

“Sigarayı Bırak Hayatı Bırakma” Kamu Spotlarının Göstergibilimsel Çözümlemesi

Kampanyanın 39 saniyelik ilk kamu spotunun ilk karesinde, insan göstergesi olan kadın anlatı karakteri, elinde kahvesi ve kül tablası ile mutlu bir şekilde görünmekte, “*Bırakmak istiyorum da, kahveyi sigarasız içemiyorum*” demektedir. Karakterin elindeki kül tablası izler kitleye kadın gösteren sigara kullanıcısı olduğunu, başka yiyecek-içeceklere eşlik eden bir ürün olarak sigara kullanmayı devam ettirdiğini ve bu durumun bırakmamak için bir bahane olduğunu göstermektedir. Zıtlıklar üzerinden ilerleyen kamu spotunun devamında yaşlı ve güçlükle konuşan erkek ana karakterin söylediği “*Artık bir bardak suyu bile rahat içemiyorum*” cümlesi çok net anlaşılmadığından alt yazı ile ekranda yer almaktadır. Birinci karakter evin balkonunda, sağlıklı ve mutlu biçimde “*kahveyi sigarasız içemiyorum*” diyerek hem bir önceki

karakteri yanıtlamakta, hem de aradaki zıtlık ile ekran karşısındakilere, gelecekte karşılaşılabilecekleri bir problemi göstermektedir. Anlatı kişisi, burada kabulleniş içinde ancak hüzünlü görülmektedir.

Tablo 2: “Sigarayı bırak hayatı bırakma” kamu spotları göstergebilimsel çözümlemesi

GÖSTERGE	GÖSTEREN			GÖSTERİLEN		
	1	2	3	1	2	3
İnsan	10 Kadın Karakter 14 Erkek Karakter			Cinsiyet eşitliği sağlayan ürün		
Mekan	Ev / Kafe / İşyeri / Hastane/ Sokak		Ev/ Sokak/ Park/ Deniz kenarı	Günlük yaşam ve hastalık zıtlıkları	Bırakmanın olumlu sonuçları	
Nesne	Kahve fincanı Küllük Serum askısı Yoğun bakım ünitesi	Oksijen makinesi Yoğun bakım odası Tomografi sonucu	Sokak spor alanı Deniz kenarı	Hastalık-sağlık Pişmanlık-memnuniyet, Ümit-karamsarlık		
Müzik	Cıngıl			Dramatik etkiyi arttıran müzik		
Logo	Yazı			Bırakabilirsin.org		
Slogan	Sigarayı bırak hayatı bırakma			Teşvik etme/cesaretlendirme		

Kamu spotunun ikinci ikili karşıtlık teması kilo, üçünü karşıtlık ise ağır- hafif olmaya dayanmaktadır. Kilo zıtlığının olduğu sahnede anlatı kişisi “*Bir kere bıraktım 3 kilo aldım*” sözleriyle bırakmama gerekçesini öğrenmemizi sağlarken, hasta olduğu giysileri ve elindeki serum askısından anlaşılan kurmaca ana karakter “*20 kilo verdim.*” diyerek sigaranın yol açtığı hastalığın sonucunu okuyucuyla görüntüsel ve dilsel işaretler yoluyla paylaşmaktadır.

İnsan göstergesi olarak her iki anlatı kişisi de kadın olarak seçilmiştir. Bu da günlük yaşam içerisinde kadınlar ile ilişkilendirilen kilo alma konusunun içeriğe yansıdığını göstermektedir. Pek çok sigara içen kişinin savunma cümlesi olarak söylediği “*Ya benim içtiğim çok hafif*” savunma cümlesi beşinci anlatı kişisi tarafından aktarılırken altıncı ana karakter sigara nedeniyle hastanede solunum cihazına bağımlı yakınının yanında hüzünlü ve üzgün bir ses tonu ve beden dili ile “*Bu yaşadığımız çok ağır*” demektedir. Kampanya kapsamında yayınlanan kamu spotu reklam filminin son zıtlığı ise zaman kavramı üzerinden gerçekleştirilmiştir. “*Abi bir gün bırakırım ya, daha çok vakit var*” diyen, bu sırada elini cebine atmasından sigara yakacağı anlaşılan gencin bu cümlesi hasta ya da hasta yakını olduğu anlaşılan bir kişiye “*Maalesef, çok geç*” cümlesi ile doktor tarafından yapılabilecek bir şeyin kalmadığının aktarıldığı sahne ile sona ermektedir.

İkinci kamu spotunda, plaza olduğu anlaşılan camlı bir binanın önünde yürürken elini cebine atmasından sigara içmek için işine ara verdiği düşünülen karakter, “*Sigarasız birkaç saat bile duramıyorum*” demektedir. Ona yanıt verilen bir sonraki sahnede ise yüzünde oksijen hortumu olduğu ve tıbbi bir destekle yaşamını devam ettirdiği anlaşılan insan göstergesi olan erkek karakter, son derece mutsuz ve yorgun bir sesle “*Makinesiz tek nefes bile alamıyorum*” sözleriyle adeta izlerkitleye pişmanlığını göstermektedir.

Aynı kamu spotunun devamında olumlu-olumsuz ifadelerin “*dışarı çıkmak*” yani sosyalleşmek üzerinden verildiği görülmektedir. Açık hava da manzaralı bir mekânda oturduğu görülen insan göstergesi olan kadın “*Ben sadece arkadaşlarımla dışarı çıktığım zaman içiyorum*” diyerek bu sırada çantasında bir şeyler aramaktadır. Bu görüntüsel işaretler, aradığı şeyin sigara olduğu ve birazdan sigara içeceği şeklinde yorumlanmaktadır. Bu dilsel-görüntüsel göstergelere yanıt verildiği düşünülen bir sonraki sahnede ise karakter, dışarı çıkmayı ve sosyalleşmeyi özlediği sesinden anlaşılır biçimde pencere önünde ümitsiz bir ses tonuyla “*Haftalardır dışarı çıkamıyorum*” sözlerini söylemektedir. Bu karşıtlık durumunda ise anlatı kişisi, geçmişte sigara içmekten duyduğu pişmanlıkla bugün sigara içmeye devam edene yanıt vermekte, sigara bırakma uyarısını bu şekilde dile getirmiş olmaktadır.

Kamu spotunun bir sonraki olumlu-olumsuz mesajı ve zıtlık teması ise “*bırakmak isteme*” kavramı üzerinden işlenmiştir. Bu doğrultuda, elindeki malzemeden, kıyafeti ve bulunduğu ortamdaki marangozhane de (işyeri) olduğu anlaşılan erkek karakter “*Yok, hiç bırakmak istemiyorum*” cümlesini dile getirerek sigaraya olan tutumunu dile getirmektedir. Bu karakteri yanıtlama ve aynı kavramın olumsuzluğunu göstergelerle ortaya koyma işlevini yerine getiren bir sonraki sahnede ekranda küçük bir çocuk, yoğun bakımda tedavi olduğu anlaşılan annesine bakarak son derece duygusal ses tonu ve beden dili ile “*Annem beni bıraksın istemiyorum*” cümlesini kurmaktadır. Bu olumsuz görüntüsel göstergeler ve ilk kullanımın zıttı bir anlamda “*bırakmak*” fiilinin dilsel bir gösterge olarak kullanımı sonucunda sigaranın insanları yakınlarından, sevdiklerinden, ailelerinden ayıran bir nesne olduğunun altının çizildiği anlaşılmaktadır. Anlatı karakterlerinin olumsuz mesaj içerikleri ile sevdiklerini sigara yüzünden kaybetmeyin, yalnız kalmayın çağrısını yaptığı yorumunu yapmam mümkün görülmektedir.

“*Sigarayı Bırak Hayatı Bırakma*” kampanyasının ikinci kamu spotunun son olumlu ve olumsuz mesajlarının karşıtlığı “*maalesef*” kelimesi kullanılarak oluşturulmuştur. Kamu spotunun bu bölümünde arabadan indiği, elini gömleğinin cebine götürdüğü ve sigara içmeye hazırlandığı anlaşılan genç bir erkek “*Maalesef, bırakamam*” demekte ve bağımlılık düzeyini de izlerkitleye iletmektedir. Bu karakter, tıbbi tetkiklerin yapıldığı ve sonuçların değerlendirildiği bir diğer sahnede anlatı kişisi olduğu görülen doktor tarafından karşısındaki kişiye “*Çok geç ameliyat edemem*” denilerek yanıtlanmıştır. Önceki sahnedeki dilsel ve görüntüsel göstergelerle güçlü bir bağımlılığı olduğunu aktaran karaktere, sigarayı bırakmadığında yaşayacağını ne olduğu bilgisini gösterilmektedir.

RTÜK’ün 2017 yılında kitle iletişim araçlarında yayınlanmasını tavsiye ettiği kamu spotları arasında yer alan sağlık Bakanlığı’nın sigara karşıtı kampanyasının son kamu spotu incelendiğinde mesajların tasarımında ve içeriğinde strateji değişimi olduğu anlaşılmaktadır. Daha önceki tüm sigara karşıtı kamu spotlarından farklı bir strateji izlenerek içeriği oluşturan dilsel ve görüntüsel kodlar ile sigarayı bırakanların elde ettiği olumlu sonuçlara odaklanılmış, korku duygusuna seslenme stratejisinden vazgeçilerek özendirme ve bırakmaya teşvik etmenin amaçlandığı tespit edilmiştir.

Bu spot içerisinde ilk anlatı kişisi, durağan bir biçimde ve yatağının üzerinde oturur vaziyette, “*Bir tane sigara içmeden imkânı yok ayılamıyorum*” cümlesini dile getirmektedir. Bir sonraki anlatı kişisi, sokak olduğu anlaşılan bir yerde merdivenleri hızlı bir biçimde çıkmakta ve son derece enerjik bir biçimde “*Bıraktığımdan beri çok daha zinde kalkıyorum*” diyerek bir karşıtlık ortaya koymaktadır. Bu zıtlık ise sigaranın bireylerin beden ve ruh sağlığına etkisini yansıtmaya işlevini yerine getirmektedir.

Üçüncü ve dördüncü anlatı karakterlerinin olduğu sahnelerde, sigarayı maddi etkisi ile olumlu-olumsuz konumlandırmanın yarattığı yaklaşım farklılığının yarattığı zıtlık işlenmiştir. Bu doğrultuda bir sonraki anlatı kişisi “*Benim de bir masrafım bu*” cümlesini dile getirirken

dükkanının önünde tavla oynarken görülmektedir. Uzun yıllardır sigara içtiği düşünülen orta yaşın üzerindeki bu karakterin sigara maliyetini önemsemediği anlaşılmaktadır. Bu karakterden farklı bir yaklaşım ortaya koyan dördüncü anlatı karakteri ise kadındır. Yakın plan çekim yapıldığı için, mimikleri ve duyguları yakından gözlenebilen kadın oyuncu, “*Benim de günde 10 Lira bağışla okuttuğum bir öğrencim var*” sözleriyle bir önceki oyuncunun temsil ettiği sigara bağımlısı yaklaşımını yanıtlamakta, sigarayı bırakarak daha önce sigara için ayırdığı bütçesini kendisini çok mutlu eden bir yere yönlendirdiğini paylaşmamaktadır. İlk olarak sigara kullandığı anlaşılan karakterler, “neden bırakmak için çabalamadıklarımı dile getirirken her bir sahneye yanıt verilen sahnelerdeki karakterler bıraktıktan sonra elde ettikleri olumlu sonuçları ortaya koymaktadır.

Kamu spotu reklam filminin devamında insan göstergesinin göstereni olan yaşlı bir erkeğin, evi olduğu anlaşılan iç mekanda dile getirdiği “*bu yaştan sonra sigarayı bıraksam ne fark eder*” cümlesinden, yaşı nedeniyle zaten ölüme yakın olduğu ve bu nedenle bırakmayı düşünmediği anlaşılmaktadır. Bu karakter, izlerkitleye ümitsiz ve beklentisiz bir insan profili yansıtmaktadır. Bu karakterin peşinden gelen yine yaşlı olduğu görünümünden anlaşılan ancak oldukça hareketli, dışarıda spor yapmasından canlı, enerjik ve hayata bağlı olduğu anlaşılan erkek karakter tarafından yanıtlanır. Sigarayı bırakmış olan bu karakter “*Gençleştim resmen, bu kadar mı fark eder?*” diyerek sigarayı bırakmanın yaş demografik verisi ile doğrudan ilişkisi olmadığı konusunda kendisinin bırakmayı düşünenlere olumlu bir örnek olduğunu göstermektedir.

Kamu spotu içerisinde son işlenen zıtlık teması ise kararlı olmak ile ilgilidir. Bu içerikle kurgulanan kamu spotunun bu bölümüne araç içerisinde ve trafikte olduğu görülen erkek karakter “*Bir kere bıraktım, sonra tekrar başladım*” cümlesini dile getirmekte, sigarayı bırakmak istese bile kararlılık göstermediğini ortaya koymaktadır. Bırakma isteğinden çok bırakma eylemini sürdürme kararlılığının eksikliğine dikkat çekilmiştir. Bu karakterin hissettiği eksikliğe yanıt vericesine kamu spotunun son anlatı kişisi olan kadın karakter, “*Tekrar tekrar denedim, en sonunda başardım, tam 10 yıldır ağzıma sürmüyorum*” cümlesi yardımıyla kendi bırakma sürecini özetler. Deniz kenarında, sağlıklı ve mutlu olduğu görülen kadın karakter, torunu olduğu düşünülen bir çocukla keyifli zaman geçirmekte ve bu sahnelerle kararlı olmama gerekçesiyle bırakmak isteyen ancak başaramayan hedef kitle bırakmaya teşvik edildiği şeklinde yorumlanmaktadır.

Sonuç

Günlük yaşam pratikleri içerisinde çok yoğun bir biçimde karşılaşılan reklamlar, tüketim kadar, kültürel-sosyal semboller iletilmesine, politik-toplumsal hareketlere destek verilmesine yönelik kullanımları ile dikkat çekmektedir. Reklamlardan, kamusal hizmetler kapsamında olumlu perspektiften bakan araştırmacılara göre; toplumu eğitmek ve geliştirmek için, eleştirel bir yaklaşımla da belirli bir ideolojinin aracı olarak yararlanılmaktadır. Olumlu perspektiften yaklaşılarak gerçekleştirilen bu çalışmada, Sağlık Bakanlığı’nın Sigara karşıtı kamu spotlarıyla, daha uzun ve sağlıklı yaşamak isteyen, sağlığını korumak isteyen, hasta olmaktan korkan kişileri davranış değişikliğine ikna etmenin; sigarayı bırakmaya teşvik etmenin ve bilinç kazandırmanın hedeflendiği sonucuna ulaşılmıştır. Eğitici mesajlar ve örneklere ikna etmeye odaklanılan iki kampanya da görsel ve işitsel unsurlar düz ve yan anlamları ile birbirini tamamlar bir biçimde kullanılmıştır. Sağlığa zararlı olduğu bilimsel olarak kanıtlanan sigara kullanımından vazgeçirme hedefli kampanya ile sigara kullanımının sonuçları açıkça ve somut olarak izleyicilere aktarıldığı görülmüştür.

Sigara pişmanlıktır kamu spotunda sigara bağımlılığı sonucu kötü hastalıklarla mücadele eden gerçek karakterleri kullanım stratejisinin aksine “*Sigarayı Bırak Hayatı Bırakma*” kamu spotlarında cast ajanslarından seçilen oyuncular tarafından canlandırılan

kurmaca karakterlere yer verilmiştir. Çok yakın çekimde izleyicilerin oyuncuyla özdeşleşerek yakınlık kurması mümkün olur, oyuncu mekândan soyutlanır. Çekim hareketleri, çekim açıları, kurgudaki geçiş özellikleri, renk seçimi, oyuncu seçimi, aydınlatma türleri, dekor ve kıyafetler, mercek çeşitleri gibi anlam inşa etmede önemli rolü olan diziler (Parsa ve Parsa, 2013, s. 19) her iki kampanyanın kamu spotlarında dikkat çekmektedir.

Kamu yararına dönük olarak reklam iletişimi uygulaması ile duygulara seslenme yönteminden yoğun şekilde yararlanıldığı anlaşılmıştır. Özellikle sağlıkla ilgili değişim yaratılmak istenildiğinde ikna amaçlı olarak en sık seslenilen duygunun korku olduğu anlaşılmıştır. İncelenen altı kamu spotunda sağlığın kaybı, sosyal hayattan kopma ve yaşam kalitesini düşürdüğü vurgulanmakla birlikte, “adım adım ölüme yaklaştırmak”, “kamu spotlarında kötü durumdaki kişiler gibi hasta olmak”, “sevdiklerini kaybetmek”, “sosyal hayattan kopma ve toplumdaki konumunu kaybetme” gibi korkulara seslenilmiş, harekete geçmeyi tetikleyen bir duygu olarak kullanılmıştır. Ancak 2017 yılında gerçekleştirilen “*Sigarayı Bırak Hayatı Bırakma*” kamu spotlarının sonucunda toplumda yaygın inanış ve davranış kalıplarının karşıtları gösterilmekte, sigarayı bırakmanın maddi manevi olumlu sonuçları örneklendirilerek geç kalmadan bırakmaya teşvik etme yönünde mesaj içeriği ile diğer kamu spotlarından farklılaşmaktadır. Sigaranın sağlığa zararlarını vurgulamak, sigara kullanan kişi sayısını azaltmak ve devletin sağlık hizmeti maliyetlerini düşürmek amaçlarına yönelik hazırlanan kamu spotlarının stratejileri ve içeriği değerlendirildiğinde, korku çekiciliğinin dozunun düşürülerek bırakmaya teşvik eden olumlu sonuçların ön plana çıkarılması yönünde bir değişimin varlığı tespit edilmiştir. Kamu spotunda olumlu gibi görünen ifadelerin olumsuzlarının örneklendirilmesi yoluyla davranış değiştirecek bir iknayı sağlamak hedeflenmektedir.

Kamu spotlarında, karakterlerin başlarına gelenlere benzeyen olumsuz deneyimlerden kaçınmak için önlem alınması gerektiği; olumlu sonuçlar elde edenlerle benzer başarılarla ulaşmak isteyenlerin ise sigara kullanımına son vermesi zorunluluğu vurgulanmaktadır. Reklamları izleyen hedef kitledeki kişilerin sigara kullanımını bırakmasının toplumun faydasına olduğu kadar sağlık giderlerini düşürmek isteyen hükümetin yararına olduğu gerçeğinden hareketle incelenen reklam filmlerinde, yaşam kalitesini düşüren sigara bağımlılığına çözüm olarak bırakmak önerilmiştir. Bırakmak isteyen izlerkitle, kamu yararına açılan danışma hattı ve web sitesine yönlendirilmiştir.

Korkutmak ve cesaretlendirerek motivasyon desteği vermek, izlerkitleyi bırakmaya yönelik motive etmenin başarı oranını belirlemede bir ihtiyaç olarak dikkat çekmekte, gerekli görülmektedir. İncelenen kamu spotları, izleyicinin kamu spotlarından kaçma yönünde televizyon kanalını değiştirme ya da tamamen kapatma gibi tepkilere yol açabileceği gibi bırakmak için destek arayan birisi için iyi bir çözüm olarak görülebilecektir. Bu doğrultuda, anlamlandırmaya odaklanılan bu çalışmanın devamlılığını sağlayacak biçimde;

- Sigara kullanımını bıraktırmak için korkutmak yerine sigarayı bırakmanın olumlu sonuçlarına odaklanılarak cesaretlendirme şeklinde gerçekleşen strateji değişiminin izlerkitle tarafından nasıl alımlandığının incelenmesi;
- Hangi stratejinin daha etkili olduğuna yönelik niceliksel ve niteliksel araştırmaların yapılması;
- Farklı bireylerin demografik özellikleri, sigara kullanma durumu, bırakmak isteme ya da istememe duygusu gibi değişkenlere bağlı olarak kamu spotu yaklaşımlarının tespit edilmesi yönünde araştırmaların yapılması gerekli görülmektedir.

Halkla ilişkiler ve reklam iletişimi çalışmalarında en temel adımlardan biri olan planlama aşamasında öne çıkan bir unsur hedef kitle kavramıdır. Bu sağlık iletişimi kampanyaları kapsamında kamu spotlarının tümünde geniş bir hedef kitlenin varlığı tespit

edilmiş, hedef kitlenin bölümlere ayrılması ve bölümlenmiş bu kitleye özel mesajlar iletilmesi gerekliliği bir eksiklik olarak değerlendirilmiştir. Doğrudan korkutma ya da cesaretlendirme stratejilerinde kurgulanan kamu spotlarında tek bir mesajla geniş kesime seslenme ama asıl etkilenmek istenen hedef kitle gruplarına erişmeme gibi bir sonuç doğurabilecektir. Bu nedenle, kadınlar, erkekler, çocuk ve gençler, kendisi sigara içenler, sosyal içiciler, yakınları sigara içen pasif içiciler gibi bölümlere ayırmanın ve ekonomik, kültürel alt grupların dikkate alınmasının gerekliliğinin altını çizmek gerekmektedir.

Extended Abstract

Interactive communication activities (Schiavo 2007, p. 5) on interpersonal and mass communication levels (Okay, 2012; Çınarlı, 2015) with purposes such as preserving public health, informing individuals about health and other relevant matters, raising awareness and having individuals adopt healthy habits, introduced the concept of health communication; an intersection of the fields of health and communication. Within the scope of health communication, public service announcements, which can be broadcast in both traditional and new media environments, are utilized as instruments of awareness raising and persuasion in health from an optimistic point of view and of adoption of health policies and ideology for the ruling power from a critical point of view. Fighting against smoking, which is an addictive element with negative implications for one's health, is often the subject matter of public service announcements too.

Changing between 10 and 45 seconds in duration, public service announcements are movies, sounds and strips with informative and educational qualities. The first PSAs were observed in America in 1938 (Çakar, 2017, pp. 79-80). These early examples covered health issues such as fighting diseases (Martiniuk et al., 2010). Over time, their scopes have extended as other diseases such as AIDS, smoking, bad habits such as drinking and drugs and even environmental and educational issues came into the picture (Babacan, 2008, p. 32). The persuasion aspect of public service announcements, highlights the audiovisual content.

Apparent denotations of anti-smoking PSAs and the connotations, which are expected to be interpreted by the audience, are examined through a semiotic method. The semiotic analysis method seeks answers to questions such as how the meaning is organized, how the signs are brought together, how the message is set up and how a large group construes said message (Asa Berger, 1996; Fiske, 2003; Barthes, 2005; Parsa and Parsa, 2013; Batı, 2013). This research study, carries importance, for it comparatively analyses two separate campaigns over anti-smoking PSA examples with the slogans of “*Smoking is Regretting (Sigara Pişmanlıktır)*” and “*Quit Smoking, Don't Quit Living (Sigarayı Bırak Hayatı Bırakma)*”, which began to be broadcast by the Ministry of Health in 2011 and 2017, revealing findings regarding strategic changes and detecting emotional attractions in them. Within the scope of this study, concepts of denotation and connotation by Roland Barthes, who followed the footsteps of Pierce and Saussure, were used in the semiotic analysis.

PSAs with the slogan, “*Smoking is Regretting (Sigara Pişmanlıktır)*”, were initiated to announce the hotline service “Smoking Cessation Helpline 171” and the PSA with the slogan “*Quit Smoking, Don't Quit Living (Sigarayı Bırak Hayatı Bırakma)*”, broadcast 6 years later than the former in 2017, was initiated to announce the new website, “*birakabilirsin.org (youcanquit.com)*”. Real persons, who are struggling with the diseases caused by smoking, talk about their experiences in the PSAs, broadcast in 2011. Those that were broadcast in 2017, on the other hand, include fictional characters, who smoke, but do not have any health problems yet or are experiencing health problems due to having been smokers in the past. These characters explain why they still smoke and what kind of problems they currently have because of smoking. In terms of settings, PSAs with the theme of regret utilize homes and hospital

rooms with medical devices that narrators have to use, whereas the PSAs with the slogan “*Quit Smoking, Don’t Quit Living (Sigarayı Bırak Hayatı Bırakma)*”, depict persons, who are not sick yet, in their daily lives on streets, at home and in cafés and persons, who experience health problems, in home and hospital settings during treatment.

PSAs with the slogan “*Smoking is Regretting (Sigara Pişmanlıktır)*” employ the usage of dramatic music and a narration that slowly advances with close-ups. Utilizing gloomy shades of color, PSAs introduce the service in question as the solution of the problem with the tagline “Smoking Cessation Helpline 171” at the end. On the other hand, “*Quit Smoking, Don’t Quit Living (Sigarayı Bırak Hayatı Bırakma)*” PSAs, where scenes from everyday life are displayed, use natural sounds in the background and attempt to create a dramatic effect with the prominent music in certain scenes. Yellow as the color of youth and vitality (Akgül and Güneş, 2015) is used in the last scene with the slogan on screen of PSAs as an attention grabbing color indicator. In all three PSAs of the campaign, the message is established through positive and negative experiences and adversities such as sickness-health, regret-contentment and hope-pessimism within the scope of matters of health. The logo of the Ministry of Health is shown in the very last scene in all PSAs, as if to underline the ownership of the campaign, bringing the videos to an end.

The examination of a total of 7 public service announcement, broadcast within the scope of both campaigns, revealed that the negative outcomes of smoking have been clearly and tangibly relayed to the audience. Furthermore, all PSAs aim to help the viewers identify themselves with the characters shown with the aid of camera movements, color, cast, décor and close-up shots. Six of the studied PSAs address fears of loss of health, loneliness, decrease in the quality of life and losing loved ones and intensively take advantage of the attraction of fear. However, the most recently broadcast “*Quit Smoking, Don’t Quit Living (Sigarayı Bırak Hayatı Bırakma)*” PSA made a strategic change, showing the opposites of the common beliefs and behavioral patterns in the society and applies the strategy of encouraging people to quit smoking before it is too late by exemplifying the positive outcomes of quitting – financially and spiritually.

Kaynakça

- Akgül, D. & Güneş, V. (2015). *Renkler, anlamları ve marka bilinirliği üzerindeki etkisi: Kırşehir örneği*. 14. Ulusal İşletmecilik Kongresi. Aksaray. Erişim Tarihi: 6.05.2019. https://www.researchgate.net/Profile/Deniz_Akguel2/Publication/301695624/Links/57233d9e08ae262228aa62bd.Pdf.
- Akova, S. (2017). ‘Sigarayı bırak, hayatı bırakma’ sloganlı kamu spotları örneklemelerinin alımlıma analizi yöntemi ile incelenmesi. *Stratejik Ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 1(2), 15-36.
- Annamalai, S. & Salam, S. N. A. (2017). Undergraduates' interpretation on whatsapp smiley emoji. *Jurnal Komunikasi: Malaysian Journal Of Communication*, 33(4), 89-103.
- Ateş, S. (2016). Siyasal reklamlarda duygusal çekicilik kullanımı: 7 Haziran 2015 genel seçimlerinde siyasal partiler tarafından üretilen reklam filmlerinin analizi. *Ktü İletişim Fakültesi Elektronik Dergisi*, 3(12), 85-103.
- Avcı, İ. B. & Sönmez, M. F. (2013). Sağlık iletişimi bağlamında bireylerin televizyonda yayınlanan sağlık programlarını izleme alışkanlıkları ve motivasyonları: Elazığ örneği. *Gümüşhane Üniversitesi İletişim Fakültesi Elektronik Dergisi*, 2(2), 119-138.
- Avcı, K. & Avcı, Z. (2015). Sağlık iletişimi ve yeni medya. *İletişim Kuram Ve Araştırma Dergisi*, 1(39), 181-190.

- Aytekin, H. (2016). Görsel-işitsel medyada sağlık - güvenlik halleri: tartışılması gereken bir alan olarak kamu spotu. *Selçuk İletişim*, 9(3), 249-275.
- Balcı, Ş. (2007). Negatif siyasal reklâmlarda ikna edici mesaj stratejisi olarak korku çekiciliği kullanımı. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1(17), 73-106.
- Barthes, R. (2005). *Göstergebilimsel serüven*, (M. Rifat Ve S. Rifat, Çev.). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Batı, U. (2010). Reklamcılıkta retorik bir unsur olarak kadın bedeni temsilleri. *Kültür Ve İletişim*, 13(1), 103-133.
- Batı, U. (2013). *Reklamın dili: dilbilim, strateji, mesaj, retorik, göstergebilim*. İstanbul: Alfa Yayınları.
- Bator, R., & Cialdini, R. (2000). The application of persuasion theory to the development of effective proenvironmental public service announcements. *Journal of Social Issues*, 56(3), 527-542.
- Benet, S. vd. (1993). The appropriateness of fear appeal use for health care marketing to the elderly: is it ok to scare granny?. *Journal Of Business Ethics*, 12(1), 45-55.
- Berger, A. A. (1996). *Kitle iletişiminde çözümleme yöntemleri*. (M. Barkan, U. Demiray, N. Bayram, Çev.). Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.
- Bical, A. & Yılmaz, R. A. (2017). Ayrıntılandırma olasılığı modeli çerçevesinde kamu spotlarının incelenmesi: portakal ve fındık tüketimine yönelik örnekler. *İnif E-Dergi*, 2(2), 38-54.
- Bilgiç, B. (2016). Türkiye’de kamu spotu oluşum süreci ve yayın politikaları. *İletişim Çalışmaları Dergisi*, 2(2), 25-61.
- Bilis, A. E. (2014). *Kamu hizmeti yayıncılığının yeni eğilimi kamu spotları üzerine bir inceleme*. I. Uluslararası İletişim Bilimi Ve Medya Araştırmaları Kongresi, Kocaeli, Türkiye, 12-15 Mayıs, 347-364. Erişim Tarihi: 15.05.2019 Erişim Linki: https://www.academia.edu/38595512/Kamu_Hizmeti_Yayıncılığının_Yeni_Eğilimi_Kamu_Spotları_Üzerine_Bir_İnceleme
- Bütün, M. vd. (2018). Kamu spotlarının etkililiği üzerine bir araştırma. *Selçuk İletişim*, 11(2), 273-291.
- Çakar, S. (2009). *Reklamlarda korku çekiciliğinin kullanılması*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bahçeşehir Üniversitesi, İstanbul..
- Çeken, B., Aypek Arslan, A. & Tuğrul, D. (2017). İletişimde emojilerin kullanımı ve incelenmesi. *21. Yüzyılda Eğitim Ve Toplum Eğitim Bilimleri Ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 6(16), 91-106.
- Çınarlı, İ. (2008). *Sağlık iletişimi ve medya*. Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.
- Çınarlı, İ. (2015). Tıp fakültelerinde de sağlık iletişimi dersi olmalı. E. Öz (Yay. Haz.). *Sağlık Haberlerine Farklı Bakış*, (ss. 106-115). Antalya: Kent.
- Çobaner, A. A. (2013). Sağlık iletişiminde korku öğesinin kullanımı: Sigara paketlerinde kullanılan sigara karşıtı görsellerin göstergebilimsel analizi. *İletişim Kuram ve Araştırma Dergisi*, 37, 211-235.
- Davis, M. & Edberg, P. (2015). *Unicode emoji*. Technical report. Erişim Tarihi: 10.02.2019. Erişim Linki: <https://www.unicode.org/reports/tr51/tr51-16.html>

- Dillard, J. & Anderson, J. W. (2004). The role of fear in persuasion. *Psychology & Marketing*, 21(11), 909-926.
- Dumanlı, D. (2011). Reklamlarda toplumsal cinsiyet kavramı ve kadın imgesinin kullanımı; bir içerik analizi. *Yalova Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 1(2), 132-149.
- Dünya Sağlık Örgütü (1998). *Ageing and health programme. growing older. staying well: ageing and physical activity in everyday*, Cenova.
- Elden, M. & Bakır, U. (2010). *Reklam çekicilikleri: cinsellik, mizah, korku*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Erkman-Akerson, F. (2005). *Göstergebilime giriş*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- Fiske, J. (2003). *İletişim çalışmalarına giriş*. (S. İrvan, Çev.). Ankara: Bilim ve Sanat.
- Gençoğlu, P., Bağlıtaş, H.H. & Kuşkaya, S. (2017). Sosyal pazarlama aracı olarak kamu spotlarının birey davranışları üzerindeki etkileri: parametrik olmayan istatistiksel bir analiz. *Journal Of International Social Research*, 10(48), 622-629.
- Göçmen, T. L. & Ayvaz, S. (2017). Kamu spotlarının göstergebilimsel yöntemle çözümlenmesi: sağlık bakanlığı örneği. *Anadolu Üniversitesi İletişim Fakültesi Uluslararası Hakemli Dergisi*, Sağlık İletişimi Sempozyumu Özel Sayısı, 25(2), 112-128.
- Güngör, N. (2011). *İletişim kuramlar ve yaklaşımlar*. İstanbul: Siyasal Kitapevi.
- Habertürk Gazetesi, (2018). *Alo 171'e 7 yılda rekor başvuru*. Erişim Tarihi: 12.09.2018. <https://www.haberturk.com/alo-171-e-7-yilda-rekor-basvuru-1828365#>
- Jolani, T., Pahlavannezhad, M. & Khojaste, H. (2017). Investigation of semiotics in public service announcement of radio health channel. *International Journal of Applied Linguistics and English Literature*, 6(4), 129-136.
- Künüçen, H. (1988). *Kitle iletişim araçlarında kamu spotları (televizyonda yayımlanan kamu spotlarının içerik çözümlemesi)*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir.
- Lazar, J. (2001). *İletişim bilimi* (C. Anık, Çev.). Ankara: Vadi Yayınları.
- Martiniuk, A. L., Secco, M., Yake, L. & Speechley, K. N. (2010). Evaluating the effect of a television public service announcement about epilepsy. *Health education research*, 25(6), 1050-1060.
- Netemeyer, R. G., Andrews, J. C. & Burton, S. vd. (2005). Effects of antismoking advertising-based beliefs on adult smokers' consideration of quitting. *American Journal of Public Health*, 95, 1062-1066.
- Okay, A. (2012). *Sağlık iletişimi*, İstanbul: Derin Yayınları.
- Özbük, M. Y. & Öz, Y. (2017). Türkiye'de yayınlanmış olan kamu spotlarının içerik analizi yöntemi ile incelenmesi. *Business and Economics Research Journal*, 8(3), 575-590.
- Panksepp, J. (1998). *Affective neuroscience: the foundations of human and animal emotions*. Newyork: Oxford University Press.
- Parsa, S. & Parsa, A. F. (2013). *Göstergebilim çözümlemeleri*, İzmir: Ege Üniversitesi Yayınları.
- Pustu, Y. (2017). Algı yönetimi: kavramsal ve teorik bir bakış açısı. B. Karabulut (Ed.). *Algı Yönetimi*, (ss. 310-327). İstanbul: Alfa Yayınları.

- RTÜK (2018). *Radyo ve televizyonların kuruluş ve yayın hizmetleri hakkında kanun kapsamında tavsiye kararı verilen kamu spotlar*. Erişim Tarihi: 11/12/2018. <https://www.rtuk.gov.tr/kamu-spotlari/5029/3015/radyo-ve-televizyonlarin-kurulus-ve-yayin-hizmetleri-hakkinda-kanun-kapsaminda-tavsiye-karari-verilen-kamu-spotlari.html>
- Sabırcan, F. (2017). *Stratejik iletişim yönetiminin sağlık okuryazarlığına katkısı: deneysel bir çalışma*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Schiavo, R. (2007). *Health communication: from theory to practice*. San Francisco: Jossey Bass.
- Sezer, N. & Sert, N. Y. (2014). Tv kamu spotu reklamlarının medya okuryazarlığı çerçevesinde kullanılması: “çocuk ve medya hareketi” tv kamu spotu reklamlarının göstergebilimsel çözümlenmesi. A. Güneş. (Ed). *İletişim Araştırmalarında Göstergebilim. Yazınsaldan Görsel Anlam Arayışı*, (ss.239-258) Konya: Literatürk Yayınları.
- Sezgin, D. (2008). Haber medyasında savunuculuk: planlama ve stratejiler. *İletişim Araştırmaları*, 6(2), 145-163. Erişim Tarihi: 16.12.2019 Erişim Linki: <https://dspace.ankara.edu.tr/xmlui/bitstream/handle/123456789/63063/18407.pdf?sequence=1&isAllowed=y>
- Shankar, V. (2003). *Compromised critiques: a semiotic analysis of an anti-cigarette advertising campaign*. Doctoral dissertation, University of Georgia.
- Tanyeri Mazıcı, E. & Çakı, C. (2018). Adolf Hitler’in korku çekiciliği bağlamında kamu spotu reklamlarında kullanımı. *Erciyes İletişim Dergisi*, 5(3), 290-306.
- Tanyıldızı, N. İ. & Acar, H. M. (2019). Sigara bağımlılığıyla mücadelede kamu spotlarının kullanımı: sigarayı bırak hayatı bırakma kamu spotlarının göstergebilimsel çözümlenmesi. *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 7(2), 151-162.
- Tekinalp, Ş. & Uzun, Ruhdan (2013). *İletişim araştırmaları ve kuramları*. İstanbul: Derin Yayınları.
- Tutar, H. & Yılmaz, M. K. (2002). *Genel iletişim kavramlar ve modeller*. Ankara: Nobel Yayıncılık.
- Yaman, F. & Göçkan, İ. (2015). Kamu spotu reklamlarının sigara kullanıcıları üzerindeki etkisi: Afyonkarahisar ilinde bir uygulama. *Kafkas Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 6(11), 53-65.

Reklam Ajanslarının Sektörel Dergilerdeki İlanlarının Kurumsal Tasarım Unsurları Bağlamında İncelenmesi

Research on Advertisements in Sectoral Magazines of Advertising Agencies within the Scope of Corporate Design Elements

Gonca KÖSE*

Öz

Teknolojinin yenilenme hızı ve değişim süreci; günümüz pazar yapısını, rekabet piyasasını, tüketicilerin yaşam biçimlerini ve tüketim alışkanlıklarını değiştirmiş; işletmelerin en temel pazarlama iletişimi araçlarından birine hizmet eden reklam ajanslarının işlevini daha da artırmıştır. Reklam ajansları; ürün ve hizmetlerin duyurulması, marka bilinirliğinin artırılması, işletmeler için çeşitli kurumsal kimlik, imaj ve tanıtım faaliyetlerinin yerine getirilmesi gibi önemli birtakım pazarlama iletişimi hizmetlerine sahiptirler. Reklam ajanslarının müşteri konumundaki reklamverenleri için yerine getirdikleri hizmetler; kendi kurumsal kimlik hedefleri için de önem taşımaktadır. Reklam ajansları; sayısız ajans alternatifleri arasında kurumsal kimlikleri ile farklılaşabilmekte ve ön plana çıkabilmektedirler. Bu bağlamda çalışmanın amacı; reklam ajanslarının Marketing Türkiye sektör dergisindeki dergi ilanlarını kurumsal tasarım unsurları (ajans ismi, slogan, logo, amblem, renk ve tipografi) perspektifinden incelemektir. Vitamin, Sharkuteri, Fact ajanslarının 2019 yılında yayınladıkları dergi ilanları; göstergebilimsel analiz yöntemi ile incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kurumsal tasarım, kurumsal tasarım unsurları, kurumsal kimlik, reklam ajansları, göstergebilimsel analiz.

Abstract

Innovational rapidity and change process of technology have changed modern-day market structure, competitive market, life-styles of consumers and their consumption habits; this has much more increased the function of the advertising agencies which render service to one of the basic marketing communication instruments of the corporations. The advertising agencies have some crucial marketing communication services such as announcement of products and services, increase of brand recognition, fulfillment of various corporate identity, image and advertising activities for corporations. The services that the advertising agencies carry out for advertisers in the position of customer are also essential for their own corporate identity purposes. The advertising agencies can become distinct with their corporate identities among numerous agency alternatives and can come into prominence. In this context, the goal of the research is to analyze magazine advertisements of the advertising agencies in sectoral magazine such as Marketing Turkey from the perspective of corporate design elements (agency's name, slogan, logo, emblem, color and typography). The magazine advertisements that Vitamin, Sharkuteri, Fact agencies published in 2019 were examined with semiotic analysis method.

Keywords: Corporate design, corporate design elements, corporate identity, advertising agencies, semiotic analysis.

Giriş

Yerel ve global işletmeler ile markaların nihai amaçları; hedef kitlelerde bilinirliği sağlamak, güçlü kalite algısı ile pozitif çağrışımlar yaratmak, satış ve dağıtım ağını sürekli tutmaktır. Söz konusu amaçlara ulaşmak için işletmelerin ve markaların en temel gereksinimleri ise marka iletişimidir. Doğru zamanda doğru iletişim mecraları aracılığıyla hedef kitleye ulaşmak; onlarda olumlu izlenimler yaratabilmek ve onları ikna etmek marka iletişimi süreçlerinin etkin yönetilebilmesiyle yakından ilişkilidir. Marka ve işletmeler adına mevcut süreçlerin profesyonel bir şekilde hayata geçirilmesinde ise reklam ajansları önemli rollere sahiptirler. Saptanan amaç ve hedeflere ulaşmak için gerekli olan tüm teorik ve pratik uygulamaların hayata geçirilmesinde, iletişim tekniklerinin belirlenmesinde, marka ve işletmelerin kurumsal kimlikleri ile örtüşebilecek yaratıcı fikir ve tasarımların üretilmesi ve uygulanması noktasında reklam ajansları, stratejik iş ortağı olarak kabul edilebilmektedirler. Reklam ajansları; reklamverenler adına pazarlama iletişimi faaliyetlerini yürüten, makro ölçekte bütünleşik tanıtım hizmetleri sunan kuruluşlardır. Özellikle kurumsal kimlik ve kişiliğin yaratılması ve pekiştirilmesi ile kurumsal kimliğin ayrılmaz bir parçası olan kurumsal tasarımın; marka ve işletme adına oluşturulması, reklam ajanslarının çalışma alanına giren faaliyetlerden yalnızca birkaçıdır. Reklam ajanslarının; müşteri konumundaki reklamverenleri için sürdürdükleri mevcut faaliyetler, ajansların kendi kurumsal kimlik ve tasarım süreçleri için de önemli bir

* Öğr.Gör.Dr., Dokuz Eylül Bergama MYO, Halkla İlişkiler ve Tanıtım Programı, gonca.dogru@deu.edu.tr

ihtiyaçtır; çünkü tıpkı marka ve işletmeler gibi reklam ajanslarının da özgün kurumsal tasarım ile görsel unsurlara sahip olmaları gerekmektedir. Bu bağlamda çalışmanın amacı; reklam ajanslarının; sektör dergilerindeki ilanlarının kurumsal tasarım ve unsurları açısından incelenmesidir. Çalışmanın ilk bölümünde reklam ajansları, kurumsal kimlik ve kurumsal tasarım ile kurumsal tasarım unsurlarının alan yazınında yer alan kavramsal çerçevesine değinilmiştir. İkinci bölümde ise Marketing Türkiye dergisindeki ajansların ilanları göstergebilimsel analiz yöntemi ile analiz edilecektir.

Reklam Ajansları

Günümüzün kapitalist sistemi içerisinde; kişisel alışkanlıklar, eylemler, düşünme şekilleri başlı başına tüketim odaklı bir hal almıştır. Her an ve her yerde tüketime teşvik eden yegane iletişim biçimlerinden biri ise reklamdır. Reklam; üretilen ürün ve hizmetlerin kitlesel olarak tüketilmesini sağlayan ve tüketimin, yaşamın vazgeçilmez bir unsuru olarak benimsenmesine teşvik eden bir yapıya sahiptir. Kitlelerin tüketim alışkanlıklarını yönlendirmek amacıyla çeşitli ikna öğeleri ile donatılmış reklamlar; bu amaca hizmet eden reklam ajansları tarafından hayata geçirilmektedir. Öyle ki içinde yaşanan rekabetçi sistemde reklam ajansları; tasarladıkları reklamlar ile kitleleri, binlerce hatta milyonlarca marka, ürün ve hizmetlerle buluşturmada, çeşitli tüketim nesnelere yönlendirmekte, tüketmek için her daim yeni nedenler sunabilmektedirler. Dolayısıyla günlük yaşamın önemli bir bileşeni olarak karşımıza çıkan reklamlar; reklam sektörünün ve en nihayetinde reklam ajanslarının varlığını korumuş ve bu sektörün ekonomik anlamda ciddi boyutlara ulaşmasını sağlamıştır.

Bu bağlamda reklam ajansları; reklamveren reklamını hazırlayan ve yöneten, bu hizmeti karşılığında iş başına belli bir ücret ya da reklamverenin medya harcamaları ve reklamın yapım giderleri üzerinden komisyon alan bağımsız ticari hizmet kuruluşudur (Elden, 2009, s. 587). Bir başka tanıma göre reklam ajansları; reklam hazırlamak ve ortaya koymak üzere bir araya gelen uzmanların bulunduğu, müşterilerin konuyla ilgili problemlerine çözüm arayan, içerisinde “metin, sanat, medya, üretim ve iletişim” departmanlarının yer aldığı organizasyonlar olarak tanımlanmıştır (Hofsoos, 1994, s.101-104) Bir başka tanıma göre ise reklam ajansı; müşterisi için yaratıcı çalışmaları meydana getiren, geliştiren, hazırlayan ve yapılacak reklamlar için reklam araçlarında yer ayarlayan, müşterilerine hizmet veren bağımsız iş koludur (Sandage vd. 1983, s. 8). Ülgen’in, “Reklam Ajanslarının Organizasyonu” başlıklı makalesinde reklam ajansları; birlikte çalıştığı kuruluşlar adına, onların mal ve hizmetlerine müşteri bulma amacı güden, bu amaçla söz konusu kuruluşun reklam planını hazırlayan, uygulayan, denetleyen, bunları reklam araçlarına yerleştirebilen teknisyen ve yaratıcılardan oluşan bağımsız bir ticari kuruluş olarak tanımlanmaktadır (Ülgen, 1976, s. 9). Tanımlardan da anlaşıldığı üzere; reklam ajansları; marka ve işletmeler ile hedef kitleleri arasında iletişime dayalı bir köprü görevi görmektedir. Reklam ajansları; reklamverenlerin amaç ve hedeflerine uygun görsel ve işitsel reklam içerikleri oluşturmak, tüketici alışkanlıklarını, taleplerini, içgörülerini keşfetmek ve marka iletişimi süreçlerini bu kapsamda yürütmeye odaklanan kuruluşlar olarak varlıklarını çok uzun yıllar koruyacağı öngörülmektedir.

Kurumsal Kimlik

Dünya nüfusunun yaklaşık yedi milyar olduğu düşünüldüğünde; dünya üzerinde bir o kadar farklı karaktere ve farklı kimliğe sahip bireyler olduğunu belirtmek doğru olacaktır. Kimlik; toplumu oluşturan bireylere özgü tutumları, kendini ifade etme ve tanıtma biçimlerini temsil etmektedir. Aynı durum tüzel kişiliğe sahip işletmeler için de geçerlidir. Her işletme; kurum içi ve kurum dışındaki varlık sebebini ve bunu ifade ediş biçimini yansıtan bir kimliğe gereksinim duymaktadır. Söz konusu gereksinim kurumsal kimlik olarak kabul edilmektedir. Kurumsal tasarım ise kimliğin bir parçası olduğu için, çalışma kapsamında kurumsal kimliğe açıklık getirmekte fayda olduğu düşünülmüştür. Bu bağlamda kimlik; Türk Dil Kurumuna ait sözlükte kimlik kavramı, bireylerin karakteristik özelliklerini gösteren nitelik ve özelliklerinin

tümü; bireylerin kim oldukları hakkında bilgileri barındıran belge, hüviyet, tanıtmak kartı şeklinde tanımlanmaktadır (TDK, 2016, s. 4). Kimlik; kişilerin, grupların, toplumun veya toplulukların "kimsiniz, kimlersiniz?" sorusuna verdikleri yanıt ya da yanıtlar (Güvenç, 2005, s. 3) iken; kurumsal kimlik olgusu alan yazınında farklı şekillerde tanımlanmıştır. En genel hatlarıyla kurumsal kimlik; işletmenin kim olduğu, neyi temsil ettiği, ne yaptığı, nasıl yaptığı ve nereye gittiği" sorularını yanıtlayan tüm cevapların toplamı olarak tanımlanmaktadır Olins, 1990; Balmer, 2015). Bir işletmenin toplum tarafından hatırlanabilir ve diğerlerinden ayırt edilebilir şekilde tanınmasını sağlayan fiziksel ve davranışsal özelliklerinin görsel ifadesi, kurumsal kişiliğin aktarılmasında bir iletişim mekanizması ve stratejik yönetim aracı (Abratt, 1989, s. 68) olarak kabul edilen kurumsal kimlik; kurumun kendine özgü görsel öğeler, kurum tasarımı, kurumsal iletişim ve davranış ile kurum felsefesi belirleyerek iç ve dış paydaşlarında hatırlanabilir olma çabalarının tümü şeklinde ifade edilmiştir (Okay, 2013, s. 26). Bir işletmenin iç ve dış paydaşları tarafından hatırlanma ve tanınma çalışmalarının tamamını temsil eden (Hepkon, 2003, s. 29) kurumsal kimlik; işletmenin tüm paydaşlarına- toplum, müşteriler, çalışanlar, basım yayın, şimdiki ve gelecekteki potansiyel hisse sahipleri ve yatırımcılar- kendisini (kişiliğini) tanımlamak için seçtiği tüm yollar; isim, logolar ve tasarım gibi görsel ifadelerdir (Margulies, 1977, s. 66- 71). Kurumsal kimlik; bir kuruma ait ürünler, ürün ambalajları, hizmet veya markanın ismi, bina, ofis, şantiye gibi yerlerin genel görünümü ve iç dekorasyonu, resepsiyondaki sekreterin kıyafetinden satış elemanlarının davranışları, yöneticilerin kalitesi, hizmet ve servis anlayışı, tabelalar, yönlendirme elemanları, sergiler, fuarlar, antetli kağıt, kartvizit, zarf, dosya, tebrik kartları, şirket içi iletişim dokümanları, fatura, irsaliye, tahsilat ve tediye makbuzları, personel takip formları, başarı belgesi, sertifika, kurumsal yayınlar, bültenler, faaliyet ve finans raporları, broşür, katalog, reklam ve halkla ilişkiler çalışmaları, bayrak, çıkartma, ajanda, bloknot, şapka, tişört, çanta, anahtarlık, kalemlik, takvim gibi promosyon malzemeleri, web sitesi vb. içermektedir (Bakan, 2005, s. 62). Tüm bu öğelerin uyumu ve tutarlılığı; kurumsal kimliğin başlıca yansıtıcılarıdır. Öyle ki kurumsal tasarım, kurumsal iletişim, kurumsal davranış ve kurumsal kültür ise bütünü oluşturan kurumsal kimliğin başlıca parçalarıdır. Kurumsal iletişim; kurumların iç ve dış çevresiyle gerçekleştirdiği tüm iletişim faaliyetlerinin bütünlük bir yaklaşımla koordine edilmesi ve yönetilmesi (Cornelissen, 2011, s. 5) olarak tanımlanırken, kurumsal davranış; planlanan, kurum kültürü ile uyumlu veya spontane bir şekilde kurum içerisinde ortaya çıkan ve kurumsal kimliği oluşturan eylemler bütünü olarak kabul edilmektedir (Melewar vd. 2006, s. 858). Kurumsal kültür ise; kurum üyelerinin paylaştığı değerler, inançlar, anlayışlar ve normlar bütünüdür (Daft, 2008, s. 95-97). Kurumsal tasarımı ise; bir işletmenin kıyafetleri olarak örneklendirmek mümkündür.

Buraya kadar ki bilgilere dayanarak bir işletmenin kurumsal yapısını çizmesi, onu hayata geçirmesi ve koruyabilmesi için her şeyden önce kurumsal kimliğine sistematik yatırımlar yapmasını gerektirmektedir. Kurumsal kimlik, bir işletmenin imajını ve itibarını temsil ettiği için; sahip olduğu unsurların –kurumsal iletişim, kurumsal kültür, kurumsal tasarım ve kurumsal davranış- etkin yönetilmesini zorunlu kılmaktadır. Bu noktada kurumsal kimliğin form kazanmasında öne çıkan en önemli kriter; kimliği oluşturan parçaların özgünlüğüdür. Benzerleri arasından sıyrılmayı başarmak isteyen her işletme; hafızalarda yer etmek istediği farklı ve yaratıcı unsurları bir eylem planı içerisinde belirlemeli, kuruma özgü tüm tasarımların işletmenin geçmişini, gelecek hedeflerini, kimlik ve kişiliğini yansıtacak şekilde oluşturulmalıdır. Bu nedenle kurumsal kimliğin şekillenmesinde, kimliğin bütünlüğünü ve tutarlılığını yansıtırma, koruma, kaliteli, güvenilir ve algılanan değerin artırılması noktasında kurumsal tasarımın önemi ayrıca dikkate alınması gereken bir konudur. Çalışmanın ana çatısını kurumsal tasarımın oluşturması dolayısıyla kurumsal tasarım sonraki bölümde daha detaylı bir biçimde ele alınmıştır.

Kurumsal Tasarım ve Kurumsal Tasarımın Reklam Ajansları Açısından Önemi

Kurumsal tasarım, kurumsal kimliğin ayrılmaz bir parçasıdır ve kimliğin inşasında kullanılan yegane araçlardan biridir. Tasarım; belirli bir amaç gözetilen yaratıcı bir eylem (Becer, 2003, s. 9), bir plan ya da eskiz yapmak üzere zihinde canlandırmak, biçim vermek ya da üretilerek zihinde canlandırılan bir plan ya da şeydir. Bir sonucu hazırlayan adımların ortaya konulduğu zihni bir proje ya da şema olarak tanımlanmaktadır (Önal, 2011, s. 155). Bu bağlamda kurumsal tasarım ise; kurum kültürünü görselleştirerek iç ve dış paydaşlarla iletişim kurulmasını sağlayan kurumsal kimlik unsurudur (Meral, 2011, s. 34). Kurumların görülebilen yönlerini ortaya koyan kurumsal dizayn/kurumsal tasarım, bazı kaynaklarda görsel kimlik şeklinde adlandırılmıştır (Karsak, 2015, s. 37). Kurumsal tasarım; görüntüyü oluşturduğundan aslında kurum ve kuruluşun, hedef kitleleri ile somut ilişki kurabilmesi açısından büyük önem taşımaktadır (Okay, 2002, s. 122). Bir başka tanıma göre kurumsal tasarım; bir işletmenin görünümünün kurumsal kimliğine uygun ve kurum kimliğini yansıtan şekilde oluşturulmasıdır. Bu yöntemle tüm görülebilen unsurların net bir biçimde kurum kimliğini yansıtmaları amaçlanmaktadır (Tuna vd. 2007, s. 73-74). Baker vd. (1997) kurumsal tasarımı; işletmelerin değer ve felsefesini temsil eden ve kurumsal iletişimi destekleyen görsellerin tümü olarak tanımlamışlardır. Bir kurumun isminin yazılış şekline, kuruma ait her araç ve gereçte hakim olan renge kadar geniş bir yelpazeyi (broşürler, faturalar, yıllık raporları, kalem, kuruluş gazeteleri, kartvizitler, reklamlar, başlıklı kağıtlar, takvim gibi armağan olarak seçilen materyal) içeren kurumu çağrıştıran renk, yazı karakteri gibi kurum kimliğini oluşturan simgeler, kurumun imajını etkileyen boyutu ile kurumsal tasarımın unsurları içinde yer almaktadır (Peltekoğlu, 2001, s. 376). Öyle ki kurumsal tasarımın/kurumsal görsel kimliğin paydaşlarla iletişime geçmekte en çok kullandığı beş temel elemanı ise isim, slogan, logo/sembol, renk ve tipografidir (Melewar vd. 2006, s. 852; Van vd. 2006, s. 138-139). Kurumsal tasarımı; işletmelerin kendini ifade ediş biçimi olarak kabul edecek olursak; iletişim tasarımını da bu sürecin ayrılmaz bir parçası olarak görmek doğru olacaktır. Bir işletmenin kendini tanımlama ve hedef kitlelerine aktarabilme gücü kurduğu iletişim yetisi ile doğru orantılıdır. İşletmenin logosu, yazılı, işitsel ve görsel tüm iletişim çalışmaları iletişim tasarımı kapsamında yer almaktadırlar. Bu bağlamda iletişim tasarımında, söz konusu iletişim unsurlarının; özgünlüğü, kalıcılığı, harekete geçirici niteliği, dikkat çekiciliği ve tüm bunların uyumlu ve orantılı kullanımı kurumsal tasarımın amacına hizmet etmesini sağlayacak nüanslardır. İşletmelerin kurumsal kimlik ve kurumsal tasarım çalışmalarını yürütme görevlerine sahip reklam ajansları ise kendi kurumsal tasarımlarını oluştururken; yaratıcılık ve dikkat çekicilik çerçevesinde bir iletişim tasarımına sahip olmaları önemlidir; çünkü özellikle özgünlüğü yakalayarak akılda kalıcılığı sağlamak, günümüz iletişim çağında hayati bir öneme sahiptir. Reklam ajansları; yaptıkları işin niteliğine uygun, kendilerini yansıtan bir kurumsal tasarıma sahip olmalıdırlar. İyi seçilmiş bir ajans ismi, özgün tasarlanmış bir logo, dikkat çekici bir slogan reklam ajansının duruşunu, imajını ve en nihayetinde kimliğini yansıtan unsurlardır. Öte yandan reklam ajanslarının tüm işitsel, görsel ve yazılı iletişim çalışmalarının da kurumsal kimliği temsil edecek biçimde kurumsal tasarım öğelerini içerisinde barındırmalıdır. Örneğin; reklam ajanslarının gazete ve dergilerdeki basılı ilanları; iletişim tasarımı açısından güçlü ve açık bir kurumsal kimliği yansıtabilmelidir.

Araştırmanın Metodolojisi

Araştırmanın Amacı ve Önemi

Tüketim kültürünü empoze eden en etkin araçlardan biri şüphesiz ki reklamdır. Reklam; tüketime yönelik mesajları, belirli bir strateji ile harmanlayarak ve mevcut reklam stratejisine uygun yaratıcı görsellerle destekleyerek hedef kitleye sunmaktadır. Bir ürünü ya da hizmeti ya da herhangi bir şeyi, satın almaya yönlendirebilecek çeşitli dinamiklere sahip olan reklam, işletmelerin ve markaların pazarlama pratikleri içinde yatırım yaptıkları iletişim

araçlarının başında gelmektedir. Görsellik üzerine kurulu yapısı ile toplumsal değer yargılarını başarılı bir biçimde kullanan, hedef kitleye ulaşan ve hedef kitlenin beğenisini kazanarak, onları eyleme geçirebilen reklamlar; bu işi profesyonel olarak üstlenen reklam ajansları tarafından yapılmaktadır. Reklam ajanslarının en temel çalışma alanlarından biri ise işletmelerin kurumsal kimlik çalışmalarını yürütmektir. Öyle ki ajansların reklamverenleri için yürüttükleri her faaliyetinin; reklamveren müşterinin kurumsal kimliği ile uyumlu olmak zorundadır. Aksi takdirde reklamverenlerin kurumsal kimliği ve kurumsal tasarımı ile örtüşmeyen reklam uygulamaları, bilgi, hatırlatma, ikna ve satın almaya teşvik etme gibi iletişim fonksiyonlarını yerine getiremeyecektir. Söz konusu bu durum reklamı üreten, tasarlayan ve satan reklam ajansları için de geçerlidir. Reklam ajanslarının da; tıpkı reklamverenler gibi güçlü kurumsal kimliğe sahip olmaları ve ajansı temsil eden tüm görülebilen, işitilebilen unsurların ajans kimliğini yansıtan kurumsal tasarımlarla donatılmış olması gerekmektedir. Bu bağlamda araştırmanın amacı; reklam ajanslarının Marketing Türkiye gibi sektör dergisindeki ilanlarının kurumsal tasarım bağlamında göstergebilimsel analiz yöntemiyle analiz etmek, ilanlardaki kurumsal tasarım unsurlarını ajansların kurumsal kimliğini ile ilişkilendirmektir.

Araştırmanın Kapsam ve Sınırlılıkları

Reklam ajanslarının sektörel dergilerdeki ilanlarının kurumsal tasarım bağlamında incelenmesini hedefleyen bu çalışmanın kapsamında Marketing Türkiye, MediaCat, The Brand Age, Fortune gibi dergiler incelemiş ve yapılan incelemeler sonucunda; son bir yıl içerisinde reklam ajanslarının ağırlıklı olarak Marketing Türkiye dergisine ilan verdikleri görülmüştür. Marketing Türkiye dergisi; yirmi dokuz yıldır pazarlama dünyasının nabzını tutan bir dergidir. Bu gerekçeden de yola çıkarak; çalışmanın örneklemini söz konusu dergideki Vitamin, Sharkuteri ve Fact ajanslarının ilanları oluşturmaktadır. Bu ajansların örnekleme dahil edilmesinin gerekçesi; aynı dergide birden çok ilanlarına rastlanmış olması ve bu ajanslar hariç başka ajansların dergide yer almamasıdır. Belirtilen ajansların aynı dergide birden çok ilanları bulunmasına karşın çalışmada ilanların benzer nitelikler taşıması nedeniyle her ajansın bir dergi ilanına yer verilmiştir. Ajansların tüm dergi ilanlarının araştırmaya dahil edilmemesi bu çalışmanın başlıca sınırlılığını oluşturmaktadır.

Araştırma Yöntemi ve Modeli

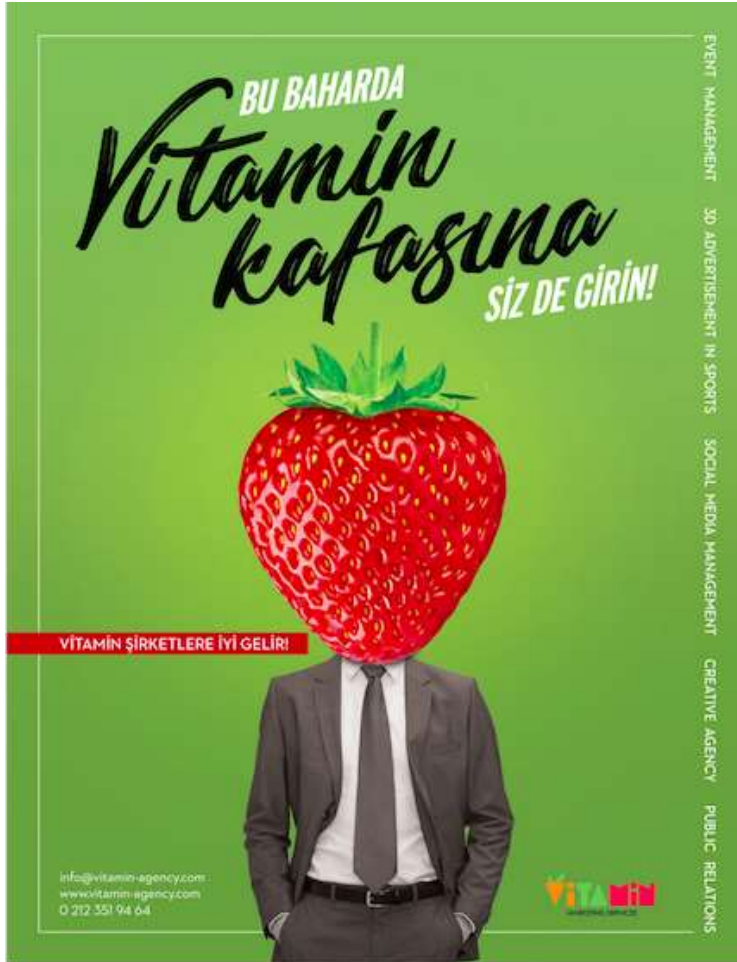
Araştırma kapsamına giren sektör dergilerinden MediaCat Türkiye dergisinde; son bir yıl içerisinde Vitamin, Sharkuteri ve Fact ajanslarının ilan verdikleri gözlemlenmiştir. Mevcut dergi ilanları ise göstergebilimsel analiz yöntemiyle incelenmiştir. Söz konusu araştırma yönteminin kullanılmasının gerekçesi ise; dergi ilanlarında görsellerin öğelerin, metinlerin verilmesi istenen mesaj içeriğinin çözümlenmesine yardımcı olmasıdır. Göstergebilim, göstergelelerin okunması yoluyla vermek istediği anlamın ortaya konulmasını sağlamaktadır (Barthes, 1993, s. 33-36). Göstergeler, gösteren ve gösterilen arasındaki birleşimden oluşmaktadır ve göstergebilim ilk defa John Locke (An Essay Concerning Humane Understanding) (İnsan Anlığı Üstüne Bir Deneme) tarafından kullanılmıştır. Dolayısıyla göstergebilimin tarihi, Eski Yunan'a ve Antik çağlara kadar uzanmaktadır (Küçükdoğan, 2011, s. 155). Ayrıca 1915 yılında yayınladığı "Genel Dilbilim Dersleri" eserinde göstergebilimsel çözümlemeyi savunan Saussure; göstergeyi iki bileşene, gösteren ve gösterilene ayırmaktadır. Bu iki bileşen arasındaki ilişkinin nedensiz olduğunu ileri sürmesi göstergebilim açısından büyük önem taşımaktadır (Saussure, 1985; Karsak, 2014). Böylesi köklü bir geçmişi olan göstergebilim; özellikle reklam iletilerinin okunmasında, görsel göstergelerin düz ve yan anlamlarının anlaşılmasında en çok kullanılan yöntemdir. Roland Barthes ise Saussure'den etkilenmiştir. Roland Barthes, Saussure gibi gösteren ve gösterilene simgesel sistemin temeli olarak görmektedir. Ona ek olarak yan anlam ve düz anlama kavramlarını kullanmaktadır. Ona göre yan anlamlar ideolojinin aktarımında büyük işleve sahiptir. Dil ve işaretler kültürün taşıyıcısıdır. Kullanılan semboller ve işaretler ise ideolojik yapıyı temsil etmektedir (Yaylagül, 2013, s. 119-122). Bu bağ-

lamda Vitamin, Fact ve Sharkuteri ajanslarının dergi ilanları; kurumsal tasarım unsurları - ajans ismi, slogan, kurum işareti (logo ve amblem), renk ve tipografi- baz alınarak göstergebilimsel çözümlenmeleri yapılacaktır. Çözümleme aşamasında kurumsal tasarım unsurları; Saussure'nin gösteren ve gösterileni ile Barthes'in yan ve düz anlamları dikkate alınarak gerçekleştirilecektir. Araştırma kapsamında kullanılacak modeli Tablo 1'de görmek mümkündür.

Tablo 1: Araştırma Modeli

Kurumsal Tasarım Unsurları	Gösteren	Gösterilen	Düz Anlam	Yan Anlam
Ajans ismi				
Kurum işareti (Logo ve Amblem, renk)				
Slogan				
Tipografi ve Yazı Türü Bakımından Genel Değerlendirme				

Araştırma Bulguları

Dergi İlanı 1: Vitamin Reklam Ajansının Göstergebilimsel Çözümlemesi

Kaynak: Marketing Türkiye Dergisi, Nisan/2019: 17

Ajans İsmi: Vitamin.

- Gösteren: Tek sözcüklü, anlamlı bir tanım ismi.
- Gösterilen: Güç, enerji, yaşam kaynağı.

- Düz anlamı: Vitaminler; insan sağlığı açısından çok önemlidir.
- Yan anlam: Vitamin; reklamverenlerin tüm pazarlama iletişimi ihtiyaçlarını karşılayan bir ajanstır. Marka değerini artırır, markanın sürekliliğini sağlar, ayrıntılı, iyi planlanmış ve ihtiyaç odaklı çözüm önerileri sunar, rekabette üstünlük sağlar, reklamverenler için vazgeçilmezdir. Vitamin eksikliği insan bedeninde nasıl ki büyük aksaklıklara yol açıyorsa; Vitamin ajansı ile çalışmamak da markanın geleceğini olumsuz etkiler.

Ajans işareti (Logo ve Emblem): Ajansın adı, aynı zamanda ajansın logosudur.

- Gösteren: Baş harfi havuç olan, yazılışı ve okunuşu aynı; turuncu, yeşil ve kırmızı renklerden oluşan bir logo. Sağ alt köşede yer almaktadır.
- Gösterilen: Görsel bir simgeyle (havuç) ve üçgen işaretiyle tasarlanan logo; ajansın hem yaptığı işi hem de sağladığı faydayı temsil etmektedir. Ayrıca üçgen, A harfi olarak kullanılmıştır.
- Düz anlamı: Yalın, sade, harf, sembol ve şekilden oluşan bir logo.
- Yan anlam: Logo gösterge yüklü anlamlar içermektedir. Baş harfinin havuç olması; havucun güçlü bir A vitamini kaynağı olduğunu, havucun kalp, beyin ve göz sağlığı için oldukça faydalı olduğunu vurgulamaktadır. Dolayısıyla; Vitamin ajansı; reklamverenlerin mevcut konumunu, imajını, itibarını, değerini ve geleceğini güçlendiren faydalar sunmaktadır. Logoda; a harfinin üçgen işaretiyle karakterize edilmiş olması; üçgenin aktif karakterini ve gücünü göstermektedir. Ajansın logosundaki kırmızı renk; aktif, dinamik ve güçlü; yeşil renk; doğal, canlı, genç; turuncu ise; sıcak, olgun ve parlak gibi anlamlar içermekte ve ajans kimliği hakkında bilgiler vermektedir.

Ajansın Sloganı: Bu Baharda Vitamin Kafasına Siz De Girin.

- Gösteren: Siyah ve beyaz renkli, ortalı, iki farklı yaz karakteri ile yazılmış bir slogan. Alt slogan; kırmızı zemin üzerine beyaz renkle yazılan vitamin şirketlere iyi gelir.
- Gösterilen: Siyah ile dikkat çekici, profesyonel ve sade, beyaz ile açık ve net bilgi veren, hedef kitlede istek ve motivasyon sağlayan, yönlendirici bir slogan. Alt slogan; yalın bir biçimde, kendinden emin olma özelliği taşımaktadır.
- Düz anlamı: Bu baharda vitamin kafasına siz de girin.
- Yan anlam: Bu baharda vitamin kafasına siz de girin sloganı; gelin beraber çalışalım mesajı vermektedir. Dilsel mesaj yalın bir biçimde sunulmuştur. Slogan; hedef kitle üzerinde, teşvik edici ve güdüleyici bir özellik göstermektedir. Slogan aynı zamanda; sayfanın ortasına konumlandırılmış, başı çilek meyvesi olan erkek bedeni ile bütünleştirilmiştir.

Tipografi ve Yazı Türü Bakımında Genel Değerlendirme

- Ajansın tipografi seçimi; harf, sözcük ve satır boşlukları sözel mesajların aktarımını desteklemektedir. Logoda tipografik bir tasarım mevcuttur. Algıyı kolaylaştıran, basit, eğlenceli ve düz bir yazı tipi kullanılmıştır. Logo da hareketli ve göze çarpan bir tasarım kullanılmıştır. Logo ve sloganda hareketlilik yaratmak için; font ve puntolar kadar renklere de özen gösterilmiştir. Logoda; yeşil, turuncu ve kırmızı, sloganda siyah ve beyaz renklerin kullanımı birbirleriyle uyumlu ve dengelidir. Tipografik unsurlar ajansı ifade etmekte, ajansın kimliğini, kişiliğini ve özgünlüğünü yansıtmaktadır.

Dergi İlanı 2: Fact Reklam Ajansının Göstergibilimsel Çözümlemesi
Kaynak: Marketing Türkiye Dergisi, Mart/2019 sayısı: 3

Ajans İsmi: Fact

- Gösteren: Tek sözcüklü, anlamlı bir İngilizce isim.
- Gösterilen: Durum, olan, hakikat, gerçek.
- Düz anlamı: Hakikat, gerçek, etki, sonuç, anlam.
- Yan anlam: Fact ajansı; etkili, gerçek, sonuç odaklı, anlamlı dolayısıyla ikna edici reklamlar üretir.

Ajans işareti (Logo ve Emblem): Ajansın adı, aynı zamanda ajansın logosudur.

- Gösteren: İngilizce bir kelime olan fact, büyük harflerle ve beyaz renkle yazılmıştır. Sayfanın ortasında yer almaktadır.
- Gösterilen: Fact kelimesinden oluşan logo, ajansın yaptığı işlerin niteliğini yansıtmaktadır.
- Düz anlamı: Yalın bir biçimde, İngilizce bir kelimedenden oluşan logo.
- Yan anlam: Logo; fact kavramının etkili, gerçek, sonuç odaklı, anlamları itibariyle ajansın kurumsal yapısına ve kurumsal kimliğine atıf yapmaktadır. Ajansın yaptığı işlerin dikkat çekici, etkileyici ve başarılı olduğu vurgulanmıştır.

Ajansın Sloganı: Advertising In An Effect, But We Do Advertising Like A Fact.

- Gösteren: Advertising In An Effect, But We Do Advertising Like A Fact (Reklam bir etkidir; fakat biz reklamı gerçek gibi yaparız). siyah zemin üzerine, kırmızı ve füme yazılarla bütün sayfayı kaplayacak biçimde ve ortalı olarak yazılmış bir slogan.
- Gösterilen: Bir tasarım olan metin; slogan niteliğinde işlev görmüştür. Sloganın siyah zemin üzerine yazılmış olması; güç, tutku ve prestiji, kırmızı ise; heyecanı, dikkat çekiciliği ve kararlılığı vurgulamaktadır.

- Düz anlamı: Reklam bir etkidir; fakat biz, reklamı gerçek gibi yaparız.
- Yan anlam: Reklam; hedef kitleleri etkilemek için yapılır; fakat Fact ajansı olarak reklamın gerçek olması ve gerçeği yansıtması önemlidir mesajı verilmektedir.

Tipografi ve Yazı Türü Bakımında Genel Değerlendirme

- Logoda kolay algılanan; tek bir kelimedenden oluşan ve düz bir yazı tipi kullanılmıştır. Slogan- da ise; yazımsal görünümü itibariyle; kalın, siyah, kırmızı renk dolgularıyla dikkat çekilmiş, ciddiyet, kararlılık ve netlik yansıtılmıştır. Yazılar; birbiriyle oldukça bitişik şekilde yazılmıştır; fakat kullanılan fontun özelliği dolayısıyla okuması kolaydır. Kullanılan yazı tipi; reklamın ciddiyet ve önemini vurgulamaktadır. Yazı tipi, punto büyüklüğü, karakter aralığı, satır uzunluğu, satır boşlukları tutarlı bir biçimde kullanılmıştır. Yazının ortaya hizalanması; metin görünümünün bir bütünsellik oluşturmasını sağlamıştır.

Dergi İlanı 3: Sharkuteri Reklam Ajansının Göstergibilimsel Çözümlemesi
Kaynak: Marketing Türkiye Dergisi, Haziran/2019 sayısı : 75.

Ajans İsmi: Sharkuteri

- Gösteren: Tek sözcükten oluşan bir isim.
- Gösterilen: Çeşitlilik, kapsamlılık.
- Düz anlamı: Sharkuteri, 360 derece dijital reklam ajansı.
- Yan anlam: Sharkuteri; reklamverenlerin, her türlü reklam ihtiyaçlarını karşılayacak bir hizmet yelpazesine sahiptir.

Ajans İşareti (Logo ve Amblem): Ajansın adı, aynı zamanda ajansın logosudur.

- Gösteren: Fransızca Charcuterie'den gelen şarküteri, Sharkuteri 360 derece dijital reklam ajansı olarak ve ortalı bir biçimde yazılmıştır.
- Gösterilen: Sharkuteri bütünleşik dijital pazarlama iletişimi kapsamına giren tüm hizmetleri yerine getirmektedir.
- Düz anlamı: Yazılışı farklı ve bir kelimedenden oluşan logo.

- Yan anlam: Shark İngilizce’de köpekbalığı anlamı taşısa da işinin ehli ve usta gibi anlamları da bulunmaktadır. Sharkuteri ise; işini profesyonel olarak yapan ve hizmet alanı oldukça geniş dijital bir ajansı temsil etmektedir.

Ajansın Sloganı: Ajans sloganına yer verilmemiştir; ilan mizahi öğelerle karikatürleştirilmiştir.

- Gösteren: İlanın sol üst köşesinde konum işareti üzerinde bulunan bir dünya, ilanın ortasında hangi gezegen olduğu belirsiz, havalanan bir uzay mekiği, hey nereye gidiyoruz, Sharkuteri ile toplantımız var diyalogu yer almaktadır. Ayrıca ilanın altı kısmında www.sharkuteri.com web ve adres yazmaktadır.
- Gösterilen: Sharkuteri; dünya sınırlarını aşan niteliklerde hizmet verdiği için tercih edilebilirliği yüksektir.
- Düz anlamı: Sharkuteri, çeşitli tüketim ürünlerinin satıldığı dükkan ya da büyük marketlerin içerisinde bulunan bir bölüm.
- Yan anlam: Sharkuteri’de istenilen her hizmete ulaşmak mümkündür. İlanın karikatürleştirilmesi dikkat çekiciliğini artırmaktadır.

Tipografi ve Yazı Türü Bakımında Genel Değerlendirme

- Sharkuteri; etkili ve estetik görünen bir el yazısı yazılmıştır. İlandaki diğer yazılar ise farklı yazı tiplerine göre yazılmıştır. Yazımsal görünümü açısından orta kalınlıkta, beyaz renk dolgularıyla yazılmış olması dikkat çekiciliği artırmaktadır. Kullanılan yazı tipi; reklamın enerjisini ve motivasyonu vurgulamaktadır. Yazı tipi, punto büyüklüğü, karakter aralığı, satır uzunluğu, satır boşlukları tutarlı bir biçimde kullanılmıştır.

Sonuç

Dinamik bir çevrede faaliyet gösteren her işletme; kaçınılmaz olarak ayakta kalma mücadelesi vermektedir. İşletmelerin varlıklarını sürdürmeleri, var olan imajlarını koruyup güçlendirebilmeleri ve rekabet avantajını sürekli kılabilmesi için kurumsal kimliklerini etkin yönetebilmeleri gerekmektedir. Kurumsal değerleri ve ilkeleri ile örtüşen, iç ve dış paydaşlarına görsel, işitsel, yazımsal anlamda tutarlı mesajlar vermeye kendini adanmış, farklılıkları, kurumsal tasarımları ile ayırt edilebilmeyi sağlamış her işletme; kimlik faktörünü oldukça önemli ve efektif yönetilmesi gereken bir değer olarak görmelidir. Öyle ki reklam ajansları da tıpkı işletmeler ve markalar gibi kurumsal kimliklerini yaratmak, güçlendirmek ve sürekliliğini sağlayabilmek için kimlik unsurunu güçlü bir savunma mekanizması olarak görmelerinde fayda vardır.

Reklam ajansları; tüketimi cazip kılan görsel ve işitsel mesajları, ikna edici, dikkat çekici, yaratıcı bir biçimde bir araya getiren ve bunu hizmet olarak sunan kuruluşlardır. İşletmelerin ve markaların ayakta kalma serüvenlerinde, reklama duydukları ihtiyacın her geçen gün artması reklam ajanslarına olan ilginin de daha fazla artmasını sağlamıştır. Bu noktada önemli olan reklamverenlerin hangi ajans ile çalışmayı tercih edecekleridir. Reklamverenlerin ajans tercihinde şüphesiz ki ajansın başarı grafiği ve müşteri portföyü önemlidir; ancak ajansın güçlü bir kurumsal kimliğe, kimlik ile uyumlu kurumsal bir tasarıma sahip olması ayrıca önem taşımaktadır.

Tıpkı markalar gibi reklam ajansları da kurumsal kimliklerini ve kimliği yansıtan tüm görsel öğeleri yani kurumsal tasarım unsurlarını iyi planlamaları gerekmektedir. Kurumsal tasarım; reklam ajansları açısından da bir kendini ifade etme biçimidir. Bu nedenle ajansların kurumsal kimlikleri ile uyumlu kurumsal tasarımlarını özgün, yaratıcı ve tutarlı bir biçimde oluşturmaları önem arz etmektedir. Bir ajansın logosu, yazılı, işitsel ve görsel tüm iletişim çalışmaları iletişim tasarımı kapsamındadır ve hepsinin birbiriyle örtüşebilen mesajlar vermesi kurumsal kimliğin gücünü perçinlemektedir.

Bu çalışma; başka işletme ve markalara kurumsal kimlik ve kurumsal tasarım hizmetleri veren reklam ajanslarının kendi kurumsal kimlik ve tasarım süreçlerini sektörel bir dergi

olan Marketing Türkiye dergisinde verdikleri ilanları üzerinden incelemeyi amaçlamıştır. Araştırma kapsamında 2019 yılı içerisinde Marketing Türkiye dergisine ilan veren Vitamin, Fact ve Sharkuteri ajanslarının ilanları kurumsal tasarım unsurları baz alınarak, göstergebilimsel analiz yöntemiyle analiz edilmiştir. Araştırmada ajans ismi, logo, amblem, renk, slogan ve tipografi gibi kurumsal tasarım unsurları; gösteren, gösterilen, düz ve yan anlamdan oluşan bir araştırma modeli oluşturulmuştur (Bkz: Tablo-1). Elde edilen bulgular dikkate alındığında kurumsal tasarım unsurları arasından Vitamin ajansının logosunda havuç, görsel bir simge olarak kullanıldığı gibi, üçgen işareti, turuncu, yeşil ve kırmızı olmak üzere üç farklı renge yer verilmiştir. Söz konusu logo; ajansın hem yaptığı işi hem de sağladığı faydayı temsil etmektedir. Bu Baharda Vitamin Kafasına Siz De Girin sloganı ajansın hedef kitlelerine seslendiği, onları teşvik eden ve güdüleyen bir nitelik göstermektedir. Görsel ve metinsel öğeler birbiri ile uyumlu biçimde kullanılmıştır. Tipografik açıdan incelendiğinde ise kolay anlaşılır, sade, eğlenceli bir yazı tipi kullanılmıştır. Tipografik unsurların ve renklerin uyumu ve dengesi, ajansın kurumsal kimliğini temsil etmektedir. Bir diğer reklam ajansı ise Fact ajansıdır. Ajansın logosu; hakikat, gerçek anlamları taşıyan İngilizce fact kelimesinden oluşmaktadır. Fact logosu ile temsil edilen şey ajansın; gerçek, etkili, anlamlı ve sonuç odaklı ikna edici reklamlar üretmesidir. Söz konusu bu anlamlar ajansın kurumsal kimliğini yansıtmakta ve ajansın ayırt edici, etkileyici ve özgün çalışmalar üretebildiklerine vurgu yapmaktadır. Ajansın sloganı; Advertising In An Effect, But We Do Advertising Like A Fact'dir (Reklam bir etkidir; fakat biz reklamı gerçek gibi yaparız). Slogan ile aktarılmak istenen yan anlam ise; reklamın gerçek olmasının ve gerçeği yansıttığının ajansın temel ilkelerinden biri olduğudur. İlanın sloganı bir tasarım metni olarak kullanılmıştır. Sloganın siyah zemin üzerine yazılması; güç, tutku ve prestiji temsil etmekte, kullanılan kırmızı renk ise; heyecanı, dikkat çekiciliği ve kararlılığı vurgulamaktadır. Tipografik açıdan ise; yazı tipi, punto büyüklüğü, karakter aralığı, satır uzunluğu, satır boşlukları tutarlı bir biçimde kullanılmıştır. Son olarak Sharkuteri-360 derece dijital reklam ajansı, ajans ismi ile hizmet çeşitliliğini ve kapsamlılığını yansıtmakta, her türlü reklam ihtiyaçlarına cevap veren bir hizmet yelpazesini temsil etmektedir. Shark İngilizce bir kelime olarak; işinin ehli ve usta gibi anlamlar barındırmakta ve ajansın işinde profesyonel olduğunu göstermektedir. Ajansın sloganına, ilanda yer verilmemiştir, mizahi öğeler kullanılarak ilan karikatürleştirilmiştir. Ajans kullandığı görsel göstergelerle (dünya, uzay mekiği, gezegen vb.) dünya sınırlarını zorlayan, herkesin beklentilerine cevap verebilecek niteliklerde hizmet verdiğini ve bu nedenle ajansın tercih edilebilirlik seviyesinin yüksek olduğunu yansıtmıştır. Tipografik açıdan etkili ve estetik görünen bir el yazısı kullanılmış, yazı tipi ilanın enerjisini ve motivasyonunu desteklemiştir. Buraya kadar ki bilgiler göstermektedir ki ajanlar; kurumsal tasarım unsurları aracılığıyla kurumsal kimliklerini yansıtmakta ve ajansların kendi içerisinde tutarlı bir yapı göstermeleri gerekmektedir. Kurumsal kimliğin her ajans için ayırıcı nitelikler taşıması; kurumsal tasarım unsurlarının da renk, biçim ve tipografik açıdan özgün olmasını zorunlu kılmaktadır. Reklam ajansları, kurumsal kimlik ve kurumsal tasarım kavramları ilişkisini ele alan literatür çalışmalarının sayıca az olması dolayısıyla; bu çalışmanın, uzun vadede gerçekleştirilecek çalışmalara ışık tutacağı umut edilmektedir.

Extended Abstract

Advertising agencies are organizations that carry out marketing communication activities on behalf of advertisers and provide integrated promotion services on a macro scale. Especially the creation and consolidation of corporate identity and personality and the creation of corporate design, which is an inseparable part of corporate identity, on behalf of the brand and business are just a few of the activities within the scope of advertising agencies. The current activities of the advertising agencies for their advertisers as customers are also an important need for the agencies' own corporate identity and design processes, because, just like

brands and businesses, advertising agencies should have visual elements with original corporate design. If we consider corporate design as the way businesses express themselves, it would be correct to see the design of communication as an integral part of this process. The ability of a business to define itself and transfer it to its target audiences is directly proportional to its communication ability. The logo of the company, all written, audio and visual communication works are included in the communication design. In this context, in communication design, the aforesaid communication elements; originality, permanence, mobilization quality, remarkability and harmonious and proportional use of elements are the nuances that will serve the purpose of corporate design. While advertising agencies with the task of carrying out corporate identity and corporate design work of businesses create their own corporate designs, it is important that they have a communication design within the framework of creativity and attention. Because catching originality and memorability is of vital importance in today's communication age. Advertising agencies should have a corporate design that reflects themselves and that is suitable for the nature of their work. A well-chosen agency name, an originally designed logo, a remarkable slogan are the elements that reflect the position, image and ultimately the identity of the advertising agency. On the other hand, all audio, visual and written communication works of advertising agencies should also include corporate design elements to represent the corporate identity. For example, printed advertisements of advertising agencies in newspapers and magazines should reflect a strong and clear corporate identity in terms of communication design.

One of the main working areas of advertising agencies is to carry out corporate identity studies of businesses. So much so that, every activity that agencies carry out for their advertisers must be compatible with the client's corporate identity. Otherwise, advertising practices that do not match advertisers' corporate identity and corporate design will not be able to perform communication functions such as information, reminder, persuasion and encouragement to purchase. This also applies to advertising agencies that produce, design and sell advertising. Advertising agencies, just like advertisers, should have a strong corporate identity and all visible and audible elements representing the agency should be equipped with corporate designs that reflect the agency identity. In this context, the aim of the research is to analyze the advertisements of advertising agencies in the sector magazine such as Marketing Türkiye in the context of corporate design with the semiotic analysis method and to associate the corporate design elements in the advertisements with the corporate identity of the agencies. As a result of the researches, it has been observed that the advertising agencies have mostly given their advertisements to Marketing Türkiye magazine in the last year. Marketing Türkiye magazine has kept abreast of the marketing world for twenty-nine years. Based on this reason, the sampling of the study is the advertisements of Vitamin, Sharkuteri and Fact agencies in these magazine. The current magazine advertisements were analyzed by the semiotic analysis method. The reason for using this research method is that it helps the analysis of the message content of the images and items in the magazine advertisements. The semiotic analyzes of agencies' magazine advertisements were made based on corporate design elements -the name of the agency, slogan, corporate sign (logo and emblem), color and typography-. During the analysis phase, the corporate design elements were carried out by designing the research model, which signifier and signified of the Saussure and the side and straight meanings of Barthes (See Table-1). Considering the findings obtained, besides the use of carrots as a visual icon in the logo of the Vitamin agency among the corporate design elements, the triangular sign has three different colors: orange, green and red. The logo in question represents both the work and benefit of the agency. The motto of the agency "Bu Baharda Vitamin Kafasına Siz De Girin (Come and Taste the Vitamin in This Spring)" shows a quality that the agency reach, encourages and motivates their target audience. Visual and textual elements are used in har-

mony with each other. When examined typographically, an easy-to-understand, simple and fun font was used. The harmony and balance of typographic elements and colors represent the agency's corporate identity. Another advertising agency is Fact agency. The agency's logo is the word "fact" in English, which means truth. What is represented by the Fact logo is that the agency produces real, effective, meaningful and result-oriented persuasive advertisements. These meanings reflect the corporate identity of the agency and also emphasize that the agency can produce distinctive, impressive and original works. The agency's motto is "Advertising In An Effect, But We Do Advertising Like A Fact" (Reklam bir etkidir; fakat biz reklamı gerçek gibi yaparız). The meaning that is meant to be conveyed with the slogan is that the fact that the realistic advertisement and reflection of the truth is one of the basic principles of the agency. The slogan of the advertisement was used as a design text. The writing of the slogan on a black background represents power, passion and prestige, and the red color emphasizes excitement, attention and determination. In typographic terms, font, point size, character spacing, line length and line spacing are used consistently. At last, Sharkuteri-360 degree digital advertising agency reflects its service diversity and comprehensiveness with its name and represents a range of services that meet all kinds of advertising needs. As an English word "Shark" has proficient and master meanings and shows that the agency is professional in its business. The slogan of the agency (not included in the advertisement) was cartooned using humorous elements. The agency reflected that the visual indicators (earth, space shuttle, planet, etc.) used to push the limits of the world and meet the expectations of everyone and thus the preferability level of the agency is high.

Kaynakça

- Abratt, R. (1989). A new approach to the corporate image management process. *Journal of Marketing Management*, 5 (1), 63-76.
- Bakan, Ö. (2005). *Kurumsal imaj*. Konya: Tablet Kitabevi.
- Baker, J. M. & Balmer, M.T. J. (1997). Visual identity: trappings or substance?. *European Journal of Marketing*, 31 (5/6), 366-382.
- Balmer, M.T. J. (2015). Corporate identity, corporate identity scholarship and wally olins (1930-2014), *Corporate Communications: An International Journal*, 20(1), 4-10.
- Barthes, R. (1993). *Göstergebilimsel serüven*. (M. Rifat ve S. Rifat, Çev.) İstanbul: Yapıkredi Yayınları.
- Becer, E. (2003). *Tasarım ve grafik tasarımcı üzerine, reklam, halkla ilişkiler ve ötesi*. İstanbul: MediaCat Yayınları.
- Cornelissen, J. (2011). *Corporate communication: a guide to theory and practice*. London: Sage Publication.
- Daft, L. R. (2008). *Management*. USA: Thomson South Western.
- Elden, M. (2009). *Reklam ve reklamcılık*. İstanbul: Say Yayınları.
- Güvenç, B. (2005). *Türk kimliği-kültür tarihinin kaynakları*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Hepkon, Z. (2003). Kurumsal kimlik inşasını belirleyen faktörler: bir literatür taraması. *İstanbul Ticaret Üniversitesi Dergisi*, 4(6), 175-211.
- Hofsoos, E. (1994). *Reklam ve yönetim*. (A. Haykır, Çev.) Ankara: Öteki Yayınları.
- Karsak, B. B. (2014). Görsel kimlik göstergeleri açısından Arçelik firması web sayfası incelemesi. *Galatasaray Üniversitesi İletişim Dergisi*, 1(1), 99-114.
- Karsak, B. B. (2016). *Kurumsal iletişim*. İstanbul: Beta Yayınları.
- Küçükdoğan, R. (2011). *Reklamlar nasıl çözümlenir?*. İstanbul: Beta Yayınları.
- Margulies, W. P. (1977). Make the most of your corporate image. *Harvard Business Review*, 55, 66-74.
- Marketing Türkiye Dergisi (2019). Mart, Nisan ve Haziran sayısı.
- Melewar, T. & Karaosmanoğlu, E. (2006). Seven dimensions of corporate Identity: a category

- risation from the practitioners perspectives. *European Journal of Marketing*, 40 (7/8), 846-869.
- Meral, S. P. (2011). *Yeni başlayanlar için kurumsal kimlik ve marka*. Ankara: Detay Yayıncılık.
- Okay, A. (2013). *Kurum kimliği*. İstanbul: Derin Yayınları.
- Önal, K. G. (2011). Yaratıcılık ve kültürel bağlamda mimari tasarım süreci. *Uludağ Üniversitesi Mühendislik-Mimarlık Fakültesi Dergisi*, 16 (1), 55-162.
- Peltekoğlu, B. F. (2001). *Halkla ilişkiler nedir?*. İstanbul: Beta Basım Yayın Dağıtım.
- Sandage, H. C. & Fryburger, V. R. (1983). *Advertising theory and practice*. Illinois.
- Tuna, M. & Akbaş, T. A. (2007). *Kurumsal kimlik yönetimi*. Ankara: Detay Yayıncılık.
- Türk Dil Kurumu (2016). *Türkçe sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları
- Annette L.M. V. D. B., & Menno D. T. D. J. & Elving W.J.L. (2006). Managing corporate visual identity, exploring the differences between manufacturing and service, and profit-making and nonprofit organizations. *Journal of Business Communication*, 43 (2), 138-157.
- Yaylagül, L. (2013). *Kitle iletişim kuramları: egemen ve eleştirel yaklaşımlar*. Ankara: Dipnot Yayınevi.

LINGUISTICS

Acquisition of Object Relative Clauses by Turkish Adult Learners of English

İngilizceyi Öğrenen Yetişkin Türk Öğrencilerinin Nesne Konumundaki Sıfat Cümleciklerini Edinimi

Eser ÖRDEM*

Abstract

The acquisition of complex sentences plays an important role in first and second language studies because evidence of complex sentences in the field of theoretical and applied language is still evolving. 40 sophomore and junior students majoring in Translation and Interpreting were involved in the study. Participants first took a standard test, the Michigan test. The aim of this test was to provide homogeneity in the study. The participants then received 5 different data collection tools. First of all, grammaticality judgment test was given to the participants to check to what extent they provided the accuracy of the sentences. Then the participants were asked to make sentences about object relative clauses. In the third stage, the participants were asked to produce at least 20 different pictures and sentences. In the fourth stage, they were told to repeat the object relative clause constructions. In the final stage, the participants were given Turkish sentences and be translated into English. At the end of the study, important data about the acquisition of adjective clauses in object position were reached. The results of the study show that most of the participants tended to avoid using ablative prepositions possible due to the effect of first language that uses only one suffix, while they performed far better in accusative case.

Keywords: Complex Sentences, Adjective Clauses, Language Acquisition, Applied Linguistics

Öz

Karmaşık cümlelerin edinimi, birinci ve ikinci dil çalışmalarında önemli bir rol oynamaktadır, çünkü teorik ve uygulamalı dil alanındaki karmaşık cümlelerin kanıtları hala gelişmektedir. Çalışmaya 40 ikinci sınıf öğrencisi ve Çevirmenlik ve Çevirmenlik bölümünden mezun olan genç öğrenciler katılmıştır. Katılımcılar ilk önce standart bir test olan Michigan testini aldı. Bu testin amacı, çalışmada homojenliği sağlamaktır. Katılımcılar daha sonra 5 farklı veri toplama aracı aldı. Her şeyden önce, katılımcılara cümlelerin doğruluğunu ne ölçüde sağladıklarını kontrol etmek için gramerlik değerlendirme testi uygulandı. Daha sonra katılımcılardan nesne ile ilgili cümlecikler hakkında cümleler kurmaları istenmiştir. Üçüncü aşamada katılımcılardan en az 20 farklı resim ve cümle üretmeleri istenmiştir. Dördüncü aşamada, nesneye göre yan tümce yapılarını tekrarlamaları söylendi. Son aşamada katılımcılara Türkçe cümleler verildi ve İngilizce'ye çevrildi. Çalışmanın sonunda, nesne sıfat sıfat cümleciklerinin alınmasıyla ilgili önemli verilere ulaşıldı. Çalışmanın sonuçları, katılımcıların çoğunun, sadece bir örnek kullanan ilk dilin etkisinden dolayı mümkün olan ablatif edatları kullanmaktan kaçınma eğiliminde olduklarını göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Karmaşık Tümceler, Sıfat Cümlecikleri, Dil Edinimi, Uygulamalı Dilbilim

Introduction

The relative clauses are among the most complex sentences that concern the theories of linguistics. It can be said that the studies related to the acquisition of relative clauses and have started to increase since 1960s (Andrews, 2007; Chomsky, 1965; Comrie, 1981; De Vries, 2002; Diessel, 2004; Diessel and Tomasello, 2005; Guasti, Vernice and Frank, 2018; Hamilton, 1995; Kornfilt, 1997, 2000a, 2000b; Lehmann, 1986; Ross, 1967; Smith, 1964; Wiechmann, 2015; Wilson, 1963; Young, 2018; Yun et al., 2015). How children and adults acquire and learn complex sentences is still an enigma for cognitive scientists, linguists and neuroscientists, although relative progress has been made. Some linguists have sought to find gradual processes and acquisition of complex sentences. Relative clauses in particular have been the center of discussions in linguistics and second language acquisition studies. Therefore, different theories have been suggested regarding the acquisition of relative clause constructions. The acquisition of relative clauses, which were previously studied theoretically and typologically, still remains a mystery (Andrews, 2007; Chomsky, 1965; Comrie, 1989; Diessel, 2004; Downing, 1978; Duarte et al., 2015; Frank and Ernst, 2018; Gibson, 1998;

* Dr. Öğretim Üyesi, Syracuse Üniversitesi, Dil Bilim Bölümü, eserordem@gmail.com

Hamilton, 1995; Kayne, 1994; Keenan and Comrie, 1977; O'Grady, 2011; Thornton, 2016; Wu, Kaiser and Vasishth, 2018; Wiechmann, 2015). Larsen-Freeman's (1997) complexity theory can also show why certain structures are harder to process, understand and produce. Klein and Purdue (1997) also referred to a similar problem by asking whether natural languages could be simpler or not, and found that producing complex sentences for foreign language learners was a serious barrier owing to the nature of innate human language capacity because perception, memory and attention processes were found as significant variables in these studies by focusing on the simplicity and complexity of tasks called task complexity (Skehan and Foster, 1997). However, even if task complexity explains the processing of a certain structure, this variable alone may not explicate the main reason for being unable to produce complex structures and constructions. Therefore, Larsen-Freeman and Lynne emphasize that there may be confounding variables that may render explanations regarding language rather complex because researchers in second language are faced with the enigma taking place in cognitive neuroscience. This explanation should not mean that only complex sentences in language hard to understand. However, even a word in literal meaning, metaphors, collocations or even a simple sentence may be hard to comprehend. Therefore, it is possible to see different hypotheses and linguistic theories regarding complexity, complex structures and constructions.

Keenan and Comrie (1977) maintained that relative clauses are composed of hierarchy in terms of processing. This hypothesis is called Noun Phrase Accessibility Hierarchy. Since there are different types of relative clauses, each type has varying degrees of processability. In addition to this hypothesis, Linear Distance Hypothesis has also produced important insights into understanding relative clauses (Hawkins, 1999, 2001; O'Grady, Lee and Choo, 2003; Tarollo and Myhill, 1983). According to this hypothesis, the accessibility can be predicted based on the words between the head and the gap. Another hypothesis that emphasizes the importance of structural distance is that Structural Distance Hypothesis (O'Grady, 1999). This hypothesis takes the distance between the nodes into consideration. Besides these hypotheses, word order also matters in terms of accessibility. If relative clause constructions are similar to canonical word order, then it might be easier to process them (MacDonald and Christiansen, 2002; Tabor, Juliano and Tanenhaus, 1997). Syntactic Prediction Locality Theory is another theoretical assumption that stresses the importance of memory cost (Gibson, 1998). SO Hierarchy Hypothesis developed by Hamilton (1994, 1995) entails difficulties of processing. In recent years, construction grammar, corpus linguistics and cognitive linguistics have taken other criteria into consideration. Frequency, entrenchment, schema and exemplars are among the categories and elements that affect acquisition of relative clauses (Bergen and Chang, 2005; Bever, 1970; Bod, 2006; Diessel 2007, Gennari and MacDonald 2008; Wiechmann, 2015). Corpus linguistics in particular discusses the findings and sampling of hypotheses by giving more authentic examples in this sense (Wiechmann, 2015). Although it emerges as a reaction to producer transformational grammar theory, cognitive linguistics and usage-based grammar studies have not developed a very detailed theory of relative clauses (Wiechman, 2015). Studies on acquisition of relative clauses in the discipline of second language have been on the rise in recent decades (Alotaibi, 2016; Frenck-Mestre and Pynte, 2000; Özge et al., 2015; Rahmany and Haghpour, 2015; Yun et al., 2015).

Studies regarding relative clause have been incremental in Turkish context as well (Boran, 2018; Ordem, 2017; Ordem, Özezen, Darancık, Mavaşoğlu and Hadutoğlu 2018; Ozcelik, 2006; Paluluoğlu, 2017; Turan, 2012, 2018; Yas, 2016). However, there are fewer studies on the production of adjective clauses. The data obtained on relative clauses are still largely interpreted within the framework of productive transformational grammar paradigm.

This study mainly designed a production-based research method to address this shortcoming in the field and aims to test Hamilton's (1994) hypothesis of the subject-object hierarchy. This hypothesis suggests that the object-subject position is easier to obtain than the subject-object position. But this hypothesis needs data and conclusions from different languages. In addition, some of the studies in the literature have been typologically interpreted and some of them have been explained in the context of producer-transformational linguistics. Recently, the results of corpus linguistics have been reinterpreted relative clauses. How to acquire the adjective clauses in the subject and object position remains one of the most important problems of linguistics and language acquisition.

In English, object relative clauses may take different prepositions whose use may be avoided, neglected or forgotten by adult Turkish learners. In Turkish, object relative clauses are produced with the help of only one suffix- *dık/dik*, which poses a problem for Turkish learners while acquiring English. In addition, there is a full asymmetry in construction of relative clauses between Turkish and English. Besides, English allows more varied constructions in production of relative clauses.

1. The woman that_ called the man (Subject RC)
2. The woman that the man loved _ (Object RC)
3. The woman that the man gave the gift to_ (Indirect Object RC)
4. The woman whom the man is listening to_ (Object of a preposition)
5. The woman whose car was nice _ (Genitive RC)
6. The woman who the man is taller than _ (Object of Comparison RC)
7. The woman I talked about _ (Zero Object RC)

This study intended to show the acquisition of object relative clauses by Turkish adult learners of English. In all objective relative clauses, Turkish, as stated above, uses only a specific suffix. In canonical word order, Turkish utilizes different suffixes to denote cases. In addition, an asymmetrical structure is observed because the predicate in canonical word order is used at the beginning of the sentence. This asymmetric structural movement may affect the acquisition of relative clauses in object position in English. The following sentences were also used in Ordem's study (Ordem, 2017)

Table 1: Canonical and object relative clause word order in Turkish

Turkish Canonical Word Order	Object Relative Clause in Turkish
Kitab- ı oku du- m Book – ACC read PAST 1SG	Oku- duğu m kitap Read PART 1SG book
Kasaba- da yaşı yor um Town – LOC live PROG 1SG	Yaşa- dığı m kasaba Live PART 1SG town
Yatak- tan kalk tı m Bed – ABL get out of PAST 1SG	Kalk- tığı m yatak Get out of PART 1SG bed
Kafe- ye git ti m Cafe- DAT go PAST 1SG	Git - tiği m kafe go PART 1SG cafe
Arkadaş- la konuş tu m Friend – INSTR speak past 1SG	Konuş- tuğu m arkadaş speak PART 1SG friend

However, English retains each preposition in canonical word order and object relative clauses, while direct object relative clause does not need any preposition as shown in Table 2. English may use different relativizers such as *that*, *which*, *who*, *whom* in the case of object relative clauses. In addition, because of the addition of prepositions pied-piping or preposition

stranding can be chosen depending on the context and individual uses. Thus, it can be said that English tends to utilize different relativizers and different preposition positioning in object relative clauses. The following sentences were also used in Ordem's study (Ordem, 2017).

Table 2: Word order of object relative clauses in English

Canonical Word Order in English	Zero Relative Clause in English
I am reading the book.	The book that I am reading
I am living in the town.	The town which I am living in The town in which I am living in The town that I am living in
I got out of the bed.	The bed which I got out of The bed out of which I got The bed that I got out of
I went to the cafe.	The cafe which I went to The café to which I went The café that I went to
I talked with the friend.	The friend whom I talked with The friend with I talked The friend that I talked with

Research Questions

1. To what extent can the participants judge object relative clauses as correct based Grammaticality Judgment Test?
2. To what extent can the participants produce object relative clauses orally based on picture tasks?
3. To what extent can the participants repeat object relative clauses accurately?
4. To what extent can the participants translate object relative clauses from Turkish to English?
5. To what extent can the participants produce object relative clauses written based on picture tasks?

Methodology

This study used quantitative methods to unearth the acquisition level of relative clauses in object positions by using elicited production procedure (Chaudron, 2003; Mackey and Gass, 2005). Elicitation techniques denote various research tasks composed of visual, verbal, written forms that may directly enable researchers to collect data. This technique motivates participants or individuals to express their knowledge, ideas or feelings about a certain topic or theme directly (Barton, 2015). Therefore, various elicitation tasks were used to elicit data from the participants (Chaudron, 2003; Nunan, 1996; Seliger and Shohamy, 1989). In line with this framework, a convenience sampling method was used to collect data. Five instruments were used to unravel the accuracy of the use of object relative clauses. There are five cases that learners should. These cases are mainly composed of accusative, dative, instrumental, ablative and locative. When the sentences in Turkish to translate into Turkish were formed, only basic words with literal meaning were chosen in order to reduce the

cognitive load because these instruments aimed to measure syntactic complexity rather than lexical complexity.

Participants

The participants of the study were composed of 40 undergraduates majoring translation and interpreting in their second year. Their mean age was 21 years old. The participants received a 700-hour English in the preparatory program composed of listening, reading, writing, speaking and grammar skills. They also received various field courses such as basic translation skills, syntax and translation theories. Thus, the participants had a three-year background in English in the department of translation and interpreting.

Procedure

The researcher reviewed the related literature from different perspectives based on different theories and hypotheses. The participants were given information about the nature of the study. In addition, the necessary instructions were presented to them with some warm-up activities. The participants were told not to use reduction or relativizer 'where' and 'zero relativizer' by giving them some examples to orient them to the study. They were told that they could use relativizers 'that, which, whom and who'. They were not told that the study would measure object relative clauses but would measure only relative clauses. The study was not timed. They were also told that each sentence contained only simple and elementary words so that they could focus on only syntax of relative clause constructions. The study proceeded from recognition/comprehension level to production level.

Data Collection and Analysis

In psychometrics, there are different types of validity and reliability. In this study, face validity and inter-rater as well as intra-rater reliability of the tests were provided because face validity aims to measure what is supposed to be tested based on subjective experience of researchers (Nevo, 1985; Oluwatayo, 2012). This study also utilized tests that were subjectively formed in the related literature and the researcher's particular area of expertise. Both inter-rater and intra-rater reliability aim to measure consistency and consensus in the ratings by experts in the field and researchers of the study (Brink, 1993; Roberts and Priest, 2006). One expert specializing in second language acquisition was asked to take a role as an inter-rater. For this purpose, Cronbach's alpha was used to provide internal consistency of tests/tools used in the study (Cronbach, 1951). Cronbach's alpha values of the tasks and tests were 0.80 for Grammaticality Judgment Test, 0.75 for Elicited imitation of tasks, 0.70 for Translation of sentences and 0.70 for Picture based production. Thus, it can be said that the range was acceptable.

Since it was important to provide the homogeneity, the participants were given Michigan Test of English Language Proficiency that took 90 minutes to conduct. This test is composed of a 100-item objective test and three parts including grammar (40 items), vocabulary (40 items) and reading (20 items). The inter-rater reliability of test was .96 (Baldauf, 1978; Baldauf and Dowson, 1980). According to Sharp (1979), the range from 0.85 to 1.00 can be assessed as high while interpreting a coefficient of correlation. The validity of the test is measured as .51. Therefore, Michigan Test of English Language Proficiency is considered a reliable test in measuring participants' level in English. The results of the test showed that there was no significant relationship. First of all, a grammaticality judgment test was given to the participants to check the accuracy of the sentences. Then the participants were asked to make sentences about object relative clauses. In the third stage, the participants were asked to produce at least 20 different pictures and sentences. In the fourth stage, they

were asked to repeat the relative clause constructions in object positions. In the final stage, the participants were given Turkish sentences and be translated into English.

Limitations

The study is limited to only 40 adult participants. In addition, only object relative clauses were analyzed. Besides, only five data collection tools were used in the study. The participants were also not timed. Another limitation was that the study used only convenience sampling based on volunteer selection out of 130 adult learners of English.

Results

The overall results of the study show that almost all Turkish participants used relative clauses in accusative case more accurately than other cases and that most of the participants performed at lower level in ablative case. The results in dative, instrumental and locative cases were better than those in the accusative and lower than those in the ablative case.

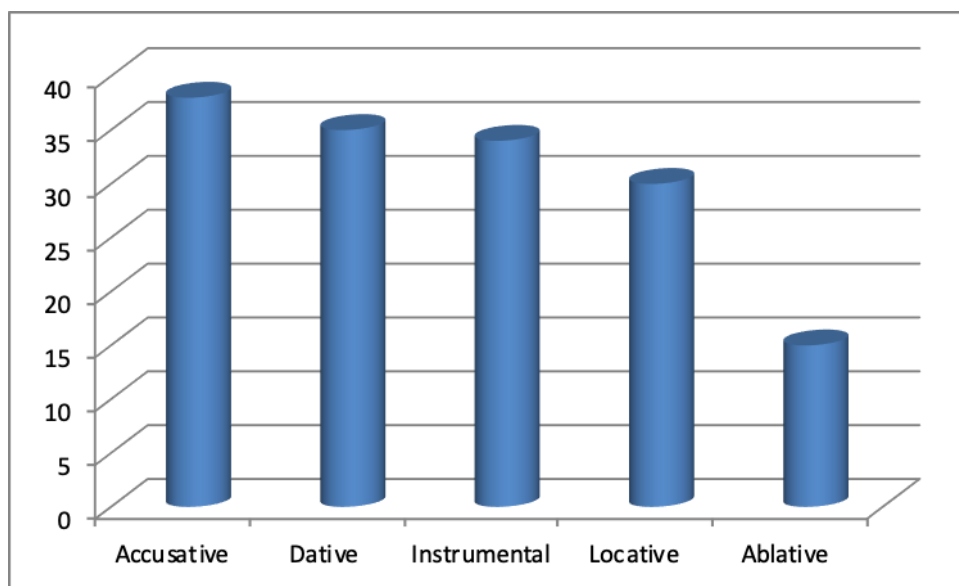

Figure 1: Results of grammaticality judgment test

The results of grammaticality judgment test show that the participants performed much better in accusative and dative case, whereas the lowest scores were obtained in ablative case. The possible reason for this low score in ablative case is that it may entail the use of two prepositions such as away from and out of. In addition, accusative case does not involve the use of any prepositions. Therefore, it is probable that the participants performed better in accusative. It is clear that when relative clauses entail any preposition, the use of prepositions shows a downward trend.

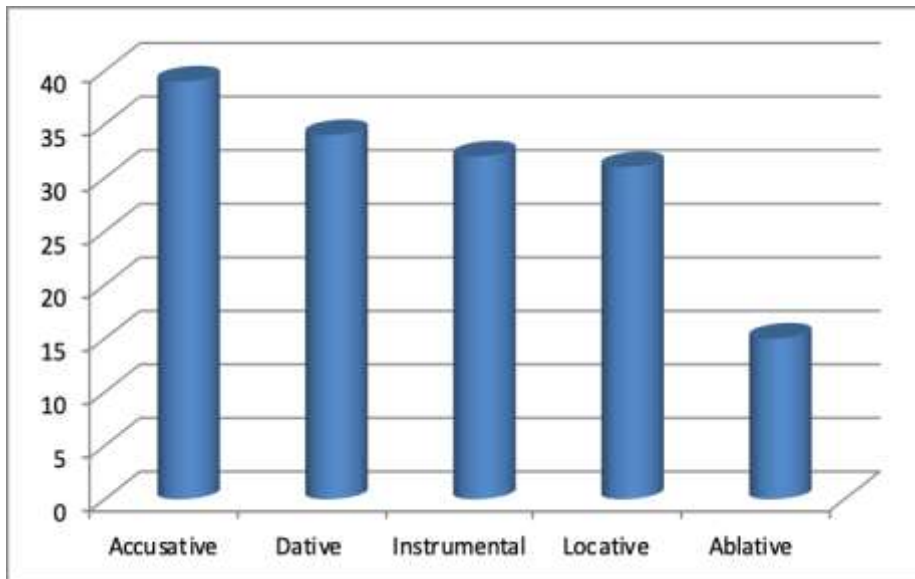

Figure 2: Results of production based on pictures

The results of production based on pictures indicate that the adult learners of English produced accusative case at a much higher percentage, while ablative case was produced at a lower percentage. However, cases of dative, instrumental and locative were relatively high. However, when these cases involve any preposition, some of the participants tend to omit some prepositions because of the possible effect of the first language.

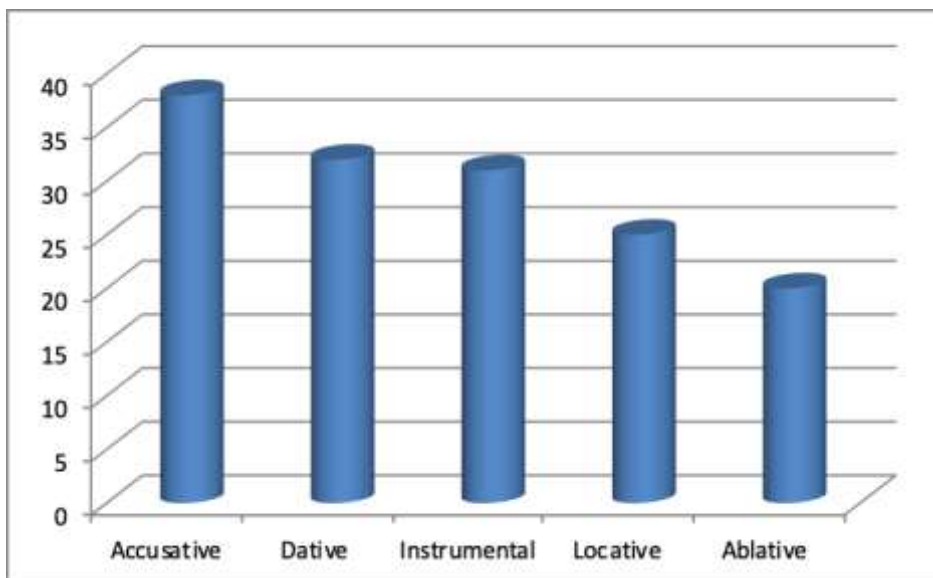

Figure 3: Results of elicited imitation of object relative clauses

Results of repetition of object relative clauses demonstrate that cases of locative and ablative were lower, while accusative case was repeated at a much higher percentage. Cases of dative and instrumental were relatively high. While repeating the sentences, the participants tended to repeat locative and ablative cases less correctly, whereas dative and instrumental cases were repeated more correctly.

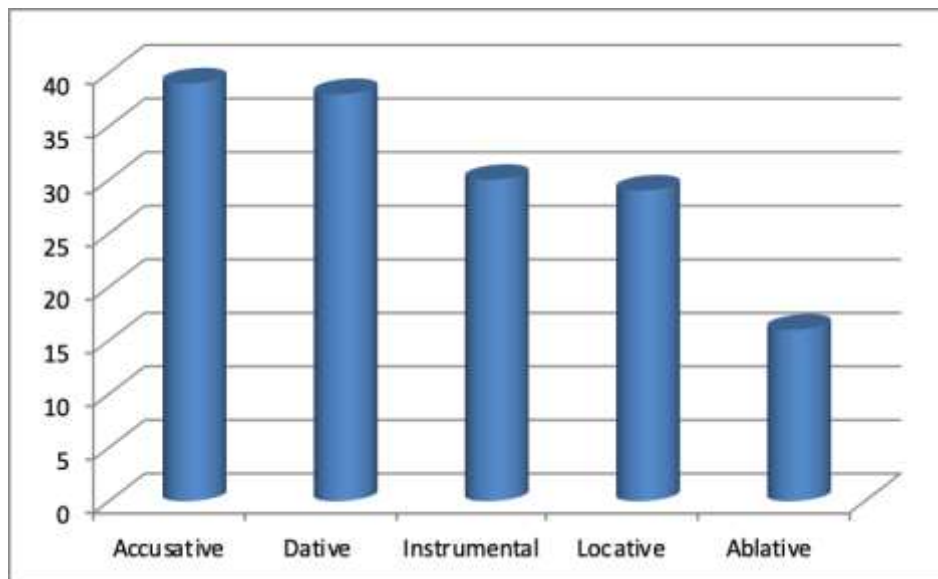

Figure 4: Results of translated sentences from Turkish to English

Results of translated sentences from Turkish to English show that the participants had difficulty translating ablative case at 40 %, while they translated almost all of the accusative-based sentences correctly because it is possible that accusative case does not entail the use of any preposition. It can be interpreted that use of any preposition may guide learners to omit or avoid some prepositions in locative and ablative cases in particular.

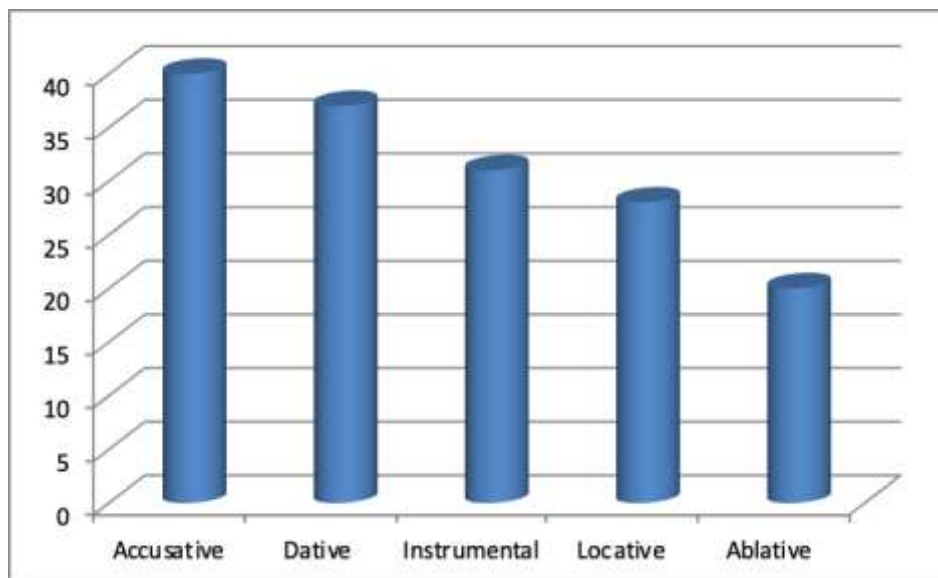

Figure 5: Results of written sentences

Results of written sentences indicate that all of the participants were able to write sentences in accusative case correctly because of the absence of prepositions in this case. However, in ablative case, only half of the participants managed to write sentences in object relative clause constructions correctly.

Discussion

Since English takes various prepositions in object relative clauses, Turkish learners may have difficulty producing these prepositions in object relative clauses because Turkish language uses only one suffix regardless of any case used in European languages. Although Turkish uses these cases in canonical word order, it reduces these cases into one suffix.

Wiechmann (2015) ascribes the use of relative clauses to frequency of these cases. However, the effect of first language may also be an important factor while acquiring relative clauses in second language. Since accusative case in English does not take any preposition, it is possible that Turkish participants in this study performed better in accusative case. The use of one suffix in Turkey seems to cause Turkish learners to process object relative constructions. Sánchez-Walker and Montrul (2016) also mention the effect of first language on acquisition of object relative clauses. Housen and Simoens (2016) note that acquisition of relative clause constructions might result from the asymmetry and complexity of these constructions. Ordem (2017) also found that adult Turkish learners of English had difficulty producing certain prepositions in zero relative clause constructions. Wiechmann (2015) also emphasizes that acquisition of object relative clauses may be hard to process. This study also show that the use of prepositions in relative clauses in object position except accusative case may pose a problem for second language learners owing to the possible effect of first language. Other researchers also mentioned the difficulties of acquisition of relative clauses in object position since these constructions are often studied hierarchically (Comrie, 1989; Frank and Ernst, 2018; Gibson, 1998; Hamilton, 1995; Kayne, 1994; Keenan and Comrie, 1977; O'Grady, 2011; Thornton, 2016; Wu, Kaiser and Vasisht, 2018). The findings of these studies are in parallel with this study because prepositions affect the processing of relative clauses in object relative clauses. Similarly, Bardovi-Harling (1987) emphasizes that markedness and salience also play an important role in acquisition of object relative clauses. Mellow (2006) also showed that acquisition of object relative clauses is item-based because less frequently patterns were acquired at a later stage in the participants. Therefore, input frequency was found as a significant predictor in the acquisition of object relative clauses. Yipp and Matthews (1991) found that avoidance in production of relative clauses results from the complexity and hierarchical relations. The results of this study also show that some cases such as ablative were avoided due to the possible hierarchical relations. Alotaibi (2016) also found that the participants from Kuwait had difficulty producing relative clauses in object position when compared to those in subject position. Jach (2018) ascribed processing difficulty of object relative clause to typological differences by taking input frequency and typological similarity into consideration. Some possible difficulties in our study may also result from typological differences and lack of input frequency as well as compositionality problem. Lee (2016) reached similar conclusions by emphasizing transfer effects of the first language. Ulaşan (2018) also found that Turkish learners of English avoided using some relative clauses in their writing. Turan also (2012, 2018) found that object relative clauses were harder to process when compared to those in subject position because of the effect of cognitive load.

Different hypotheses regarding relative clause constructions were tested in second language acquisition, and different findings were obtained. However, it is hard to establish a causal correlation between L1 and L2 because it is still a mystery how our brains encode and form complex sentences such as relative clause constructions. Therefore, both first and second language studies on relative clauses have to be confined to hypotheses and models, although corpus linguistics presents more reliable data about only production. Therefore, this study is totally hypothetical and cannot put forward evidence-based findings. The findings of the study show that some cases are perceived more complex and harder to process. These findings partially prove the hypothesis of Larsen-Freeman's (1997) complexity theory and Hamilton's (1994) subject-object theory because certain cases in objects cases are harder to understand and process. This study clearly showed that sentences in accusative case are easier to process since accusative-case based sentences in relative clauses do not entail any preposition. However, if sentences entail prepositions, then acquisition of these structures becomes harder. Thus, it can be said that complexity may stem from consideration and conceptualization of

morphosyntax of Turkish and syntax of English, which are basically two typologically different languages.

Conclusion

This study aimed to focus on acquisition of object relative clauses by Turkish adult learners of English. It was found that the participants were better in production and comprehension of accusative relative constructions, while they performed at a lower percentage in ablative case. One of the possible reasons for this result is that in accusative case, object relative clauses in English take no preposition, which seems to facilitate acquisition of these specific constructions. However, as the use of complex prepositions increased, the performance of the participants seemed to have decreased as well. However, this possibility may not explain the main underlying reasons for this low performance. Another possible effect of first language on acquisition of relative clauses can be seen in this study because Turkish, unlike English which uses various prepositions except in accusative case, uses only one suffix in the production of object relative clause constructions. It should be borne in mind that these results cannot be generalized considering the number of languages totaling 7111 ones. Therefore, future studies should concentrate on acquisition of subject relative clauses by making use of corpus linguistics and cognitive linguistics. In addition, new data collection tools can be used in future research to obtain more reliable data and more evidence-based results. Moreover, typologically different languages should be studied so that some generalizations could be obtained, although language studies do not entail generalization because uniqueness and cultural aspects of different languages may always enable researchers to encounter novelty, irregularity and specific constructions as well as unpredictability. Thus, I believe that the mystery regarding how relative clauses are acquired still remains to be solved.

Extended Abstract

Dil bilim ve ikinci dil edinimi çalışmalarında karmaşık tümcelerin nasıl edinildiği 1950'li yıllardan beri temel problemlerden biri olmuştur. Karmaşık tümceler arasında özellikle sıfat cümleciklerinin edinimi konusunda önemli kuramlar ve hipotezler ortaya atılmıştır. Kuramların büyük çoğunluğu nesne konumunda olan sıfat cümleciklerinin ediniminin daha zor olduğunu ortaya koymuştur. Özne konumundaki cümleciklerinin ediniminin göreceli olarak daha kolay olduğu alan yazında verilere dayalı olarak gösterilmiştir. Alan yazındaki verilere ve sonuçlara dayanarak nesne konumundaki sıfat cümleciklerinin zor olarak belirlenmesi bu çalışmanın gerekçesini oluşturmuştur. Larsen-Freeman (1997) karmaşıklık teorisi, bazı yapıların işlenmesinin, anlaşılmasının ve üretilmesinin daha zor olduğunu belirtmektedir. Klein ve Purdue (1997) de doğal dillerin daha basit olup olmadığını sorarak benzer bir soruna değindiler ve yabancı dil öğrenenler için karmaşık cümleler üretmenin doğuştan gelen insan dil kapasitesinin doğası nedeniyle ciddi bir engel olduğunu gördüler. Skehan ve Foster (1997) dil öğretimindeki etkinliklerin doğasına ve yapılış şekline dikkat çekerek sınıf içinde yapılan etkinliklerin basitliği ve karmaşıklığının bu edinim sürecini etkileyebileceklerini göstermeye çalıştılar. Hem kuramsal dil bilimciler hem de uygulamalı dil bilimciler karmaşık cümleciklerinin edinimi ile ilgili farklı perspektifler ortaya koymuşlardır. Bilişsel dil bilim, birinci dil edinimi, ruh dil bilim, hafıza, algı, karmaşa kuramı, kuramsal söz dizimi, sözcük dilbilgisi ve etkinlik temelli çalışmalar sıfat cümleciklerinin edinimi ile ilgili farklı hipotezler geliştirmiş ve bu çalışmaların genel sonuçları özne konumundaki sıfat cümleciklerinin göreceli olarak daha kolay edinildiğini göstermektedir. Nesne konumundaki sıfat cümleciklerinin ise göreceli olarak daha zor işlendiğini, anlaşıldığını ve üretildiğini göstermektedir. Fakat genel olarak dünyada 7111 dil olduğu göz önünde bulundurulacak olursa çalışılan dillerin sayısının azlığına bakılırsa şu aşamada genelleştirilme yapılmasının doğru olmayacağı aşikârdır.

Bu çalışma İngilizceyi öğrenen Türk öğrencilerin nesne konumundaki sıfat cümleciklerini ne ölçüde edindiklerini ele almıştır. Türkçe ve İngilizcede sıfat cümleciklerinin dizilimi asimetrik bir eğilim göstermektedir. Ayrıca, Türkçe nesne konumundaki sıfat cümleciklerinde sadece –dık/dik son eki alma eğilimindedir. Oysa İngilizcede akuzatif hali hariç diğer tüm ismin halleri edatlarla kodlanmaktadır. Tipolojik olarak bu temel farklılıktan dolayı birinci dilin ikinci dile etki edeceği düşünülmektedir. Çalışmanın genel hipotezi İngilizcede akuzatif halde sıfat cümlecığı herhangi bir edat ile kodlanmadığı için katılımcıların daha iyi performans göstereceği yönündedir. Edat aldığı durumlarda ise katılımcıların performanslarında düşüş yaşanacağı yönündedir. Çalışmada beş veri toplama aracı kullanılmıştır. Dil bilgisayar doğruluk testi, resme dayalı sözlü üretim, sıfat cümleciklerinin tekrarı, Türkçeden İngilizceye tümce çevirileri ve sıfat cümlecığı içeren tümce yazımı etkinliklerinden oluşmuştur. Çalışmaya 40 lisans öğrencisi katılmıştır ve yaş ortalamaları 21 idi. Katılımcılar dinleme, okuma, yazma, konuşma ve dilbilgisi becerilerinden oluşan hazırlık programında 700 saatlik İngilizce eğitim almışlardır. Ayrıca temel çeviri becerileri, sözdizimi ve çeviri teorileri gibi çeşitli alan dersleri aldılar. Böylece, katılımcıların yazılı ve sözlü çeviri bölümünde üç yıllık İngilizce deneyime sahip olduğu söylenebilir. Katılımcılar ilk önce standart bir test olan Michigan İngilizce Yeterlik testini aldı. Bu testin amacı, katılımcılarda dil düzeyinin homojen olup olmadığını tespit etmektir.

Çalışmanın sonuçları katılımcıların akuzatif halde bulunan sıfat cümleciklerinde çok daha iyi performans gösterdiklerine işaret ederken, çıkma (ablatif) durumunda bulunan sıfat cümleciklerinde performanslarının daha düşük olduğu görülmüştür. Bulunma (lokatif) ve araçsal (enstrümental) hallerde ise orta ölçekli bir performans gösterdikleri gözlemlenmiştir. Yönelme (datif) halde ise üretilen sıfat cümleciklerinde ablatif, lokatif ve araçsal hallerle karşılaştırıldığında katılımcıların daha iyi performans gösterdiği fakat akuzatif hali ile karşılaştırıldığında daha düşük performans gösterdikleri tespit edilmiştir. Bu çalışmanın sonuçları sadece Türkçe ve İngilizce ile sınırlı olduğu için katılımcıların akuzatif konumunda daha yüksek performans göstermesi diğer dillerde benzer sonuçların genelleştirilebileceğini iddia etmemektedir.

İkinci dil ediniminde sıfat cümlecikleri yapılarına ilişkin farklı hipotezler test edilmiş ve farklı bulgular elde edilmiştir. Bununla birlikte, birinci dil ve ikinci dil arasında nedensel bir korelasyon kurmak zordur, çünkü beynimizin sıfat cümlecikleri gibi karmaşık cümleleri nasıl kodladığı ve oluşturduğu bilimsel olarak hala kanıtlanmamıştır. Bu nedenle, sıfat cümlecikleri ne ilişkin hem birinci hem de ikinci dil çalışmaları hipotez ve modellerle sınırlandırılmalıdır, ancak derlem dilbilimi sadece üretim hakkında daha güvenilir veriler sunar. Bu nedenle, bu çalışma tamamen hipotetiktir ve kanıta dayalı bulgular ortaya koyamaz. Çalışmanın bulguları, bazı hallerin daha karmaşık ve işlenmesi daha zor olarak algılandığını göstermektedir. Bu bulgular, Larsen-Freeman'ın (1997) karmaşıklık teorisinin ve Hamilton'un (1994) özne-nesne teorisinin hipotezini kısmen kanıtlamaktadır, çünkü nesne konumundaki ablatif ve lokatif halleri anlamak ve işlemek daha zordur. Bu çalışma, akuzatif durumdaki cümlelerin işlenmesinin daha kolay olduğunu gösterdi, çünkü sıfat cümlecikleri akuzatif durumda herhangi bir edat gerektirmiyor. Ancak, cümleler edatlar gerektiriyorsa, bu yapıların edinilmesini zorlaştırdığı görülmektedir. Dolayısıyla, karmaşıklığın temel olarak iki tipolojik olarak farklı dil olan Türkçe'nin biçimsözdiziminin ve İngilizce sözdiziminin farklı şekillerde kavramsallaştırılmasından kaynaklandığı söylenebilir.

Gelecekte yapılacak çalışmalarda katılımcı sayısı ve veri toplama araçları artırılarak daha somut verilere ulaşılabilir. Ayrıca derlem dilbilimin ortaya koyduğu sonuçlar ve dil bilimcilerin kendi oluşturdukları tümceler ve testlerdeki maddeler karşılaştırılarak daha geçerli ve güvenilir sonuçlar elde edilebilir. Türkçenin yanı sıra farklı dillerle çalışarak nesne

konumundaki sıfat cümleciklerinin başka dillerdeki edinim süreçleri incelenerek farklılıklar ve benzerlikler ortaya konulabilir.

References

- Alotaibi, A. M. (2016). Examining the Learnability of English Relative Clauses: Evidence from Kuwaiti EFL Learners. *English Language Teaching*, 9(2), 57-65.
- Andrews, A. D. (2007). Relative clauses. In T. Shopen (ed.), *Language typology and syntactic description*, (2nd ed., Vol. 2, pp. 206–236). Cambridge: Cambridge University Press.
- Baldauf Jr, R. B. (1978). The Validity of the Michigan Test of English Language Proficiency as a General Measure of High School English Achievement in American Samoa. *Educational and Psychological Measurement*, 38(2), 429-432.
- Baldauf JR, R. B., and Dawson, R. L. (1980). The predictive validity of the Michigan test of English language proficiency for teacher trainees in Papua New Guinea. *Educational and Psychological Measurement*, 40(4), 1201-1205.
- Bardovi- Harlig, K. (1987). Markedness and salience in second language *acquisition*. *Language and Learning*, 37(3), 385-407.
- Barton, K. C. (2015). Elicitation techniques: Getting people to talk about ideas they don't usually talk about. *Theory and Research in Social Education*, 43(2), 179-205.
- Bergen, B., and Chang, N. (2005). Embodied construction grammar in simulation-based language understanding. *Construction Grammars: Cognitive Grounding and Theoretical Extensions*, 3, 147-190.
- Bever, T. (1970). The cognitive basis for linguistic structures. In J. R. Hayes, (ed.). *Cognition and the Development of Language*, pp. 279-362. New York: Wiley.
- Bod, R. (2006). Exemplar-based syntax: How to get productivity from examples. *The Linguistic Review*, 23(3), 291-320.
- Boran, B. (2018). *The role of context on processing of Turkish subject and object relative clauses*. Unpublished master thesis, Hacettepe University, Ankara.
- Brink, H. I. (1993). Validity and reliability in qualitative research. *Curationis*, 16(2), 35-38.
- Chaudron, C. (2003). Data collection in SLA research. In C. J. Doughty and M. H. Long (Eds.), *The handbook of second language acquisition* (pp. 762-828). Malden, MA: Blackwell Publishing.
- Chomsky, N. (1965). *Aspects of the theory of syntax*. Cambridge, Massachusetts: MIT Press.
- Comrie, B. (1981). The formation of relative clauses. In B. Lloyd and J. Gay (eds.), *Universals of Human Thought: Some African Evidence*, 215–233. Cambridge: Cambridge University Press.
- Comrie, B. (1989). *Language universals and linguistic typology*. Oxford: Basil Blackwell.
- Cronbach, L.J. (1951). Coefficient alpha and the internal structure of tests. *Psychometrika*, 16 (3). 297-334.
- De Vries, M. (2002). *The syntax of relativization*. Unpublished doctoral dissertation. Utrecht, Netherlands Graduate School of Linguistics.
- Diessel, H. (2004). *The acquisition of complex sentences*. Cambridge: Cambridge University Press.

-
- Diessel, H. (2007). Frequency effects in language acquisition, language use, and diachronic change. *New Ideas in Psychology*, 25(2), 108-127.
- Diessel, H. and Tomasello, M. (2005). A new look at the acquisition of relative clauses. *Language*, 81(4), 882-906.
- Downing, B. (1978). Some Universals of Relative Clause Structure. In J. Greenberg (ed) *Universals of Human Language*. (pp. 375-418). Volume 4. Syntax. Stanford, California: University Press.
- Duarte, I., Santos, A. L. and Alexandre, N. (2015). How relative are purpose relative clauses?. *Probus*, 27(2), 237-269.
- Frank, S. L. and Ernst, P. (2018). Judgements about double-embedded relative clauses differ between languages. *Psychological Research*, 83(7), 1-13.
- Frenck-Mestre, C. and Pynte, J. (2000). Resolving syntactic ambiguities: Cross-linguistic differences. In M. De Vincenzi and V. Lombardo (eds.). *Cross-linguistic Perspectives on Language Processing*, (pp. 119–148). Dordrecht: Kluwer Academic.
- Gennari, S. P. and MacDonald, M. C. (2008). Semantic indeterminacy in object relative clauses. *Journal of Memory and Language*, 58(2), 161-187.
- Gibson, E. (1998). Linguistic complexity: locality of syntactic dependencies. *Cognition*, 69, 1-76.
- Guasti, M., Vernice, M. and Franck, J. (2018). Continuity in the adult and children's comprehension of subject and object relative clauses in French and Italian. *Languages*, 3(3), 24.
- Haig, G. (1997). Turkish relative clauses: A tale of two participles. *Turkic Languages*, 1(2), 184- 209.
- Hamilton, R. (1994). Is implicational generalization unidirectional and maximal? Evidence from relativization instruction in a second language. *Language Learning*, 44, 123-157.
- Hamilton, R. L. (1995). The noun phrase accessibility hierarchy in SLA: Determining the basis for its developmental effects. In F. Eckman, D. Highland, P. W. Lee, J. Mileham and R. Weber (eds.), *Second language acquisition theory and practice*, pp. 101–114. Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum.
- Housen, A. and Simoens, H. (2016). Introduction: Cognitive perspectives on difficulty and complexity in L2 acquisition. *Studies in Second Language Acquisition*, 38(2), 163-175.
- Hawkins, J. (1999). Processing complexity and filler-gap dependencies across grammars. *Language*, 75, 244-285.
- Hawkins, R. (2001). *Second language syntax: A Generative Introduction*. Oxford: Blackwell.
- Jach, D. (2018). A Usage-Based approach to preposition placement in English as a second language. *Language Learning*, 68(1), 271-304.
- Kayne, R. (1994). *The antisymmetry of syntax*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Keenan, E. and Comrie, B. (1977). Noun phrase accessibility and Universal Grammar. *Linguistic Inquiry*, 8, 63-100.
-

-
- Klein, W., and Perdue, C. (1997). The Basic variety (or: Couldn't natural languages be much simpler?). *Second language research*, 13(4), 301-347.
- Kornfilt, J. (1997). *Turkish*. London: Routledge.
- Kornfilt, J. (2000a). Locating relative agreement in Turkish and Turkic. In C. Kerslake, and A. Göksel (Eds.). *Studies in Turkish and Turkic languages*, (pp.189-196). Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- Kornfilt, J. (2000). Some syntactic and morphological properties of relative clauses in Turkish. *The Syntax of Relative Clauses*. In A. Alexiadou, P. Law, A. Meinunger and C. Wilder (eds.). Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins, 121-159.
- Larsen-Freeman, D. (1997). Chaos/complexity science and second language acquisition. *Applied Linguistics* 18(2). 141–165.
- Larsen-Freeman, D. and Lynne C. (2008). *Complex systems and applied linguistics*. Oxford: Oxford University Press.
- Lee, T. (2016). Dominant language transfer in the comprehension of L 2 learners and heritage speakers. *International Journal of Applied Linguistics*, 26(2), 190-210.
- Lehmann, C. (1986). On the typology of relative clauses. *Linguistics*, 24(4). 663–680.
- MacDonald, M. C. and Christiansen, M. (2002). Reassessing working memory: comment on Just and Carpenter (1992) and Waters and Caplan (1999). *Psychological Review*, 109, 35-54.
- Mackey, A., and Gass, S. M. (2015). *Second language research: Methodology and design*. London : Routledge.
- Mellow, J. D. (2006). The emergence of second language syntax: A case study of the acquisition of relative clauses. *Applied Linguistics*, 27(4), 645-670.
- Nevo, B. (1985). Face validity revisited. *Journal of Educational Measurement*, 22(4), 287-293.
- Nunan, D. (1996). Issues in second language acquisition research: examining substance and procedure. In W. C. Ritchie and T. K. Bhatia (eds), *Handbook of Second Language Acquisition*. New York: Ritchie and Bhatia, 349–74.
- O’Grady, W. (2011). Relative clauses: Processing and acquisition. In E. Kidd (Ed.), *The Acquisition of Relative Clauses: Processing, Typology, and Function* (pp. 13–38). Amsterdam: John Benjamins.
- O’Grady, W., Lee, M., Choo, M. (2003). A subject-object asymmetry in the acquisition of relative clauses in Korean as a second language. *Studies in Second Language Acquisition*, 25, 433-448.
- Oluwatayo, J. A. (2012). Validity and reliability issues in educational research. *Journal of educational and social research*, 2(2), 391-400.
- Ordem, E. (2017). Acquisition of Zero Relative Clauses in English by Adult Turkish Learners of English. *Journal of Education and Training Studies*, 5(1), 190-195.
- Ordem, E., Özezen, M. Y., Darancık, Y., Mavaşoğlu, K and Hadutuğlu, K. (2018). Syntactic variation of zero object (non-subject) relative clauses: A cross-linguistic perspective. *International Journal of Language Academy*, 6(5), 391-401.
-

-
- Özçelik, Ö. (2006). *Processing relative clauses in Turkish as a second language* (Doctoral dissertation). University of Pittsburgh, PA, The United States of America.
- Özge, D., Marinis, T. and Zeyrek, D. (2015). Incremental processing in head-final child language: online comprehension of relative clauses in Turkish-speaking children and adults. *Language, Cognition and Neuroscience*, 30(9), 1230-1243.
- Roberts, P., and Priest, H. (2006). Reliability and validity in research. *Nursing standard*, 20(44), 41-46.
- Paluluoğlu, N. Ş. (2017). *Syntactic processing differences and the effects of memory-load interference for object relative and subject relative clauses in Turkish*. Unpublished master thesis, University of Yeditepe, İstanbul.
- Perpiñán, S. (2015). L2 grammar and L2 processing in the acquisition of Spanish prepositional relative clauses. *Bilingualism: Language and Cognition*, 18(4), 577-596.
- Rahmany, R. and Haghpour, M. I. N. A. (2015). The effect of relative clause types on processing difficulty. *Research Journal of English Language and Literature*, 3(2), 38-50.
- Ross, J. (1967). *Constraints on variables in syntax*. Doctoral dissertation, MIT. Reprinted as *Infinite Syntax!* (1986). Norwood, New Jersey: ABLEX Publishing Corporation.
- Sánchez-Walker, N., and Montrul, S. (2016). Comprehension of subject and object relative clauses by second language learners of Spanish. *Language Acquisition Beyond Parameters: Studies in honour of Juana M. Liceras*, 51, 149-185.
- Seliger, H. W. and Shohamy, E. (1989). *Second Language Research Methods*. London: Oxford University Press.
- Sharp, V. (1979). *Statistics for the Social Sciences*. Boston: Little, Brown.
- Skehan P. and Foster P. (1997). The influence of planning and post-task activities on accuracy and complexity in task based learning. *Language Teaching Research*, 1,3.
- Smith, C. (1964). Determiners and Relative Clauses in a Generative Grammar of English. *Language* 40 (1), 37-52.
- Tabor, W., Juliano, C., and Tanenhaus, M. K. (1997). Parsing in a dynamical system: an attractor-based account of the interaction of lexical and structural constraints in sentence processing. *Language and Cognitive Processes*, 12(2), 211-272.
- Tarollo, F. and Myhill, J. (1983). Interference and natural language processing in relative clauses and wh-questions. *Studies in Second Language Acquisition*, 14, 39-70.
- Thornton, H. (2016). *An introduction to transformational syntax*. London: Routledge
- Turan, C. (2012). *Degree of access to universal grammar / transfer from L1 in the learning of relative clauses by Turkish learners of English*. Unpublished master thesis, University of Hacettepe, Ankara.
- Turan, C. (2018). *An eye-tracking investigation of attachment preferences to relative clauses in Turkish*. Unpublished PhD dissertation, University of Hacettepe, Ankara.
- Ulasan, A. R. (2018). University Students' Avoidance Behavior in English Classes. *Online Submission*, 6(2), 37-44.
-

-
- Wiechmann, D. (2015). Understanding relative clauses: A usage-based view on the processing of complex constructions (Vol. 268). Walter de Gruyter GmbH and Co KG.: Berlin.
- Wilson, W. (1963). Relative Constructions in Dagbani. *Journal of African Languages* 2 (2), 139-144.
- Wu, F., Kaiser, E., and Vasissth, S. (2018). Effects of Early Cues on the Processing of Chinese Relative Clauses: Evidence for Experience-Based Theories. *Cognitive science*, 42, 1101-1133
- Yas, E. (2016). *Acquisition of English Relative Clauses by German L1 and Turkish L1 Speakers* (Doctoral dissertation). Südwestdeutsche Verlag für Hochschulschriften, Germany.
- Yip, V., and Matthews, S. (1991). Relative Complexity: Beyond Avoidance. *CUHK Papers in Linguistics*, 3, 112-124.
- Young, S. K. (2018). Relation between Frequency and Processing Difficulty of English Relative Clauses by L2 Learners: A Learner Corpus Analysis. *언어연구*, 34(3), 491-504.
- Yun, J., Chen, Z., Hunter, T., Whitman, J., and Hale, J. (2015). Uncertainty in processing relative clauses across East Asian languages. *Journal of East Asian Linguistics*, 24(2), 113-148.
-

ECONOMY AND FINANCE

Türkiye’de Tasarruf, Finansal Gelişmişlik ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Asimetrik Nedensellik Yaklaşımından Yeni Kanıtlar

Saving, Financial Development and Economic Growth Nexus in Turkey: New Evidence from Asymmetric Causality Analysis

Ahmet BAĞCI*

Öz

Bu çalışmanın amacı, Türkiye ekonomisi için tasarruf, finansal gelişme ve ekonomik büyüme arasındaki dinamik nedensellik ilişkilerini analiz etmektir. Bunun için 1980:Q1–2015:Q4 dönemine ait veriler kullanılarak zaman serisi nedensellik testlerinden yararlanılmıştır. Granger nedensellik analizi sonuçları finansal gelişme ve ekonomik büyüme arasında çift yönlü nedensellik olduğunu gösterirken, Toda ve Yamamoto nedensellik analizi finansal gelişmeden ekonomik büyümeye tek yönlü nedensellik olduğunu ortaya koymaktadır. Asimetrik nedensellik analizi bulgularına göre, finansal gelişmeden tasarruflar ve ekonomik büyümeye ve ayrıca tasarruflardan da ekonomik büyümeye doğru nedensellik olduğuna işaret etmektedir. Bu bulgu, Türkiye üzerine olan literatüre yeni bir bilgi sunmakta ve literatürü böylece genişletmektedir.

Anahtar Kelimeler: Tasarruf, Finansal Gelişme, Büyüme, Türkiye, Ekonometrik Analiz.

Abstract

The purpose of this study is to analyze dynamic causal linkages among savings, financial development, and economic growth for Turkey’s economy. To this end, I benefit from the causality tests for time series analysis for the period 1980:q1-2015:q4. On the one hand, the results from the standard Granger causality analysis shows bidirectional causal linkages between financial development and economic growth. The results from the Toda and Yamamoto causality test, on the other hand, provides an evidence for unidirectional causality from financial development to economic growth. The asymmetric causality analysis supports that there is a causality flow from financial development to economic growth and to savings and that savings causes to economic growth. This finding hence extends the literature on Turkey by providing a fresh evidence.

Keywords: Savings, Financial Development, Growth, Turkey, Causality Analysis.

Giriş

Ekonomik büyüme ve büyümeyi etkileyen faktörler hem iktisat teorisi hem de politikası alanında en önemli araştırma konularından biridir. Merkantalistlerden itibaren birçok iktisatçı ve düşünürün ekonomik büyümenin kaynaklarını ele alan çok sayıda çalışması bulunmakla birlikte, bu çalışmalarda büyümenin üzerinde etkili olan faktörler farklı şekillerde ele alınmaktadır. Ekonomik büyüme esasında Klasik iktisatçılardan A. Smith ve D. Ricardo tarafından incelenmekle birlikte, modern büyüme teorisinin hareket noktasını F. P. Ramsey’in (1928) “A Mathematical Theory of Saving” adlı klasik makalesi oluşturmaktadır. İkinci Dünya savaşı sonrası ise büyüme, üç temel model içerisinde ele alınmaktadır. Keynesen iktisat teorisini esas alan Harrod (1947) ve Domar (1959) büyüme modelleri büyümeyi, tasarruf ve yatırım ile açıklamaktadır. Bu modele göre tasarruf ve yatırımlar yoluyla oluşturulan sermaye birikimi, üretim düzeyini ve geliri artırmaktadır. Neoklasik iktisat teorisi kapsamında R. Solow (1957) büyümeyi, teknolojik gelişme ve nüfus artış hızı ile açıklamaktadır. Bu iki faktör ise modelde dışsal olarak yer almaktadır. Bu modelde tasarruflar ise büyümede sadece düzey etkisi oluşturmaktadır. 1980’li yılların ikinci yarısında ortaya çıkan içsel büyüme teorileri ise, büyümeyi sadece sermaye birikimi ile açıklamanın yetersiz olduğunu bunun dışında beşerî sermaye (Lucas, 1988; Jones, 1996), araştırma-geliştirme faaliyetleri (Romer, 1986; Rebelo, 1991), kamu yatırımları (Barro, 1990) yeni üretim süreçleri, yeni fikirler, patent ve telifler, uluslararası ticaret, teknoloji ve sermaye girişi gibi faktörlerinde dikkate alınması gerektiğini ifade etmektedirler.

* Dr., Genel Müdür Yardımcısı, Türkiye Tarım Kredi Kooperatifleri, ahmetbagci81@gmail.com.tr

Ekonomik büyümenin faktörlerinden birisi olarak düşünülen sermaye birikiminin kaynağı tasarruflardır. Tasarruf genel anlamda, sahip olunan gelirden harcamalar yapıldıktan sonra kalan kısmı ifade etmektedir. Özellikle gelişmekte olan ülkelerde tasarrufların büyüme üzerinde önemli etkilerinin olduğu görülmektedir. Büyüme, büyük ölçüde sermaye birikiminin oluşturduğu yatırımlara bağlı olarak ortaya çıkan bir olgu olduğu için yurtiçi tasarruflar önem arz etmektedir. Yurtiçi tasarruflar, kaynak sorunundan dolayı ihtiyaç duyulan kamu ve özel kesim yatırımlarını yeterince yapamayan ülkeler için büyük bir önem taşımaktadır. Literatürde sürdürülebilir ve yüksek bir büyümenin sağlanabilmesi için yurtiçi tasarrufların önemini gösteren çok sayıda çalışma yer almaktadır. Türkiye ekonomisinin yüksek oranlı yurtiçi tasarruf ihtiyacına karşın son yıllarda özel tüketim oranlarındaki artışa bağlı olarak yurtiçi tasarruf oranlarının düştüğü ve buna bağlı olarak da cari işlemler dengesinin iyice bozularak ekonominin dış kaynağa bağımlı hale geldiği görülmektedir.

R. Nurkse (1964)'nin ifade ettiği üzere fakirliğin kısır döngüsü durumu gelişmekte olan ülkelerde yaşanmaktadır. Bu ülkelerin gelir seviyesi düşük olduğu için yurtiçi tasarruflar beklenen seviyede gerçekleşmemektedir. Yurtiçi tasarruf oranlarının düşük olması nedeniyle yatırımlar finanse edilememekte ve fakirlik döngüsü kırılmamaktadır. Özellikle I. Gill ve H. Kharas (2007) tarafından ilk defa ifade edilen orta gelir tuzağı içinde olan ülkelerde yurtiçi gelirler yurtiçi tasarruf oranlarının artmasına katkı sağlayacak seviyede olmadığından yeterli tasarruf sağlanamamaktadır. Dolayısıyla yurtiçi tasarrufların düşük olması ve yatırımların finanse edilememesi nedenleriyle yurtiçi gelirlerin düşük kalmasına ve böylece gelişmekte olan ülkelerde fakirliğin kısır döngüsünün yaşanmasına yol açmaktadır. Bu durumda ekonomik büyümenin ve sürekliliğin sağlanması için yurtiçi tasarrufların dış kaynaklarla takviye edilmesi ihtiyacı doğmaktadır. Ancak artan dış finansman ihtiyacının da cari açığı artırarak büyüme üzerinde yeni baskılar oluşturduğu düşünülmektedir.

Ekonomik büyümenin kaynaklarından birisi olan fiziki sermayenin artırılabilmesinin yolu yatırımlardır. Kamu ve özel sektör tarafından yapılan tasarrufların yatırımlara yönlendirilmesi finansal piyasalar aracılığıyla gerçekleştirilmektedir. Finansal sistemler teorik olarak fon arz ve talebinin karşılaştığı, fon arz edenlerin bir kazanç karşılığında tasarruflarını piyasaya sürdüğü, fon talep edenlerin ise bir bedel karşılığında ihtiyaç duydukları kaynaklara ulaştığı piyasalardır. Finansal piyasalar gerek bireylerin tüketimlerini gerekse işletmelerin kısa ve uzun vadeli yatırımlarını finanse etmesine imkân sağlayan ekonomideki temel aktörlerden birisidir. Literatürde finansal ve reel sektörler arasındaki ilişkiyi analiz eden çok sayıda çalışma vardır. Özellikle W. Bagehot (1873), J. Hicks (1969), J. A. Schumpeter (1912) ve J. Robinson (1952) tarafından finansal sistemdeki gelişmenin ekonomik büyümeyi olumlu etkilediği ileri sürülmektedir. Finansal piyasalar ile ekonomik büyüme arasındaki ilişki konusunda iktisatçıların farklı yaklaşımları olmasına rağmen finansal sistemde yaşanan gelişmelerin ekonomik büyümeyi olumlu yönde etkilediği genel olarak kabul edilmektedir.

Finansal gelişmenin ekonomik büyümeyi artırdığı birçok araştırmacı tarafından kabul edilirken, bu ilişkinin yönü ile ilgili farklı görüşler ortaya çıktığı görülmektedir. J. A. Schumpeter (1912), finans piyasalarındaki gelişmelerin teknik gelişimi ve verimliliği etkilemek suretiyle büyümeye katkı sağladığını ifade etmektedir. Özellikle modern bankacılık sektörünün arzettiği kredilerin, yenilikler ve ekonomik büyüme üzerindeki etkisine vurgu yapmaktadır. Başka bir ifadeyle finansal sektör, özellikle de bankacılık sektörü, ekonomik büyümenin sağlanması açısından çok önemlidir. J. Robinson (1952), ekonomideki reel bir büyüme, finansal sektör kapsamındaki kurumsal yapılanmalara ve araçlara olan ihtiyacın artmasına ve böylece finansal piyasaların çeşitlenmesi ve gelişmesine ortam yarattığını ileri sürmektedir. H. Patrick (1966) ise finansal gelişme ve ekonomik gelişme arasındaki ilişkiyi “*talebin takip ettiği (demand-following)*” ve “*arzın öncülük ettiği (supply-leading)*” şeklinde ele almaktadır. Bu

hipoteze göre ekonomik büyümenin ilk dönemlerinde, finansal araçların ve hizmetlerin gelişmesiyle birlikte yatırımcılara ve tasarruf sahiplerine yeni olanaklar sunulmaktadır. Finansal piyasaların gelişmesiyle birlikte artan reel sermaye birikimi büyümeyi olumlu yönde etkilemektedir. Finansal ve ekonomik gelişmenin ilerlemesiyle birlikte yatırımcılar ve tasarruf sahipleri yeni finansal araçlara ve hizmetlere ihtiyaç duymaktadırlar.

R. McKinnon (1973) ve E. Shaw (1973), finansal serbestleşmenin tasarruflar ve yatırımlar üzerindeki etkisini incelemektedirler. Onlara göre, Keynesyen politikalar kapsamında uygulanan negatif reel faiz politikası kaynak dağılımında etkinliği bozmakta ve tasarrufların yatırımlara dönüşmesini engellemektedir. McKinnon ve Shaw tarafından geliştirilen “*finansal baskı hipotezi*”ne göre negatif reel faizler ile birlikte düşen tasarruflar, yatırımları ve dolayısıyla büyümeyi olumsuz etkilemektedir. Ayrıca gelişmekte olan ülkelerin yeterli ekonomik büyümeyi sağlayamamasının asıl nedeni olarak yatırımları finanse edecek tasarrufların yetersizliğine dikkat çekmektedirler. Söz konusu durumun giderilmesi için genel olarak ekonominin işleyişine getirilen her türlü kısıt ve müdahalenin kaldırılması gerektiğini ileri sürmektedirler. Özellikle negatif faiz politikasına yol açan finansal sektör üzerindeki baskının en aza indirilmesi tasarrufların ve yatırımların dolayısıyla büyümenin sağlanması için önemlidir.

Bu çalışmanın amacı, Türkiye’de yurtiçi tasarruflar, finansal gelişme ve ekonomik büyüme arasındaki nedensellik ilişkilerinin analiz edilmesidir. Türkiye üzerine yapılan çalışmalar farklı ekonometrik yöntemlerin farklı sonuçlara ve dolayısıyla politika uygulamalarına yol açtığını göstermektedir. Bu noktadan hareketle, çalışmada ilk olarak standard Granger nedensellik analizinden yararlanılmıştır. Daha sonra, değişkenlerin birim kök ve eşbütünlük özelliklerinden etkilenmeyen Toda ve Yamamoto Granger nedensellik yaklaşımı takip edilmiştir. Son olarak, pozitif ve negatif şokların farklı nedensellik sonuçlarına yol açıp açmadığı sorusu ele alınmış ve asimetrik nedensellik analizine başvurulmuştur. Granger nedensellik analizi sonuçları finansal gelişme ve ekonomik büyüme arasında çift yönlü nedensellik olduğunu gösterirken, Toda ve Yamamoto nedensellik analizi finansal gelişmeden ekonomik büyümeye tek yönlü nedensellik olduğunu ortaya koymaktadır. Asimetrik nedensellik analizi bulgularına göre, finansal gelişmeden tasarruflar ve ekonomik büyümeye ve ayrıca tasarruflardan da ekonomik büyümeye doğru nedensellik olduğuna işaret etmektedir. Bu bulgu, Türkiye üzerine olan literatüre yeni bir bilgi sunmakta ve literatürü böylece genişletmektedir.

Literatür Taraması

Tasarruflar ile ekonomik büyüme ve finansal gelişme ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkileri inceleyen çok sayıda mevcuttur. Bu çalışma Türkiye ekonomisinde bu ilişkileri incelemeyi amaçladığı için, burdaki literatür taramasında Türkiye üzerine yapılan çalışmalara odaklanılmıştır.

Tasarruflar ile ekonomik büyüme ilişkisini Türkiye özelinde inceleyen çalışmaların elde ettiği bulgular ve ulaştıkları sonuçlar farklılaşmaktadır. Türk ekonomisinin 1980-2013 dönemini inceleyen bir çalışmada, (yurtiçi tasarruf oranlarındaki değişim ekonomik büyümeye de etki etmektedir (Sümer, 2014, ss. 281-302). Diğer bir araştırmanın bulgularına göre tasarruf ve krediler ekonomik büyümeyi istatistiksel olarak anlamlı düzeyde olumlu etkilemektedir Pala ve Teker, 2014, ss. 151-162).

Türkiye’deki tasarruf-ekonomik büyüme ilişkisini 1960-2012 dönemi verileri üzerinden inceleyen bir çalışmada, tasarruf oranlarındaki artış ekonomik büyümeyi olumlu yönde etkilemektedir. Bunun yanında araştırmanın istatistiksel ölçümlerine göre tasarruf artışını sağlayan en önemli faktör ise ekonomik büyüme ve yurtiçi gelir artışıdır. Dolayısıyla Türkiye

açısından tasarruf oranları ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin pozitif ve iki yönlü olduğunu söylemek mümkündür (Uzay ve Barış, 2015, ss. 119-142).

Bunların dışında IMF (2016), 2001 krizinden itibaren Türkiye’de kişi başına düşen gelirin artmasına rağmen yurtiçi tasarrufların oranının azaldığına dikkat çekmektedir. 1980-2008 dönemi için Türkiye’de yurtiçi tasarrufları etkileyen faktörlerle ilgili araştırmasında yurtiçi tasarrufları gelir düzeyi, reel faiz ve enflasyon olumlu etkilemesine rağmen GSYİH’da yaşanan artış nedeniyle artan kişi başına gelir düzeyinin olumsuz etkilediğini ifade etmektedirler (Matur vd., 2012, ss. 102-125).

Tasarruf ve ekonomik büyüme literatüründe olduğu gibi, finansal gelişmişlikle ekonomik büyüme ilişkisini Türkiye özelinde inceleyen çalışmaların elde ettiği bulgular ve ulaştıkları sonuçlar farklılaşmaktadır. Türkiye ile ilgili yapılan araştırmaya göre finansal gelişme ekonomik büyümeyi olumlu yönde etkilerken finansal gelişmenin göstergelerinden birisi olan ticari açıklık düzeyindeki %10’luk bir artış ekonomik büyümeyi %1,4-1,7 düzeyinde artırmaktadır. Bu bulgular, faiz oranlarının tasarrufları artırdığını ve artan tasarrufların yatırımlara finansman sağlayarak büyümeyi olumlu yönde etkilediğini göstermektedir (Mercan ve Peker, 2013, ss. 93-120). Aynı şekilde finansal serbestleşme ve finansal gelişmenin Türkiye’nin ekonomik büyümesine etkisini inceleyen araştırmada, finansal serbestleşme ve finansal derinleşmenin Türk ekonomisindeki büyümeyi desteklediğini ortaya koymaktadır (Danışoğlu, 2004, ss. 19-29).

Türkiye’deki finansal gelişme ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi inceleyen çalışmalara göre finansal gelişme ile ekonomik büyüme arasında bir etkileşimin olduğu ancak analizlerde farklılıklar arz ettiği görülmektedir. Bu analizi yapan bir çalışmada, Türkiye’deki ilişki arz öncülü hipotezlere uygun bir görünüm arz etmektedir. Araştırmaya göre bankacılık sektörü ve sermaye piyasaları kaynaklı gelişmeden ekonomik büyümeye doğru bir ilişki vardır ve genel yapısı itibarıyla finans piyasalarındaki gelişme, ekonomik büyümeye etki etmektedir (Aydın vd., 2014, ss. 150-160).

1989-2011 dönemine ilişkin yapılan analizde, ekonomik büyümeden finansal gelişmeye doğru işleyen tek yönlü bir nedensellik olduğu görülmektedir. Bir başka ifadeyle Türkiye’de reel ekonomide yaşanan büyüme finansal hizmet talebini artırmakta ve bu talebin karşılanması için yeni finansal piyasalar ve araçlar finansal sisteme kazandırılmaktadır (Ak vd., 2016, ss. 151-160).

1987-2005 döneminde Türkiye’deki finans piyasaları ile ekonomik büyüme arasındaki ilişki analiz edildiğinde, hem bankacılık sektörü hem menkul kıymetler piyasasındaki gelişmelerin ekonomik büyüme ile ilişkisinin olduğunu tespit etmişlerdir. Araştırmanın ölçümlerine göre menkul kıymetler piyasası ile ekonomik büyüme arasında karşılıklı/iki yönlü bir ilişki söz konusudur. Bu da borsalardaki gelişmenin ekonomik büyümeyi etkilediğini ve ekonomideki büyümenin de borsaları etkilediğini ortaya koymaktadır. Fakat aynı ilişki bankacılık piyasası için geçerli değildir. Araştırmanın istatistik ölçümlerine göre ekonomik büyümeden bankacılık sektörüne doğru bir tek yönlü ilişki mevcuttur (Güngör ve Yılmaz, 2008, ss.173-193). Benzer şekilde 1986:1-2015:3 dönemlerine ilişkin yapılan başka bir analizde, kısa ve uzun dönemde finansal gelişme ile GSYİH arasında iki yönlü nedensellik olduğunu ifade etmektedirler (Çeştepe ve Yıldırım, 2016, ss. 12-26).

Yukarıda yer alan çalışmaların aksine finansal göstergelerin ekonomik büyümeyi fazla etkilemediği sonucuna ulaşan çalışmalarda bulunmaktadır. Bu araştırmalarından birisinin bulgularına göre hisse senedi piyasaları, tahvil piyasaları, ticari banka varlıklarının oranındaki değişimler ekonomik büyümeyi desteklememektedir. Araştırmada kullanılan finansal göstergelerden sadece para arzının ekonomik büyüme üzerinde açıklayıcılık gücüne sahip

olduğu, genel itibarıyla ise finans piyasaları ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin zayıf olduğu görülmektedir (Gökdeniz vd., 2003, ss. 107-117).

Tasarruflar ile ekonomik büyüme ve finansal gelişme ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkileri inceleyen yabancı literatür aşağıdaki şekildedir:

Tablo 1: Yabancı literatür özeti

	Yazar	Ülke	Dönem	Metodoloji	Sonuç
1.	Aghion P., Comin, D., Howitt P and Tecu I. (2009)	118 ülke	1960-2000	Panel Veri Analizi	Az gelişmiş ülkeler için yurtiçi tasarruflarla büyüme arasında bir korelasyon olduğu ifade edilmiştir.
2.	Agwu C. (2015)	Nijerya	1970-1998	Johansen-Juselius Eş Bütünleşme Testi	Faiz ve enflasyon oranları, kamu harcamaları ve petrol gelirlerinin büyüme üzerinde etkili olduğu görülmüştür.
3.	Caporale G., Rault C., Sova R. and Sova A. (2009)	AB en son üye olan 10 ülke	1994-2007	Dinamik Panel Veri Analizi	Borsa ve kredi piyasalarının büyüme katkısı sınırlı (finansal derinleşmenin olmaması) ancak bankaların etkilerinin ise yüksek olduğu görülmüştür.
4.	Fraczek B. (2011)	24 ülke	2002-2009	Panel Veri Analizi	Hanehalkı tasarruflarının yurtiçi tasarrufları ve böylece büyümeyi etkilediği ancak yüksek tasarrufların yüksek büyümeye neden olduğunu ifade etmek zordur.
5.	Rasimidatta P. (2011)	Tayland	1970-2010	Granger Nedensellik Testi	Büyüme ile birlikte kişi başına düşen gelirin yükselmesi yurtiçi tasarruf oranlarını pozitif etkilemektedir.
6.	Rahman M.M and Uddin M.T. (2012)	Bangladeş	1974-2005	Dickey-Fuller testi	Yurtiçi tasarruflarla büyüme arasındaki ilişki iki yönlü olup tasarruf artışı büyümeyi olumlu etkilerken, ekonomik büyümedeki artış da tasarruf oranlarında büyümeye yol açmaktadır.
7.	Ndikumana L. (2009)	Afrika	1970-1998	Panel Veri Analizi	Ekonomik büyüme sınırlı olsa da finansal gelişme sayesinde kaynakların verimli kullanılmasının önü açılmakta ve bu durum ekonomik büyümeyi olumlu etkilemektedir.
8.	Liu L. C. and Hsu C-M. (2006)	Tayvan, Güney Kore ve Japonya	1980-2002	Panel Veri Analizi	Finans piyasalarında genişlemeye yol açan yabancı yatırımlar Japonya ve Güney Kore’de büyümeye fazla bir katkıda bulunmazken, Tayvan ekonomisine katkıda bulunmaktadır.
9.	Estrada G., Park D., and Ramayandi A. (2010)	Gelişmekte olan Asya ülkeleri	1990-2008	Panel Veri Analizi	Finansal derinleşme değişkenleri olarak kabul edilen banka kredisi, borsa kapitilasyonu ve diğer değişkenlerin ekonomik büyüme ile istatistiksel olarak bir ilişki içerisinde olduğunu göstermektedir.
10.	Gimet C. and Segot T.L. (2012)	138 ülke	2002-2009	Panel Veri Analizi	Bankacılık sistemindeki gelişmesi ve ekonomik büyüme finansal gelişmişliği olumlu etkilediği görülmektedir.

Metodoloji

Nedensellik analizleri değişkenler arasındaki öncelik durumunu açıklamaktadır. Granger (1969) tarafından geliştirilen analizde, değişkenler arasında nedenselliğin yönü tespit edilmektedir. İki değişken olduğu varsayımı altında, x değişkeninin y değişkeninin nedeni olabilmesi için, x değişkeninin geçmiş değerlerinin y değişkeninin şimdiki değerlerini tahmin edebilmeyi sağlaması gerekmektedir (Liu vd., 2008, ss. 439-452). En basit anlamda iki değişkeninin olduğunu varsaydığımızda yukarıda ifade edilen testin sağlanabilmesi için aşağıdaki gibi bir VAR (Vector Autoregressive) modeli tahmin edilmektedir.

$$y_t = \alpha_0 + \alpha_1 y_{t-1} + \dots + \alpha_p y_{t-p} + \beta_1 x_{t-1} + \dots + \beta_p x_{t-p} + \varepsilon_t \quad (1)$$

Bu modelde α ve β , parametreleri ve ε_t bilinen hata terimini ifade etmektedir. Eşitlik (1)'de X_t 'den Y_t 'ye nedensellik yoktur sınavasını için $H_0: \beta_1 = \beta_2 = \dots = \beta_p = 0$ sıfır hipotezi tanımlanır. Bunun için elde edilen Wald istatistiği p serbestlik dereceli asimptotik χ^2 dağılımına sahiptir. Bu hipotezin reddi, X_t 'den Y_t 'ye doğru Granger nedensellik olduğunu gösterir (Barışık ve Yayar, 2002, ss. 9-11).

Granger nedensellik testinde, değişkenler arasında eşbütünlüşme ilişkisinin olduğu durumda, nedenselliğin yönünün belirlenebilmesi için vektör hata düzeltme modeli tahmin edilmektedir (Engle ve Granger, 1987). Değişkenlerin aynı dereceden birim kök içerdiği ancak aralarında eşbütünlüşme ilişkisinin olmadığı durumda, VAR tahminlerinde değişkenlerin durağan hallerinin kullanılması gereklidir.

Granger nedensellik sınavası için F veya Wald istatistiği kullanılmaktadır. VAR modelinde birim kök içeren değişkenlerin varlığı durumunda, F ve ki-kare dağılımları geçerliliğini kaybetmektedir (Lütkepohl ve Kratzig, 2004, s.148). Toda ve Yamamoto (1995), bu problemin çözümü için uygulaması kolay bir yaklaşım sunmuştur. Yazarlar, VAR tahmininde değişkenlerin seviyelerinin kullanılmasını ve bir VAR $(p + d_{\max}) - d_{\max}$ değişkenlerin maksimum birim kök derecesi- tahminin yapılmasını önermişlerdir. Daha sonra, nedensellik sınavası için sıfır hipotezi altında ilk p katsayı matrisi üzerine $H_0: \beta_1 = \beta_2 = \dots = \beta_p = 0$ kısıtı uygulanmaktadır. Bu şekilde hesaplanan Wald istatistiğine “değiştirilmiş Wald (modified Wald (MWALD))” adı verilmektedir. Bu istatistik p serbestlik dereceli asimptotik χ^2 dağılımına sahiptir. Hacker ve Hatemi-J (2006) MWALD istatistiğinin küçük örneklerde boyut bozulmaları gösterdiğini, ayrıca değişen varyansa sahip hata terimlerinin testin boyut ve güç özelliklerini olumsuz etkilediğini göstermişler ve bu sorunların çözümüne yönelik olarak asimptotik dağılım yerine “bootstrap” dağılımın kullanılmasını önermişlerdir.

Hem Granger (1969) hem de Toda ve Yamamoto (1995) nedensellik yaklaşımları, pozitif ve negatif şoklar arasında bir ayırım yapmamakta ve pozitif şoklar ile negatif şokların mutlak anlamda aynı derece etkileri olduğunu varsaymaktadır. Oysaki pozitif ve negatif şokların etkilerinin mutlak olarak farklı olmasına yol açan temeller mevcuttur. İlk olarak, ekonomik birimler pozitif şoklara negatif şoklara kıyasla farklı tepki vermektedirler. Bunun yanı sıra, bilindiği üzere tam rekabet koşullarının geçerli olmadığı piyasalarda asimetrik bilgi olgusu ortaya çıkmaktadır. Makro ekonomik perspektiften ise, rasyonel bekleyişler hipotezinin gerçekleşmediği durumda da piyasalarda asimetrik bilgi oluşmaktadır. Hatemi-J (2012), nedensellik analizinde pozitif ve negatif şokları ayırt etmeyi sağlayan ve şoklar arasında nedensellik ilişkilerinin test edilmesini sağlayan bir yaklaşım önermiştir. Yaklaşımın altında yatan temel fikir, değişkenlerin pozitif ve negatif kümülatif değişimler olarak dönüştürülmesidir. y_t ve x_t gibi iki rassal yürüyüş sürecinin aşağıdaki gibi olduğunu varsayalım:

$$y_t = y_{t-1} + \varepsilon_{1t} = y_0 + \sum_{i=1}^t \varepsilon_{1i} \quad (2)$$

$$x_t = x_{t-1} + \varepsilon_{2t} = x_0 + \sum_{i=1}^t \varepsilon_{2i} \quad (3)$$

İlk olarak y_t and x_t için pozitif şoklar $\varepsilon_{1i}^+ = \max(\varepsilon_{1i}, 0)$, $\varepsilon_{2i}^+ = \max(\varepsilon_{2i}, 0)$ ve negatif şoklar $\varepsilon_{1i}^- = \min(\varepsilon_{1i}, 0)$, $\varepsilon_{2i}^- = \min(\varepsilon_{2i}, 0)$ olarak tanımlanmaktadır. Daha sonra, y_t için kümülatif şoklar $y_t^+ = \sum_{i=1}^t \varepsilon_{1i}^+$, $y_t^- = \sum_{i=1}^t \varepsilon_{1i}^-$ ve x_t için kümülatif şoklar $x_t^+ = \sum_{i=1}^t \varepsilon_{2i}^+$, $x_t^- = \sum_{i=1}^t \varepsilon_{2i}^-$ elde edilir. Bundan sonra, şoklar arasında nedensellik ilişkilerini test etmek mümkündür. x_t 'nin negatif şokundan y_t 'nin pozitif şokuna nedensellik sınaması için tahmin edilen VAR modeli şu şekilde tanımlanır:

$$y_t^+ = \alpha_0 + \alpha_1 y_{t-1}^+ + \dots + \alpha_p y_{t-p}^+ + \beta_1 x_{t-1}^- + \dots + \beta_p x_{t-p}^- + u_t^+ \quad (4)$$

x_t 'nin negatif şokundan y_t 'nin pozitif şokuna nedensellik yoktur sınaması için $H_0: \beta_1 = \beta_2 = \dots = \beta_p = 0$ kısıtı uygulanır ve Wald istatistiği elde edilir. Elde edilen Wald istatistiği p serbestlik dereceli asimptotik χ^2 dağılımına sahiptir.

Bulgular

Ampirik analiz kapsamında kullanılan veriler 1980:Q1 – 2015:Q4 dönemini kapsamaktadır. Ampirik uygulamada bağımsız değişkenler yurtiçi tasarruflar, finansal gelişmişliğin göstergesi olarak para ikamesi dikkate alınarak M2Y parasal büyüklüğün GSYİH'ya oranları ve bağımlı değişken ekonomik büyüme için de GSYİH'da yaşanan yüzdesel reel artışlar kullanılmaktadır. GSYİH'daki reel büyümenin ve yurtiçi tasarruf oranının üç aylık serilerde olmamasından dolayı yıllık değişimler veri olarak zaman serisi analizinde kullanılmaktadır. Değişen varyans sorununa karşı GDP'nin logaritması alınarak devam edilmektedir.

Standart Granger nedensellik analizi için tahmin edilecek vektör otoregresyon modelinde değişkenlerin durağan biçimlerinin kullanılması gerekmektedir. Birim kök analizi için ilk olarak ADF (Dickey-Fuller, 1981) ve PP (Phillips ve Perron, 1988) testleri uygulanmıştır. Tablo 1'de raporlanan sonuçlar, GDP değişkeninin birim kök içerdiğini göstermektedir. GDP değişkeninin birinci farkı alındığında sabit modelde birim kök taşımakta ancak sabit ve trendli modelde %5 anlam seviyesinde birim kök taşımamaktadır. Makroekonomik değişkenlerin uzun hafıza (long memory) gösterdikleri düşünüldüğünde GDP değişkeninin birinci farkında durağan olduğu I[1] varsayılarak analize devam edilecektir. Diğer değişkenler ise düzey değerlerinde birim kök içerdiği için fark alma yoluyla durağan hale getirilebilmektedir.

Tablo 2: ADF(1981) ve PP(1988) birim kök testi sonuçları

Değişkenler	Sabit		Birinci Fark	
	ADF	PP	ADF	PP
lnGDP	-1.446 (8) [0.544]	7.976 (4) [1.000]	2.282 (7) [0.999]	-0.650 (1) [0.845]
SAV	-1.837 (2) [0.356]	-2.265 (4) [0.188]	-3.099(4) [0.037]**	-5.207 (12) [0.000]***

M2Y	-3.632 (0) [0.959]	0.741 (6) [0.991]	-7.577 (0) [0.000]***	-7.673 (3) [0.000]***
lnGDP	-0.572 (8) [0.972]	2.706 (2) [1.000]	-4.516 (7) [0.014]***	-3.679 (2) [0.037]**
SAV	-2.543 (1) [0.310]	-2.198 (10) [0.475]	-4.065 (4) [0.017]**	-7.076 (23) [0.000]***
M2Y	-1.670 (0) [0.743]	-1.449 (1) [0.827]	-7.811 (0) [0.00]***	-10.477 (10) [0.000]***

Not: ***, ** ve * %1, %5 ve %10 anlamlılık düzeyini göstermektedir. ADF testinde, uygun gecikme uzunluğu Schwarz bilgi kriteriyle belirlenmiş ve uygun gecikmeler parantez içerisinde rapor edilmiştir. Olasılık değerleri köşeli parantez içerisinde rapor edilmiştir.

ADF ve PP testlerinin yapısal kırılma altında gücünün zayıf olması nedeniyle ampirik analizlerde yapısal kırılmaları dikkate almayı gerektirmektedir. Yapısal kırılmalı birim kök analizi için Zivot ve Andrews (1992) tek-içsel kırılmalı birim kök testinden yararlanılmıştır. Sonuçlar (bkz., Tablo 3) ADF ve PP testlerinde olduğu gibi değişkenlerin seviyesinde birim kök olduğunu göstermektedir. Birim kök analizinden hareketle, standart Granger nedensellik analizi için tahmin edilecek VAR(p) modelinde değişkenlerin durağan halleri olan birinci farkları, Toda ve Yamamoto nedensellik analizi için tahmin edilecek VAR(p+d) modelinde maksimum birim kök derecesi (d) bir olarak alınmış ve değişkenlerin seviyeleriyle tahminler yapılmıştır.

Tablo 3: Zivot-Andrews (1992) birim kök testi sonuçları

	Model A: Sabitte Kırılma		Model C: Sabit ve Trendde Kırılma	
	İstatistik	Kırılma Tarihi	İstatistik	Kırılma Tarihi
GDP	-3.5028	1993 (4)	-5.3459	1996 (4)
SAV	-4.6270	1998 (5)	-4.8485	1991 (4)
M2Y	-2.8293	2005 (5)	-4.8360	2002 (5)

Not: Uygun gecikme uzunluğu Schwarz bilgi kriteriyle belirlenmiş ve uygun gecikmeler parantez içerisinde rapor edilmiştir. Model A için kritik değerler -5.34 (%1) ve -4.80 (%5) ve Model C için kritik değerler -5.57 (%1) ve -5.08 (%5)'dir.

Granger nedensellik sonuçlarına göre (bkz., Tablo 4), finansal gelişmişliğin göstergesi olan M2Y ile GDP arasında çift yönlü bir nedensellik olduğu görülmektedir. H. Patrick (1966)'e göre ekonomik büyümenin ilk dönemlerinde, finansal araçların ve hizmetlerin gelişmesiyle birlikte yatırımcılara ve tasarruf sahiplerine yeni olanaklar sunulmaktadır. Finansal piyasaların gelişmesiyle birlikte artan reel sermaye birikimi büyümeyi olumlu yönde etkilemektedir. Finansal ve ekonomik gelişmenin ilerlemesiyle birlikte yatırımcılar ve tasarruf sahipleri yeni finansal araçlara ve hizmetlere ihtiyaç duymaktadırlar. Türkiye ekonomisinde M2Y ve GDP arasındaki nedenselliğe bakıldığında bu hipotez doğrulanmaktadır. Ayrıca Türkiye ekonomisi ile ilgili yapılan çalışmalardan Yılmaz ve Kayalica (2002) 1960-2001, Yılmaz ve

Kaya (2006) 1986-2004, Mercan ve Peker (2013) 1992-2010 ve Aydın vd. (2014) 1988-2010 dönemleri için M2Y ile büyüme arasında arz öncüllü yani finansal sistemin gelişiminden büyümeye doğru bir ilişkinin varlığı iddia edilmektedir. İncelenen dönem itibarıyla M2Y ve ekonomik büyüme arasında arz ve talep öncüllü yani çift yönlü nedensellik ilişkisi olduğu gözlemlenmektedir. Ancak analiz sonuçlarına göre diğer yöntemlerden farklı olarak yurtiçi tasarruflar ile GDP arasında anlamlı bir ilişki gözlemlenmemektedir. Finansal piyasalardaki gelişimin ekonomik büyüme üzerindeki etkisinin diğer analizlere göre görece daha zayıf olduğu dikkate alındığında, kullanılan bu metodun diğer yöntemlere göre farklı açıklayıcılık gücü olduğu anlaşılmaktadır. Bundan dolayı tasarruflarla ilgili analiz sonucunun yöntemden kaynaklanabileceği ifade edilebilir.

Tablo 4: Granger nedensellik testi sonuçları

Hipotez	MWald
$\ln GDP \nrightarrow SAV$	2.357 (0.307)
$\ln GDP \nrightarrow M2Y$	4.699 (0.095)*
$SAV \nrightarrow \ln GDP$	2.111 (0.348)
$SAV \nrightarrow M2Y$	1.483 (0.476)
$M2Y \nrightarrow \ln GDP$	5.968 (0.079)*
$M2Y \nrightarrow SAV$	0.863 (0.649)

Not: ***, ** ve * %1, %5 ve %10 anlamlılık düzeyini göstermektedir. Olasılık değerleri parantez içerisinde rapor edilmiştir.

Zapata ve Rambaldi (1997) ve Duasa (2007)'de belirtildiği gibi, Toda ve Yamamoto (1995) yaklaşımı VAR tahmininde kullanılan değişkenlerin birim kök ve eşbütünlük özelliklerinde etkilenmez. Hacker ve Hatemi-J (2005, 2006) "bootstrap" dağılımı kritik değerlerinin de yer aldığı Toda-Yamamoto Granger nedensellik analizi sonuçları Tablo 5'te gösterilmiştir. Asimptotik dağılımın kullanıldığı sonuçlara göre, M2Y'den GDP'ye %10 anlam seviyesinde Granger nedensellik bulunmaktadır. Bootstrap Dayalı Hacker-Hatemi J (2005, 2006) yurtiçi tasarruflardan GDP'ye ya da GDP'den yurtiçi tasarruflara yönelik Granger Nedensellik test sonuçlarına göre ise herhangi bir nedensellik ilişkisi bulunmamaktadır. Bu analizde görüldüğü üzere ilk defa J. Shumpeter (1912) tarafından ileri sürülen arz öncüllü hipotezler kapsamında Türkiye ekonomisinde finans piyasalarındaki gelişmelerin teknik gelişimi ve verimliliği etkilemek suretiyle büyümeye katkı sunmaktadır.

Tablo 5: Bootstrap Toda ve Yamamoto (1995) analizi bulguları

Hipotez	$k + d_{\max}$	M-WALD	%1 Bootstrap Kritik Değer	%5 Bootstrap Kritik Değer	%10 Bootstrap Kritik Değer
$\ln GDP \nrightarrow SAV$	2	0.212 (0.644)	16.592	10.398	7.904
$\ln GDP \nrightarrow M2Y$	3	1.543 (0.214)	20.428	12.952	10.095
$SAV \nrightarrow \ln GDP$	3	0.052 (0.818)	15.024	9.353	7.021
$SAV \nrightarrow M2Y$	3	0.131 (0.716)	16.633	10.082	7.767
$M2Y \nrightarrow \ln GDP$	2	2.816 (0.093)*	14.710	9.372	7.150
$M2Y \nrightarrow SAV$	2	0.004 (0.948)	14.478	9.215	7.047

Not: ***, ** ve * %1, %5 ve %10 anlamlılık düzeyini göstermektedir. Olasılık değerleri parantez içerisinde rapor edilmiştir. $k + d_{\max}$ belirlenirken AIC bilgi kriteri kullanılmıştır. Asimptotik olasılık değerleri parantez içerisinde rapor edilmiştir. Kritik değerler 10.000 tekrarlı bootstrap simülasyonu ile elde edilmiştir.

Tasarruf, finansal gelişmişme ve büyüme ilişkisi Türkiye için test ederken, geleneksel nedensellik testlerinin yanı sıra, nedenselliği değişkenlerde oluşan pozitif ve negatif şoklar yoluyla test eden Hatemi-J (2012) asimetrik nedensellik testi uygulanmıştır. Yapılan bu test ile değişkenlerin her birine pozitif ve negatif şoklar uygulayıp, bu şokun diğer değişken üzerinde pozitif veya negatif bir şoka neden olup olmadığı araştırılmıştır. Tablo 6 incelendiğinde, ilk olarak yurtiçi tasarrufların oranındaki negatif şoklara karşı GDP'deki pozitif şoklar arasında %10 anlam seviyesinde nedensellik bulunmaktadır. Dolayısıyla tasarruf oranındaki azalma (aynı zamanda tüketimde artış) ekonomik büyümeye katkı sağlamaktadır. İkinci olarak finansal gelişmişliğin göstergesi olan M2Y'de meydana gelen pozitif ve negatif şokların GDP'ye pozitif şok nedenselliğine yol açtığı görülmektedir. Yani M2Y oranındaki artma ya da azalma ekonomik büyümeye katkı sağlamaktadır. Son olarak M2Y'deki negatif şok (azalma), tasarruf oranını negatif (azaltmaktadır) şok nedenselliği bulunmaktadır.

Tasarruflardaki düşüşün ekonomik büyümeyi pozitif desteklemesi tüketim bulmacasının geçerliliği hakkında bilgi vermektedir. Zira tasarruflardaki azalma tüketimin bireylerin gelirlerinde daha fazla yer kapsamına neden olurken ekonominin daha fazla büyümesine neden olmaktadır. Bu çerçevede bakıldığında tasarrufların azalması ekonominin denge hasıla seviyesinin artırılmasına neden olacaktır. Uzun dönemde bu durum ekonomik büyüme üzerinde herhangi bir etkisi olmasa da kısa dönemli bir analiz için olası bir durumdur.

Ayrıca bu analizde de görüleceği üzere ilk defa J. Shumpeter (1912) tarafından ileri sürüldüğü üzere Türkiye ekonomisinde finans piyasalarındaki gelişmelerin teknik gelişimi ve verimliliği etkilemek suretiyle büyümeye katkı sunmaktadır. Ancak diğer analizlerden farklı olarak M2Y değişkeninde yaşanan düşüşünde büyümeyi olumlu yönde etkilediği görülmektedir. Benzer şekilde sonuçlara ulaşan Korkmaz (2010) henüz yeterli derinliğe sahip olmayan finans piyasalarında serbestleşmeye gidilmesi, ekonomideki kırılganlığı artırırken krizlere neden olabileceğini ifade etmektedir. Bu tip piyasaların sermayeye yüksek getiriler sunması yabancı nitelikli portföy yatırımlarının ülkeye girmesine neden olmakta ve bu girişler ekonomiyi kırılgan bir hale getirmektedir. Finansal serbestleşmeyle birlikte gelişen finansal piyasalar ekonomik büyümeye katkı sunmaktadır. Ancak yurtdışı sermaye piyasalarında yaşanan herhangi bir olumsuz gelişmeye karşı eğer ülkenin finans piyasası yeterli olgunluğa erişmediyse ekonominin kırılganlığı artmaktadır.

Son olarak finansal gelişmeyi temsil eden M2Y'de yaşanan negatif şokların yurtiçi tasarrufları düşürdüğü görülmektedir. İlk defa J. Shumpeter (1912), gelişmiş bir finansal sistemi olmayan bir ülkede tasarruflar ile yatırım projelerinin birbirleriyle etkin bir şekilde bir araya getirilememesinden dolayı gerekli büyümenin sağlanamayabileceğini ifade etmektedirler. Gelişmiş bir finansal sistemin olmaması özellikle birçok hanehalkının yaptığı gibi paranın yastık altı olarak da adlandırılan gömüleme ile tüketimden ve ekonomiden çekilmesini yol açmaktadır. Gömüleme ise bir tasarruf yöntemi olmayıp hanehalklarının sahip oldukları parasal kıymetleri âtil olarak ellerinde tutmalarıdır.

Tablo 6: Asimetrik nedensellik analizi bulguları

Hipotez	MWALD	%1	%5	%10
$(\ln \text{GDP})^+ \neq (\text{SAV})^+$	0.032 (0.857)	12.507	5.791	3.832
$(\ln \text{GDP})^+ \neq (\text{SAV})^-$	0.019 (0.891)	33.432	6.149	3.430
$(\ln \text{GDP})^- \neq (\text{SAV})^-$	0.632	19.213	4.902	2.899

	(0.427)			
$(\ln\text{GDP})^{\neq} > (\text{SAV})^+$	0.085 (0.770)	19.894	6.275	3.540
$(\ln\text{GDP})^{\neq} > \text{M2Y}^+$	1.329 (0.249)	12.501	5.036	3.466
$(\ln\text{GDP})^{\neq} > \text{M2Y}^-$	0.003 (0.955)	17.894	6.107	3.318
$(\ln\text{GDP})^{\neq} > (\text{M2Y})^-$	0.669 (0.413)	13.791	5.796	3.638
$(\ln\text{GDP})^{\neq} > \text{M2Y}^+$	0.412 (0.521)	13.366	5.109	3.459
$(\text{SAV})^{\neq} > \text{M2Y}^+$	0.302 (0.583)	20.751	6.118	3.782
$(\text{SAV})^{\neq} > \text{M2Y}^-$	0.005 (0.942)	11.538	4.879	3.362
$(\text{SAV})^{\neq} > (\text{M2Y})^-$	0.884 (0.347)	13.455	5.460	3.491
$(\text{SAV})^{\neq} > \text{M2Y}^+$	0.490 (0.484)	11.429	5.228	3.571
$(\text{SAV})^{\neq} > (\ln\text{GDP})^+$	2.483 (0.115)	10.917	5.083	3.587
$(\text{SAV})^{\neq} > (\ln\text{GDP})^-$	0.063 (0.802)	8.413	5.166	3.561
$(\text{SAV})^{\neq} > (\ln\text{GDP})^-$	0.134 (0.714)	20.606	5.950	3.601
$(\text{SAV})^{\neq} > (\ln\text{GDP})^+$	2.821 (0.093)*	9.800	4.498	3.030
$(\text{M2Y})^{\neq} > (\ln\text{GDP})^+$	3.997 (0.046)**	9.699	5.184	3.488*
$(\text{M2Y})^{\neq} > (\ln\text{GDP})^-$	0.278 (0.598)	11.271	5.211	3.634
$(\text{M2Y})^{\neq} > (\ln\text{GDP})^-$	2.606 (0.106)	16.273	7.009	4.565

$(M2Y)^{-} \neq > (\ln GDP)^{+}$	3.929 (0.047)**	10.049	4.744	3.531*
$(M2Y)^{+} \neq > (SAV)^{+}$	0.00 (0.994)	15.718	7.507	3.969
$(M2Y)^{+} \neq > (SAV)^{-}$	0.483 (0.487)	15.406	7.291	3.756
$(M2Y)^{-} \neq > (SAV)^{-}$	5.306 (0.021)**	13.727	6.015	3.610*
$(M2Y)^{-} \neq > (SAV)^{+}$	0.024 (0.878)	13.211	5.394	3.153

Not: $\neq >$ nedensellik yoktur sınavasını ifade etmektedir. Asimptotik olasılık değerleri parantez içerisinde rapor edilmiştir. ***, ** ve * %1, %5 ve %10 anlamlılık düzeyini göstermektedir. Kritik değerler 10.000 tekrarlı bootstrap simülasyonu ile elde edilmiştir.

Sonuç

Genel olarak ülkelerin iktisat politikaları öncelikli olarak ekonomik büyüme üzerine odaklanmaktadır. Harrod (1939) ve Domar (1949) modeline göre tasarruflar, ekonomik dengenin sağlanması için önemli olmakla birlikte yurtiçi gelirin artan bir fonksiyonudur. Bu modele göre tasarruf ve büyüme arasında pozitif bir nedensellik olduğu kabul edilmektedir. Solow (1956)'a göre tasarruf oranlarındaki artışların yatırımları artırmasıyla birlikte kısa dönemde ekonomik büyüme olumlu etkilemesine rağmen uzun dönemde bu ilişki gözlemlenmemektedir. Tasarruf oranının yüksek olduğu ülkelerde ekonomi durağan durumdan daha büyük bir çıktı düzeyine sahip olmaktadır. Bu modele göre yüksek tasarruf oranı geçici olarak yüksek büyümeye neden olduğu, bir başka ifadeyle ekonomi yeni durağan duruma erişinceye kadar büyümeyi etkilediği varsayılmaktadır. Romer (1986) ise tasarruf oranının ekonomik büyüme üzerindeki etkisi uzun dönemli ve pozitif olduğunu ifade etmektedir.

W. Bagehot (1873), J. Hicks (1969), J. Schumpeter (1912) ve J. Robinson (1952) gibi iktisatçılar, finansal sistemin ekonomik büyümeyi olumlu etkilediğini ileri sürmektedirler. Bagehot ve Hicks' göre İngiltere'de endüstrileşmenin gelişiminde sermaye hareketliliğinin ve finansal gelişmenin çok önemli katkılarına olduğunu ifade etmektedirler. Schumpeter, ekonomik büyümede teknolojiyi içsel bir unsur olarak kabul etmektedir. Uzun dönem ekonomik büyüme için teknolojik yeniliği ön plana çıkarmaktadır. Tabiki teknolojik gelişmenin desteklenmesinde uzun vadeli kredilerin önemine vurgu yaparak, yeni ürün ve üretim yöntemleri uygulanmasında girişimcilere katkı sağlayan bankaların faydalarına yer verilmektedir. Schumpeter, finansal gelişmeden ekonomik büyümeye doğru bir ilişkinin var olduğunu vurgu yaparken, Robinson ise ekonomik büyümeden finansal gelişmeye doğru olduğunu iddia etmektedir. Bu görüşe göre ekonomik gelişme yeni finansal ürünlerin finansal sistem tarafından geliştirilmesine katkı sağlamaktadır. Patrick (1966) ise ekonomik büyümenin ilk dönemlerinde, finansal araçların ve hizmetlerin gelişmesiyle birlikte yatırımcılara ve tasarruf sahiplerine yeni olanaklar sunulmaktadır. Finansal piyasaların gelişmesiyle birlikte artan reel sermaye birikimi büyümeyi olumlu yönde etkilemektedir. Finansal ve ekonomik gelişmenin ilerlemesiyle birlikte yatırımcılar ve tasarruf sahipleri yeni finansal araçlara ve hizmetlere ihtiyaç duyulmaktadır. 1980'li yılların sonlarına doğru Neo-klasik büyüme modellerine tepki olarak gelişen ve teknolojinin dışsal olarak ele alınmasını reddeden içsel

büyüme teorileri (Romer, 1986; Lucas, 1988) ile finansal piyasaları büyüme ile ilişkilendiren iktisatçılar (Pagano, 1993; Levine, 1997), finansal gelişmenin ekonomik büyümeye örtülü (implicit) bir şekilde katkıda bulunacağını kabul etmektedirler (Jones, 2015, ss. 6-10; Szotstak, 2009, ss. 65-66).

Bu çalışmada Türkiye için yurtiçi tasarruflar ve finansal gelişmişliğin ekonomik büyüme üzerindeki etkisi 1980:Q1 ve 2015:Q4 yılları için değerlendirilmiştir. Türkiye ekonomisi incelendiğinde 1980 yılında başlatılan serbestleşme hareketleri 1989 yılında tamamlanmıştır. Finansal serbestleşmeyle birlikte bankaların toplam kredi hacminin, parasal büyüklüklerin ve borsa değerinin GSYİH oranının arttığı gözlemlenmektedir. Ancak yurtiçi tasarruflarda ise hanehalkı ve şirketlerin tasarruflarındaki azalmanın etkisiyle ciddi bir azalma olduğu görülmektedir. WB'den elde edilen verilere göre Türkiye'nin de içinde bulunduğu yüksek orta gelirli ülkelerde brüt yurtiçi tasarruf oranı sürekli bir artma eğilimi olmasına rağmen Türkiye'de 2000'li yıllardan itibaren düşme eğilimi içindedir.

Çalışmada ilk olarak yurtiçi tasarruflar ve finansal gelişmişliğin ekonomik büyüme üzerine etkisini test etmek amacıyla Türkiye ekonomisinin 1980:Q1-2015:Q4 dönemine ait toplam yurtiçi tasarruflar ve finansal gelişmişliğin göstergesi olarak kabul edilen M2Y parasal büyüklüğünün GSYİH oranları ile büyüme arasındaki nedensellik ilişkileri çok yönlü bir modelleme yöntemiyle (farklı nedensellik testleriyle) analiz edilmiştir

Türkiye ekonomisi için yapılan analizlerde yurtiçi tasarruf oranı, M2Y ve büyüme arasında nedensellik ilişkisinin olduğu gözlemlenmektedir. Ekonomide karar alıcıların bu etkileşimi göz önünde bulundurarak mali ve ekonomik politikaları belirlemelerinin gerekli olduğu düşünülmektedir.

Extended Abstract

The purpose of this study is to analyze dynamic causal linkages among savings, financial development, and economic growth for Turkey's economy. To that end, I draw advantage from the causality tests for time series analysis for the period 1980:q1-2015q4. On the one hand, the results from the standard Granger causality analysis shows bidirectional causal linkages between financial development and economic growth. The results from the Toda and Yamamoto causality test, on the other hand, provides an evidence for unidirectional causality from financial development to economic growth. The asymmetric causality analysis supports that there is a causality flow from financial development to economic growth and to savings and that savings causes to economic growth. This finding hence extends the literature on Turkey by providing a fresh evidence.

In other words, this study aims to analyze the causality relationship between domestic savings, financial development, and economic growth in Turkey. Studies on Turkey shows that different econometric methods lead different results, and consequently different policy implementations. Thus, first of all, this study employs standard Granger causality analysis. Then, Toda and Yamamoto Granger causality approach, which is not affected by unit root and cointegration properties of variables, is used. Finally, the question of whether positive and negative shocks lead to different causality results is discussed and asymmetric causality analysis is applied. While the results of Granger causality analysis indicate that there is a bidirectional connection between financial development and economic growth, Toda and Yamamoto causality analysis shows unidirectional causality from financial development to economic growth. According to the findings of asymmetric causality analysis, it points out that there is a causality from financial development to savings and economic growth, and also from savings to economic growth.

When literature on savings and growth is examined, it is accepted that there is a positive causality between saving and growth according to Harrod (1939) and Domar (1949) model. According to Solow (1956), although the increase in saving rates increases investments and affects economic growth positively in the short term, this relationship cannot be observed in the long term. However, Romer (1986) states that the effect of saving rate on economic growth is long-term and positive.

When the literature on investment and growth is examined, economists such as W. Bagehot (1873), J. Hicks (1969), J. Schumpeter (1912), and J. Robinson (1952) argue that the financial system affects economic growth positively. According to Bagehot and Hicks, capital mobility and financial development make significant contributions to the development of industrialization in the UK. While Schumpeter emphasizes that there is a relation from financial development to economic growth, Robinson claims that this relation is from economic growth to financial development. Patrick (1966) argues that investors and savers are offered new opportunities with the development of financial instruments and services in the early stages of economic growth. Economists who relate endogenous growth theory (Romer, 1986; Lucas, 1988), which develops as a reaction to Neo-classical growth models in the late 1980s and refuses to address technology exogenously and financial markets to growth (Pagano, 1993; Levine, 1997) acknowledge that financial development will contribute to economic growth implicitly (Jones, 2015, s. 6-10; Szotstak, 2009, s. 65-66).

In this study, the effect of domestic savings and financial development on economic growth in Turkey is evaluated for 1980: q1 and 2015: q4 years. Considering the economy of Turkey, deregulation movements initiated in 1980 was completed in 1989. With the financial deregulation, it is observed that the rate of total loan volume, monetary aggregates, and stock exchange value of banks in GDP increases. However, there is a significant decrease in domestic savings due to the decrease in the savings of households and companies. According to data obtained from the WB, although the rate of gross domestic savings in the high middle-income countries including Turkey tends to continuous rise, it shows a falling tendency since the 2000s in Turkey.

In the study, first, the causality relationship between monetary aggregates of broad money, which is accepted as the indicator of total domestic savings and financial development in the 1980:q1-2015:q4 period of Turkish economy, to GDP ratio and growth is analyzed by a multi-directional modelling method (with different causality tests) to test the effect of domestic savings and financial development on economic growth.

In analyses conducted for the economy of Turkey, it is observed that there is a causality relationship between the rate of domestic savings, broad money, and growth. It is thought that it is necessary for the decision makers in the economy to determine financial and economic policies by considering this interaction.

Kaynakça

- Ak, M. Z., Altıntaş, N. & Şimşek, A., S. (2016). Türkiye’de finansal gelişme ve ekonomik büyüme ilişkisinin nedensellik analizi. *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 17(2), 151-160.
- Aydın, M. K., Ak, M. Z. & Altıntaş, N. (2014). Finansal gelişmenin büyümeye etkisi: Türkiye özelinde nedensellik analizi. *Maliye Dergisi*, 167, 150-160.
- Barış, S., Uzay, N. (2015). Yurtiçi tasarruflar ve ekonomik büyüme arasındaki ilişki: Türkiye örneği. *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi*, 46, 119-151.

- Barışık, S. & Yayar, R. (2002). Türkiye’de Finansal liberalizasyon sürecinde ekonomi politikalarının milli gelire yansımaları: arz-yönlü mü, talep-yönlü mü?. *Maliye Dergisi*, 162, 9-11.
- Boratav, K. (2012). *Türkiye iktisat tarihi 1908-2009*. Ankara: İmge Kitabevi.
- Boratav, K., Köse, A.H., Şenses, F & Yeldan, E. (2006). *İktisadi kalkınma, kriz ve istikrar*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Çeştepe, H. & Yıldırım, E (2016). Türkiye’de finansal gelişme ve ekonomik büyüme ilişkisi. *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi, ICAFR 16 Özel Sayısı*, 12-26.
- Danışoğlu, A. Ç. (2004). Finansal gelişme ve iktisadi büyüme ilişkisi: Türkiye örneği. *Yönetim Dergisi*, 49, 19-29.
- Duasa, J. (2007). Malaysian foreign direct investment and growth: does stability matters?. *Journal of Economic Corporation*, 28, 83-98.
- Dünya Bankası. (2013). Yüksek büyümenin sürdürülebilirliği: yurtdışı tasarrufların rolü. Türkiye Cumhuriyeti Kalkınma Bakanlığı.
- Gökdeniz, İ., Erdoğan, M. & Kalyüncü, K. (2003). Finansal piyasaların ekonomik büyümeye etkisi ve Türkiye örneği (1989-2002). *Ticaret ve Turizm Eğitim Fakültesi Dergisi*, 1, 107-117.
- Güngör, B. & Yılmaz, Ö. (2008). Finansal piyasalardaki gelişmelerin iktisadi büyüme üzerine etkileri: Türkiye için bir var modeli. *İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 22(1), 173-193.
- Hacker, R. S. & Hatemi-J, A. (2006). Tests for causality between integrated variables using asymptotic and bootstrap distributions: theory and application. *Applied Economics*, 38, 1489-1500.
- Hatemi-J, A. (2012). Asymmetric causality tests with an application. *Empirical Economics*, 43, 447-456.
- Jones, C. I. (2015). The facts of economic growth. *Stanford University GSB and NBER*
- Kalkınma Bakanlığı. (2014). Onuncu kalkınma planı 2014-2018: yurtdışı tasarruflar. *Özel İhtisas Komisyonu Raporu*.
- Kar, M. (2001). Finansal kalkınma ve ekonomik büyüme arasındaki nedensellik ilişkisi: Türkiye örneği. *Dokuz Eylül Üniversitesi İşletme Fakültesi Dergisi*, 2(2), 151-152.
- Kar, M. & Ağır H. (2005). Finansal derinleşme göstergeleri üzerine bir değerlendirme. *Finans-Politik ve Ekonomik Yorumlar Dergisi*, 42(496), 10-24.
- Kazgan, G. (2002). *Tanzimattan 21.Yüzyıla Türkiye ekonomisi*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınlar.
- Kepek, Y. (2016). *Türkiye ekonomisi*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Keynes, J. M. (1936). *The general theory of employment, interest, and money*. Macmillian: Cambridge University.
- King, G.K. & Levine, R. (1993). Finance and growth: schumpeter might be right. *The Quarterly Journal of Economics*, 108(3), 717-735.
- Levine, R. (1997). Financial development and economic growth: views and agenda. *Journal of Economic Literature*, 35, 690-702.
- Levine, R. (2004). Finance and growth: theory and evidence. *NBER WorkingPaper*, 10766.

-
- Liu, L. C., Chiewwen E. H. & Younis M. Z. (2008). The association between government expenditure and economic growth: granger causality test of Us data, 1947-2002. *Journal of Public Budgeting, Accounting & Financial Management*, 20(4), 439-452.
- Loayza, N., Schmidt-Hebbel, K. & Servén, L. (2000). Saving in developing countries: an overview. *The World Bank Economic Review*, 14(3), 393-409.
- Lucas, R. E. (1988). On the mechanics of economic development. *Journal of Monetary Economics*, 22, 3-42.
- Lütkepohl, H. & Kratzig, M. (2004). *Applied time series econometrics*. New York: Cambridge University Press.
- Lynch, D. (1996). Measuring financial sector development. *Journal of Monetary Economics*, 22, 3-42.
- Mankiw, N. G. (2009). *Macroecnomics*. New York: Worth Publishers.
- Mankiw, N. G. (2011). *Principles of macroecnomics*. USA: South-Western Cengage Learning.
- Mankiw, N.G., Romer, D. & Weil, D.N. (1992). A Contribution to the empirics of economic growth. *The Quarterly Journal of Economics*, 107(2), 409-412.
- Matur, E. P., Sabuncu A. & Bahceci S. (2012). Determinants of private savings and interaction between public & private savings in Turkey. *Topics in Middle Eastern and African Economies*, 14, 102-125.
- McKinnon, R. I. (1973). *Money and capital in economic development*. Washington: Brookings Institution.
- Mercan, M. & Peker, O. (2013). Finansal gelişmenin ekonomik büyümeye etkisi: ekonometrik bir analiz. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İİBF Dergisi*, 8(1), 93-120.
- Mishkin, F. S. (2004). *The economics of money, banking and financial markets*. Boston: Pearson Education.
- Mishkin, F. S. (2012). *Macroeconomics: policy and practise*. Boston: Pearson Education.
- Özlale, Ü. & Karakurt, A. (2012). Türkiye’de tasarruf açığının nedenleri ve kapatılması için politika önerileri. *Bankacılar Dergisi*, 83, 1-33.
- Pala, O. & Teker, D. (2014). AB-27 ülkeleri ve Türkiye’de ekonomik büyümeyi etkileyen faktörlerin belirlenmesi: statik panel veri modeli uygulaması. *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 6(1), 151-162.
- Patrick, H.T. 1966. Financial development and economic growth in underdeveloped countries. *Economic Development and Cultural Change*, 14(2), 174-189.
- Parasız, İ. (2005). *Kalkınma ekonomisi*. Bursa: Ezgi Kitabevi.
- Ramsey, F.P. (1928). A mathematical theory of saving. *The Economic Journal*, 38(152), 543-559.
- Robinson, J. (1952). *The generalization of the general theory. in: the rate of interest and other essays*. London: MacMillan.
- Rodrik, D. (2013). The past, present, and future of economic growth. *Global Citizen Foundation Working Paper*, 57(3), 5-39.
-

- Sevüktekin, M. & Nargeleçekenler, N. (2010). *Ekonometrik zaman serileri analizi*. Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.
- Shaw, E. S. (1973). *Financial deepening in economic development*. New York: Oxford University Press.
- Snowdon, B. & Vane, H. R. (2005). *Modern macroeconomics: its origins, development and current state*. UK: Edward Elgar Publishing Limited.
- Sturm, P. H. (1983). Determinants of saving: theory and evidence. *OECD Economic Studies*, 1, 147–196.
- Şahin, H. (2012). *Türkiye ekonomisi*. Bursa: Ezgi Kitabevi.
- Sümer, A. L. (2014). Yurtiçi tasarrufların ekonomik büyümeye etkisi: Türkiye örneği. *Kafkas Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 7(13), 281-302.
- Szotstak, R. (2009). *The causes of economic growth: interdisciplinary perspectives*. Berlin: Springer.
- Taban, S. & Kar, M. (2016). *Kalkınma ekonomisi*. Bursa: Ekin Basın Yayın Dağıtım.
- Tokgöz, E. (2001). *Türkiye'nin iktisadi gelişme tarihi (1914-2001)*. Ankara: İmaj Yayınevi.
- Türel, O. (2010). Türkiye’de 1994, 2001 ve 2008-9 ekonomik krizlerinin karşılaştırmalı analizi. *Ekonomik Yaklaşım*, 21(75), 42-45.
- Türel, O. & Voyvoda, E. (2009). *Türkiye’de ve dünyada ekonomik bunalım 2008-2009*. İstanbul: Yordam Kitap.
- Yılmaz, Ö & Akıncı, M. (2012). *İktisadi büyüme ve makroekonomik belirleyicileri*. Ankara: Nobel Yayın.
- Zapata, H.O. & Rambaldi, A.N. (1997). Monte Carlo evidence on cointegration and causation. *Oxford Bulletin of Economics and Statistics*, 59(2), 285-298.
- Zivot, E. & Andrews, W.K. (1992). Further evidence on the great crash, the oil-price shock, and the unit-root hypothesis. *Journal of Business & Economic Statistics*, 10(3), 251-270.
- Internet: International Monetary Fund (IMF), (2010). *United States: selected issues paper*. IMF Country Report, 10/248, 4-16. Erişim Tarihi: 15.10.2016. <https://www.imf.org/external/pubs/ft/scr/2010/cr10248.pdf>.
- Internet: International Monetary Fund (IMF), (2016). *Turkey selected issues*. IMF Country Report, 16/105, 3-54. Erişim Tarihi: 15.10.2016. <https://www.imf.org/external/pubs/ft/scr/2016/cr16105.pdf>.
- Internet: Kalkınma Bakanlığı, *Ekonomik ve sosyal göstergeler*. Erişim Tarihi: 15.05.2016. <http://www.kalkinma.gov.tr/Pages/EkonomikSosyalGostergeler.aspx>.
- Internet: Organisation for Economic Co-operation and Development OECD (2015). *Household net saving rate, national accounts at a glance*. Erişim Tarihi: 10.10.2016. http://www.oecd-ilibrary.org/economics/national-accounts-at-a-glance_22200444.
- Internet: Organisation for Economic Co-operation and Development (OECD). *Gross savings (% of GDP)*. Erişim Tarihi: 10.10.2016. <http://data.worldbank.org/indicator/NY.GNS.ICTR.ZS/countries/1W?display>.

Internet: World Bank (2013). *Global development horizons: capital for the future- saving and investment in an interdependent World*. The World Bank, 61-109. Erişim Tarihi: 10.10.2016. <https://openknowledge.worldbank.org/handle/10986/1343>.

Internet: Fischer, S. (2003). *The importance of financial markets in economic growth. international derivatives and financial market conference of the Brazilian*. Erişim Tarihi: 10.10.2016. <https://www.piie.com/fischer/pdf/fischer081103.pdf>.

Ekonomik Büyümenin Çevreye Etkilerinin Farklı Gelişmişlik Düzeyindeki Ülkeler İçin İncelenmesi¹

The Effects of Economic Growth on Environment for Different Income Group Countries

İlyas OKUMUŞ*

Cuma BOZKURT**

Öz

Bu çalışmada, farklı gelişmişlik düzeyindeki ülke grupları için 1980-2013 yıllarını kapsayan dönemde enerji tüketimi, kişi başı reel gayri safi yurt içi hâsıla (GSYH), kişi başı reel GSYH'nin karesi, kentleşme, ticari serbestleşme ve CO₂ emisyonu ilişkisi analiz edilerek, Çevresel Kuznets Eğrisi (ÇKE) hipotezi bağlamında farklı gelişmişlik düzeyindeki ülke gruplarında ekonomik büyüme ve çevre kirliliği ilişkisinin incelenmesi amaçlanmaktadır. Ayrıca 2005 yılında yürürlüğe giren Kyoto protokolünün CO₂ emisyonu üzerindeki etkisinin incelenmesi için, 2005 yılı için enerji tüketiminde kukla değişken kullanılmıştır. Analiz sonuçlarına göre yüksek orta gelirli ve düşük orta gelirli ülke gruplarında ÇKE hipotezi geçerliliği doğrulanırken, gelişmiş ve az gelişmiş ülke gruplarında ÇKE hipotezinin geçerliliği doğrulanamamıştır. Tüm ülke gruplarında enerji tüketiminin katsayısı pozitif ve istatistiksel olarak anlamlıdır. Ticari serbestleşmedeki bir artış az gelişmiş ve düşük orta gelirli ülke gruplarında karbon dioksit emisyonunu artırırken, yüksek orta gelirli ülke grubunda karbon dioksit emisyonunu azaltmaktadır. Gelişmiş ve az gelişmiş ülke gruplarında kentleşmedeki bir artış CO₂ emisyonunu azaltırken, yüksek orta gelir ve düşük orta gelir grubunda ise CO₂ emisyonunu artırmaktadır. Gelişmiş ülke grubunda Kyoto kukla değişkeninin katsayısı negatif işaretli, düşük orta gelir ülke grubunda pozitif işaretli ve istatistiksel olarak anlamlıdır.

Anahtar Kelimeler: Sürdürülebilir kalkınma, Ekonomik büyüme, Çevresel Kuznets Eğrisi, Panel veri analizi

Abstract

This study, which aims at investigating economic growth and environmental pollution nexus for groups of countries with different development levels in the context of Environmental Kuznets Curve (EKC) hypothesis, is to analyze the relationship between energy consumption, real gross domestic product (GDP) per capita, the square of real GDP per capita, urbanization, trade liberalization and CO₂ emissions for the period of 1980-2013 for groups of countries with different development levels. In addition, in order to examine the impact of the Kyoto Protocol which came into force in 2005 on carbon emissions, a dummy variable was used for energy consumption in 2005. According to the findings, the existence of EKC hypothesis is validated for lower middle income and upper middle income country groups, while the existence of the hypothesis is not validated for low income and high income country groups. In all country groups, the coefficient of energy consumption is positive and statistically significant. An increase in trade liberalization increases carbon dioxide emission levels in lower middle income and low income country groups, whereas an increase in trade liberalization in upper middle income country group reduces the emission level. An increase in urbanization in developed and underdeveloped countries reduces CO₂ emissions while increasing CO₂ emissions in the upper middle income and lower middle income groups. In the high income country group, the coefficient of the Kyoto dummy variable is negative and statistically significant; it has positive sign in lower middle income country group and statistically significant.

Keywords: Sustainable development, Economic growth, Environmental Kuznets Curve, Panel data analysis

Giriş

İnsanlar tarih boyunca farklı bölgelerde savaş, kıtlık, hızlı nüfus artışı ve kentleşme gibi çok çeşitli ekonomik ve sosyal sıkıntılarla karşı karşıya kalmışlardır. Fakat 1970'li yıllarda ortaya çıkan çevre sorunları, özellikle küresel ısınma ve iklim değişikliği sorunları, gelişmişlik düzeyi ne olursa olsun tüm dünya ülkelerini etkileyen bir sorundur. Küresel ısınma ve iklim değişikliği gibi önemli çevresel sorunların ortaya çıkma sebebi, son yıllarda

¹ Bu çalışma, ilk yazar tarafından Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'ne sunulan "Ekonomik Büyümenin Çevreye Etkilerinin Farklı Gelişmişlik Düzeyindeki Ülkeler için İncelenmesi" başlıklı doktora tezinden türetilmiştir.

* Dr. Öğr. Üyesi, Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi, İİBF, Maliye Bölümü, ilyasokumus@mku.edu.tr

** Doç. Dr., Gaziantep Üniversitesi, İİBF, Uluslararası Ticaret ve Lojistik Bölümü, cbozkurt@gantep.edu.tr

sera gazı miktarının çok artmasıdır. Atmosferin yapısında doğal bir dengeye sahip olan ve güneşten gelen ve yeryüzünden yansıyan ışınların ne kadarının atmosfer içerisinden geçeceğini belirleyen sera gazlarının miktarı ve bileşimi Sanayi Devrimi ile birlikte değişmeye başlamıştır. Sanayi devrimiyle birlikte başlayan kitlesel üretim, nüfusu ciddi bir şekilde artırmış ve nüfusun hızlı artışı kentleşmenin, tüketimin, üretimin temel girdisi olan enerji talebinin ve uluslararası ticaretin hızlı bir şekilde artmasını beraberinde getirmiştir. Bu gelişmeler sonucu ortaya çıkan enerji ihtiyacı kömür, petrol ve doğal gaz gibi fosil kaynaklı yakıtlardan karşılanmıştır. Fosil yakıtların tüketilmesi sonucu önemli miktarda CO₂ emisyonu atmosfere karışmaktadır. Bu durum sera gazlarının içinde en önemli paya sahip olan CO₂ gazının payının giderek artmasına sebep olmakta ve doğal dengeye sahip olan sera gazı bileşiminin bozulmasına neden olmaktadır (Bilgili vd., 2016, s. 19043). Bu dengenin bozulması atmosferin geçirgenliğini kısıtlamakta ve küresel ısınmayı olumsuz etkilemektedir.

Küresel ısınma ve iklim değişikliği sorununun en önemli sebebi CO₂ emisyonundaki artış olmasına rağmen CO₂ emisyonu bu sorunların tek sebebi değildir. Hızlı sanayileşme ile birlikte hızlı kentleşme süreci doğal kaynaklarda bozulmaya ve çevresel kalitenin düşmesine neden olmuştur. İnsanların kırsaldan kentlere göç etmesiyle birlikte kentler, doğal sınırlarının dışına çıkarak, ormanlar, tarım arazileri ve sulak alanlar gibi doğal kaynakların tahrip olmasına neden olmaktadır. Bu kentleşme süreci birçok hayati doğal alanların yok olmasına sebep olmaktadır. Ayrıca bu alanlarda ortaya çıkan gıda, enerji ve su gibi ihtiyaçlar çevreye ekstra bir yük getirmektedir. Bunlara ek olarak kentlerde ortaya çıkan atıklar ve bunların bilinçsizce doğaya atılması ekosistemde geri döndürülemez bir tahribat yaratmaktadır. Tüm bu olumsuzluklar küresel ısınma sorununu artırmaktadır.

Son yıllarda dünya ticaretinde yaşanan serbestleşme dalgası da ekosistem üzerindeki baskıları artıran önemli bir faktör olarak kabul edilmektedir. Neoliberal iktisadi görüşe göre, serbest ticaret ülkelerin refahını artırması ve kalkınmanın sağlanması için çok önemlidir. Ticari serbestleşmeyle birlikte ülkeler ticaret hacimlerini artırmak için aşırı üretim yapmaktadırlar. Aşırı üretim, aşırı doğal kaynak ve enerji kullanımına sebep olmaktadır. Bununla birlikte doğal kaynaklarda bozulma artmakta ve çevresel sorunlar ortaya çıkmaktadır.

Son dönemde yaşanan bu gelişmelere karşı insanlar tepkisiz kalmamıştır. Ciddi çevresel sorunlar birçok platformda tartışılmaya başlanmış ve birçok disiplinde teorik ve politik olarak yeni perspektifler oluşmasını sağlamıştır. Bu teorik ve politik gelişmelere paralel olarak atılmaya çalışılan adımlar ve bu amaçla kurulan birçok uluslararası kurum bulunmaktadır. Birçok disiplinler arası alanda geniş bir yer bulan ve geleneksel kalkınma modellerini yetersiz bulan bu tepkisel modelin adı sürdürülebilir kalkınmadır. Geleneksel kalkınma modelleri çevresel kalitenin ve doğal kaynakların bozulmasını göz ardı eden modellerdir. Bu modellerde toplumlar belirli bir gelişme düzeyine ulaştıktan sonra, zorunlu ihtiyaçlarını karşılayıp artan alım güçlerini aşırı tüketim yapmak için kullanmaktadırlar. Geleneksel kalkınma modellerinin sunduğu tüketim ve doğal kaynakların sadece insan yararını dikkate alan bir anlayışla kullanılması gerektiğini savunan mekanist dünya görüşüne karşı çıkan ekolojik dünya görüşü, sadece çevre açısından değil aynı zamanda sosyal değerleri de kapsayan daha eşitlikçi bir modeli savunmaktadır (Dağdemir, 2003, ss. 57-60).

Bu çalışmanın temel amacı, ekonomik büyüme ile çevre kirliliği ilişkisinin farklı gelir seviyesindeki ülke grupları için tahmin edilmesidir. Diğer önemli bir amacı ise, küresel çevresel problemlerin önlenmesi için önemli bir sözleşme olan Kyoto Protokolünün etkisinin belirlenmesi için kullanılan kukla değişkeninin etkisinin farklı gelir seviyesindeki ülke grupları için analiz edilmesidir. Ayrıca, küresel çevresel sorunların önlenmesi için uygun politikaların oluşturulması ve bu konuda toplumsal bir çevre bilincinin oluşturulması da amaçlanmaktadır.

Milli gelir ve çevre kirliliği ilişkisini ampirik olarak inceleyen çok sayıda çalışma olmasına rağmen milli gelirin çevreye etkilerini farklı gelir grubu ülkeler (yüksek, orta ve düşük gelirlili) için inceleyen kısıtlı sayıda çalışma bulunmaktadır. Bu çalışmanın diğer bir katkısı da ekonomik büyümenin yanı sıra enerji tüketimi, ticari açıklık oranı, kentleşme oranı ve Kyoto kukla değişkenlerinin modelde bağımsız değişken olarak kullanılmasıdır. Uygulamada katkıları ise, panel veri analizini kullanan ekonomik büyüme ve çevre ilişkisini inceleyen çalışmaların çoğunda verilerin homojen ve kesitler arası bağımsız olduğu varsayımı yapılmaktadır. Mevcut literatürden farklı olarak, katsayı homojenliği ve yatay kesit bağımlılığı testleri kullanılmaktadır.

Literatür taraması

Ekonomik büyüme ve çevre ilişkisi önceki birçok araştırmanın konusu olmuş ve son yirmi yıl boyunca araştırmacıların ilgi odağı konulardan biri olmuştur. Bu ilişki genellikle ÇKE hipotezi kapsamında incelenmiştir. Bu hipotez, milli gelir ile çevre kirliliği arasında ters-U şeklinde bir ilişkinin var olduğunu öne sürmektedir. Yani çevreye verilen zarar çıktı miktarı belli bir eşiğe ulaşıncaya kadar artmakta ve sonra azalmaya başlamaktadır. İlk olarak bu eğri, Kuznets (1955)'in bahsettiği gelir ve eşitsizlik arasındaki ilişkiyi göstermektedir. Daha sonra bu modelden, uzun dönem ekonomik büyüme ve çevre ilişkisini tanımlamak için esinlenilmiştir. İlk olarak, Grossman ve Krueger (1991), Stern (2004) ve Dinda (2004) bu varsayımı önermişler ve doğrulamışlardır.

Tablo 1: Milli gelir ve çevre kirliliği ilişkisi üzerine literatür taraması

Yazar(lar)	Ülke ve Periyot	Bağımlı değişken	Bağımsız değişken	Metot	ÇKE Hipotezi
Jalil ve Mahmud (2009)	Çin 1975-2005	CO ₂	ENC, GDP, TR	ARDL, Pair wise Granger causality	Ters-U ilişkisi
Nasir ve Rehman (2011)	Pakistan 1972-2008	CO ₂	ENC, GDP, TR	Johansen eşbütünleşme, VECM Granger nedensellik	Ters-U ilişkisi
Muhammad vd. (2011)	Pakistan 1971-2009	CO ₂	ENC, GDP, TR	ARDL, Gregory-Hansen eşbütünleşme, Granger nedensellik	Ters-U ilişkisi
Saboori vd. (2012b)	Endonezya 1971-2007	CO ₂	ENC, GDP, TR	ARDL	U şeklinde bir ilişki
Shahbaz vd. (2012)	Pakistan 1971-2009	CO ₂	ENC, GDP, TR	ARDL, Gregory-Hansen eşbütünleşme, Granger Nedensellik	Ters-U ilişkisi
Shahbaz vd. (2013b)	Türkiye 1970-2010	CO ₂	ENC, GDP, GDP ² , G	ARDL, Gregory-Hansen eşbütünleşme, VECM	Ters-U ilişkisi
Tiwari vd. (2013)	Hindistan 1966-2011	CO ₂	GDP, TR, CC	ARDL, VECM Granger nedensellik	Ters-U ilişkisi
Shahbaz vd. (2014a)	Tunus 1971-2010	CO ₂	ENC, GDP, TR	ARDL, VECM Granger nedensellik	Ters-U ilişkisi
Farhani vd. (2014a)	10 MENA ülkesi 1990-2010	CO ₂	GDP, ENC, TR, MAN, HDI	Pedroni eşbütünleşme, FMOLS, DOLS, VECM Granger	Ters-U ilişkisi

				nedensellik	
Farhani vd. (2014b)	Tunus 1971-2008	CO ₂	GDP, GDP ² , ENC, TR	ARDL, VECM Granger nedensellik	Ters-U ilişkisi
Al-Mulali vd. (2015)	Vietnam 1981-2011	CO ₂	GDP, GDP ² , NENC, RENC, K, L, X, M	ARDL	ARD
Jebli ve Youssef (2015)	Tunus 1980-2009	CO ₂	GDP, GDP ² , RENC, NENC, X, M	ARDL, VECM Granger nedensellik	U şeklinde bir ilişki
Destek ve Ozsoy (2015)	Türkiye 1970-2010	CO ₂	GDP, GDP ² , ENC, URB,EG	ARDL, Asimetrik nedensellik testi	Ters-U ilişkisi
Javid ve Sharif (2016)	Pakistan 1972-2013	CO ₂	GDP, GDP ² , ENC, TR, FD	ARDL, VECM Granger nedensellik	Ters-U ilişkisi
Gozgor ve Can (2016)	Türkiye 1971-2010	CO ₂	GDP, GDP ² , ENC, X	Maki eşbütünleşme, DOLS, Granger nedensellik	Ters-U ilişkisi
Ozturk ve Acaravci (2013)	Türkiye 1960-2007	CO ₂	GDP, GDP ² , ENC, TR, FD	ARDL, VECM Granger nedensellik	Ters-U ilişkisi
Rafindadi (2016)	Japonya 1961-2012	CO ₂	GDP, GDP ² , EC, X, M	ARDL	Ters-U ilişkisi
İnglesi-Lotz ve Dogan (2018)	Sahra altı Afrika ülkeleri 1980-2011	CO ₂	GDP, GDP ² , RENC, NENC, TR	DOLS, Granger nedensellik	Ters-U ilişkisi
Danish ve Wang (2019)	BRICS ülkeleri 1992-2013	CO ₂	GDP, GDP ² , GDP ³ , BIO, TR, URB, FD, Kyoto	GMM	N ilişkisi

ARD: Artan doğrusal bir ilişki, AZD: Azalan doğrusal bir ilişki, BIO: Biyo kütle enerjisi, CC: Kömür tüketimi, CO₂: Karbondioksit emisyonu, ÇO: Çözünmüş oksijen, D: Nüfus yoğunluğu, DU: Duman, ENC: Enerji tüketimi, FD: Finansal kalkınma, FK: Fekal koliform, G: Küreselleşme, GDP: Gayri safi yurtiçi hasıla, GLS: Generalized least squares (Genelleştirilmiş en küçük kareler), GSE: Güvenli su eksikliği, GOÜ: Gelişmekte olan ülkeler, GO: Gelişmiş ülkeler, HDI: İnsani kalkınma endeksi, K: Sermaye, KA: Kentsel atıklar, KSE: Kentsel sağlık eksikliği, L: İşgücü, M: İthalat, MAN: Üretim katma değeri, NENC: Yenilenemeyen enerji tüketimi, NO₂: Azot dioksit, OLS: Ordinary least squares (Sıradan en küçük kareler), OO: Ormansızlaşma oranı, RENC: Yenilenebilir enerji tüketimi, SO₂: Kükürt dioksit emisyonu, SPM: Havadaki bazı parçacıklar, TSP: Toplam asılı parçacıklar, YO: Yıllık ormansızlaşma, X: İhracat, TO: Toplam ormansızlaşma, TR: Ticari serbestleşme, URB: Kentleşme oranı

Literatüre bakıldığında ÇKE hipotezini test eden çok sayıda çalışma olduğu görülmektedir. Bu çalışmalardan çoğunda hipotezin geçerli olduğu saptansa da, azımsanmayacak sayıda çalışmada hipotezin geçersiz olduğu saptanmıştır. Sonuç olarak, milli gelir ile çevre kirliliği arasında ters-U şeklindeki bir ilişkinin varlığı konusunda bir fikir birliğinin olmadığı görülmektedir.

Model

Mevcut literatürdeki milli gelirin çevre kirliliği üzerindeki etkisini inceleyen çalışmalar dikkate alınarak oluşturulan model aşağıdaki gibidir;

$$\ln CO_{2it} = \beta_0 + \beta_1 \ln ENC_{it} + \beta_2 \ln GDP_{it} + \beta_3 \ln GDPK_{it} + \beta_4 \ln TR_{it} + \beta_5 \ln URB_{it} + \beta_6 \text{dummy} * \ln ENC_{it} + \varepsilon_{it} \quad (1)$$

(1) nolu modelde CO₂ değişkeni; kişi başı metrik ton cinsinden karbon dioksit emisyonunu, ENC değişkeni; kişi başı petrol eşdeğeri kg cinsinden enerji tüketimini, GDP

değişkeni; 2005 yılı sabit fiyatlarıyla US\$ cinsinden kişi başı reel gayri safi yurt içi hâsılayı (GSYH), *GDPK* değişkeni; 2005 yılı sabit fiyatlarıyla US\$ cinsinden kişi başı reel GSYH'yi, *TR* değişkeni; ihracat ve ithalatın GSYH içindeki payı olarak hesaplanan dışa açıklık endeksini, *URB* değişkeni; kent nüfusunun toplam nüfus içindeki payı olarak hesaplanan kentleşmeyi ve son olarak *dummy * lnENC* değişkeni ise enerji tüketiminin kukla değişkenini temsil etmektedir.

(1) nolu modelde bulunan β_0 katsayısı sabit terimi temsil etmektedir ve milli gelir ve diğer açıklayıcı değişkenlerden bağımsız olarak oluşan CO₂ emisyonu miktarını göstermektedir. β_1 katsayısı, enerji tüketimindeki % 1'lik değişimin karbon dioksit emisyonuna etkisini göstermektedir. β_2 katsayısı kişi başı reel GSYH'nin CO₂ emisyonu üzerinde oluşturduğu yüzdelik etkiyi gösterirken, β_3 katsayısı kişi başı reel GSYH'nin karesinin karbon dioksit emisyonu üzerinde oluşturduğu yüzdelik etkiyi temsil etmektedir. β_4 katsayısı dışa açıklık endeksindeki % 1'lik değişimin CO₂ emisyonuna etkisini göstermektedir. β_5 katsayısı ise kentleşme oranındaki % 1'lik değişimin karbon dioksit emisyonu üzerindeki etkisini göstermektedir. Son olarak, β_6 katsayısı enerji tüketimindeki Kyoto kukla değişkeni etkisinin karbon dioksit emisyonu üzerinde oluşturduğu etkiyi ifade etmektedir.

Veri

Çalışmada kullanılan veriler 1980-2013 yıllarını kapsamakta ve bu veriler yıllık olarak ele alınmıştır. Serilerin 1980-2013 yılları arasında olmasının sebebi CO₂ emisyonu verilerinin eksikliğinden kaynaklanmaktadır. CO₂ emisyonu verileri U. S. Energy Information Administration veri tabanından alınmıştır. Bu veri tabanında yayınlanan veriler 1980-2013 yıllarını kapsadığı için çalışmada bu zaman aralığı kullanılmıştır.

Çalışmada örneklem olarak alınan ülke grupları, World Bank Atlas Metoduna bağlı olarak, Dünya Bankasının kişi başına düşen milli gelir verilerine göre oluşturduğu düşük gelirli ekonomiler, alt orta gelirli ekonomiler, üst orta gelirli ekonomiler ve yüksek gelirli ekonomiler olarak gruplandırılmıştır. Düşük gelirli ülke grubunda 6 ülkenin, alt orta gelirli ülke grubunda 20 ülkenin, üst orta gelirli ülke grubunda 23 ülkenin ve yüksek gelirli ülke grubunda 33 ülkenin verilerine ulaşılabilmektedir. Analize dâhil edilen tüm ülkeler Tablo 2'de gösterilmiştir.

Tablo 2: Analize dâhil edilen ülkeler

Gelişmiş Ülkeler	Yüksek Orta Gelirli Ülkeler	Düşük Orta Gelirli Ülkeler	Az Gelişmiş Ülkeler
Avustralya	Arnavutluk	Bangladeş	Benin
Avusturya	Cezayir	Bolivya	D. Kongo Cum.
Bahreyn	Arjantin	Kamerun	Mozambik
Belçika	Brezilya	Kongo Cum.	Nepal
Kanada	Bulgaristan	Fildişi Sahili	Togo
Şili	Çin	Mısır	Zimbabve
Güney Kıbrıs	Kolombiya	El Salvador	
Danimarka	Kosta Rika	Gana	
Finlandiya	Küba	Guatemala	
Fransa	Dominik Cum.	Honduras	
Almanya	Ekvator	Hindistan	
Yunanistan	Gabon	Endonezya	
Hong Kong	İran	Kenya	
İzlanda	Irak	Fas	
İrlanda	Ürdün	Nikaragua	
İsrail	Malezya	Nijerya	
İtalya	Mauritius	Pakistan	
Japonya	Meksika	Filipinler	

Güney Kore	Peru	Senegal
Lüksemburg	Güney Afrika	Sudan
Hollanda	Tayland	
Yeni Zelanda	Tunus	
Norveç	Türkiye	
Portekiz		
S.Arabistan		
İspanya		
İsveç		
İsviçre		
Trinidad		
İngiltere		
A.B.D		
Uruguay		
Venezüella		

Yöntem

Panel veri analizi, panel veri setini oluşturan gruplar arasında yatay kesit bağımlılığını dikkate alıp-almadığına göre ikiye ayrılmaktadır. Birinci nesil panel veri analizi testleri olarak adlandırılan testler yatay kesit bağımlılığını dikkate almaz iken ikinci nesil testlerinin ayırt edici özelliği test istatistiklerinin yatay kesit bağımlılığını dikkate alarak geliştirilmesidir. Panel veri analizinde yatay kesit bağımlılığının olup-olmadığına dikkat etmek önemlidir. Bu yüzden bu çalışmada öncelikle serilerin yatay kesit bağımlılığı test edilmektedir. Daha sonra serilerin katsayı homojenliği incelenerek, sonuçlara uygun ikinci nesil panel birim kök ve panel eşbütünleşme testleri kullanılmaktadır. Ancak bu çalışmada kullanılan ÇKE modeli için (model 1) ikinci nesil eşbütünleşme tahmincisi testleri kullanmak uygun değildir. Çünkü açıklayıcı değişkenler olan GSYH, GSYH'nin karesi, enerji tüketimi, ticari serbestleşme ve kentleşme ile hata terimleri arasında içsellik problemi vardır. Oysaki ikinci nesil katsayı tahmincilerin (CCE-MG ve AMG) temel varsayımlarından biri açıklayıcı değişkenlerin dışsal olduğudur (Pesaran, 2006, s. 969, Nazlıoğlu, 2010, s. 132). Yatay kesit bağımlılığını ortadan kaldırmak için değişkenler zaman ortalamalarından arındırılarak, içsellik problemini dikkate alan panel FMOLS yöntemi kullanılmaktadır. Modellerde kullanılan tüm değişkenler logaritmik hale getirilmiş, böylece log-log şeklinde çift logaritmik olarak analiz edilmiştir. Analiz kısmında kullanılan Panel Veri Yöntemi hakkında genel bilgiler verildikten sonra serilerin yatay kesit bağımlılığını ve katsayı homojenliğini test eden yöntemler tanıtılmaktadır. Daha sonra serilerin durağanlığının sınanması amacıyla geliştirilen ikinci nesil Panel Birim Kök Testleri tanıtılmıştır. Birim Kök Testleri sonucunda serilerin aynı seviyeden durağan olmaları durumunda uygulanacak olan Westerlund (2007) Eşbütünleşme Testi detaylarıyla verilmiştir. Daha sonra panel FMOLS katsayı tahmincisi testi anlatılmaktadır.

Yatay Kesit Bağımlılığı ve Homojenlik Testleri

Genellikle, panel veri modellerinde hata terimlerinin kesitsel olarak birbirinden bağımsız olduğu kabul edilir. Bu durum, büyük kesit sayısına sahip paneller için geçerli olmasına rağmen, daha küçük kesit sayısının varlığı ve zaman boyutunun göreceli olarak büyük olması durumunda kesitler arası yatay kesit bağımlılık durumu ortaya çıkabilmektedir (Pesaran, 2004, s. 1). Yatay kesit bağımlılığı, mekansal etkiler, göz ardı edilen ortak etkiler ve sosyo-ekonomik ağ etkileşimleri gibi faktörlere bağlı olarak ortaya çıkabilmektedir (Chudik ve Pesaran, 2013, s. 2). Bu nedenlerden dolayı bu çalışmada, her ülke grubu için modelde yer alan tüm değişkenler için Pesaran (2004) tarafından geliştirilen CD testi kullanılmıştır.

$$CD = \sqrt{\left(\frac{2T}{N(N-1)}\right)} \sum_{i=1}^{N-1} \sum_{j=i+1}^N (\hat{\rho}_{ij} - 1) N(0,1) \quad (2)$$

Pesaran (2004) CD testi, $N > T$ iken veya hem N hem de T sonsuza giderken kesitler arası korelasyonun varlığını inceleyen bir yatay kesit bağımlılık testidir.

Pesaran ve Yamagata (2008) tarafından geliştirilen delta testleri, doğrusal panel veri analizlerinde eğim katsayılarının homojenliğini test etmektedir. Delta testleri, Swamy'nin dağılım istatistiğindeki değişiklikler üzerine kurulmuştur. Serilerin homojenliğini test etmek için iki farklı test istatistiği hesaplanmaktadır:

$$\tilde{\Delta} = \sqrt{N} \left(\frac{N^{-1}\tilde{S} - k}{\sqrt{2k}} \right) \quad (3)$$

$$\tilde{\Delta}_{adj} = \sqrt{N} \left(\frac{N^{-1}\tilde{S} - E(\tilde{z}_{it})}{\sqrt{var(\tilde{z}_{it})}} \right) \quad (4)$$

burada N ; yatay kesit sayısını, S ; Swamy test istatistiğini ve k ; açıklayıcı değişken sayısını ifade etmektedir.

İkinci Nesil Panel Birim Kök Testleri

Bu çalışmada yatay kesit bağımlılığını dikkate alan, Pesaran (2007) tarafından geliştirilen kesit açısından genişletilmiş Dickey-Fuller (CADF) ve kesit açısından genişletilmiş IPS (CIPS) testleri kullanılmaktadır. CADF panel birim kök testi aşağıdaki model yardımıyla tahmin edilmektedir:

$$\Delta y_{it} = \mu_{it} + \rho_i y_{it-1} + c_i \bar{y}_{t-1} + c_i \Delta \bar{y}_t + \varepsilon_{it} \quad (5)$$

$$\bar{y}_{t-1} = 1/N \sum_{i=1}^N y_{it-1}; \Delta \bar{y}_t = 1/N \sum_{i=1}^N \Delta y_{it} \quad (6)$$

\bar{y}_{t-1} ve $\Delta \bar{y}_t$ 'nin modele dahil edilmesiyle birlikte tek bir faktör yapısına dayalı olarak yatay kesit bağımlılığı dikkate alınmaktadır (Baltagi 2005, s. 249). Testin yokluk ve alternatif hipotezleri aşağıdaki gibi tanımlanmıştır:

$$H_0: \rho_i = 0 \text{ bütün yatay kesitler için}$$

$$H_1: \rho_i < 0 (i = 1, 2, \dots, N_1), \rho_i = 0 (i = N_1 + 1, N_1 + 2, \dots, N)$$

CADF istatistiği ρ_i katsayılarına ait t-istatistikleridir ve paneli oluşturan her bir yatay kesite ait serinin durağan olup-olmadığı Pesaran (2007)'deki kritik değerler ile karşılaştırılarak belirlenmektedir. Bu testin sınamasının hem $N > T$ hem de $T > N$ durumunda iyi sonuçlar verdiği ifade edilmiştir (Pesaran, 2007, s. 269).

CIPS test istatistiği, CADF t istatistiklerinin aritmetik ortalaması alınarak şu şekilde hesaplanmaktadır:

$$CIPS(N, T) = \overline{CADF} = \frac{\sum_{i=1}^N CADF_i}{N} \quad (7)$$

Panel Eşbütünleşme Testi

Serilerin birim kök sınaması yapıldıktan sonraki aşama, değişkenler arasında uzun dönemli ilişkiyi tespit etmeye yarayan eşbütünleşme testidir. Değişkenler arasındaki uzun dönemli ilişkinin varlığını tespit etmek için Westerlund (2007) testinden faydalanılmıştır. Bu testte, uzun dönemli ilişkiyi tespit etmek için hata düzeltme modeline dayalı dört panel eşbütünleşme istatistiği hesaplanmaktadır. Bu istatistiklerden ikisi grup ortalama istatistikleri, diğer ikisi ise panel istatistikleri olarak adlandırılmaktadır. Grup ortalama istatistiklerinin hesaplanmasında ilk olarak aşağıdaki hata düzeltme modeli her bir yatay kesit için EKK ile tahmin edilmektedir.

$$\Delta y_{it} = \delta_i d_t + \alpha_i y_{it-1} + \vartheta_i x_{it-1} + \sum_{j=1}^{p_i} \alpha_{ij} \Delta y_{it-j} + \sum_{j=0}^{p_i} \vartheta_{ij} \Delta x_{it-j} + \varepsilon_{it} \quad (8)$$

Burada d_t her bir yatay kesit için sabit ekiler ve/veya trend ve p_i optimal gecikme uzunluğudur. Optimal gecikme uzunluğunu üç şekilde belirlemek mümkündür: (i) Campbell ve Perron (1991) yaklaşımı esas alınarak gecikmeli değişkenlere ait katsayıların anlamlılıklarına bakmak, (ii) Akaike veya Schwarz gibi bir bilgi kriteri kullanmak veya (iii) zaman boyutunun sabit bir değerini almaktır. İkinci aşamada her bir yatay kesit için hata düzeltme katsayıları aşağıdaki gibi hesaplanmaktadır:

$$\alpha_i(1) = 1 - \sum_{i=1}^{p_i} \alpha_{ij} \quad (9)$$

Üçüncü aşamada panel veri setinde eşbütünleşme ilişkisi varlığını analiz etmek için aşağıdaki grup ortalama istatistikleri hesaplanmaktadır:

$$G_\tau = \frac{1}{N} \sum_{i=1}^N \frac{\alpha_i}{se(\alpha_i)} \sim N(0,1) \quad (10)$$

$$G_\alpha = \frac{1}{N} \sum_{i=1}^N \frac{T\alpha_i}{\alpha_i(1)} \sim N(0,1) \quad (11)$$

Grup ortalama istatistikleri için sıfır ve alternatif hipotezler şu şekilde tanımlanmıştır:

$H_0: \alpha_i = 0$; bütün yatay kesitler için eşbütünleşme yoktur.

$H_1: \alpha_i < 0$; bazı yatay kesitler için eşbütünleşme vardır.

Sıfır hipotezinin reddedilmesi yatay kesitlerden en az biri için değişkenler arasında eşbütünleşme ilişkisinin olduğunu göstermektedir.

Westerlund (2007) yaklaşımında diğer iki test olan panel istatistiklerin hesaplanmasında ilk olarak aşağıdaki model EKK ile tahmin edilmektedir.

$$\Delta y_{it} = \delta_i d_t + \alpha_i y_{it-1} + \vartheta_i x_{it-1} + \sum_{j=1}^{p_i} \alpha_{ij} \Delta y_{it-j} + \sum_{j=0}^{p_i} \vartheta_{ij} \Delta x_{it-j} + e_t \quad (12)$$

$$y_{it-1} = \delta_i d_t + \alpha_i y_{it-1} + \vartheta_i x_{it-1} + \sum_{j=1}^{p_i} \alpha_{ij} \Delta y_{it-j} + \sum_{j=0}^{p_i} \vartheta_{ij} \Delta x_{it-j} + \varepsilon_t \quad (13)$$

İkinci aşamada panelin tamamı için hata düzeltme katsayısı ve bunun standart hatası hesaplanmaktadır.

$$\alpha_i = (\sum_{i=1}^N \sum_{t=2}^T \tilde{y}_{it-1}^2)^{-1} \sum_{i=1}^N \sum_{t=2}^T \frac{1}{\alpha_i(1)} \tilde{y}_{it-1} \Delta \tilde{y}_{it} \quad (14)$$

$$SE(\alpha_i) = \left((\hat{S}_N^2) \sum_{i=1}^N \sum_{t=2}^T \tilde{y}_{it-1}^2 \right)^{\frac{1}{2}} \quad (15)$$

burada;

$$\hat{S}_N^2 = \frac{1}{N} \sum_{i=1}^N \hat{S}_i^2 \quad (16)$$

$$\Delta \tilde{y}_{it} = \Delta y_{it} - \delta_i d_t - \alpha_i y_{it-1} - \vartheta_i x_{it-1} - \sum_{j=1}^{p_i} \alpha_{ij} \Delta y_{it-j} - \sum_{j=0}^{p_i} \vartheta_{ij} \Delta x_{it-j} \quad (17)$$

$$\tilde{y}_{it-1} = y_{it-1} - \delta_i d_t - \alpha_i y_{it-1} - \vartheta_i x_{it-1} - \sum_{j=1}^{p_i} \alpha_{ij} \Delta y_{it-j} - \sum_{j=0}^{p_i} \vartheta_{ij} \Delta x_{it-j} \quad (18)$$

Üçüncü aşamada panel eşbütünleşme istatistikleri aşağıdaki gibi hesaplanmaktadır:

$$P_\tau = \frac{\alpha}{se(\alpha)} \sim N(0,1) \quad (19)$$

$$P_\alpha = T\alpha \sim N(0,1) \quad (20)$$

Yukarıdaki panel istatistikleri için sıfır ve alternatif hipotezler şu şekilde tanımlanmıştır:

$H_0: \alpha_i = 0$; bütün yatay kesitler için eşbütünleşme yoktur.

$H_1: \alpha_i = \alpha < 0$; bütün yatay kesitler için eşbütünleşme vardır.

Yokluk hipotezinin reddedilmesi panelin tamamı için değişkenler arasında eşbütünleşme ilişkisinin olduğunu göstermektedir.

Panel Eşbütünleşme Tahmincisi

Değişkenler arasında eşbütünleşme ilişkisinin varlığı tespit edildikten sonraki adım uzun dönem parametrelerin hesaplanmasıdır. ÇKE modelindeki bağımsız değişkenler arasında içsellik sorunu olduğu için bu çalışmada ikinci nesil katsayı tahmincisi kullanılmamaktadır. Yatay kesit bağımlılığı sorununu kısmen çözmek için seriler zaman ortalamalarından arındırılarak, içsellik sorununu dikkate alan panel FMOLS katsayı tahmincisinden faydalanılmaktadır. Pedroni (2000), panel eşbütünleşme tahmincilerinin hangisinin, hangi durumlarda kullanılması gerektiğini incelerken Panel FMOLS tahmincisinin görece daha küçük örneklerde daha doğru sonuçlar verdiğini belirtmiştir.

Pedroni, panel eşbütünleşmenin genel denklemi olan;

$$y_{i,t} = a_i + \beta x_{i,t} + \mu_{i,t} \quad (21)$$

$$x_{i,t} = x_{i,t-1} + \varepsilon_{i,t} \quad (22)$$

Bu durumda değişkenler paneldeki her yatay kesit için β vektörü ile eşbütünleşiktir. β ise aşağıdaki formüllerle hesaplanmaktadır;

$$\beta_{NT}^* = N^{-1} \sum_{i=1}^N (\sum_{t=1}^T (x_{it} - x_i)^2)^{-1} (\sum_{t=1}^T (x_{it} - x_i) Y_{it}^* - T \tau_i) \quad (23)$$

Denklemden bulunan

$$Y_{it}^* = (Y_{it} - Y_i) - \frac{L_{21i}}{L_{22i}} \Delta x_{it}, \quad (24)$$

$$\tau_i = \Gamma_{21i} + \Omega_{21i}^0 - \frac{L_{21i}}{L_{22i}} (\Gamma_{22i} + \Omega_{22i}^0) \quad (25)$$

ifadeleri ile hesaplanmaktadır. (Basher ve Mohsin, 2004:164).

Analiz Sonuçları

Milli gelir, çevre kirliliği, enerji tüketimi, kentleşme ve ticari serbestleşme ilişkisinin incelendiği çalışmada öncelikle serilerin yatay kesit bağımlılığı ve homojenlik analizleri yapılmış ve bu testler sonucunda uygun birim kök testleri uygulanmıştır. Daha sonra uzun dönemli ilişkinin varlığını araştırmak için eşbütünleşme testi uygulanmıştır. Son olarak da uzun dönem katsayı tahmincisi olarak panel FMOLS testi kullanılmış ve sonuçları yorumlanmıştır.

Yatay Kesit Bağımlılığı ve Katsayı Homojenliği Testi Sonuçları

Panel veri analizlerinde hata terimleri arasında yatay kesit bağımlılığının dikkate alınmaması sapmalı ve hatalı tahminler yapılmasına neden olabilmektedir (Pesaran, 2004). Bu nedenle çalışmada her ülke grubu için, modelde yer alan tüm değişkenler için Pesaran (2004) tarafından geliştirilen CD testi ayrı ayrı uygulanmaktadır.

Tablo 3: Yatay kesit bağımlılığı testi sonuçları

	Yüksek Gelirli	Üst orta gelirli	Alt orta gelirli	Düşük gelirli
lnCO	29.25 [0.000]	14.90 [0.000]	29.58 [0.000]	-3.56 [0.000]
lnGDP	108.25 [0.000]	60.09 [0.000]	39.19 [0.000]	-2.48 [0.013]
lnGDPK	108.37 [0.000]	60.84 [0.000]	39.61 [0.000]	-2.44 [0.015]
lnENC	63.37 [0.000]	24.85 [0.000]	21.45 [0.000]	-1.81 [0.070]

lnTR	59.59 [0.000]	30.00 [0.000]	23.82 [0.000]	4.97 [0.000]
lnURB	106.84 [0.000]	73.29 [0.000]	60.70 [0.000]	21.46 [0.000]

Not: Köşeli parantez içerisindeki değerler, olasılık değerleridir.

Tablo 3'te yüksek, üst orta, alt orta ve düşük gelirli ülke grupları için modelde yer alan tüm değişkenlerin CD test sonuçları yer almaktadır. Analiz sonucuna göre, tüm ülke gruplarında lnCO, lnGDP, lnGDPK, lnENC, lnTR ve lnURB serilerinin yatay kesit bağımlılığı içerdiği görülmektedir. Bu durumda paneli oluşturan ülkeler arasında, yatay kesit bağımlılığı vardır. Yani, bu ülke gruplarındaki ülkelerden herhangi birine gelen şoklar, gruptaki diğer ülkeleri de etkilemektedir diyebiliriz.

Tablo 4: Katsayı homojenliği testi sonuçları

	Yüksek Gelirli	Üst orta gelirli	Alt orta gelirli	Düşük gelirli
$\bar{\Delta}$	30.09 [0.000]	27.80 [0.000]	23.92 [0.000]	14.49 [0.000]
$\bar{\Delta}_{adj}$	33.64 [0.000]	31.09 [0.000]	26.74 [0.000]	16.20 [0.000]

Not: Köşeli parantez içerisindeki değerler, olasılık değerleridir.

Panel veri analizlerinde, yatay kesit bağımlılığının yanında, serilerin homojen olup olmadıklarının belirlenmesi sonraki aşamalarda uygulanacak birim kök ve eşbütünleşme testlerine karar vermede önem arz etmektedir. Bu nedenle çalışmada Pesaran ve Yamagata (2008) tarafından geliştirilen delta testleri kullanılmıştır.

Yüksek, üst orta, alt orta ve düşük gelirli ülkeler için delta testi sonuçları Tablo 4'te verilmektedir. Bu sonuçlara göre, tüm ülke gruplarında hesaplanacak eğim katsayılarının homojen olduğu sıfır hipotezi reddedilmiş, ülkeye özgü heterojenlik desteklenmektedir.

Panel Birim Kök Testleri

Paneli oluşturan farklı gelir düzeyindeki ülkeler için yatay kesit bağımlılığını ve heterojenliği dikkate alan CIPS ve CADF birim kök testleri kullanılmıştır. Tüm ülke grupları için panel birim kök testleri sonuçları Tablo 5'te verilmiştir.

Tablo 5: Panel CADF birim kök testi sonuçları

	Yüksek Gelirli Ülkeler	Üst Orta Gelirli Ülkeler	Alt Orta Gelirli Ülkeler	Düşük Gelirli Ülkeler
lnCO	-1.875	-1.904	-2.074	-1.332
lnGDP	-1.514	-1.707	-1.971	-0.410
lnENC	-1.613	-2.489	-1.501	-1.764
lnTR	-1.636	-1.961	-1.733	-1.718
lnURB	-1.557	-2.062	-0.790	-2.034
Δ lnCO	-2.912***	-4.182***	-3.641***	-3.353***
Δ lnGDP	-2.742***	-3.704***	-3.830***	-4.593***
Δ lnENC	-2.493***	-4.177***	-3.512***	-3.412***
Δ lnTR	-2.630***	-3.930***	-3.898***	-3.803***
Δ lnURB	-2.482***	-2.445***	-2.682***	-2.561***

Not: Kritik değerler %1:-2.440 %5:-2.250 %10:-2.140

Yüksek gelirli ülkeler için yapılan CADF ve CIPS birim kök testleri sonuçlarına göre CO₂ emisyonunun düzeyde durağan olmadığı ancak fark durağan olduğunu göstermektedir. GDP serisinin birim kök testleri sonuçları incelendiğinde her iki teste göre düzeyde birim köke sahip iken, birinci farkı alındığında her iki testte de durağan hale geldiği görülmektedir. Yüksek gelirli ülkeler için ENC serisinin birim kök testi sonuçları incelendiğinde, düzeyde durağan olmadığı ama birinci farkta durağan olduğu sonucuna ulaşılmıştır. CADF ve CIPS birim kök testi sonuçlarına göre, yüksek gelirli ülkelerde TR serisi düzeyde birim köke sahip

olup, fark işlemi sonucunda %1 anlamlılık düzeyinde durağan olduğu gözlemlenmektedir. Yine aynı şekilde yüksek gelirli ülke grubunda URB serisinin her iki test sonucuna göre düzeyde birim köke sahip olduğu, birinci farkı alındığında ise durağan olduğu görülmektedir.

Üst orta gelirli ülke grubu için yapılan CADF ve CIPS birim kök testi sonuçlarına göre CO₂ emisyonu serisinin düzeyde birim köke sahip olduğu, birinci farkı alındığında %1 anlamlılık düzeyinde durağan olduğu görülmektedir. GDP serisinin birim kök testi sonuçları incelendiğinde düzeyde durağan olmadığı, fark işlemi sonucunda durağan olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Üst orta gelirli ülkeler için CADF ve CIPS birim kök testi sonuçlarına bakıldığında, düzeyde durağan olmadığı ancak %1 anlamlılık düzeyinde fark durağan olduğu gözlemlenmektedir. TR serisinin birim kök testi sonuçları incelendiğinde, CADF testine göre düzeyde birim köke sahip iken CIPS testi sonucuna göre %5 anlamlılık düzeyinde durağan olduğu görülmektedir. Birinci fark alma sonucunda her iki test sonucuna göre %1 anlamlılık düzeyinde durağan olduğu sonucuna varılmıştır. Kentleşme (URB) serisinin her iki birim kök testi sonucuna göre düzeyde durağan olmadığı, fark alma işlemi sonucunda durağan olduğu görülmektedir.

Tablo 6: Panel CIPS birim kök testi sonuçları

	Yüksek Gelirli Ülkeler	Üst Orta Gelirli Ülkeler	Alt Orta Gelirli Ülkeler	Düşük Gelirli Ülkeler
lnCO	-2.095	-2.465	-2.477	-2.490
lnGDP	-1.779	-2.451	-2.036	-2.612
lnENC	-2.146	-2.392	-2.347	-1.800
lnTR	-2.352	-2.668**	-2.465	-2.236
lnURB	-2.268	-2.344	-2.502	-2.220
ΔlnCO	-5.589***	-5.600***	-5.575***	-5.586***
ΔlnGDP	-4.126***	-4.499***	-4.452***	-4.622***
ΔlnENC	-5.700***	-5.488***	-5.203***	-4.523***
ΔlnTR	-4.684***	-5.078***	-5.491***	-5.203***
ΔlnURB	-3.077***	-2.612**	-4.369***	-3.596***

Not: Kritik değerler, %1:-2.55 %5:-2.60 %10:-2.72

Alt orta gelirli ülkeler için analiz sonuçlarına göre, CO serisinin düzeyde birim köke sahip olduğu ancak birinci farkı alındığında durağan hale geldiği görülmektedir. GDP serisinin birim kök testi sonuçları incelendiğinde, her iki teste göre düzeyde birim köke sahip olduğu ama birinci farkı alındığında durağan hale geldiği gözlemlenmektedir. Aynı şekilde ENC serisinin her iki birim kök testi sonucuna göre düzeyde durağan olmadığı ancak fark durağan olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Alt orta gelirli ülkelerde TR serisinin birim kök testi sonuçlarına bakıldığında, düzeyde birim köke sahip iken, birinci farkı alındığında durağan hale geldiği görülmektedir. Son olarak URB serisinin CADF ve CIPS birim kök testi sonuçları incelendiğinde düzeyde birim köke sahip olduğu ancak fark durağan olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Düşük gelirli ülke grubu için yapılan birim kök testi sonuçlarına göre, CO₂ emisyonu serisinin her iki birim kök testi sonucuna göre düzeyde durağan olmadığı ama birinci farkı alındığında %1 anlamlılık düzeyinde durağan olduğu görülmektedir. Düşük gelirli ülke grubunda CADF ve CIPS birim kök testi sonuçları incelendiğinde, GDP, TR ve URB serilerinin düzeyde durağan olmadıkları ancak fark durağan oldukları gözlemlenmektedir.

Panel birim kök testleri, tüm ülke gruplarında modelde kullanılan tüm değişkenlerin birinci farklarının durağan olduğunu ortaya koymaktadır.

Panel Eşbütünlüşme Testi Sonuçları

Çalışmada Westerlund (2007) tarafından geliştirilen ikinci nesil panel eşbütünlüşme testinden, dört farklı gelir grubundaki ülkeler için modeldeki tüm değişkenler arasında eşbütünlüşme ilişkinin varlığını test etmek için faydalanılmaktadır.

Tüm ülke grupları için Westerlund (2007) tarafından geliştirilen panel eşbütünlüşme testi sonuçları Tablo 7’de verilmektedir. Yatay kesit bağımlılığını dikkate alan bu test sonuçlarına göre, Ga ve Pa istatistiklerine göre eşbütünlüşme yoktur sıfır hipotezi reddedilememesine rağmen, Gt ve Pt istatistiklerine göre tüm ülke grupları için eşbütünlüşme yoktur sıfır hipotezi reddedilmekte; böylece, tüm ülke grupları için eşbütünlüşme olduğu sonucuna ulaşılmaktadır.

Tablo 7: Panel eşbütünlüşme testi sonuçları

	Yüksek Gelirli Ülkeler	Üst Orta Gelirli Ülkeler	Alt Orta Gelirli Ülkeler	Düşük Gelirli Ülkeler
Gt	-2.278 [0.000]	-2.486 [0.000]	-3.110 [0.000]	-2.275 [0.070]
Ga	-3.376 [0.910]	-3.298 [0.920]	-2.324 [0.996]	-3.642 [0.640]
Pt	-10.595 [0.060]	-10.420 [0.000]	-11.261 [0.000]	-10.781 [0.040]
Pa	-2.652 [0.510]	-3.437 [0.380]	-2.622 [0.994]	-3.040 [0.360]

Not: Gecikme sayıları 3 olarak alınmıştır. Köşeli parantez içerisindeki değerler, olasılık değerlerini göstermektedir. Olasılık değerleri 1000 tekrarlı bootstrap dağılımdan elde edilmiştir.

Panel FMOLS Testi Sonuçları

Seriler arasında uzun dönemli ilişkisinin varlığı tespit edildikten sonra serilerin uzun dönem katsayılarını tespit etmek için Panel FMOLS yöntemi kullanılmaktadır. FMOLS testi sonuçları dört farklı ülke grubu için ayrı ayrı elde edilmiş ve Tablo 8’de verilmiştir.

Tablo 8: Yüksek gelirli ülkeler için panel FMOLS testi sonuçları

Değişkenler	Yüksek Gelirli Ülkeler	Üst Orta Gelirli Ülkeler	Alt Orta Gelirli Ülkeler	Düşük Gelirli Ülkeler
lnENC	0.75*** [38.20]	0.74*** [30.90]	0.35*** [13.33]	1.47*** [30.53]
lnGDP	-0.38*** [-21.67]	1.07*** [52.02]	0.52*** [25.16]	0.42*** [10.20]
lnGDPK	0.06*** [4.87]	-0.08*** [-5.86]	-0.04** [-2.48]	-0.03 [-0.91]
lnTR	0.02 [0.97]	-0.06** [-2.30]	0.14*** [5.15]	0.24*** [5.25]
lnURB	-0.20*** [-19.04]	0.60*** [47.11]	0.35*** [301.01]	-0.63*** [-27.75]
dummy*lnENC	-0.06** [-2.26]	0.01 [0.41]	0.02*** [5.31]	-0.01 [-0.31]

*** %1, ** %5 ve * %10 düzeyinde anlamlılığı ifade etmektedir. Parantez içindeki değerler t istatistiğidir.

Panel FMOLS sonuçlarına bakıldığında, yüksek gelirli ülkeler için kişi başı milli gelir serisinin katsayısının negatif işaretli, kişi başı milli gelirin karesinin ise pozitif işaretli olduğu görülmektedir. Bu sonuçlara göre milli gelirin artmasıyla karbon emisyonunun ilk başlarda azaldığı, belirli bir dönüm noktasından sonra ise milli gelirin artmasıyla karbon emisyonunun artmaya başladığı şeklinde olan U şeklinde bir ilişki olduğu görülmektedir. % 1 anlamlılık düzeyinde kişi başı enerji tüketiminin istatistiksel olarak anlamlı ve katsayısının pozitif olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Bu sonuçlara göre, yüksek gelirli ülke grubunda enerji tüketimindeki % 1’lik bir artış, karbon emisyonunu yaklaşık olarak % 0.75 artırmaktadır.

Panel FMOLS sonuçlarına göre, dışa açıklık oranı parametresinin analizde kullanılan 33 yüksek gelirli ülke grubu için istatistiksel olarak anlamsız olduğu gözlemlenmektedir. Diğer yandan, yüksek gelirli ülke grubunda kentleşme serisinin uzun dönem katsayısı istatistiksel olarak anlamlı ve negatif işaretlidir. Analiz sonuçlarına göre yüksek gelirli ülkeler için, kentleşme oranının katsayısı istatistiksel olarak anlamlı ve -0.20'dir. Son olarak Kyoto kukla değişkeni parametresinin istatistiksel olarak anlamlı olduğu ve çevre kirliliğini yaklaşık olarak % 0.06 azalttığı sonucuna ulaşılmıştır.

Üst orta gelirli ülkeler için ekonomik kalkınmanın karbon dioksit emisyonuna etkisine yönelik Panel FMOLS katsayı tahmincisi testi sonuçları incelendiğinde, GDP değişkeninin pozitif işaretli ve % 1'lik anlamlılık düzeyinde istatistiksel olarak anlamlı olduğu gözlemlenmektedir. GDPK değişkeninin katsayısı ise negatif işaretli ve istatistiki olarak anlamlıdır. Bu iki değişken açısından bakıldığında üst orta gelirli ülke grubunda kişi başı milli gelir ile CO₂ emisyonu arasında ters-U ilişkisinin olduğu ve ÇKE hipotezinin geçerli olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Bu ülke grubu için enerji tüketimindeki % 1'lik artış karbon dioksit emisyonu düzeyini % 0.74 artırmaktadır. Kentleşme oranını temsilen kullanılan URB serisinin katsayısı ise 0.60 ve istatistiksel olarak anlamlıdır. Yani, üst orta gelirli ülke grubu için kentleşme çevre kirliliğini artırıcı bir faktördür. Diğer bir yandan, TR serisinin uzun dönem parametresi incelendiğinde negatif işaretli ve % 5 anlamlılık düzeyinde anlamlı olduğu görülmektedir. Son olarak, Kyoto sonrası enerji tüketiminin CO₂ emisyonu üzerindeki etkisini araştırmak için kullanılan dummy*lnENC serisinin uzun dönem katsayısı istatistiki olarak anlamsızdır.

Alt orta gelirli ülkeler için ekonomik kalkınmanın karbon dioksit emisyonuna etkisini araştırmak için uygulanan Panel FMOLS katsayı tahmincisi testi sonuçlarına bakıldığında ENC serisinin uzun dönem parametresinin pozitif işaretli olduğu ve % 1'lik anlamlılık düzeyinde istatistiksel olarak anlamlı olduğu görülmektedir. Çevresel Kuznets Eğrisi hipotezinin geçerliliğini tespit etmek için incelenen GDP ve GDPK serilerinin katsayıları, alt orta gelirli ülke grubu için milli gelir ile CO₂ emisyonu arasında ters-U şeklinde bir ilişki olduğunu ispatlamaktadır. Panel FMOLS testi sonuçlarına göre, dışa açıklık endeksindeki % 1'lik artış karbon dioksit emisyonu seviyesini % 0.14 artırmaktadır. Alt orta gelirli ülkeler için URB serisinin uzun dönem katsayısı % 1'lik anlamlılık düzeyinde anlamlı ve 0.35'tir. Son olarak, dummy*lnENC serisinin katsayısına bakıldığında pozitif işaretli ve istatistiksel olarak anlamlı olduğu görülmektedir. Alt orta gelir grubunda kukla değişkenin katsayısı pozitif olsa da ENC serisinin katsayısı ile kıyaslandığında değer olarak daha küçük olduğu görülmektedir. Bu durum, Kyoto Protokolünün yürürlüğe girmesiyle enerji tüketiminin karbon dioksiti azaltıcı etkisinin yavaşladığını göstermektedir.

Düşük gelirli ülkeler için CO₂ emisyonu ile bağımsız değişkenler arasındaki ilişkiyi test etmek için kullanılan Panel FMOLS testi sonuçları yer almaktadır. Panel sonuçlarına bakıldığında, kişi başı enerji tüketimindeki % 1'lik bir artış karbon dioksit emisyonunu % 1.47 artırmaktadır. Yine aynı şekilde, analize dâhil edilen altı düşük gelirli ülke grubu için kişi başı milli gelirdeki % 1'lik artış çevre kirliliği göstergesi olarak kullanılan CO₂ emisyonu düzeyini % 0.42 artırmaktadır. GDPK serisinin uzun dönem katsayısı istatistiki olarak anlamlı olmadığı için az gelişmiş ülkelerde ÇKE hipotezi geçerli değildir. TR serisinin parametre sonuçlarına bakıldığında % 1 anlamlılık düzeyinde anlamlı olduğu ve katsayı değerinin 0.24 olduğu görülmektedir. Düşük gelirli ülkelerde küreselleşmenin çevre kirliliğini artırdığı sonucuna varılmıştır. Buna karşın, kentleşme oranının katsayısı negatif işaretli ve % 1 anlamlılık düzeyinde istatistiksel olarak anlamlıdır. Son olarak, düşük gelirli ülkelerde kukla değişkeninin karbon dioksit emisyonu üzerinde bir etkisinin olmadığı sonucuna ulaşılmıştır.

Sonuç

Bu çalışmada farklı gelir düzeyindeki ülke grupları için 1980-2013 yıllarını kapsayan dönem için kişi başı milli gelir, kişi başı milli gelirin karesi, enerji tüketimi, dışa açıklık oranı, kentleşme ve karbon emisyonu ilişkisi analiz edilmiştir. Küresel çevresel sorunları önleyici tedbirlerin etkisinin test edilmesi, bu sorunların çözümü için önem arz etmektedir. 1997 yılında BM himayesinde yapılan ve sera gazı emisyon artışlarına kısıtlama getiren Kyoto Protokolü, 2005 yılında yürürlüğe girmiştir. Bu anlaşma, fosil yakıtlı enerji tüketiminin azaltılması, enerjinin daha etkin kullanılması, daha temiz enerji kaynaklarının kullanılması, çevre dostu enerji teknolojilerinin geliştirilmesi ve bunun ülkeler arası transferinin teşvik edilmesi gibi enerji alanında birçok düzenlemenin yapılması gerektiğini vurgulamıştır. Bu yüzden enerji tüketimindeki Kyoto Protokolünün çevresel etkisini incelemek için, protokolün yürürlüğe girdiği yıl olan 2005 yılı için kukla değişken kullanılmıştır.

Analiz sonuçlarına göre, yüksek gelirli ülkelerde milli gelir ile karbon emisyonu arasında U şeklinde bir ilişki tespit edilmiştir. Yani, bu ülkelerde ÇKE hipotezi geçerli değildir. Johansson ve Krström (2007), Lorente ve Álvarez-Herránz (2016) ve Lorente vd. (2017) çalışmalarında daha yüksek gelir seviyelerinde ama düşük büyüme oranlarında, teknoloji eskime etkisiyle çevresel bozulmanın arttığı iddia edilmektedir. Teknoloji eskime etkisiyle, çevresel bozulmayı artıran ölçek etkisinin teknoloji ve bileşim etkilerini aştığı ve sonucunda çevre kirliliğinin tekrar artmaya başladığı iddia edilmektedir. Bu açıklamalar, yüksek gelirli ülkelerde milli gelir ile çevre kirliliği arasındaki U şeklindeki ilişkiyi desteklemektedir. Panel FMOLS testi sonuçlarına göre, üst orta gelirli ve alt orta gelirli ülke gruplarında ters-U şeklindeki ÇKE hipotezinin geçerli olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Bu ülke gruplarında ilk başlarda kişi başı milli gelirin artmasıyla üretim artışı artmakta, ölçek etkisiyle kullanılan girdi ve hammadde artmakta, doğaya bırakılan atık miktarı artmakta ve bu süreçte çevresel bozulmalar artmaktadır. Daha sonra daha yüksek gelir seviyesine ulaşan bu ülke gruplarında daha temiz bir çevreye olan talep artmakta ve yapısal değişimlerle birlikte daha temiz ekonomik faaliyetlere doğru bir kayma söz konusudur. Ayrıca, daha yüksek gelir seviyelerine ulaşıldığında AR-GE harcamaları artmakta ve daha çevre dostu teknolojiler sayesinde çevresel kalite yükselmektedir. Bu sonuçlar Farhani (2013), Farhani (2014a), Arı ve Zeren (2011) ve Apergis ve Ozturk (2015) çalışmalarının sonuçları ile uyumludur. Düşük gelirli ülke grubu sonuçları incelendiğinde, ÇKE hipotezinin geçerli olmadığı görülmektedir. Düşük gelirli ülkelerde ekonomik büyüme ile çevre kirliliği arasında doğrusal artan bir ilişki olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Bu sonuç, bu ülke grubunda çevresel iyileşmenin başladığı ve dönüm noktası olarak kabul edilen gelir seviyesine ulaşamadığı şeklinde yorumlanabilir.

Analiz sonuçlarına göre, tüm ülke gruplarında enerji tüketiminin karbon emisyonunu artırdığı görülmektedir. Yani enerji tüketimindeki bir artış karbon dioksit emisyonu miktarını artırmaktadır. Ticari serbestleşmenin CO₂ emisyonu üzerindeki etkisi alt orta ve düşük gelirli ülke grubunda pozitif iken, üst orta gelirli ülke grubunda negatiftir. Kentleşmenin çevre kirliliği üzerindeki etkisi incelendiğinde, yüksek ve az düşük gelirli ülke gruplarında kentleşme oranı ile karbon dioksit emisyonu arasında negatif ve azaltıcı bir ilişki var iken, üst orta ve alt orta gelir grubu ülkelerde ise pozitif yönlü ve CO₂ emisyonunu artırıcı bir ilişkinin varlığı görülmektedir. Kyoto Protokolü kukla değişkeni katsayıları incelendiğinde, panel FMOLS katsayı tahmincisi testi sonuçlarına göre yüksek gelirli ülkelerde kukla değişkenin katsayısı negatif işaretli istatistiki olarak anlamlıdır. Bu sonuç, Kyoto Protokolünün yürürlüğe girmesiyle karbon emisyonunu azaltma yönünde yapılan düzenlemelerin enerji alanında olumlu olduğunu göstermektedir. Alt orta gelir ülke grubunda kukla değişkenin katsayısı pozitif olmasına rağmen, ENC serisinin katsayısı ile kıyaslandığında değer olarak daha düşük olduğu görülmektedir. Bu sonuçlar, alt orta gelir grubunda Kyoto sonrasında çevresel bozulma hızında bir yavaşlama olduğunu göstermektedir.

Sonuçlar incelendiğinde, enerji tüketiminin CO₂ emisyonunu artırdığı görülmektedir. Bu durumda politika yapıcılara enerji üretiminde ve tüketiminde çevre dostu teknolojileri teşvik etmesi ve enerji portföyünde yenilenebilir enerji kaynaklarının oranını artırması önerilmektedir. Ayrıca çalışanları, firmaları ve tüm toplumu enerji verimliliği konusunda daha fazla bilinçlendirerek enerji tüketiminin çevre üzerindeki olumsuz etkilerinin azaltılması mümkün olabilir.

Extended Abstract

The reason for the emergence of important environmental problems such as global warming and climate change is the increase in the amount of greenhouse gases in recent years. The amount and composition of greenhouse gases, which have a natural balance in the structure of the atmosphere and determine how much of the rays coming from the sun and reflected from the earth will pass through the atmosphere, started to change with the Industrial Revolution. Mass production, starting with the Industrial Revolution, has significantly increased the population and the significant increase of the population has brought along a rapid increase in urbanization, consumption, energy demand, which is the main input of production, and international trade. The energy need resulting from these developments was met from fossil fuels such as coal, oil and natural gas. Significant CO₂ emissions are released into the atmosphere as a result of consuming fossil fuels.

The main purpose of this study is to estimate the relationship between economic growth and CO₂ emissions for groups of countries with different income levels. Another important purpose is to analyze the effect of the dummy variable used to determine the impact of the Kyoto Protocol, which is an important contract for the prevention of global environmental problems, for different groups of countries with different income levels. In addition, it is aimed to establish appropriate policies to prevent global environmental problems and to create a social environmental awareness in this regard.

It is important to consider whether there is cross-sectional dependence in panel data analysis. Therefore, it is firstly tested the cross-sectional dependence of the series in this study. After examining the slope heterogeneity of the series, it is used the appropriate second generation panel data methods. In this study, it is used CD test developing Pesaran (2004) to investigate the cross-sectional dependence. Then, it is used the delta tests developing Pesaran and Yamagata (2008) to analyze the slope heterogeneity. Thirdly, it is utilized the second generation unit root tests taking the cross-sectional dependence and slope heterogeneity into account. The cointegration test developing Westerlund (2007) is applied to determine whether the variables are cointegrated. Finally, panel FMOLS estimator is used to determine the coefficients of the series.

According to CD test results of all variables in the model for high, upper middle, lower middle and low income country groups, It is seen all series in all country groups include cross-sectional dependence. In this case, there is a cross-section dependency among the countries. According to the delta test results, the null hypothesis that the slope coefficients to be calculated in all country groups are homogeneous was rejected and country-specific heterogeneity is supported. CIPS and CADF unit root tests results considering the cross-sectional dependence and slope heterogeneity showed that the series are integrated at I (1) level in all country groups. Panel cointegration test results revealed that there is a long-run relationship between the variables for all panel. According to the panel FMOLS test results, the existence of EKC hypothesis is validated for lower middle income and upper middle income country groups, while the existence of the hypothesis is not validated for low income and high income country groups. In all country groups, the coefficient of energy consumption is positive and statistically significant. An increase in trade liberalization increases carbon

dioxide emission levels in lower middle income and low income country groups, whereas an increase in trade liberalization in upper middle income country group reduces the emission level. An increase in urbanization in developed and underdeveloped countries reduces CO₂ emissions while increasing CO₂ emissions in the upper middle income and lower middle income groups. In the high income country group, the coefficient of the Kyoto dummy variable is negative and statistically significant; it has positive sign in lower middle income country group and statistically significant.

This study, which aims at investigating economic growth and environmental pollution nexus for groups of countries with different development levels in the context of Environmental Kuznets Curve (EKC) hypothesis, is to analyze the relationship between energy consumption, real gross domestic product (GDP) per capita, the square of real GDP per capita, urbanization, trade liberalization and CO₂ emissions for the period of 1980-2013 for groups of countries with different development levels. In addition, in order to examine the impact of the Kyoto Protocol which came into force in 2005 on carbon emissions, a dummy variable was used for energy consumption in 2005. According to the findings, the existence of EKC hypothesis is validated for lower middle income and upper middle income country groups, while the existence of the hypothesis is not validated for low income and high income country groups. In all country groups, the coefficient of energy consumption is positive and statistically significant. An increase in trade liberalization increases carbon dioxide emission levels in lower middle income and low income country groups, whereas an increase in trade liberalization in upper middle income country group reduces the emission level. An increase in urbanization in developed and underdeveloped countries reduces CO₂ emissions while increasing CO₂ emissions in the upper middle income and lower middle income groups. In the high income country group, the coefficient of the Kyoto dummy variable is negative and statistically significant; it has positive sign in lower middle income country group and statistically significant. In this case, policy makers are recommended to promote environmentally friendly technologies in energy production and consumption and to increase the rate of renewable energy sources in the energy portfolio. In addition, it may be possible to reduce the negative effects of energy consumption on the environment by raising awareness of employees, companies and the whole society on energy efficiency.

Kaynakça

- Al-Mulali, U., Saboori, B. & Ozturk, I. (2015). Investigating the environmental Kuznets curve hypothesis in Vietnam. *Energy Policy*, 76, 123-131.
- Apergis, N. & Özturk, I. (2015). Testing environmental Kuznets curve hypothesis in Asian countries. *Ecological Indicators*, 52, 16-22.
- Arı, A. & Zeren, F. (2011). CO₂ emisyonu ve ekonomik büyüme: panel veri analizi. *Yönetim ve Ekonomi: Celal Bayar Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 18(2), 37-47.
- Baltagi, B.H. (2005). *Econometric Analysis of Panel Data*. John Wiley & Sons Ltd, England.
- Basher, S.A. & Mohsin, M. (2004). PPP tests in cointegrated panels: evidence from Asian developing countries. *Applied Economics Letters* 2004(11), 163-166.
- Bilgili, F., Öztürk, İ., Koçak, E., Bulut, Ü., Pamuk, Y., Muğaloğlu, E. & Bağlıtaş, H. H. (2016). The influence of biomass energy consumption on CO₂ emissions: a wavelet coherence approach. *Environmental Science and Pollution Research*, 23(19), 19043-19061.

-
- Campbell, J. Y., & Perron, P. (1991). Pitfalls and opportunities: what macroeconomists should know about unit roots. *NBER Macroeconomics Annual*, 6, 141-201.
- Chudik, A., & Pesaran, M. H. (2013). Large panel data models with cross-sectional dependence: a survey. *CAFE Research Paper*, (13.15).
- Dağdemir, Ö. (2003). *Çevre sorunlarına ekonomik yaklaşımlar ve optimal politika arayışları*. Baskı yeri: Gazi Kitabevi.
- Danish & Wang, Z. (2019). Does biomass energy consumption help to control environmental pollution? Evidence from BRICS countries. *Science of the Total Environment*, 670, 1075-1083.
- Destek, M. A. & Ozsoy, F. N. (2015). Relationships between economic growth, energy consumption, globalization, urbanization and environmental degradation in Turkey. *International Journal of Energy and Statistics*, 3(04), 1550017.
- Dinda, S. (2004). Environmental Kuznets curve hypothesis: a survey. *Ecological Economics*, 49(4), 431-455.
- Farhani, S., Chaibi, A. & Rault, C. (2014b). CO 2 emissions, output, energy consumption, and trade in Tunisia. *Economic Modelling*, 38, 426-434.
- Farhani, S., Mrizak, S., Chaibi, A. & Rault, C. (2014a). The environmental Kuznets curve and sustainability: A panel data analysis. *Energy Policy*, 71, 189-198.
- Farhani, S., Shahbaz, M. & Arouri, M. E. H. (2013). Panel analysis of CO2 emissions, GDP, energy consumption, trade openness and urbanization for MENA countries. *MPRA Paper No. 49258*.
- Gozgor, G. & Can, M. (2016). Export product diversification and the environmental Kuznets curve: evidence from Turkey. *Environmental Science and Pollution Research*, 23(21), 21594-21603.
- Grossman, G. M., & Krueger, A. B. (1991). *Environmental impacts of a North American free trade agreement* (No. w3914). National Bureau of Economic Research.
- Inglesi-Lotz, R. & Dogan, E. (2018). The role of renewable versus non-renewable energy to the level of CO2 emissions a panel analysis of sub-Saharan Africa's Big 10 electricity generators. *Renewable Energy*, 123, 36-43.
- Jalil, A., & Mahmud, S. F. (2009). Environment Kuznets curve for CO2 emissions: a cointegration analysis for China. *Energy policy*, 37(12), 5167-5172.
- Javid, M. & Sharif, F. (2016). Environmental Kuznets curve and financial development in Pakistan. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 54, 406-414.
- Jebli, M. B. & Youssef, S. B. (2015). The environmental Kuznets curve, economic growth, renewable and non-renewable energy, and trade in Tunisia. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 47, 173-185.
- Kuznets, S. (1955). Economic growth and income inequality. *The American Economic Review*, 45(1), 1-28.
- Muhammad, S., Lean, H. H., & Muhammad, S. S. (2011). Environmental Kuznets curve and the role of energy consumption in Pakistan. *MPRA Paper No. 34929*.
- Nasir, M., & Rehman, F. U. (2011). Environmental Kuznets curve for carbon emissions in Pakistan: an empirical investigation. *Energy Policy*, 39(3), 1857-1864.
-

- Nazlıoğlu, Ş. (2010). *Makro İktisat Politikalarının Tarım Sektörü Üzerindeki Etkileri: Gelişmiş ve Gelişmekte Olan Ülkeler İçin Bir Karşılaştırma*, Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri.
- Ozturk, I. & Acaravci, A. (2013). The long-run and causal analysis of energy, growth, openness and financial development on carbon emissions in Turkey. *Energy Economics*, 36, 262-267.
- Pedroni, P. (2000). Fully Modified OLS for Heterogeneous Cointegrated Panels. *Advances in Econometrics* 15, 93–130.
- Pesaran, M. H. (2004). *General diagnostic tests for cross section dependence in panels*. University of Cambridge, Faculty of Economics, Cambridge Working Papers in Economics No. 0435.
- Pesaran, M. H. (2006). Estimation and inference in large heterogeneous panels with a multifactor error structure. *Econometrica*, 74(4), 967-1012.
- Pesaran, M. H. (2007). A simple panel unit root test in the presence of cross-section dependence. *Journal of Applied Econometrics*, 22(2), 265-312.
- Pesaran, M. H., & Yamagata, T. (2008). Testing slope homogeneity in large panels. *Journal of Econometrics*, 142(1), 50-93.
- Rafindadi, A. A. (2016). Revisiting the concept of environmental Kuznets curve in period of energy disaster and deteriorating income: Empirical evidence from Japan. *Energy Policy*, 94, 274-284.
- Saboori, B., Sulaiman, J. B. & Mohd, S. (2012b). An empirical analysis of the environmental Kuznets curve for CO2 emissions in Indonesia: the role of energy consumption and foreign trade. *International Journal of Economics and Finance*, 4(2), 243.
- Shahbaz, M., Khraief, N., Uddin, G. S. & Ozturk, I. (2014a). Environmental Kuznets curve in an open economy: A bounds testing and causality analysis for Tunisia. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 34, 325-336.
- Shahbaz, M., Lean, H. H. & Shabbir, M. S. (2012). Environmental Kuznets curve hypothesis in Pakistan: cointegration and Granger causality. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 16(5), 2947-2953.
- Shahbaz, M., Ozturk, I., Afza, T. & Ali, A. (2013b). Revisiting the environmental Kuznets curve in a global economy. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 25, 494-502.
- Stern, D. I. (2004). The rise and fall of the environmental Kuznets curve. *World Development*, 32(8), 1419-1439.
- Tiwari, A. K., Shahbaz, M. & Hye, Q. M. A. (2013). The environmental Kuznets curve and the role of coal consumption in India: cointegration and causality analysis in an open economy. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 18, 519-527.
- Westerlund, J. (2007). Testing for error correction in panel data. *Oxford Bulletin of Economics and Statistics*, 69(6), 709-748.

Türkiye’de Vergi Aflarının Vergi Gelirleri Üzerindeki Etkisinin Olay Analiziyle Ölçülmesi

Measuring the Effect of Tax Amnesties on Tax Receipts in Turkey By Means of Event Study

Hünkar GÜLER*

Öz

Bu çalışma, 2010 sonrasında Türkiye’de çıkarılan vergi af kanunlarının vergi gelirleri üzerindeki etkisini, aylık tahsil/tahakkuk verilerini kullanarak, olay analiziyle (event study) değerlendirmeyi amaçlamaktadır. Türkiye, tasarruf yetersizliği ve ekonomik ve politik maliyetlerinin düşük olmasından dolayı sıklıkla vergi aflarına başvurmakta ve vergi afları vergi politikasının bir aracı haline gelmiştir. Türkiye, 1980 sonrasında çıkarılan vergi aflarının bir kısmından kısa zamanda yüksek gelirler elde etmesine karşın 2003 sonrasında çıkarılan vergi aflarından istediği geliri elde edememiştir. Bu dönemde vergi tahsil/tahakkuk oranlarında da ciddi bir düşüş yaşanmaktadır. Tahsil/tahakkuk oranı 2006 yılında yüzde 92.2 iken, 2018 yılında yüzde 81.4 olarak gerçekleşmiştir. Bu çalışma, Türkiye’de 2010 yılından sonra çıkarılan vergi aflarının vergi gelirleri üzerindeki etkisini, aylık tahsil/tahakkuk oranları temel alınarak 6 ve 12 aylık etkileri itibarıyla olay analiziyle (bağımlı örneklem t testi) incelemektedir. Bu bağlamda, çalışma ampirik olarak alandaki önemli bir boşluğu doldurduğu gibi finans alanında kullanılan bir yöntem maliye alanına da kazandırılmış olmaktadır. 2010 sonrasında çıkarılan vergi afları, 6 ve 12 aylık etkileri dikkate alındığında, vergi gelirleri üzerinde istatistiksel olarak anlamlı bir etkiye sahip olmadığı görülmektedir. Vergi aflarının başarılı olabilmesi için affın bir vergi reformunun parçası olarak ortaya çıkması, vergi aflarına sıklıkla başvurulmaması ve vergi aflarına ekonomik kriz veya doğal afetler gibi olaylardan sonra başvurulması gerekmektedir.

Anahtar Kelimeler: Optimal Vergilendirme, Vergi Affı, Olay Analizi

Abstract

This paper is to evaluate the effects of tax amnesty laws which enacted in Turkey after 2010 on tax receipts by means of event study by employing monthly tax collection/tax accrual ratios. Turkey often introduces the tax amnesty laws because of lack of savings and lower economic and political costs and tax amnesties become the basic policy instrument of tax policy. Turkey hasn’t received expected amount of tax revenues from tax amnesties since 2003 even though it got great amount of tax revenues from some of these amnesties in the short term after 1980. In this period, the ratio of tax collection/tax accrual has seriously declined from 92.2 percent in 2006 to 81.4 percent in 2018. This paper examines the impacts of tax amnesties employed in Turkey after 2010 on tax receipts by means of event study (paired samples t test) by benefiting from monthly tax collection/tax accrual ratios. In this regard, this paper covers the important gap in Turkish literature as well as implementing accomplishedly in public finance area as it were in finance area. It’s observed that tax amnesties enacted after 2010 have statistically no effect on tax receipts when considering the 6 and 12 months impacts. Tax amnesties should be appeared as a part of tax reforms, introduced after economic crisis and natural disasters and shouldn’t be frequently applied for the achievement of these programmes.

Keywords: Optimal Taxation, Tax Amnesty, Event Study

Giriş

Türk vergi sistemi, cumhuriyetin ilk yıllarından bugüne, hem dolaylı hem de dolaysız vergiler alanında önemli bir modernleşme süreci geçirmiş dinamik bir yapıdır. Ekonominin yapısal sorunları, mali krizler ve uluslararası finansal piyasalarla bütünleşme çabası vergi sisteminin sürekli bir reforma tabi tutulmasını gerekli kılmaktadır. Türkiye’deki tasarruf açığı ve kamu kesimi finansmanına bağlı olarak faizlerin yüksek olması, vergi mükelleflerini vergilerini zamanında ödemek yerine ucuz kredi olarak kullanmaya teşvik etmektedir. Bu durum, Türkiye’de vergi aflarını vergi politikasının temel bir politika aracı haline getirmiştir. Türkiye’de çıkarılan vergi af kanunları vergilerle sınırlı kalmamış; varlık barışını, sigorta prim alacaklarını, öğrenim kredisi alacaklarını ve elektrik, su ve atık su bedeli alacaklarını da kapsayan mali af şeklinde uygulanmıştır.

* Dr. Öğr. Üyesi, Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Maliye Bölümü, gulerhunkar@ohu.edu.tr

Güler, H. (2020). Türkiye’de Vergi Aflarının Vergi Gelirleri Üzerindeki Etkisinin Olay Analiziyle Ölçülmesi, *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, 19(1), 256-273, Submission Date: 04-09-2019, Acceptance Date: 25-01-2020.

Araştırma Makalesi.

Literatürde vergi afları vergiye gönüllü uyum ve vergi gelirleri üzerindeki etkileri bağlamında çalışılmıştır. Bununla birlikte, optimal vergilendirme açısından dikkate alındığında vergi afları vergilendirmede etkinlik ve adalet dengesini bozmaktadır. Vergi afları, vergi borcunu zamanında ödeyen sorumlu mükelleflerin aleyhine işlediği gibi vergi gelirlerinde beklenen artışı da sağlamamaktadır. Türkiye’de, birkaç yılı dışarıda bırakacak olursak, vergi aflarından istenilen gelirler elde edilememiştir. Türkiye’de vergi afları vergiye gönüllü uyum bağlamında çalışılmakla birlikte ancak son dönemde vergi gelirleri üzerindeki etkisi ampirik olarak incelenebilmektedir. Bu bağlamda, çalışma ampirik olarak alandaki önemli bir boşluğu doldurduğu gibi finans alanında kullanılan bir yöntem maliye alanına da kazandırılmış olmaktadır.

Bu çalışma, 2010 sonrasında, Türkiye’de çıkarılan vergi af kanunlarının vergi gelirleri üzerindeki etkisini -vergilerin aylık tahsil/tahakkuk oranlarını kullanarak ve 6 ve 12 aylık etkileri itibarıyla- olay analiziyle (bağımlı örneklem t testi) değerlendirmeyi amaçlamaktadır. Çalışmanın giriş bölümünden sonraki ilk bölümünde vergi affı kavramı, kapsamı ve uygulaması açıklanmaktadır. İkinci bölüm, vergi aflarının vergi gelirleri üzerindeki etkisini Türkiye ve dünyadaki ampirik örnekleriyle ortaya koymaya çalışmaktadır. Çalışmanın üçüncü bölümü, dünden bugüne, Türkiye’de vergi aflarının gelişimini göstermektedir. Çalışmanın dördüncü bölümü Türkiye’deki vergi aflarının vergi gelirleri üzerindeki etkisini olay analiziyle incelemekte ve çalışma sonuç ve politika önerileriyle nihayete ermektedir.

Vergi Affı Kavramı, Kapsamı ve Uygulanması

Kamu harcamalarının temel finansman kaynağı vergilerdir. Vergiler, örgütlü kamu yönetimleri var olduğu sürece var olmuştur. İncil’de, ruhban sınıfına destek olmak amacıyla, mahsulün onda birinin (öşür) bir kenara ayrılması gerektiği belirtilmiştir. Ortaçağ’da ise, salınan aynı vergiler dolayısıyla, kişiler derebeyinin izni olmaksızın yaşadıkları yeri terk edememişlerdir (Stiglitz, 1994, s. 474). Vergiler –başlangıçta- kabile reisi, derebeyi ve krallara ahlaki-dini nedenlerle gönüllü olarak verilen ödemelerden (hediye) oluşmaktaydı. Zamanla devlet egemenliğini elinde bulunduranlar, bazı sosyal sınıflara başvurarak kendilerinden mali yardım talep etme gereğini duymuşlar ve vergilendirme bir yetki olarak hediye verenden hediye alana geçmiştir. Merkezi devletlerin gelişmesi ve kamu hizmetlerinin artmasına bağlı olarak hediye ve yardımlar ile mülk gelirleri yetersiz kalmış ve vergiler şeklen ve maddeten zora dayanan sürekli ödemeler haline dönüşmüştür (Turhan, 1998, s. 1).

Tarafsız devlet anlayışını benimseyen Klasik iktisatçılar, devlet bütçesinin mümkün olduğu kadar küçük olması gerektiğini ve kamu harcamaları ve vergilerin piyasanın etkinliğini bozmaması gerektiğini belirtmişlerdir. Klasikler, vergilerin, kamu harcamalarının finansmanı dışında ekonomik ve sosyal amaçlar için kullanılmasına sıcak bakmamakta ve “tarafsız vergi” anlayışını benimsemekteydiler. Bununla birlikte Adam Smith, arazi vergisinin, amaca uygun bir şekilde düzenlendiğinde, tarımı teşvik edeceğine ve John Stuart Mill ise veraset vergisinin, servet farklılıklarını kısmen gidererek, girişimciler arasında rekabet şartlarını eşitleyeceğine inanmaktaydı (Smith ve Mill’den aktaran Turhan, 1998, s. 26). 1929 Büyük Buhranını tecrübe eden Keynes ve takipçileri ise talep yetersizliğinin bertaraf edilmesinde vergilerden ziyade kamu harcamalarına ağırlık vermişlerdir.

Bugün vergi politikasının temel amacı düşük maliyetle kamu harcamalarını finanse etmek ve ekonomik istikrarı bozmadan gelirin yeniden dağılımını sağlamaktır. Bu amacın gerçekleştirilmesi için tahakkuk eden vergi borçlarının zamanında tahsil edilmesi gerekmektedir. Vergi borcu, vergi mükellef veya sorumlularının kanunların öngördüğü şekilde vergi borçlarını ödemeleriyle son bulmaktadır. Vergi mükellefinin zamanında vergi borcunu ödemesi dışında zamanaşımı, uzlaşma, pişmanlık ve ıslah, cezalarda indirim ve

terkin yollarıyla da vergi borcu nihayete erebilmektedir. Vergi borçlarının ortadan kalkmasında bir üçüncü yol ise vergi aflarıdır.

Vergi politikasının bir aracı haline gelen vergi aflarını Kaya (2014, s. 185), vergi mükelleflerinin ödenmemiş vergilerine ilişkin parasal ve cezai kovuşturmalardan kısmen veya tamamen kurtulmaları vaadi ile yapılan ödeme çağrısı şeklinde tanımlamaktadır. Edizdoğan ve Gümüş (2013, s. 99) ise vergi affını, devletin hükümlerine dayanarak kamu hizmetlerinin finansmanı için vatandaşlarından topladığı vergi, resim ve harçların tahsilinden ve vergilendirme ödevinin zamanında yerine getirilmemesi veya eksik yerine getirilmesi dolayısıyla uyguladığı yaptırımlardan vazgeçmesi şeklinde tanımlamaktadır. Şenyurt (2008) vergi affının vergi kanunlarına aykırı hareket edenlere karşı uygulanan yaptırımların ortadan kaldırılması olduğunu belirtmekte ve vergi affının özelliklerini i) yasayla çıkarılması, ii) devletin alacağı vergi gelirlerinden vazgeçmesi, iii) kanunun geçmişe yürütülmesi ve iv) cezalandırma yetkisinden vazgeçilmesi şeklinde sıralamaktadır.

Erol (2011, s. 142) vergi aflarının düzeltme affı (revision amnesty), inceleme affı (investigation amnesty) ve kovuşturma affı (prosecution amnesty) olarak üç başlık altında incelenebileceğini belirtmektedir. Düzeltme affı, mükelleflerin hesaplarını gözden geçirerek gizli tuttukları veya eksik beyan ettikleri yerleri cezasız olarak düzelterek yeniden beyan etmelerine imkân tanımaktadır. İnceleme affında devlet, af anlaşması yaptığı mükelleflerinin matrahlarını belirli koşullar altında düzeltmelerine izin verir ve bu süre zarfında da inceleme hakkından vazgeçer. Kovuşturma affında ise devlet, takibe düşen veya kronikleşmiş alacaklarını, başlamış hukuki süreçleri sonlandırarak, mükelleflerden tahsile çalışmaktadır.

Edizdoğan ve Gümüş (2013, s. 104) vergi affına başvurulmasını gerekli kılan nedenleri; i) siyasi ve ekonomik kriz dönemlerinden sonra sosyal çöküntünün azaltılması ve iktisadi iyileşmenin hızlandırılması, ii) vergi ile ilgili mevzuatın karmaşıklığı, iii) vergi suçunun nispeten daha az tehlikeli oluşu, iv) vergi kaçakçılığını azaltma, v) vergi yönetimi ve yargısının iş yükünü azaltma, vi) hızlı bir gelir kaynağı olması, vii) gelir yönetiminin bir aracı olarak kullanılması, viii) vergiye gönüllü uyumun sağlanması ve ix) vergi ahlakının güçlendirilmesi şeklinde sıralamaktadır. Yazarlar (2013, s. 108) vergi affına karşı olanların savlarını ise i) vergi adaletini bozması, ii) vergi mevzuatına uyumu azaltması, iii) vergi kaçakçılığının planlı bir şekilde gerçekleştirilmesi, iv) vergi denetiminin etkinliğini azaltması ve v) uzlaşma kurumunun işleyişini olumsuz yönde etkilemesi olarak belirtmektedir.

Savaşan (2006, ss. 55-56) vergi aflarının seçmenleri etkileme amacı taşıdığını, vergi affı karşısında muhalefet partilerinin de direnemediğini ve ister sağ kanat ister sol kanat siyasetçiler olsun vergi affına başvurulduğunu belirtmektedir. Bayer, Oberhofer ve Winner (2015, s. 81) hükümetlerin vergi affına başvurularının mali ihtiyaçlardan ve vergi mükelleflerinin gelecek vergi affı beklentilerinden kaynaklandığını belirtmektedir. Yazarlar, ayrıca, vergi affının ekonomik ve politik maliyetlerinin düşük olmasının da vergi aflarına başvurmada etkili olduğunu; fakat vergi yükünün vergi aflarına başvurmada ciddi bir etkisi olmadığını söylemektedir. Gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler vergi aflarına sıklıkla başvurmakla birlikte af kanunu çıkarılırken hedef kitle, kapsam, süre ve uygulama yönteminin doğru belirlenmesi vergi affının başarısında büyük rol oynamaktadır. Aşağıda, **Tablo 1**'de, vergi af kanunları çıkartılırken ve uygulanırken nasıl bir yol takip edilmesi gerektiği gösterilmektedir.

Tablo 1: Vergi affının kavramsal çerçevesi

Hedef	Kapsam
Hedef Kitle	Kayıtlı Olmayan Mükellefler
	Beyanname Vermeyen Mükellefler
	Kurallara Uymayan Mükellefler
	Vergi Kaçıranlar
Kapsam	Kişisel Gelir Vergisi
	Kurumlar Vergisi
	Emlak Vergisi
Neden Vazgeçiliyor?	Faiz ve Vergi Cezalarından
	Ceza Davası
	Vergi Yükümlülükleri (Miktar Olarak)
Nasıl Uygulanacak?	Artan Yaptırımlar
	Artan Denetimler
	Vergi Reformu
Süre	Bir Defa veya Sürekli
	Yasal veya İdari Olarak Karar Alınacak
Varlık Barışı Programı	Ülkeye dönen varlıklar kara parayla ve terörizm ile mücadele eden finansal kurumlara yatırılmalıdır.
	Yapılacak düzenlemeler ile ülkeye dönen varlıkların meşruluğu gösterilmelidir.

Kaynak: Sumanjaya ve Waluyo (2019, s. 137), Baer ve Le Borgne (2008) ve Martin (2017)'den yararlanarak düzenlemiştir.

Türkiye ve Dünyada Vergi Aflarıyla İlgili Kısa Bir Ampirik Literatür

Gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler küreselleşme ve iktisadi bütünleşmelere bağlı olarak hem vergi sistemlerinde reformlar yapmakta hem de vergi uyumlaştırmasına gitmektedir. Vergi sistemlerinde reform gerçekleştiren ülkeler, mevzuatın yenilenme aşamasında, vergi afları çıkartarak vergi uyumunu sağlamayı ve buna bağlı olarak vergi gelirlerini arttırmayı amaçlamaktadır. Literatürde, vergi aflarıyla ilgili ampirik çalışmalar vergi aflarının vergi uyumu ve vergi gelirleri üzerindeki etkilerine odaklanmaktadır. Alm ve Beck (1990, s. 433) 1981-1990 yılları arasında ABD'nin 28 eyaletinde vergi af yasalarının çıkartıldığını ve bu eyaletlerin bir kısmında (California, Illinois, Michigan, Massachusetts) önemli vergi gelirleri elde edilirken; bir kısmında ise (North Dakota, Idaho, Texas, Kansas ve Missouri) herhangi bir başarı elde edilemediğini belirtmekte ve vergi aflarının vergi gelirleri üzerindeki etkisini belirsiz ve tartışmalı olarak tanımlamaktadır.

Alm ve Beck (1990, s. 434) vergi aflarının vergi uyumu ve vergi gelirleri üzerinde etki oluşturması için etkin bir vergi yönetiminin olması, vergi mükelleflerinin daha iyi eğitilmesi, uygulamanın başarısı için daha fazla zaman ve para harcanması, ileride daha iyi bir vergi affı beklentisinin oluşmaması ve vergi kaçakçılarına yönelik daha güçlü yaptırımların olması gerektiğini belirtmektedir. Yazarlar, vergi affına yönelik eleştirileri ise elde edilen gelirin çok düşük olduğu ve eyalet gelir vergisinin yüzde 2'sini geçmediği ve vergilemede adalet sorunu oluşturduğu şeklinde açıklamaktadır.

Alm ve Beck (1993, s. 58) 1985 yılında Colorado eyaletinde çıkarılan vergi affının uzun dönem etkisini zaman serisi analiziyle test etmişlerdir. Yazarlar, vergi affının uzun dönemde vergi gelirleri üzerinde olumlu bir etkiye sahip olmadığı sonucuna ulaşmıştır. Bu durum, vergi aflarına sıklıkla başvurulmasından ve neticede vergi uyumunun sağlanamamasından kaynaklanmaktadır. Alm (1998, s. 7) hem kendi ülkesindeki hem de Arjantin, Hindistan, İrlanda, Kolombiya ve Fransa gibi ülkelerdeki vergi aflarını inceleyerek şu bulgulara ulaşmıştır: i) Vergi aflarından -büyük vergi kaçakçılarından ziyade- düşük vergi borcu olanların yararlanması kısa vadede beklenen geliri azaltmaktadır. ii) Gerçek kişi ve kurumlar vergi afları vergi reformuyla birlikte geldiğinde artan yararlanmayı daha çok

istemektedir. iii) Vatandaşların vergi affının bir defaya mahsus olduğuna inanmaları halinde vergi affından yararlanma arzuları artmaktadır.

Le Borgne (2006, ss . 9-10) 1977-1998 yılları arasında ABD'deki eyaletlerde çıkarılan vergi aflarının nedenlerini panel veri analiziyle test etmiştir. Yazar, vergi aflarının politik nedenlerden mi yoksa ekonomik nedenlerden mi kaynaklandığını araştırmaktadır. Çalışmanın sonuçları vergi oranlarının ve borçluluğun yüksek olduğu eyaletlerde vergi aflarına daha sık başvurulduğunu göstermektedir. Ayrıca, seçimlerde yarışan adaylardan vergi affı getireceğini vaat edenin seçimi kaybettiğini çünkü vatandaşların vergi aflarını adil bulmadığını belirtmektedir. Alm, Jorge ve Wallace (2009, s. 249) 1990'lı yıllarda bir geçiş ekonomisi olan Rusya'da çıkarılan vergi aflarının vergi gelirleri üzerindeki etkisini zaman serisi analiziyle incelemiş ve vergi aflarının vergi gelirleri üzerinde kısa ve uzun vadede ciddi olumlu veya olumsuz etkisi olmadığı sonucuna ulaşmıştır. Villalba (2017, s. 24) ise Arjantin'in Tucuman eyaletinde 1978-1999 yılları arasında çıkarılan vergi aflarını ampirik olarak analiz etmiştir. Yazar, yenilenen vergi aflarının kısa vadede vergi gelirlerini arttırmadığını sadece vergi toplama hızını arttırdığını ve uzun vadede vergi gelirleri üzerinde hiçbir etkisi olmadığı sonucuna ulaşmıştır.

İktisadi serbestleşme (liberalizasyon), mali krizler ve vergi afları arasında da önemli bir ilişki bulunmaktadır. Bose ve Jetter (2012, s. 762) ekonominin gelir getirme kabiliyeti ve verimliliği arttığında doğrudan yabancı yatırımlar, teknoloji transferi ve ticari açıklıktan kaynaklanan olumlu etkilerin kayıtdışı faaliyet gösteren firmaları kayıtlı çalışmaya özendirdiğini belirtmektedir. Kayıt altına giren firmalar ekonomi içerisinde daha görünür hale gelmekte ve vergi affı firmalar için geçiş sürecini daha az maliyetli hale getirmektedir. Bose ve Jetter (2012, s. 763) iktisadi serbestleşme sürecinde vergi aflarının hem vergi gelirlerinde hem de refahta bir artışa yol açtığı sonucuna ulaşmıştır.

Kaya (2014, s. 196) Türkiye'de vergi aflarının vergi gelirleri üzerindeki etkisini 1980-2013 yılları için yapısal VAR analizini kullanarak test etmiştir. Modelin bağımlı değişkeni vergi gelirlerinden oluşmaktayken; bağımsız değişkenleri kamu kesimi borçlanma gereği, seçimler, vergi afları ve vergi gelirlerinden oluşmaktadır. Bulgular, vergi gelirlerindeki değişimin yüzde 21,3'ünün seçimlerden, yüzde 7,6'sının kamu kesimi borçlanma gereğinden ve sadece yüzde 8,5'lik kısmının vergi aflarından kaynaklandığını göstermektedir. Şanver (2018, s. 58) Türkiye'de 1980 sonrasında çıkarılan vergi aflarının vergi gelirleri üzerindeki etkisini regresyon analiziyle tahmin etmektedir. Şanver, 1981-2014 yılları arasında çıkarılan vergi aflarının kısa ve uzun vadede vergi gelirleri üzerinde arttırıcı bir etki oluşturmadığını; fakat GSYİH artışlarının (vergi esneklikleri) daha belirleyici olduğunu belirtmektedir.

Akbelen, Aydın ve Polat (2018, s. 267) 1994-2016 yılları arasında Türkiye'de vergi aflarının vergi gelirleri üzerindeki etkisini regresyon analiziyle tahmin etmiştir. Yazarlar, regresyon denkleminde bağımsız değişken olarak vergi affı, GSYİH ve enflasyon değişkenlerini eklemiştir. Çalışmanın bulguları, vergi aflarının vergi gelirlerini arttırmada etkili olmadığını ortaya koymaktadır. Yani, vergi aflarına mali nedenlerden ziyade siyasi nedenlerle başvurulmaktadır. Bozdoğan ve Şimşek (2018, s. 1045) Türkiye'de 1980-2014 yılları arasında çıkarılan vergi aflarının vergi gelirleri üzerindeki etkisini VAR analiziyle test etmiştir. Yazarlar, uzun dönemde vergi aflarının vergi gelirleri üzerindeki etkisinin azaldığını ve genel itibarıyla de olumsuz olduğunu; fakat GSYİH'daki artışların vergi gelirlerini daha çok artırdığı sonucuna ulaşmıştır.

Yücedoğru ve Sarısoy (2018, s. 11) Türkiye'deki en kapsamlı vergi af kanunu olan 6736 sayılı kanunun etkilerini dört farklı şehirde 1028 katılımcı üzerine uyguladıkları anketlerle tespit etmeye çalışmıştır. Araştırma, vergi mükelleflerinin vergi adaleti algılarının olumsuz olarak etkilenmeyle birlikte vergi uyumuna olumlu yansımaları olduğunu ortaya

koymaktadır. Ayrıca, vergi aflarının sıklaşması vergi denetimlerinin etkinliğini azaltmaktadır. Volkan ve Coşkun Karadağ (2017) Türkiye’de yapılan vergi affı çalışmalarının ampirik (anket) sonuçlarını meta veri analiziyle değerlendirmiştir. Bu çalışmada, yirmi bir öncü çalışmanın sonuçları on dört farklı başlıkta değerlendirilmektedir. Bizim çalışmamızın konusuna yakınlığı açısından bu on dört başlıktan altısı alınarak Türkiye için bir değerlendirme yapılmaktadır. Aşağıda, Tablo 2’de, vergi aflarıyla ilgili bu altı başlığa verilen cevaplar yer almaktadır.

Meta analizde yer alan 21 çalışmadan 7’si “vergi affı vergilemede adaleti sağlamaya yardımcı olmaktadır” başlığına cevap vermiştir. Bu yedi çalışmanın tamamı bu başlığa katılmamakta ve reddetmektedir. 8 çalışma “vergi affı dürüst vergi mükellefini cezalandırmaktadır” başlığına net bir şekilde olumlu cevap vermektedir. Üçüncü başlık olan “vergi affından istenilen fayda elde edilmektedir” 10 çalışmada onaylanmaktadır. Dördüncü soru olan “vergi affı kayıtdışılığı azaltmaktadır” başlığına 4 çalışma olumlu yanıt vermekle birlikte bu çalışmalardaki olumsuz cevapların yüzde oranı da son derece yüksektir. 8 çalışma “vergi affı vergi uyumuna katkı sağlamaktadır” başlığına yüksek oranlarda olumsuz cevap vermektedir. Son başlık olan “vergi affı politik nedenlerden kaynaklanmaktadır” sadece bir çalışma tarafından onaylanmaktadır. Türkiye ve dünyada vergi afları üzerine yapılan çalışmaların bir kısmında vergi aflarının politik nedenlerden kaynaklandığı belirtilmesine rağmen meta analizde yer alan çalışmalardan sadece bir tanesinin bu konu üzerinde durması dikkate değerdir.

Türkiye ve dünyada yapılan ampirik çalışmalar vergi aflarının vergi uyumu ve vergi gelirleri üzerinde ciddi bir etkisi olmadığını ortaya koymaktadır. Bu alanda yapılan çalışmalar vergi affının vergi gelirleri üzerindeki etkisinden ziyade farklı kaygılardan kaynaklandığını belirtmektedir. Bu kaygıları i) ekonomik ve politik maliyetlerinin düşük olması, ii) ilk vergi affından sonra vergi mükelleflerinde vergi affı beklentisinin oluşması, iii) ekonominin yapısal sorunları ve liberalleşme, iv) ekonomik istikrar, v) mali krizler ve vergi reformları şeklinde sıralamak mümkündür.

Tablo 2: Türkiye'de yapılan vergi affı çalışmalarında kullanılan anketlerin sonuçları (%)

Çalışma	Saha	Yöntem	Vergi affı vergilendirmede adaleti sağlamaya yardımcı olmaktadır.		Vergi affı dürüst vergi mükellefini cezalandırmaktadır.		Vergi affından istenilen fayda elde edilememektedir.		Vergi affı kayıtdışlığı azaltmaktadır.		Vergi affı vergi uyumuna katkı sağlamaktadır.		Vergi affı politik nedenlerden kaynaklanmaktadır.		
			Olumlu	Olumsuz	Olumlu	Olumsuz	Olumlu	Olumsuz	Olumlu	Olumsuz	Olumlu	Olumsuz	Olumlu	Olumsuz	
Muter, Sakıncı ve Çelebi (1993)	Manisa	Rastgele Örneklem	*	*	*	*	24.8	*	*	*	*	*	*	*	
Yeniçeri (2004)	İstanbul	Kendall Korelasyon Analizi	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	
Yeniçeri (2005)	İstanbul	Çoklu Diskriminant Analizi	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	
Cansız (2006)	Afyon	Likert-SPSS	*	*	*	*	*	*	*	*	*	18.8	79.2	*	*
Çiçek (2006)	İstanbul	SPSS	*	20.9	47.8	*	85.8	9.4	*	*	*	*	*	*	
Çelikkaya ve Gürbüz (2006)	Eskişehir	Çoklu Uyum Analizi	*	*	*	*	47.5	*	45.0	35.0	22.1	64.6	*	*	
Tuay ve Güvenç (2007)	Türkiye	SPSS	*	*	73.7	7.4	*	*	*	*	*	*	*	*	
Çetin (2007)	Manisa	SPSS	*	22.9	52.4	*	52.8	*	*	*	23.3	*	*	*	
Çelikkaya ve Gürbüz (2008)	Eskişehir	SPSS	*	*	*	*	47.5	*	45.0	35.0	22.1	64.6	*	*	
Çiçek, Karakaş ve Yıldız (2008)	Güneydoğu	SPSS	*	25.6	44.9	*	80.5	13.5	*	*	*	*	*	*	
Erol, Çiçek ve Karakaş (2009)	Diyarbakır	SPSS	*	16.5	44.6	*	71.4	20.5	*	*	*	*	*	*	
İpek ve Kaynar (2009)	Çanakkale	Likert Toplama Ölçeği	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	
Kovaneilar ve Demirdizen (2010)	Manisa	Beşli Likert-Regresyon	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	
Altuğ, Çak, Şeker ve Bingöl (2010)	İstanbul	Belirtilmemiş	21.8	69.2	*	*	69.2	21.8	*	*	*	*	*	*	
İpek, Kaynar ve Öküz (2012)	Trakya	Likert Toplama Ölçeği	9.8	80.4	85.0	10.1	44.4	41.7	61.8	23.8	30.4	55.4	89.5	4.7	
Göksu ve Saruç (2012)	Alanında Uzmanlar	Mülakat	*	*	100.0	*	*	*	*	*	*	100.0	*	*	
Organ ve Yegen (2013)	Adana	Beşli Likert-Regresyon	*	*	87.0	7.0	*	*	*	*	*	*	*	*	
Sağlam (2013)	Çorum	SPSS	*	*	*	*	*	*	*	*	14.2	71.8	*	*	
Yardımcıoğlu, Akpınar ve Günay (2014)	Kahramanmaraş	Beşli Likert	*	*	*	*	*	*	*	*	27.0	54.6	*	*	
Cansız (2015)	Afyon	Beşli Likert	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	
Demir, Demirgöl, İtik ve Deniz (2016)	Sivas	SPSS	36.6	57.8	*	*	51.7	26.0	41.4	39.0	13.4	76.8	*	*	

Kaynak: Yurdadoğ ve Coşkun Karadağ, 2017, s. 161. **Not:** Olumlu: Katılıyorum ve Olumsuz: Katılmıyorum anlamında kullanılmaktadır.

Türkiye’de Vergi Aflarının Gelişimi

Türk vergi sistemi cumhuriyetin ilk yıllarından bugüne hem dolaylı hem de dolaysız vergiler alanında önemli bir modernleşme süreci geçirmiş dinamik bir yapıdır. Türk vergi sisteminin gelişmesine bağlı olarak 1924 yılında çıkarılan ilk vergi affından son vergi affına kadar birçok düzenleme yapılmıştır. İlk vergi affından 2018 yılındaki 7143 sayılı kanuna kadar 36 vergi af kanunu çıkarılmıştır. Türkiye’de ilk dönemde çıkarılan vergi afları vergi aslına ve yürürlükten kaldırılan vergi alacaklarına yönelik aflarken; 1980 yılından sonra çıkarılan vergi afları vergi cezaları ile gecikme zam ve faizleri ile Sosyal Güvenlik Kurumu (SGK) kapsamındaki asıl alacak ve fer’ilerine yöneliktir (Şanver, 2018, s. 46). Türkiye’de vergi barışı, mali barış, varlık barışı, ödeme kolaylığı, tahsilatın hızlandırılması, alacakların yeniden yapılandırılması, mali milat gibi isimler altında vergi af kanunları çıkartma geleneği devam etmektedir. Türkiye’de çıkarılan af kanunlarının vergilerle sınırlı kalmadığı sigorta prim alacakları, öğrenim kredisi alacakları, elektrik, su ve atık su bedeli alacakları gibi alacakların da af kapsamına girerek çoğu defa mali af şeklinde ortaya çıktığı görülmektedir (Şenyüz, 2014, s. 91).

Kaya (2014, s. 191) Türkiye’nin 1980-2013 yılları arasında sıklıkla vergi aflarına başvurduğunu ve politika yapıcılarının hangi kanattan olduklarının vergi aflarına başvurma tasarrufları üzerinde belirleyici olmadığını söylemektedir. Kaya’ya göre vergi afları siyasi bir rant kazandırmaktadır ve buna karşı olmak Türkiye pratiğinde siyaseten mümkün değildir. Şenyüz (2014, s. 92) Türk vergi hukukunda vergilendirmede adaletin önündeki en büyük engelin sorumluluğunu yerine getirmeyen mükelleflerin lehine; fakat sorumluluklarını yerine getiren mükelleflerin aleyhine mali sonuçlar doğuran vergi afları olduğunu ve vergi aflarının oy endişesini içinde barındıran siyasi yaklaşımdan kaynaklandığını belirtmektedir.

Kargı (2011, s. 101) Türkiye’de vergi aflarının çıkartılmasında 1960-70’li yıllarda siyasi unsurların, 1980-90’lı yıllarda ise teknik ve ekonomik unsurların yanında kamuya ek kaynak yaratma anlayışının ağır bastığını ifade etmektedir. Aşağıda, Tablo 3’te, vergi af kanunları tarih ve kapsam itibariyle gösterilmektedir. 1980 yılından sonra ortalama 1,5 yılda bir vergi af kanunu çıkartılmıştır. Bu durum, 1980’lerden sonra ve özellikle 1989 yılından itibaren sadece finansal sistemimizin değil mali sistemimizin de uluslararası sisteme uyum sağlama çabasından kaynaklanmaktadır. Özellikle 1990’lı yıllardaki krizlerden ve 2000 Kasım/2001 Şubat krizlerinden hemen sonra vergi aflarına başvurulduğu görülmektedir.

Türkiye’deki vergi aflarını politik kaygılara (oy maksimizasyonu) dayalı olarak açıklamak olayın yalnızca küçük bir kısmını aydınlatmaktadır. Türkiye’de vergi af kanunları çıkartılmasında şu etkenlerin güçlü payı olduğu düşünülmektedir: i) Vergi aflarının ekonomik ve politik maliyetlerinin düşük olması, ii) tasarruf yetersizliği ve yine buna bağlı olarak yüksek faizlerden dolayı vergi borçlarının vergi mükellefleri tarafından ödenmekten ziyade ucuz kredi olarak kullanılması, iii) mali sistemin yapısal sorunları, iv) ekonomik istikrar, v) iktisadi serbestleşme ve vergi uyumlaştırması ve vi) mali krizlerdir.

Tablo 3: Türkiye'de çıkarılan vergi afları, 1924-2018

Sıra	Tarih	Kanun	Kapsam
1	17.05.1924	*	İlk vergi affıdır.
2	05.08.1928	*	Kars-Ardahan-Batum bölgesi için çıkarılmış bir vergi affıdır.
3	15.03.1934	4530	Varlık Vergisi Affı
4	04.07.1934	2566	Genel Vergi Affı
5	29.06.1938	3568	Arazi Vergisi Affı
6	13.06.1946	4920	Devlet Orman İşletmeleri Vergi Muafiyeti
7	21.01.1947	5050	Tarımsal Vergilerin Affı
8	26.10.1960	113	Genel Vergi Affı
9	28.12.1961	281	Vergi cezalarının gecikme zamlarına ilişkin bir vergi affıdır.
10	23.02.1963	218	Bazı Vergi Suç ve Cezalarının Affı
11	13.06.1963	252	Spor Kulüplerinin Vergi Borçlarına Dair Af
12	05.09.1963	325	Devlete Ait İşletmelerin Vergi Borçlarının Affı
13	16.07.1965	691	Belediyelerin ve Belediyelere Bağlı İşletmelerin Vergi Borçlarına Yönelik Af
14	03.08.1966	780	Bazı Vergi Suç ve Cezalarının Affı
15	28.02.1970	1319	Emlak Vergisi Kanunuyla Uygulanan Af
16	15.05.1974	1803	Bazı Vergi Suç ve Cezalarının Affı
17	20.03.1981	2431	Vergi Tahsilatının Hızlandırılması ve Beyan Dışında Kalan Servet Unsurlarıyla Vesikasız Emtianın Beyanı ile İlgili Yasa
18	02.03.1982	2431	2431 Sayılı Yasaya Ek
19	22.02.1983	2801	Bazı Kamu Alacaklarının Uzlaşma Yolu ile Tahsil Edilmesi Hakkında Yasa
20	04.02.1985	3239	Bazı Vergi Kanunlarında Değişikliğe Dair 3239 sayılı Kanununun Geçici 4.Maddesi
21	03.12.1988	3505	3505 Sayılı Yasa (Geçici Birinci Madde).
22	28.12.1988	3512	3512 Sayılı Yasa.
23	15.12.1990	3689	3689 Sayılı Yasa (Geçici Birinci Madde).
24	21.02.1992	3787	Bazı Kamu Alacaklarının Tahsilatının Hızlandırılması
25	05.09.1997	400 TGT	400 Numaralı Vergi Tahsilatının Kamuya Bildirimi
26	22.07.1998	4369	Vergi Oranlarında İndirim, Kayıt Dışı Ekonominin Kayıt Altına Alınması Konusunda Teşvik
27	06.02.2001	414 TGT	414 Numaralı Vergi Tahsilatının Kamuya Bildirimi
28	07.03.2002	4746	Emlak Vergisi Affı
29	27.02.2003	4811	Vergi Barışı; kayıtlarda yer aldığı halde işletmede mevcut olmayan malların kayıtlara alınması, faiz, zam ve cezalarının belirli bir kısmından vazgeçilmesidir.
30	22.11.2008	5811	Yurtdışındaki belirli varlıkların Türkiye'ye getirilerek ekonomiye kazandırılması, gelir veya kurumlar vergisi mükelleflerinin yurtiçinde sahip oldukları varlıklarını işletmelerine sermaye olarak kullanmaları konusunda teşvik edilmektedirler.
31	25.02.2011	6111	Bazı kamu alacaklarının yapılandırılması, birikmiş borçlara ödeme kolaylığı, mükellef ile vergi idaresi arasındaki davaların sulh yoluyla çözümünü içermektedir.
32	29.05.2013	6486	Sosyal Güvenlik ve Genel Sağlık Sigortası Kanunu ve Bazı Yasalarda Değişiklik Yapılmasına İlişkin Kanun, sigorta primlerinin ödenmesi hususunda teşvik edilmektedir.
33	10.09.2014	6552	Belirli kamu kredilerinin yeniden yapılandırılması, iş kanununda değişiklik ve bazı kanun ve ikincil kanunların değiştirilmesi, Motorlu Taşıtlar Vergisi borçlarının gecikme zammı ve faizlerinde yapılandırma, öğrenim ve katkı kredisi borçlarının yapılandırılmasını içermektedir.
34	19.08.2016	6736	Bazı kamu alacaklarının yeniden yapılandırılması, 30.06.2016 tarihi itibarıyla gecikmiş vergi borçlarında Yİ-ÜFE oranında güncelleme, Motorlu Taşıtlar Vergisi ve trafik para cezalarında önemli indirim, peşin ödemelerde Yİ-ÜFE oranında hesaplanan tutardan ayrıca %50 indirim ve varlık barışını içermektedir.
35	27.05.2017	7020	Vergi dairelerine ödenmesi gereken vergi ve diğer borçların gecikme zamları ve faizlerinde Yİ-ÜFE (Yurtiçi Üretici Fiyat Endeksi) oranında güncelleme yapılması, yapılandırılan tutarların ikişer aylık dönemler halinde 36 aya varan sürelerde taksitle ödenmesi, peşin ödemelerde Yİ-ÜFE oranında hesaplanan tutardan ayrıca %50 indirim uygulanmasını içermektedir.
36	18.05.2018	7143	31.03.2018 tarihi itibarıyla gecikmiş vergi borçlarında Yİ-ÜFE oranında güncelleme, Motorlu Taşıtlar Vergisi'nde büyük oranda ödeme kolaylığı, trafik para cezaları ve diğer idari para cezalarında önemli indirim, peşin ödemelerde Yİ-ÜFE oranında hesaplanan tutardan ayrıca %90 indirimi kapsar.

Kaynak: www.gib.gov.tr (GİB)

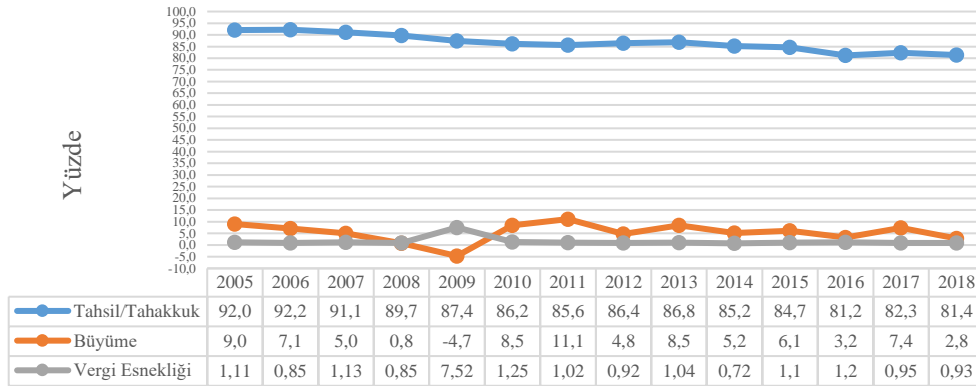
Aşağıda, Tablo 4'te, Türkiye'de vergi aflarından elde edilen gelirler ve bu gelirlerin toplam vergi gelirlerine oranı yer almaktadır. Daha önce Alm ve Beck (1990, s.434) tarafından da ifade edildiği üzere vergi aflarına yöneltilen en önemli eleştiri ciddi bir getirisinin olmamasıdır. Bununla birlikte, Türkiye'de vergi aflarından yüksek gelirlerin elde edildiği yıllar da olmuştur. 1988 yılında 3505 sayılı yasayla vergi gelirlerinin yaklaşık yüzde 10.8'i kadar vergi affından gelir elde edilmiştir. 1992 yılında 3787 sayılı yasayla vergi gelirlerinin yüzde 6.7'si, 1997 yılında 400 sayılı Tahsilat Genel Tebliğiyle (TGT) yüzde 6.3'ü, 2001 yılında 414 sayılı TGT ile yüzde 5'i ve 2003 yılında 4811 sayılı yasayla yüzde 5.6'sı kadar gelir elde edilmiştir. Tablo 4'ten de görüldüğü üzere Türkiye 1980 sonrası vergi aflarının bir kısmından kısa zamanda yüksek gelirler elde etmesine karşın 2003 sonrasında çıkarılan vergi aflarından istediği geliri elde edememiştir.

Tablo 4: Türkiye'de vergi aflarından elde edilen gelirler ve bunların vergi gelirlerine oranı, 1980-2018

Sıra	Tarih	Kanun No	Af Kapsamında Elde Edilen Gelir	Vergi Gelirleri	Af Kapsamında Elde Edilen Gelir/Toplam Vergi Gelirleri (%)
1	20.03.1981	2431	48.349	1.190.204	4.0
2	22.02.1983	2801	47.101	1.934.492	2.4
3	04.02.1985	3239	*	3.829.117	*
4	03.12.1988	3505	1.544.000	14.231.761	10.8
5	28.12.1988	3512	*	*	*
6	15.12.1990	3689	*	45.399.534	*
7	21.02.1992	3787	9.440.000	141.602.094	6.7
8	05.09.1997	400 TGT	300.000.000	4.745.484.021	6.3
9	22.07.1998	4369	*	9.228.596.187	*
10	06.02.2001	414 TGT	2.000.000.000	39.735.928.150	5.0
11	07.03.2002	4746	*	59.631.867.852	*
12	27.02.2003	4811	4.714.760.611	84.316.168.759	5.6
13	22.11.2008	5811	1.576.625.305	189.980.827.000	0.8
14	25.02.2011	6111	7.908.887.740	284.490.017.000	2.8
15	10.09.2014	6552	10.200.000.000	401.683.956.000	2.5
16	19.08.2016	6736	16.700.000.000	529.607.900.959	3.2
17	27.05.2017	7020	9.500.000.000	626.082.414.676	1.5
18	18.05.2018	7143	*	737.954.270.170	*

Kaynak: Şanver (2018, s. 50), tabloyu Aksümer (2014)'den alarak güncellemiş ve makalenin yazarı da tabloyu güncelleyerek genişletmiştir.

Aşağıda, Şekil 1'de, iktisadi büyüme, vergi esnekliği ve tahsil/tahakkuk oranları gösterilmektedir. Bu üç değişkenin de yıllar itibarıyla dalgalı bir seyir izlediği şekilden görülmektedir. Bununla birlikte, vergi esnekliği ve tahsil/tahakkuk oranları güçlü bir şekilde iktisadi büyümeden etkilenmelerine karşılık Türkiye'de bu durum belirsizliğini korumaktadır. Bu belirsizlik –muhakkak- tasarruf yetersizliği, mali krizler, iflaslar, kayıtdışılık, vergi afları ve kamuya güven gibi durumlardan kaynaklanmaktadır. Türkiye'de vergi tahsil/tahakkuk oranlarının 2005 yılından sonra -ki bu dönemde yedi mali af kanunu çıkartılmıştır- ciddi anlamda düşmeye başladığı Şekil 1'den görülmektedir. Tahsil/tahakkuk oranı 2006 yılında yüzde 92.2 iken, 2018 yılında yüzde 81.4 olarak gerçekleşmiştir.

Şekil 1: Türkiye’de iktisadi büyüme, vergi esnekliği ve vergi tahsil/tahakkuk oranları, 2005-2018 (%)

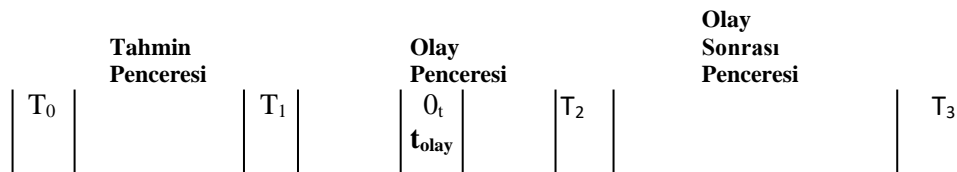
Kaynak: www.gib.gov.tr (GİB) ve www.tuik.gov.tr (TÜİK).

Vergi Aflarının Vergi Gelirleri Üzerindeki Etkisinin Olay Analiziyle Değerlendirilmesi

İktisatçılar, özellikle finans, bankacılık ve muhasebe alanlarında, ekonomik olayların firma değerleri üzerindeki etkilerini ölçmek isterler. Firma birleşme ve bölünmeleri, borçlanma, hisse senedi ihraçları ve diğer makroekonomik olayların firma değerleri üzerindeki etkilerinin kısa zamanda tespit edilmesi önem taşımaktadır. Bunun için uzun bir geçmişe sahip olan Olay Analizi (Event Study) kullanılmaktadır. Olay Analizi, Anormal Verimlilik Ölçüm Testi (Abnormal Performance Index Tests) olarak da bilinmekte ve belirli bir olay veya politika ilanının hisse senedi hareketleri üzerindeki etkisini ölçmektedir (Bowman, 1983, s. 561).

Bu analiz ilk defa 1933 yılında James Dolley tarafından hisse senedi bölünmelerinin fiyat etkilerini araştırmak için kullanılmış ve analizin kullanımı, özellikle, 1930’ların başlarından 1960’ların sonlarına kadar ciddi bir artış göstermiştir (Campbell, Lo ve Mackinlay, 1997, s. 149). Brown ve Warner’in 1980 ve 1985’te yaptıkları çalışmalar olay analizinin günlük ve aylık veriler üzerinden de kullanılabilmesine imkân tanımıştır (Campbell, Lo ve Mackinlay, 1997, s. 150). Olay Analizi bir olaya (yapısal kırılma gibi) piyasanın nasıl tepki verdiğini ölçmek için kullanılmaktadır. Bu analizde, olayın olduğu zaman öncesi ve sonrası ikiye ayrılarak Anormal Getiriler (Abnormal Return, AR) “Bağımlı Örneklem t testi” (Paired Samples t Test) ile test edilmekte ve olayın iktisadi faaliyet üzerinde anlamlı bir etkisi olup olmadığı belirlenmektedir.

Campbell, Lo ve Mackinlay (1997, s. 150) olay analizinin 7 aşamalı olarak gerçekleştirilebileceğini belirtmekte ve bu aşamaları i) olayın tanımlanması ve olay zamanının olayın gerçekleştiği gün, hafta, ay şeklinde belirlenmesi ve öncesi ve sonrası olarak ikiye ayrıştırılarak incelenmesi (olay penceresi ve olay tahmin penceresi), ii) diğer olaylardan farklılaştıran kıstasların seçilmesi, iii) normal ve anormal getirilerin tespit edilmesi, iv) tahmin yöntemi/zaman aralığı belirlenmesi, v) normal dönem parametreleri belirlendikten sonra H_0 hipotezi seçilerek yöntemin test edilmesi, vi) ampirik bulgulara ulaşılması ve son olarak vii) bulguların yorumlanması ve sonuçların ortaya konulması şeklinde sıralamaktadır. Olay analizi için olay ve tahmin penceresi aşağıda, Şekil 2’de, gösterilmektedir.

Şekil 2: Olay analizinde olay ve tahmin penceresi

Kaynak: MacKinley, 1997, s. 20.

Tahmin penceresi ($T_0 - T_1$ dönemi) olayın ortaya çıkmadığı ve etkisinin görülmediği bir dönemdir. Olay penceresi ($T_1 - T_2$ dönemi) gerçekleşen getirilerden normal getirilerin çıkarılması ile Anormal Getiriler (AR) bulunmaktadır. Olay sonrası pencere ($T_2 - T_3$ dönemi) ise sonuçların sağlanması için kullanılabilir (Çelik ve Koç, 2019, s. 5). Anormal getiriler üç farklı şekilde hesaplanmaktadır. Bu yöntemler Ortalamaya Bağlı Getiriler (Mean-Adjusted Returns), Piyasa Odaklı Getiriler (Market-Adjusted Returns) ve Piyasa Modeli (Market Model) olarak bilinmektedir (Schweitzer, 1989, s. 25). Bu çalışmada, Türkiye’de 2010 yılından sonra çıkarılan vergi af kanunlarının vergi gelirleri üzerindeki etkisi, aylık tahsil/tahakkuk oranları temel alınarak 6 ve 12 aylık etkileri itibariyle Ortalamaya Bağlı Anormal Getiriler yöntemi kullanılarak incelenmektedir. Vergi afları için hesaplanacak anormal getiriler, gerçekleşen tahsil/tahakkuk oranlarından olay öncesi hesaplanan ortalama tahsil/tahakkuk oranları çıkartılarak elde edilmektedir. Aşağıda anormal getirinin matematiksel gösterimi yer almaktadır:

$$AR_{it} = R_{it} - \overline{R_{it}}$$

AR_{it} = $T_1 - T_2$ döneminde tahsil/tahakkuk oranlarının anormal getirisi

R_{it} = $T_1 - T_2$ döneminde gerçekleşen tahsil/tahakkuk oranları

$\overline{R_{it}}$ = $T_0 - T_1$ dönemi için tahsil/tahakkuk oranlarının ortalaması

şeklinde ifade edilmektedir.

25.02.2011 tarihli 6111 sayılı kanun, 10.09.2014 tarihli 6552 sayılı kanun, 19.08.2016 tarihli 6736 sayılı kanun, 27.05.2017 tarihli 7020 sayılı kanun ve 18.05.2018 tarihli 7143 sayılı kanunların vergi gelirleri üzerindeki etkilerinin analiz sonuçları aşağıda, Tablo 5’ten Tablo 14’e kadar, gösterilmektedir. Anormal tahsil/tahakkuk oranı; olay penceresinden önceki 24 ayın aritmetik ortalamasından olay penceresindeki gerçek değerlerin çıkarılmasıyla elde edilmekte ve elde edilen bulgular bağımlı örneklem t testi ile 6 aylık ve 12 aylık olay penceresi kullanılarak analize sokulmaktadır. Tabloların tamamı, 6 ve 12 aylık etkileri itibariyle incelendiğinde, vergi aflarının vergi gelirleri üzerinde istatistiksel olarak anlamlı bir etkiye sahip olmadığı sonucuna ulaşılmaktadır.

Tablo 5: 25.02.2011 tarihli 6111 sayılı kanunun etkileri bağımlı örneklem t testi, 6 aylık

Grup	Gözlem	Ortalama	Standart Hata	Standart Sapma	[%95 Güven Aralığı]	
0	6	-0.0841653	0.1154127	0.2827021	-0.380843	0.2125124
1	6	0.0083826	0.0712524	0.1745319	-0.1747774	0.1915426
Birleşik	12	-0.0378914	0.0661498	0.2291496	-0.183486	0.1077033
Fark		-0.0925479	0.1356355		-0.3947626	0.2096667
Fark= Ortalama (0) - Ortalama (1)						t = -0.6823
H ₀ : Fark= 0						Serbestlik Derecesi= 10
H _a : Fark<0						H _a : Fark>0
Pr(T<t)= 0.2553						Pr(T>t)= 0.7447
H _a : Fark!=0						Pr(T> t)= 0.5105

Tablo 6: 25.02.2011 tarihli 6111 sayılı kanunun etkileri bağımlı örneklem t testi, 12 aylık

Grup	Gözlem	Ortalama	Standart Hata	Standart Sapma	[%95 Güven Aralığı]	
0	12	-0.0227863	0.0582866	0.2019108	-0.1510743	0.1055017
1	12	-0.0144586	0.0680032	0.23557	-0.1641327	0.1352154
Birleşik	24	-0.0186225	0.0438064	0.2146068	-0.1092429	0.071998
Fark		-0.0083276	0.0895643		-0.1940727	0.1774174
Fark= Ortalama (0) - Ortalama (1)						t = -0.0930
H ₀ : Fark= 0						Serbestlik Derecesi= 22
H _a : Fark<0						H _a : Fark>0
Pr(T<t)= 0.4634						Pr(T>t)= 0.5366
H _a : Fark!=0						Pr(T> t)= 0.9268

Tablo 7: 10.09.2014 tarihli 6552 sayılı kanunun etkileri bağımlı örneklem t testi, 6 aylık

Grup	Gözlem	Ortalama	Standart Hata	Standart Sapma	[%95 Güven Aralığı]	
0	6	0.0454476	0.0212709	0.0521029	-0.009231	0.1001262
1	6	-0.0676774	0.1149236	0.2815042	-0.363098	0.2277431
Birleşik	12	-0.0111149	0.0582698	0.2018525	-0.1393659	0.117136
Fark		0.1131251	0.1168755		-0.1472899	0.37354
Fark= Ortalama (0) - Ortalama (1)					t = 0.9679	
H ₀ : Fark= 0					Serbestlik Derecesi= 10	
H _a : Fark<0				H _a : Fark!=0	H _a : Fark>0	
Pr(T<t)= 0.8220				Pr(T > t)= 0.3559	Pr(T>t)= 0.1780	

Tablo 8: 10.09.2014 tarihli 6552 sayılı kanunun etkileri bağımlı örneklem t testi, 12 aylık

Grup	Gözlem	Ortalama	Standart Hata	Standart Sapma	[%95 Güven Aralığı]	
0	12	-0.0294223	0.0562206	0.1947539	-0.153163	0.0943185
1	12	-0.0294214	0.0589671	0.2042681	-0.1592071	0.1003644
Birleşik	24	-0.0294218	0.0398412	0.1951811	-0.1118396	0.0529959
Fark		-9.14E-07	0.0814732		-0.168966	0.1689641
Fark= Ortalama (0) - Ortalama (1)					t = -0.0000	
H ₀ : Fark= 0					Serbestlik Derecesi= 22	
H _a : Fark<0				H _a : Fark!=0	H _a : Fark>0	
Pr(T<t)= 0.5000				Pr(T > t)= 1.0000	Pr(T>t)= 0.5000	

Tablo 9: 18.08.2016 tarihli 6736 sayılı kanunun etkileri bağımlı örneklem t testi, 6 aylık

Grup	Gözlem	Ortalama	Standart Hata	Standart Sapma	[%95 Güven Aralığı]	
0	6	0.0526297	0.0206029	0.0504667	-0.0003318	0.1055913
1	6	-0.1080778	0.1139609	0.2791461	-0.4010237	0.184868
Birleşik	12	-0.0277241	0.0602915	0.2088557	-0.1604246	0.1049765
Fark		0.1607075	0.1158083		-0.0973295	0.4187446
Fark= Ortalama (0) - Ortalama (1)					t = 1.3877	
H ₀ : Fark= 0					Serbestlik Derecesi= 10	
H _a : Fark<0				H _a : Fark!=0	H _a : Fark>0	
Pr(T<t)= 0.9023				Pr(T > t)= 0.1954	Pr(T>t)= 0.0977	

Tablo 10: 18.08.2016 tarihli 6736 sayılı kanunun etkileri bağımlı örneklem t testi, 12 aylık

Grup	Gözlem	Ortalama	Standart Hata	Standart Sapma	[%95 Güven Aralığı]	
0	12	-0.0126235	0.0586195	0.2030639	-0.1416441	0.1163972
1	12	-0.03416	0.062507	0.2165306	-0.171737	0.1034169
Birleşik	24	-0.0233918	0.041965	0.2055859	-0.1102031	0.0634195
Fark		0.0215366	0.0856935		-0.1561808	0.1992539
Fark= Ortalama (0) - Ortalama (1)					t = 0.2513	
H ₀ : Fark= 0					Serbestlik Derecesi= 22	
H _a : Fark<0				H _a : Fark!=0	H _a : Fark>0	
Pr(T<t)= 0.5981				Pr(T > t)= 0.8039	Pr(T>t)= 0.4019	

Tablo 11: 27.05.2017 tarihli 7020 sayılı kanunun etkileri bağımlı örneklem t testi, 6 aylık

Grup	Gözlem	Ortalama	Standart Hata	Standart Sapma	[%95 Güven Aralığı]	
0	6	-0.0941007	0.117485	0.2877784	-0.3961055	0.2079042
1	6	0.0888286	0.0199577	0.0488863	0.0375255	0.1401316
Birleşik	12	-0.002636	0.0631509	0.2187611	-0.1416302	0.1363581
Fark		-0.1829292	0.1191681		-0.4484524	0.0825939
Fark= Ortalama (0) - Ortalama (1)					t = -1.5351	
H ₀ : Fark= 0					Serbestlik Derecesi= 10	
H _a : Fark<0			H _a : Fark!=0		H _a : Fark>0	
Pr(T<t)= 0.0779			Pr(T > t)= 0.1558		Pr(T>t)= 0.9221	

Tablo 12: 27.05.2017 tarihli 7020 sayılı kanunun etkileri bağımlı örneklem t testi, 12 aylık

Grup	Gözlem	Ortalama	Standart Hata	Standart Sapma	[%95 Güven Aralığı]	
0	12	-0.0369187	0.0604939	0.2095569	-0.1700648	0.0962274
1	12	0.0080994	0.0633911	0.2195933	-0.1314236	0.1476223
Birleşik	24	-0.0144097	0.0431052	0.2111715	-0.1035796	0.0747602
Fark		-0.0450181	0.0876239		-0.2267389	0.1367027
Fark= Ortalama (0) - Ortalama (1)					t = -0.5138	
H ₀ : Fark= 0					Serbestlik Derecesi= 22	
H _a : Fark<0			H _a : Fark!=0		H _a : Fark>0	
Pr(T<t)= 0.3063			Pr(T > t)= 0.6125		Pr(T>t)= 0.6937	

Tablo 13: 18.05.2018 tarihli 7143 sayılı kanunun etkileri bağımlı örneklem t testi, 6 aylık

Grup	Gözlem	Ortalama	Standart Hata	Standart Sapma	[%95 Güven Aralığı]	
0	6	-0.0838519	0.119634	0.2930423	-0.3913809	0.2236771
1	6	0.0372137	0.0311502	0.0763021	-0.0428604	0.1172879
Birleşik	12	-0.0233191	0.0616963	0.2137223	-0.1591118	0.1124736
Fark		-0.1210656	0.1236229		-0.3965147	0.1543835
Fark= Ortalama (0) - Ortalama (1)					t = -0.9793	
H ₀ : Fark= 0					Serbestlik Derecesi= 10	
H _a : Fark<0			H _a : Fark!=0		H _a : Fark>0	
Pr(T<t)= 0.1753			Pr(T > t)= 0.3505		Pr(T>t)= 0.8247	

Tablo 14: 18.05.2018 tarihli 7143 sayılı kanunun etkileri bağımlı örneklem t testi, 12 aylık

Grup	Gözlem	Ortalama	Standart Hata	Standart Sapma	[%95 Güven Aralığı]	
0	12	0.0433189	0.0632675	0.2191649	-0.0959319	0.1825696
1	12	0.0086875	0.0635823	0.2202557	-0.1312563	0.1486313
Birleşik	24	0.0260032	0.0440109	0.2156083	-0.0650403	0.1170466
Fark		0.0346314	0.0896966		-0.151388	0.2206508
Fark= Ortalama (0) - Ortalama (1)					t = 0.3861	
H ₀ : Fark= 0					Serbestlik Derecesi= 22	
H _a : Fark<0			H _a : Fark!=0		H _a : Fark>0	
Pr(T<t)= 0.6484			Pr(T > t)= 0.7031		Pr(T>t)= 0.3516	

Sonuç

Türk vergi sistemi, cumhuriyetin ilk yıllarından bugüne, hem dolaylı hem de dolaysız vergiler alanında önemli bir modernleşme süreci geçirmiş dinamik bir yapıdır. Türkiye’de; ülkenin kuruluş dönemi, ekonomideki yapısal kırılmalıkları, uluslararası finansal sistemle bütünleşme çabası, tasarruf yetersizliği ve mali krizler gibi nedenlerin teşvik ettiği 36 vergi (mali) af kanunu çıkartılmıştır. Vergi af kanunlarının 1980 yılından sonra sıklaştığı ve ortalama 1,5 yılda bir vergi af kanunu çıkartıldığı görülmektedir. Bu durum, 1980’lerden sonra ve özellikle 1989 yılından itibaren sadece finansal sistemimizin değil mali sistemimizin de uluslararası finansal sisteme uyum sağlama çabasından kaynaklanmaktadır. Özellikle 1990’lı yıllardaki krizlerden ve 2000 Kasım/2001 Şubat krizlerinden hemen sonra vergi aflarına başvurulduğu görülmektedir. Türkiye’de vergi af kanunları çıkartılmasında vergi aflarının ekonomik ve politik maliyetlerinin düşük olması, tasarruf yetersizliği ve buna bağlı olarak mükelleflerin vergi borçlarını ödemekten ziyade ucuz kredi olarak kullanması, kısa dönemde yüksek gelir elde etme arzusu, mali sistemin yapısal sorunları, vergi uyumlaştırması ve mali krizler etkili olmuştur.

Literatürde vergi aflarına yöneltilen en önemli eleştiri affın getirisinin beklentinin altında son derece düşük olmasıdır. Bununla birlikte, Türkiye’de vergi aflarından yüksek gelirlerin elde edildiği yıllar da olmuştur. 1988 yılında 3505 sayılı yasayla vergi gelirlerinin yaklaşık yüzde 10.8’i kadar vergi affından gelir elde edilmiştir. 1992 yılında 3787 sayılı yasayla vergi gelirlerinin yüzde 6.7’si, 1997 yılında 400 sayılı TGT ile yüzde 6.3’ü, 2001 yılında 414 sayılı TGT ile yüzde 5’i ve 2003 yılında 4811 sayılı yasayla yüzde 5.6’sı kadar gelir elde edilmiştir. Türkiye 1980 sonrası vergi aflarının bir kısmından kısa zamanda yüksek gelirler elde etmesine karşın 2003 sonrasında çıkarılan vergi aflarından istediği geliri elde edememiştir. Bu dönemde vergi tahsil/tahakkuk oranlarında da ciddi bir düşüş yaşanmaktadır. Tahsil/tahakkuk oranı 2006 yılında yüzde 92.2 iken, 2018 yılında yüzde 81.4 olarak gerçekleşmiştir.

Türkiye’de 2010 yılından sonra çıkarılan vergi af kanunlarının vergi gelirleri üzerindeki etkisi, aylık tahsil/tahakkuk oranları temel alınarak 6 ve 12 aylık dönemler için, olay analizi yardımıyla incelenmiştir. 25.02.2011 tarihli 6111 sayılı kanun, 10.09.2014 tarihli 6552 sayılı kanun, 19.08.2016 tarihli 6736 sayılı kanun, 27.05.2017 tarihli 7020 sayılı kanun ve 18.05.2018 tarihli 7143 sayılı kanunların 6 ve 12 aylık etkileri vergi aflarının vergi gelirleri üzerinde istatistiksel olarak anlamlı bir etkiye sahip olmadığını göstermektedir. Vergi aflarından istenilen sonuçların alınabilmesi için affın bir vergi reformunun parçası olarak ortaya çıkması, vergi aflarına sıklıkla başvurulmaması ve vergi aflarına ekonomik kriz veya doğal afetler gibi olaylardan sonra başvurulması gerekmektedir.

Extended Abstract

This paper is to evaluate the effects of tax amnesty laws which enacted in Turkey after 2010 on tax receipts by means of event study by employing monthly tax collection/tax accrual ratios. The main purpose of tax policy is to finance public expenditures cost efficiently and insure income redistribution without breaking economic stability. To fulfill this purpose, accrual tax must be collected on time by government. Tax liability is removed if taxpayer pays taxes according to rules. Apart from paying taxes on time, tax liability is removed by means of prescription, conciliation, penitence and rectification, remission and cancellation. There is a third way for removing tax liability is tax amnesties. Turkish tax system which was modernized by years has a dynamic structure resulting from weak power of receipts, economic downturns, economic integration and striving for financial market harmonization. Tax amnesties in Turkey have been implementing for increasing the tax receipts and supporting the tax compliance as well as tax amnesties in other countries. Tax administrations

across the world take advantage of tax amnesty programs as an effective policy tool that has short and long run benefits. Tax amnesty programs are supposed to raise the tax base and also tax receipts in the short run whereas to make taxpayers comply with tax laws in the long run. In other words, tax amnesty programs are expected to improve tax compliance in the long run. However, countries that have bad times such as recession, economic crisis and so on practice tax amnesties to gain additional tax receipts. Alm and Beck published lots of papers on tax amnesties employed in USA shows that tax amnesties don't let government increase their tax receipts. Besides, tax amnesties create an obstacle in front of optimal taxation whereas its effect on tax receipts is ambiguous. As it is seen from this study and others, benefits of tax amnesties are sometimes overstated. It's obvious that tax amnesties in Turkey stem from economic reasons rather than political reasons. Turkey often introduces the tax amnesty laws because of lack of savings and lower economic and political costs and tax amnesties become the basic policy instrument of tax policy. Tax amnesty laws have been enacted every one and a half year since 1980. This position stems from Turkish fiscal system which is tried to comply with international financial system since 1980 but especially since 1989. It's observed that Turkish government carried out tax amnesties after economic crisis in 1990s and especially after November 2000/February 2001. Furthermore, it's crucial to state that tax amnesties in Turkey are employed as a fiscal amnesties including cash repatriation, insurance premium debts, education loan debts and also electricity and municipal water and other services debts. There had been many years Turkey got a great amount of tax receipts from tax amnesties. Turkey earned an extra revenues from tax amnesties which are about 10.8 percent of total tax receipts in 1988, 6.7 percent in 1992, 6.3 percent in 1997, 5 percent in 2001 and 5.6 percent in 2003. Turkey hasn't received expected amount of tax revenues from tax amnesties since 2003. In this period, the ratio of tax collection/tax accrual has seriously declined from 92.2 percent in 2006 to 81.4 percent in 2018. This paper examines the impacts of tax amnesties employed in Turkey after 2010 on tax receipts by means of event study (paired samples t test) by benefiting from monthly tax collection/tax accrual ratios. This analysis developed by James Dolley in 1933 and used for measuring the effects of any events on financial markets. In this regard, this paper covers the important gap in Turkish literature as well as implementing accomplishedly in public finance area as it were in finance area. It's observed that tax amnesties enacted after 2010 have statistically no effect on tax receipts when considering the 6 and 12 months impacts. Tax amnesties should be appeared as a part of tax reforms, introduced after economic crisis and natural disasters and shouldn't be frequently applied for the achievement of these programmes. This paper comprises of four sections. First section chasing the introduction explains the concept, scope and limitations of tax amnesty programs. Second section examines the effects of tax amnesties on tax receipts in Turkey and rest of the world. Third section have been analyzing the tax amnesties enacted in Turkey since 1920. Fourth section evaluates the effects of tax amnesties on tax receipts in Turkey by means of event study. This study finishes the last section where findings and policy recommendations are summarized.

Kaynakça

- Akbelen, Z., Aydın, Z. B. & O. Polat. (2018). Türkiye'de vergi aflarının vergi gelirleri üzerine etkisi: ampirik bir analiz, *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 64, 255-270.
- Alm, J. & Beck, W. (1990). Tax amnesties and tax revenues, *Public Finance Quarterly*, 18(4), 433-453.
- Alm, J. & Beck, W. (1993). Tax amnesties and compliance in the long run: a time series analysis, *National Tax Journal*, 46(1), 53-60.

- Alm, J. (1998). Tax policy analysis: the introduction of a russian tax amnesty, Georgia State University international studies program, *Working Paper 98-6*, 1-9.
- Alm, J., Jorge, M. V. & Wallace, S. (2009). Do tax amnesties work? the revenue effects of tax amnesties during the transition in the Russian Federation, *Economic Analysis & Policy*, 39(2), 235-253.
- Bayer, R. C., Oberhofer, H. & Winner, H. (2015). The occurrence of tax amnesties: theory and evidence, *Journal of Public Economics*, 125, 70-82.
- Bozdoğan, D. & Şimşek, T. (2018). An empirical analysis of the impact of tax amnesties on tax incomes between 1980-2014 in Turkey, *IJOESS*, 9(32), 1036-1046.
- Bose, P. & Jetter, M. (2012). Liberalization and tax amnesty in a developing economy, *Economic Modelling*, 29(3), 761-765.
- Bowman, R. G. (1983). Understanding and conducting event studies. *Journal of Business Finance & Accounting*, 10(4), 561-584.
- Campbell, J. Y., Lo, A. W. & Mackinlay, A. C. (1997). *The Econometrics of Financial Markets*. New Jersey: Princeton University Press. Erişim Tarihi: 10.08.2019. https://epge.fgv.br/we/MD/EconometriaAplicadaFinancas/2009?action=AttachFile&do=get&target=Campbell_Lo_Mackinlay_The_Econometrics_of_Financial_Market.pdf
- Çelik, M. S. & Koç, R. (2019). Türkiye ve Rusya arasındaki uçak krizinin Borsa İstanbul (BİST) turizm ve enerji şirket hisselerine etkisi üzerine bir event study analizi, *Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi S.B.E. Dergisi*, 1(1), 1-15.
- Edizdoğan, N. & Gümüş, E. (2013), Vergi afları ve Türkiye’de vergi aflarının değerlendirilmesi, *Maliye Dergisi*, 164, 99-119.
- Erol, A. (2011). *Vergi felsefesi (devlet ve vergi)*. İstanbul: İSMMM Yayınları 140.
- Kargı, V. (2011). Türkiye’de vergi aflarının vergi gelirlerine etkisi, *ZKÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, 7(13), 101-115.
- Kaya, A. (2014). Vergi aflarının vergi gelirlerine etkisi: Türkiye üzerine ampirik bir analiz, *Maliye Dergisi*, 167, 184-199.
- Le Borgne, E. (2006). Economic and political determinants of tax amnesties in the US states, *IMF Working Paper*, WP/06/222.
- MacKinley, A. C. (1997). Event studies in economics and finance, *Journal of Economic Literature*, 35, 13-39.
- Savaşan, F. (2006). Vergi afları: teori ve Türkiye uygulamaları (“vergi barışı” uygulama sonuçları), *Afyon Kocatepe Üniversitesi İİBF Dergisi*, 8(1), 41-65.
- Schweitzer, R. (1989). How do stock returns react to special events? *Business Review*, 2, 17-29.
- Stiglitz, J. E. (1994). *Kamu kesimi ekonomisi*. (Ö. F. Batırel, Çev.) İstanbul: Marmara Üniversitesi.
- Sumanjaya, W. & Waluyo (2019). Tax amnesty policy analysis: concepts and applications in Indonesia, *International Journal of Education and Research*, 7(6), 133-144.
- Şanver, C. (2018). Türkiye’de 1980 sonrası vergi afları ve kamu gelirleri açısından etkinliği, *AİBÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 18(2), 35-63.

-
- Şenyurt, İ. (2008). Türkiye’de vergi aflarının nedenleri ve sonuçları 1. *Vergi Dünyası Dergisi*, 319. Erişim Tarihi: 26.01.2020. <http://www.vergidunyasi.com.tr/Makaleler/4640>
- Şenyüz, D. (2014), Hukuk devleti perspektifinden adil vergileme ve vergi afları. *Tesam Akademi Dergisi*, 1(2), 81-96.
- Turhan, S. (1998). *Vergi teorisi ve politikası*. Altıncı Basım, İstanbul: Filiz Kitabevi.
- Villalba, M. A. S. (2017). On the effects of repeated tax amnesties, *MPRA Paper*, No: 80936, 1-29.
- Yurdadoğ, V. & Neslihan, C. K. (2017). Türkiye’de yapılan ampirik çalışmalar ışığında vergi aflarının değerlendirilmesi, *Eurasian Academy of Sciences Eurasian Business & Economics Journal*, 8, 134-164.
- Yücedoğru, R. & Sarısoy, İ. (2018). Is tax amnesties good for us all? understanding influence of tax amnesties on between benefiteres and non-benefiteres, *Cesifo Economic Studies Conference 2018*: 1-15.
-

P-ISSN: 1303-0094

E-ISSN: 2149-5459